

THE
PRINCESS OF WALES

Sarasvati Bhavana Texts

EDITED BY
GOPI NATHA KAVIRAJA

◆◆◆◆◆
No. 40

(PART I)

◆◆◆◆◆
THE
KĀLATATTVAVIVECHANA

◆◆◆◆◆
PRINTED BY
B. C. BANERJEE
AT THE
Ramkrishna Printing Works,
BENARES CITY.

◆◆◆◆◆
1932

◆◆◆◆◆
Saleable at half of the printed price.

सम्राट् स्थपति श्री रघुनाथ भट्ट प्रणीतं

कालतत्त्वविवेचनम्

(प्रथमो भागः)

जयपुरराजगुहकथाभट्टवंशावतंसेन
कथाभट्टश्रीजयचन्द्रजनुषा वेदान्तभूषणोपाधिभूषितेन
नन्दकिशोरशर्मणा साहित्याचार्येण
टिप्पण्यादिना समलंकृत्य सम्पादितम् ।

THE

KĀLATATTVAVIVECHANA

BY

RAGHUNĀTHA BHATTA

With a Foreword by

PRINCIPAL GOPINATH KAVIRAJ

Edited with Introduction, Notes, etc.

By

NANDA KISHORE SHARMA

Sāhityāchārya, Vedañtabhūshana, Research Scholar,

Government Sanskrit Library,

BENARES.

1932.

Sahew 66

PK 3911
R 2 K2
1932
V. I

FOREWORD.

Thanks to the enterprise of industrious scholars and of the patrons of ancient Sanskrit Learning, the important works of Sanskrit literature are being slowly reclaimed from oblivion and placed before the public. In Dharma Śāstra, however, as in some other branches, there remains yet a huge mass of literary material waiting for the editorial adventure of the skilled workman and for publication. The work presented in the following pages represents an important piece of literary composition in the field of Dharma Śāstra and has a position of its own in its history.

The Kālatattva Vivechana of Raghunātha Bhatta, known under the designation of *Samrāṭ Sthepati*, deals with all the important questions relating to the observance of *tithi*, etc. The relative value of this work can be determined by a reference, by way of comparison, to other works of a similar nature belonging to the same or to the rival schools. But there appears to be no doubt, as a cursory glance through the pages will suffice to show, that for a student of Dharma Śāstra from a comparative standpoint a careful study of the book is sure to yield interesting results.

The author was the second son of Mādhava Bhatta, the youngest brother of the famous Nārāyaṇa Bhatta, who was one of the most learned authors at Benares in the 16th century. Nārāyaṇa was the author of Dharma pravṛtti, Prayoga ratna, etc. and was a

contemporary of the great philosopher Madhu Sūdana Sarasvatī with whom he often took part in literary polemics. Raghunātha had an elder brother named Viśvanātha and a younger one whose name was Prabhākara and whose most promising career was cut short by an untimely death. It was this Prabhākara Bhatta who wrote the Rasapradīpa (published in this Series as No. 12) in the year 1593 A. D. The Kālatattva Vivechana was composed in Samvat 1677 (= 1620 A. D.). The author describes himself as well versed in Dharmasāstra and Mīmāṃsā (मीमांसाधर्मशास्त्रेषु सम्यक्कृतपरिथ्यमः) and is credited with the composition of several treatises on these subjects. It may be noted here for general information that Rama Chandra Bhatta Tatsat, the well known author of Krityaratnāvalī (written in 1648 A. D.) and Kālanirṇayaprakāśa was the daughter's son of Raghunatha.

The present edition of the work undertaken by one of the Sadholai Research Scholars of the Sanskrit College, is based on a single manuscript belonging to the Library of the College bearing Samvat 1745 (= 1688 A. D.) as the date of its transcription.

A detailed study of the work and its author, both historically and critically on the basis of its contents, will follow shortly in the Introduction in the second part.

Government Sanskrit College, }
BENARES. } GOPINATHA KAVIRAJ.

॥ श्रीः ॥

सम्राट् स्थपति श्रीरघुनाथभट्टप्रणीतं

कालतत्त्वविवेचनम् ।

पितरं माधवमम्बां ललितां नारायणं पितृव्यं च ।
सहजमथ विश्वनाथं गणपतिमीशां च शारदां नत्वा ॥
रामं च सीतयोपेतं रघुनाथेन रच्यते ।
सम्राट् स्थपतिना सम्यक् कालतत्त्वविवेचनम् ॥
तत्रादौ बहुवाच्यत्वान्तिथितत्त्वं विविच्यते ।
पश्चान्मासाऽधिमासादि यथामति विवेक्ष्यते ॥

तत्र तिथिर्नाम अमासंबंकसर्वानुसूतनित्यकलाव्यतिरिक्तानं
प्रतिपद्धितीयादिसंज्ञानां पञ्चदशचन्द्रकलानां मध्ये एकैकस्याः
कलायाञ्चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षणनन्तरं विप्रकर्षः
परमविप्रकर्षणनन्तरं वा सन्निकर्षो यावता कालेन भवति तावान्
कालो यथाकर्मं शुक्लकृष्णपक्षगतो लक्षण्या प्रतिपद्धितीयादिशब्दैः
प्रतिपाद्यः ।

तथोक्तं स्कान्दे प्रभासखण्डे—

“अमाषोडशभागेन देवि ग्रोक्ता महाकलाः ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।
तिथयस्ता: समाख्याताः पोडशैव वरानने” ॥ इति ॥

पद्मिंशन्मतेऽपि—

“तत्र पक्षादुभौ मासे शुक्लाष्टौ कमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्रः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
(१) पक्षत्याद्यस्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश सूत्राः ।
दर्शन्ताः कृष्णपक्षेताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्रो” ॥ इति ॥

तासां च तिथीनां विभिन्निषेधाङ्गन्वं सप्तम्या तत्र तत्र प्रसिद्धमेव ।
न च “निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विभिन्निषेधयो” रिति वचनाद् “वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषे” तिव्रत् सा सप्तमी निमित्ते न त्वधिकरण इति वाच्यम् ।
उगपदविभक्तिः कारकविभक्तेवर्लीयस्त्वात् । “वसन्ते वसन्ते” इत्यत्र
तु वीप्साबलात्तां परित्यज्य निमित्तसप्तम्याश्रिता । निमित्तत्वोक्ति-
स्त्वनुगादेयत्वसाम्यात्, “न कालो गुणो निमित्तं ह्येतदिति” शाब्दो-
क्तिवत् । यस्य तर्हि तिथ्यादेवीप्सायोगस्तस्य वसन्तविभिमित्तत्वमेव
स्यान्तत्वङ्गत्वम् । सिद्धयति तस्याप्यङ्गत्वम् । तथा हि तस्मिन्काले
निमित्ते विहितस्य प्रयोगस्य कालाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्तस्यैवाङ्गन्वे-
नाऽन्यन्ययः । न च वाक्यमेवः । यत्र ताविभिमित्तसम्बन्धेनापूर्वकमो-
त्पत्तिस्तत्र सम्यगेव । यत्रापि विध्यन्तरेणोत्पन्नस्य निमित्तमात्र-
सम्बन्धस्तत्रापि प्रयोगस्यापूर्वस्यैव विधानात्तदनुवन्धस्य विशेषण-
स्यैकस्यानेकस्यापि वा सिद्धत्यावृत्तिं विनैव विशिष्टविधिन्यायेन
विधिः, ‘राजा राजसंयेने’ त्वत्र राज्ञ इव । अत एव ज्योतिषेमस्य
नैमित्तिकप्रयोगविधायित्वेन सर्वेषां सम्मर्तं वीप्सायुक्तवसन्तवाक्य-
मेव तस्य वसन्तकालकत्वे प्रमाणत्वेन यत्सूत्रमाध्यकाराणां निवन्धणां
च सम्मतम् । यस्य तु सङ्कान्त्यादिकालस्य सूशमत्वादीर्घकाल-
आद्वादिकर्माङ्गत्वासमवस्तुतसम्भवेऽपि वा यत्र वचनादेव निमित्त-
भूतकालपूर्वोत्तरान्यतरकालस्याङ्गत्वं कर्मणि रविवारनिमित्तस्त्वाना-

(१) पक्षतिः प्रतिषह ।

तिथितत्त्वविवेचनम् ।

३

द्राविष्य सूर्योदयपूर्बकालस्य तत्र तस्य निमित्तत्वमेवेति दिक् ।

सा च तिर्थिद्विविधा सम्पूर्णा खण्डा च ।

तत्र सम्पूर्णोक्ता नारदीये—

“आदित्योदयवेलाया आरम्भ्य पष्ठिनाडिकाम् ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता” ॥ इति ॥

सूर्योदयाऽस्तमयव्यापिन्वेनापि तिथे: सम्पूर्णत्वं रात्रिमात्राहो-
रात्रान्यतरसाध्यकर्मव्यतिरिक्तकर्मसु भवति ।

तदुक्तम्—

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्टानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु शशियोगो विशिष्यते” ॥ इति ॥

दिवैव कर्मणामनुष्टानमित्युत्सर्गी यतः, अतो हेतोरहःसु यस्ति-
थयस्ता: पुण्या इत्यर्थः । “त्रिसन्ध्यव्यापिनी यत्र सैव पूज्या सदा
तिथि” रिति च । प्रातर्मध्याह्नसार्यसन्ध्याव्यापिनीत्यर्थः । न तु
आतःसन्ध्याक्रयं सायंसन्ध्येति च सन्ध्याव्रयम् । संख्यायाः पृथक्त्व-
निवेशितत्वात् । दिवैव च प्रायः कर्मणामनुष्टानम्, पूर्वाह्नो देवानां
मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्नः पितृणामित्यहर्भागेष्वेव दैवादिकर्म-
विधानात् ।

“मानं दानं जपः थाद्वग्नन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति ॥

“सूर्योदर्शं विना नैव स्नानदानादिकः क्रम” इत्यादिभिः
समान्येन सकलकर्मसु रात्रिनिषेधाश्च । “आतःसन्ध्यां तुधः कृत्या
संकल्पं तत आचरे” दिति सामान्यतः सर्वकर्मणां दिनोपक्रमे

सङ्कल्पविधानात् । जैमिनिनापि “उदगयनपूर्वपक्षाहः पुण्याहेषु दैवानि समृतिरूपान्यार्थदर्शना” दित्युदगयनादिसाधारणेनाहः सर्वकर्मकाल-त्वमुक्त्वा अहि विशेषोपपत्तिरूपा । अहनि च कर्मसाकल्यमिति । तस्मात् कृत्प्राहर्मत्रव्यापिन्यपि तिथिः केषुचित् सम्पूर्णेष्व । अत एव च तिथ्यन्तरवेदोप्युदयास्तमयान्तरालं एव प्रायो व्यवहित्यते न तदयात्पूर्वमस्तमयोत्तरं वा ।

सम्पूर्णेतरा खण्डा । तत्र च सन्दिग्धत्वात् खण्डैव निर्णीतव्या न तु सम्पूर्णा असन्देहात् । सन्देहश्च गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्यायत्वेन कर्मणः सकृत्कर्तव्यत्वात् । अत एव निषेधेषु खण्डापि न निर्णया । निवृत्तेर्यावत्तिथभावित्वेन निर्णीतत्वादसन्देहात् ।

तदाह वृद्धगार्यः—

“निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।
विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥
तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्टानयोग्यता ।
निषेधस्तु निवृत्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” ॥ इति ॥

न च केवलं वाचनिक पवायमर्थः, किन्तु न्यायोऽपीति निषेधस्तित्वयनेन सूचयति । तथा हि विधिषु विधेयानुष्टानस्याभ्युदय-हेतुत्वं प्रमेयम् । सकृदनुष्टानादेव चाभ्युदयसिद्धेस्तिथिद्वैष्टे कुवा-नुष्टेयमिति विधेये जायते सन्देहः । निषेधेषु तु कालविशेषे कर्म-विशेषानुष्टानस्यानर्थहेतुत्वं प्रमेयम् । यदा कदापि च तत्काले तत्कर्मानुष्टाने नार्थप्रसङ्गात्सर्वैव तत्काले तदूर्ज्यं भवतीति तत्र नास्ति सन्देह इति ।

नन्देवं वचनात् न्यायतत्त्वं कालविशेषप्रयुक्तसर्वनिषेधानां ताव-त्कालिकत्वसिद्धौ अभ्यङ्गमैयुनदन्तधावननिषेधेषु पुनस्तावत्कालिकत्वयनं किमर्थम् ।

“अभ्यङ्गे चोदयित्वाने दन्तधावनमैयुने ।
जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः” ॥ इति ॥

न च तत्तत्तिथौ कृत्प्रायामननुष्टानस्य न्यायवचनसिद्धत्वेऽपि उदयास्तमयवर्त्तत्वेन साकल्यवचनात्सद्वितीतिथिस्पृष्टायमितरतिथावपि प्रसक्तस्य तस्य निवृत्यर्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तिथिविशेष-प्रयुक्तस्य निषेधस्येतरतिथावप्रसक्तरेव । न हि साकल्यवचनमेव प्रसङ्गकम् । तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषे तत्तत्तिथेरभावेऽपि न्यायाद्वचनाद्वा तद्विने विधिविषयकर्मानुष्टाने निर्णयेन प्राप्ते तत्तदर्भाग एव तत्कर्मानुष्टानार्थं हि तदित्यग्रे व्यक्तं भविष्यति । न च तदर्थस्य तस्य निषेधेषु कश्चिदुपयोगो येन तदपवादार्थं तात्कालिकवचनमवकाशं लभेत्वैति । सत्यम् । विधेयकर्मविशेषविषय एव साकल्यापवादार्थे तस्मिन्वचने निर्णयानां केषांचिदुपादार्थं दृष्ट्यान्तत्वेन । जननमरणयोरित्व । न हि जननमरणयोरननुष्टेययोः साकल्यवचनं प्रवर्तते येन तदपवादः कर्तव्यः ॥ साकल्यवचने स्नान-दानजपादिवित्यादिशब्देन तदर्थकेन च दानाध्ययनकर्मस्त्रिति बहुवचनेनानुष्टेयानामेव कर्मणां ग्रहणात् । अत एव निषेधानामप्य-सादृश्यात्त्रानुपादानम् । न च जननमरणाम्यां तत्त्विमित्कस्यानुष्टेयकर्मण एवोपादानम् । तत्त्विमित्कश्चाद्वौ साकल्यस्येष्ट्वादेव तदपवादासम्भवात् । तस्माज्जननमरणयोस्तद्वचने निषेधानामपि दृष्ट्यान्ततयैव तत्रोपादानम् । अत एव तत्तत्तिथिविशेषाधिकरणकोत्पातादिनिमित्तानां सकलनिषेधानां चोपलक्षणमेव तदग्रहणमिति । अतो विधिविषयकर्मसु खण्डाऽसन्देहान्विर्णीतव्या ।

तानि च कर्माणि दैवपित्र्यमेदेन द्विविधानि । पितृदैवत्यानि पित्र्याणि । तद्विधानि दैवानि । दैवान्यपि उपवासैकमकनकाऽयाच्चितवत्वानरूपेण पद्धविधानि । पित्र्याएवपि एकोहिष्टपार्वणदैवरूपेण त्रिविधानि । तानि च सर्वाणि यथा तत्तत्तिथादिषु विहितानि तथो-

पवासातिरिक्तानि प्रातरादिष्वहोरात्रभागेष्वपि विहितानि । अहश्च
पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य भागा हैत्य त्रेता चतुर्था यज्ञधा च श्रुतिस्त्रुति-
पुराणेष्वकाः । तथापि वहुसंमतत्वाद् बहुव्यवहारानुग्रहत्वाच्च प्रातः-
सङ्घवमध्याहोपराहसायाहात्मकः पञ्चधाविभाग एव त्रित्रिमुहूर्तात्मक
उत्सर्गतो गृहते ।

स च वृद्धपाराशरेणोक्तः—

“लेखाग्रभृत्यथादित्यान्मुहूर्तात्मय एव च ।
प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागधाहः स पञ्चमः ॥
सङ्घवत्तिमुहूर्तात्मय मध्याहूर्तस्तस्मः स्मृतः ।
ततखण्डे मुहूर्तात्मय अपराह्ने विधीयते ॥
पञ्चमोऽथ दिनांशो यः स समयाह इति स्मृतः ।
यद्युदेतेषु विहितं तत्त्वकुर्याद्विचक्षणः” ॥ इति ॥

द्वेष्य विभागादयस्तु यत्र क्वचिद्द्योतकं तत्रैव ग्रहीतव्याः ।
एतत्सर्वं तत्त्वकर्मविशेषस्य तत्त्वद्वागकालकत्वं च तत्त्वकर्मविशेषेण
तिथिनिर्णये वक्ष्यते । उपवासश्चाहोरात्राभोजनसंकल्पपरिपालनरूपो-
ऽहोरात्रसाध्यः । एकभक्तनक्तायाचितेष्वपि विशेष्यमात्रं मध्याहोप-
साध्यं विशेषणांशस्त्वहोरात्रसाध्य एव । तदहोरात्रावच्छिन्नद्वितीय-
भोजनाभावविशिष्टं हि मध्याहोजनं एकभक्तम् । तादृशमेव प्रदोष—
भोजनं नक्तम् । अयाचितलघ्बस्य तादृशमेव सङ्घद्वेजनमयाचितम् ।
तत्र कालस्यानुपादेयत्वाद्यथा तत्त्वतिथिपरित्यागेन कर्म कर्तुं न
शक्यते तथा तत्त्वदहर्मागपरित्यागेनापीति तत्त्वद्व्यापिनो तिथिस्तत्र
तत्र कर्मणि ग्राह्यस्युस्मर्गः ।

“कर्मणो यस्य यः कम्लास्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
तथा कर्मणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम्” ॥

तिथितत्वविवेचनम् ।

इति वृद्धपाराश्रवलक्यवचनात् । नन्वन्यान्यपि खरडतिर्थेनिणाय-
कानि वचनाविदृश्यन्ते । तत्र विष्णुवर्मोत्तरे तावत्—

“नक्षत्रं देवदेवेश तिथिं चाद्विनिर्गताम् ।
द्विष्टोपवासः कर्तव्यः कथं शङ्कुर जानता ॥

ईश्वर उवाच—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।
तथा कर्मणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम् ॥
सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः ।
तथा कर्मणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम् ॥
शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्य यस्यामभ्युदितो रविः ।
छत्त्वणपक्षे तिथिर्ग्राह्य यस्यामस्तमितो रविः” रिति ॥

देवलोऽपि—

“यां तिथिं समनुप्राप्य उदर्थं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला श्वेता न्नानदानव्रतादिषु ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।
सा तिथिः सकला श्वेता न्नानदानजपादिषु” ॥ इति ॥

क्वचिद्दुद्यवाक्ये दानाभ्ययनकर्मस्त्विति । अत एव विष्णु-
धर्मोत्तरगतप्रश्नाकर्मे उपवासप्राप्तेनुपलक्षणम् । अत एव च—

“द्वैवें कर्मणि संप्राप्ने यस्यामभ्युदितो रविः ।
सा तिथिः सकला श्वेता पित्रयेण चापराह्वकी ”
इति मार्कण्डेयपुराणवचनात्,

“यथास्तं सधिता याति गितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्यो यतो दत्ते तापराहः स्वर्यमुवे” ति ॥

परिशिष्टवचनः च प्रतीयमाना उदयास्तमयगतिथ्योदैवपित्र्य-
विषयत्वेन व्यवस्थाप्ययुक्ता । पूर्ववचने दैवेऽपि कर्मण्यस्तमयतिथेर्गाहा-
त्वाभिधानात् । किन्तु शुक्लष्णपक्षविषयत्वेनैव । अनयोस्तु वचनयोः
पित्र्येऽस्तमयव्यापितिथिविधान एव तात्पर्यम् । तत्रौचित्येन स्तुत्यर्थं
दैवे उदयव्यापितिथेर्गाहात्वं पूर्ववचनसिद्धमन्यते । वैखानसाविधिपरे
“वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवतीत्यत्र बोडश्युतरे” इतिवत् । तथा युग्म-
वाक्याचित्तिथिविशेषविषयत्वेनाऽपि उदयास्तमयतिथिग्राहात्वस्य व्यव-
स्था प्रतीयते । तथा च निगमसंज्ञके परिशिष्टे—

“युग्माग्नियुग्मभूतानां परमुन्योर्बसुरन्धयोः ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्वयस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराङ्कृत” मिति ॥

युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युग्मं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।
पद्मष्टी । मुनिः सप्तमी । चसुराष्ट्रमी । रुद्रं नवमी । रुद्र एकादशी ।
एवं च वचनार्थः । युग्माग्न्योर्युग्मभूतयोः परमुन्योर्बसुरन्धयोस्तिथ्यो-
र्युग्मम् । तथा रुद्रेण युक्ता सहिता द्वादशी रुद्रश्च [द्वादशी चेत्यर्थः ।
एवमग्रेऽपि । चतुर्दशी पूर्णिमा च प्रतिपदामावास्या च अनयो-
रनयोश्च तिथ्योर्युग्मं कृतं पूर्वा तिथिरुत्तरविद्वा कृता उत्तरा च
पूर्वविद्वा कृता तत्त्वकर्मणीत्यर्थः । महाफलं तत्त्वतिथ्याधिकरणकत्त-
कर्मविधिशिरस्कफलदायीति स्तुत्युक्तीतो विधिर्युग्मगता पूर्वा तिथि-
रुत्तरविद्वा उदयव्यापिनीग्राहा उत्तरा तिथिः पूर्वविद्वा अस्तमय-
व्यापिनीग्राहा ति । एतद्युग्मं व्यस्तं विष्वर्यस्तमन्यथाभूतं कृतम्,
एतद्युग्मगता: पूर्वास्तिथ्यस्तत्पूर्वतिथिभिरुत्तराश्चोत्तरतिथिभिर्युग्मी-
कृता इत्यर्थः । महादोषं कर्मवैगुण्यापादकं पुराङ्कृतं च पुण्यं हन्तीति
निन्दा । न हि निन्दान्यायेन पूर्वविधेः स्तुतिः । न तु निन्दया
स्वतन्त्रनिषेधोमयनम् । अर्धविनिर्गतां खण्डां तिथिं नक्षत्रं च दृष्टा

तदधिकरणकमुपवासादिकर्म विदुषा कर्थं कार्यमिति प्रश्नान्व्यायाम्बा-
खरडतिथे: पूर्वदिनगताया उत्तरदिनगताया च अनियमेन ग्राहात्वे
प्रसक्ते कासांचिदुत्तरदिनगतानां कासांचिच्छ पूर्वदिनगतानां
तस्मिन्नियमिते वैपरीत्यस्याप्रसक्ते: । एतत्सम्बादीन्येव किंचित्तिथि-
विषयाग्रण्यन्यपि युग्मवाक्यानि ।

“बष्ट्यष्टम्यमावास्या कुण्ठपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः” इति ।
“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परस्युक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” इति ।
“षष्ठी च सप्तमी तात ते अन्योन्यं समाश्रिते” ॥

इति चेत्येवमादीनि । तथैतद्विरुद्धान्यपि—

“प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युते” ति ।
“चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा”
“चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदे” ति ॥

चेत्येवमादीनि । तथा खर्वदर्पवाक्यमपि सर्वसाधारणेन निर्णयिकम्—
“खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
खर्वदर्पीं परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी” ति ॥

खर्वः साम्यं दर्पो वृद्धिः । हिंसा क्षयः । एते च क्षयादयो यदि
ग्राहात्विथेस्तदा पूर्वतिथ्यपेक्षया । ग्राहात्विथ्यपेक्षया तदुत्तरतिथेर्वा ।
एतचाप्रे स्पष्टनीयम् । तथा तत्त्वतिथिगोचराः सामान्येन तत्तुत्तर-
वासादिकर्मविशेषविषयत्वेन च पूर्वोत्तरविद्वा विधिनिषेधा वहवः ।
तत्कर्थं कर्मकालव्याप्तैव खण्डानिर्णय इति ।

अत्रोच्यते । सर्वाणि युग्मखर्वादिशुक्रादिशाखाणि तत्त्वकर्म-
विशेषेषु तत्त्वतिथ्यादिरूपे काले विहिते तस्मिन्बण्डे संदेहे निर्णयार्थं

प्रवर्त्तते । यदा च तिथ्यादिविधयः प्रवर्त्तते, तदैव प्रत्यहाराहर्मणी-
विधयोऽपि । तेव तेषां प्रथमावगतत्वात्तत्काशीत्तत्त्विभिलाभे
संदेहभावाच्च यत्र कर्मकालानुरोधेन निर्णयः कर्तुं च शक्तते तत्रैव
विषये संदेहादितरशास्त्राणि विर्णायकानोत्युत्पर्यः । तथा हि चिमुङ्ग
त्तानां ततो न्यूनानां वा कर्मकालानां व्यासां पञ्च पक्षाः संभवन्ति ।
पूर्वेदुरेव साकल्येनकदेशेन वा सा, परेदुरेव सा, उभयेदुः
कात्स्येन सा, उभयेदुरेकदेशेऽपि न सा, उभयेदुरेकदेशेनैव सेति ।
अन्त्यापि द्विविधा । साम्येन वैषम्येण चेति । तत्र या तदवदेकस्मिन्नेव
दिने कात्स्येनकदेशेन वा कर्मकालव्यापिनी ‘सा न्यायात्कर्मणः’
इति प्रागुदाहृतवचनाच्च सैव ग्राहा । कच्चिद् गौरीतीयादावेतस्यापि
बलवता वचनेनापवादो लक्ष्यते । अनेनैव न्यायेन यदा तिथि-
रेकस्मिन्देहोरात्रयोगिनी अपर्वस्मश अहर्मात्रयेगिनी रात्रिमात्र-
योगिनी वा तदोपवासादावहोरात्रसाध्ये उभयोगिन्येऽप्राह्णा ।
नान्यतरमात्रयोगिनी कर्मकालव्यापित्वात् ।

“दिवा रात्री वत्त” यज्ञ एकमेकतिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेचदु व्रतं व्रती॥

इति विशेषवचनाच्च ।

उत्तरस्यामुभययोगिन्यां ‘त्रिसंध्यव्यापिनी’ त्यस्याप्युप्रेद्वल-
कत्वाच्च । अस्याप्यपवाद एकादशशुपवासादौ भविष्यति । वैषम्येण
कर्मकालैकदेशव्याप्त्यधिकैकदेशयोगिनी ग्राहा । साम्येन तु तस्यां
यत्कर्म मध्याह्नादावेवोपकर्म समाप्यते तत्रु प्रथानेपक्षमकालैक-
देशयोगिनी ग्राहा ।

“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तुप्रक्रमेभ-

तिथिर्यामिसता सा तु कार्यां नोपकर्मोग्निर्वा” ॥

इति वोधायनवचनात् ।

दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्तौ तदस्येन वा पूर्वमिवोपैकर्मण्य
मध्याह्नादावनुष्ठीयमानेन कर्मणि साम्येन तदेकदेशस्येऽपि युग्मवाक्यात्
खर्वादिविधयाद्वा निर्णयः । तत्र कर्मकालशस्त्रेण निर्णयाशक्तेः ।
अत एव तत्रैवोक्तं “हासवृद्धौ न कारणः” मिति । तयोर्भव-
दैवपित्र्यमेदेन व्यवस्थितं निर्णाकृत्वम् ।

“द्वितीयादिक्युमार्ना पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्धयादौ हासवृद्धयादिचोदना” ॥

इति व्यासनिर्गमवचनात् ।

अत्र व्रतवाचिनियमपदात्परेणादिशब्देन सकलदैवकर्मणामुपा-
दानम् । साहृश्यात् । ‘एकोद्दिष्टादी’ त्यादिशब्देन प्राचीनावीतिवादि-
धर्मवतां पित्र्याणां पार्वणादीनाम् । वृद्धयादिशब्देन वा तदुण्णसंविज्ञान-
वहुव्रीहिणा वृद्धिः पुत्रजन्मादिनान्दीमुखश्चाद्वनिमित्तं तद्वक्षितं
तच्छाद्वमादिः प्रकृतिर्यस्येति व्युत्पन्नेन वा यज्ञोपवीतिवादिदैव-
धर्मवतां दैवथादादीनां पित्र्याणाम् । मुख्यवृद्धिश्चाद्वस्य तिथि-
प्रयुक्तव्यामावेन तत्र तद्विर्णयकानुपयोगात् । हेमद्रियादिग्रन्थेषु
माङ्गलिकामाङ्गलिकपदाभ्यामिदमेव विवक्षितम् । हासवृद्धी तिथेः ।
आदिशब्देन तत्साम्यम् । तजोदना तत्प्रयुक्तो निर्णयस्तत्रतिपादकं
खर्वादिवाकं वेत्यर्थः । अत्राचार्यचडामणिना हासवृद्धयादिशब्दस्य
चन्द्रहासवृद्धयुपलक्षितकृष्णशुक्रपक्षपरन्वात् ।

“शुक्रपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याह्ना यस्यामस्तमितो रविः” ॥

इति वचनाभ्यां शुक्रगता तिथिरूत्तरा कृष्णपक्षगता पूर्वेति
पक्षद्वयप्रयुक्तो यो निर्णयः क्रियते । स एकोद्दिष्टादिमाध्याह्निवृद्धयादि-

पौर्वाह्मिकपित्र्यविषयः इत्येतस्य वचनस्थार्थः । आपराह्मिके तु पार्वणादिपित्र्ये अस्तमयव्यापित्र्येव । पक्षद्वयेऽपि—

“यास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्योऽपराह्मो हि स्वर्यं दत्तः स्वर्यंभुवा” ॥

इति विशेषवचनात् ।

आपराह्मिकविषयत्वं चास्य हेतुविनिगदरूपवाक्यशेषात् । यद्यपि च शुक्लकृष्णपक्षप्रयुक्तो निर्णयो दैवकर्माविषयोऽपि भवत्येव । तथापि तत्र युग्मवचनादेव प्रायो निर्णयः । तदविषयभूतास्वेव तु कासु-चित्तिथिषु तस्यावकाशः । पित्र्येषु त्वापराह्मिकेतरेषु कालव्याप्ति-शास्त्रेणानिर्णये शुक्लकृष्णपक्षप्रयुक्त पव निर्णय इत्यस्य तदविषयस्य-स्थानः तुकम् । तिथितत्त्वेऽप्येवमेव । एकोहिष्टादिवृद्ध्यादावित्यस्य-वित्त्वं व्याख्यानमधिकम् । एकोहिष्टादिशब्देन तत्त्वमित्तभूततिथि-विशेषाणां ग्रहणम् । आदिशब्देन पार्वणस्यापि । वृद्ध्यादावित्यादि-शब्देन क्षयस्तमितयोः । हासवृद्ध्यादीत्यादिशब्देन ययास्तमिति चोदनायाः । ततश्चायमर्थः । एकोहिष्टादिनिमित्तभूततिथेवृद्धिक्षय-साम्येषु तत्प्रयुक्ते संशये आपराह्मिकेतरपितृकृत्ये चन्द्रवृद्धिहासोप-लक्षितशुक्लकृष्णपक्षचोदना नियमिका । आपराह्मिके तु तत्र ‘यास्तमिति’ चोदनेति । तिथिविवेकेऽप्येवम् । खर्वदर्पवाक्यं त्वितरैनोऽवितमेव । आर्चायचूडामणिना तु दर्श श्राद्धविषयं व्याख्यातम् ।

“यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैवं श्राद्धमिष्यते” ॥

इत्यादिपरिशिष्टवचनैकवाक्यत्वात् । अत एव “दृष्टोपवासः कर्तव्यः कर्त्तुं शङ्करं जानते” ति विष्णुधर्मोत्तरेऽप्युपक्रमे उपवासग्रहणं

न दैवकर्मणामेवोपलक्षणम् । किन्त्वापराह्मिकेतरपित्र्याणामपि । “यदा तिथिं समनुग्राम्ये” ति देवलवचनद्वये त्वादिपदेन सादृश्यं हैवकर्मणामेव ग्रहणम् । पित्र्यव्यावृत्त्यैव तस्य सार्थकत्वात् । तेन दैवकर्मविषयस्य युग्मवाक्यस्यैव तदुपोद्वलकमिति । एवं ‘हासवृद्धी न कारणं’—मित्यत्रापि हासवृद्धिशब्दाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोरेवोपादानमिति । अत्र ब्रूमः । निगमवचनस्य लक्षणां विना पूर्वार्थोपस्थितिथिगतहास-वृद्धिविषयवर्वादिवाक्यवस्थापक्त्वे संभवति सति, अत्यन्तानुपस्थितचन्द्रवृद्धिहासाङ्गीकारेण लक्षण्या च शुक्लकृष्णपक्षशास्त्रविषयत्वं तावदत्यन्तायुक्तम् ।

किंच तद्विषयत्वे व्यवस्थाप्यशक्ता । तथा हि—पूर्वार्द्धे तावन्नेदूशी व्यवस्था क्रियते । दैवेषु युग्मवचनमेव निर्णयकमिति । युग्मवचनाविषयतिथिषु विरुद्धयुग्मवचनविषयतिथिषु च दैवकर्मस्वपि शुक्लकृष्णवाक्यस्य सर्वैरपि नियामत्वस्याभ्युपगतत्वाद् युक्तत्वात् । तस्मादीदूशी तत्र व्यवस्था । युग्मवचनानि नियमादिविषयाण्येवेति । तथा चोत्तरार्द्धेऽपि शुक्लकृष्णवाक्यं पित्र्यविषयमेवेत्येवं व्यवस्था वक्तव्या । न च सा युक्ता । तस्या दैवेष्वपि व्यवस्थापकत्वाभ्युपगमात् । एकोहिष्टाकालां च दैवामादिश्राद्धानां वृद्ध्यादावित्यनेनैव ग्रहणादेकोहिष्टातिरिक्तस्य च माध्याह्मिकश्राद्धस्याभावादेकोहिष्टादीत्यादिशब्दसंग्राहमपि न लभ्यते । पार्वणसंग्रहानङ्गीकारात् । यत्तु तिथितत्त्वे एकोहिष्टादिवृद्ध्यादावित्यस्य व्याख्यानम् । तदत्यन्तायुक्तम् ।

तथा हि । संदेहप्रतिपादनमेव तावन्नोपयुज्यते । सर्वतिथिनिर्णयवाक्यानां संदेह एव प्रवृत्तेः । किं तदुत्थापनाय वृद्ध्यादिप्रतिपादनेन । संदेहोत्थापकतापि वृद्ध्यादीनां नैकानिकी । अष्टपञ्चाशत्यष्टिद्वाषष्ठ्यन्यतरनाडीमितत्वे तिथेः । सत्यपि क्षयादौ संदेहाभावात् । किं तु तिथिखण्डत्वस्यैव सा । नान्तरीयकं तु तदा क्षयवृद्ध्यादिकम् । लक्षणा च एकोहिष्टादिशब्देन तदङ्गतिथेनिर्हेतुकी ।

कि च—शुक्लहण्डादीपमयोः पित्रविषयत्वमयुक्तमेव । तथा हि । अस्मान्तरे र्वयस्थया प्राप्तयोः पूर्वोत्तरतिथ्योर्व्यवस्थाभाग्रमेव तांग्नीं किञ्चत् । तद्यत्तम् । दक्षस्यादादिव । अ च कुत्रापि पित्र्येऽव्यवस्थया पूर्वोत्तरतिथ्योः प्राप्तिः । येन तत्रानयोरेककासः स्थात् । एकैकविने कर्मकालव्याप्तौ तयैव वैष्णव्येणैकदेशस्वर्णे आविषयेन तस्मिन् सर्वादिना तदनडीकारे उभयत्र तद्व्याप्तौ तद्व्याप्तौ वा अस्त—मयापराह्ण्यातिभ्यां पार्वत्यैलोहित्युव्यवस्थासिद्धेः । न चास्तमयादिवाक्यानि आपराह्णिकपित्रविषयारव्येव । न तु तदितरपित्रविषयाणीति युक्तम् ।

“देवकार्ये तिथिर्वेदा वस्यामभ्युदितो रविः ।
पितृकार्ये तिथिर्वेदो यस्यामस्तमितो रविः” ॥
“उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चाहतमिते रवौ ।
द्विमुहूर्तं त्रिरह्ण्य सा तिथिर्व्यक्ययोः” ॥

इत्यादिवचनानां सामान्यविषयत्वात् । “यथार्हं संवितो धाती” त्यादैरपि सत्यप्यपराह्णसमिभ्याहारे “पूर्वाह्ने दैविकं कार्यमपराह्ने तु पैतृकम्” तथा “श्राद्धस्य पूर्वाह्नादपराह्ने विशिष्यते” इत्यादिवाक्याण्यां लोचनया द्वेधाविभक्तिदिनापराह्णविषयत्वासंस्यैकोंहिष्ठविषयत्वेऽपि तदुपपत्तेः सर्वपित्रविषयत्वमेव । एकौहिष्ठस्यापि कुतपूर्वाह्ने उपक्रमेऽपि तादृशापराह्ण एव समान्यमानत्वात् । उपर्क्रमस्य च शुक्लपत्ते पार्वत्यसम्बन्धिनोऽपि कुतपूर्वाह्नेरूपपूर्वाह्नेनात्मत्वात् ।

“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणं ।
कृष्णपत्ते पराह्ने तु रौहिणं तु न लक्ष्येते” ॥

इति वचनात् ।

न च “रौहिणं तु न लक्ष्ये” वित्येतत्समभिष्याह्णारात्रव्य

“कुतपे श्राद्धं कुर्याद्वौहिणाद्वृद्धं” इतिवदेकोहिष्ठविषयमेवेदमिति चास्तम् । अत्रोपक्रमे रौहिणलक्ष्ननिषेधात् । पूर्वाह्ने उपक्रमस्यैव कालव्यवधानात् । तस्मात् पित्र्येषु सर्वत्रान्यत एव व्यवस्थासिद्धेऽप्यवृक्षपक्षस्तरानपेक्षणाहैवेष्वेष व्यवस्थापकं शुक्लहण्डाक्षयम् । तत्र हि युप्यक्षव्यवादिष्यतथिषु उपयत्रा कर्मकालव्याप्तादौ विश्वद्युम्नव्यवनिषयतिथिषु चाऽस्ति व्यवस्थापकापेक्षा ।

एव सति विष्णुधर्मोत्तरवचनोपक्रमगतमुपवासप्रहणमयिः सा—दृश्याहैव कर्मणामेष्वोपलक्षणम् । न पित्र्याणाम् । तस्मात् “एकोहिष्ठादी” त्यस्य कुम्भश्च । खर्वादिव्यक्तिनां च सर्वतिथिक्षिणाणां दर्शम् त्रिविषयत्याऽतिसंकोचेन व्यग्रव्यपनमयुक्तमेवेति । पूर्वोत्तरमेव “द्वितीयादिक्युमाना” मित्यस्य दैवपित्र्यवर्मविषयत्वेन युप्यक्षर्वर्मविषयवाक्यव्यवस्थाप्रतिपादकतया व्याख्यानं युक्तम् । युग्मवचनानां मिथो विरोधे शुक्लहण्डाक्षयाद्व्यवस्था । क्वचित्कर्मविशेषेणापि । तद्वाप्रे व्यक्तीभविष्यति । एवं सति यद्विष्णुधर्मोत्तरे आद्यवाक्याभ्यां उदयस्तमयान्यतरगतवेनाहोरात्रसाध्येष्वपुपवासादिकर्मसु तिथेग्राहात्मयुक्तम् । तदेवोत्तरवचनेन शुक्लहण्डविषयतया व्यवस्थाप्यते । देवलक्ष्मनाभ्यां यदुदयास्तमयगततिथेः साकल्यप्रतिपादनं तत्प्रमाणान्तरेण पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथेग्राहात्मे सिद्धे तदहर्तांगे तिथेभावेऽपि तत्रैव तत्तकर्मत्तुमूलमर्भमुसेह्लकं च । यज्ञेऽसर्वोदयाद्वृद्धमस्तमयात्पूर्वे वा वर्त्तमनसमस्तिथेः शुक्लहण्डाक्षयाद्युम्नव्याप्तात् खर्वादिवचनाद्वा ग्राहात्म्वं साकल्यज्ञानं च तत्तत्र त्रिमुहूर्तावरसत्त्वे न तु न्यूनमत्त्वे ।

“उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ।
द्विमुहूर्तं त्रिरह्ण्य सा तिथिर्व्यक्ययोः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाद्वा ।

भानाषुदिते सति यद्दिमुहूर्तं मुहूर्तद्वयं तद् दैवतं दैवकर्म-
योग्यम् । एवं रवावस्तमिते अस्तं गन्तुमारज्जे अस्तमयात्पूर्वे
यद्वः सम्बन्धित्रिमुहूर्तं मुहूर्तत्रयं तत्पित्र्यकर्मयोग्यम् ।
तस्मात्तद्वितीनी तिथिर्हव्यकव्यये ग्राह्योत्पर्यः । अह इति वचनादादि-
कर्मण्यस्तमित इति कः । अत्र यद्युदये दिमुहूर्तसत्त्वाप्युक्ता ।
तथापि साऽनुकल्पः ।

“त्रिमुहूर्तं न कर्त्तव्याया तिथिः क्षयामिनी ।
दिमुहूर्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगमिनी” ॥

इति दक्षवचने श्रपिशब्देन तद्द्योतनात् । त्रिमुहूर्तग्राह्यतानिषेधश्च
क्षयगमिन्याम् । अन्यदा तद्ग्राह्यतायाः साधक एव । प्राप्तिपूर्व-
कत्वात्प्रतिषेधस्य ।

“वस्तुतस्तु पूर्वाद्देऽप्यपिशब्दान्वयात्स्य प्रतिषेधे न तात्पर्यम् ।
किन्तु उत्तरार्धगतानुकल्पविधावेव । “पौर्वाद्विकासतु तिथयो
दैवे कार्या प्रयत्नतः” इति वृद्धयाक्षवल्कयवचनाच्च त्रिमुहूर्तसत्त्वम् ।
पूर्वाद्विशब्दोऽहयमः पूर्वो भाग इति योगेन पञ्चाविभक्तिदिनाद्यभाग-
वचनः । “प्रातः संकलयेद्विद्वानुपवासवतादिक्” मिति च त्रिमुहूर्ता-
त्मकस्य प्रातःकालस्य कर्मोपकमरूपसंकल्पकालत्वात् ।

“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तुपक्षमे ।
विद्यमाना भवेद्द्वः नोजिभोपकमेण तु” इति—

चोपकमकालीनतिथे ग्राह्यत्वाभिधानादन्युदये त्रिमुहूर्तसत्त्व-
मावस्यकम् । दिमुहूर्तसत्त्वानुकल्पो वानमानादिविषयः । अस्त-
मयात्पूर्वे तु त्रिमुहूर्तसत्त्वमेवायेक्षितम् ।

“यां प्राप्यात्ममुपैत्यर्कः साचेत्स्यालिमुहूर्तंगा ।
भर्महृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णां तां वितुर्बुधाः” ॥

इति शिवरहस्यादिवचनात् ।

एवं वेधिकाया अपि पूर्वोत्तरतिथ्योदिने त्रिमुहूर्तावरसत्त्वमपे-
क्षितम् ।

“पश्यद्येऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिमिमुहूर्तेविध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः”

इति पैठीनसिवचनात् ।

एकादश्यां विशेषो वक्ष्यते । एवं सर्वं दिवावेष्य एवोत्सर्गतः
स्थिते जन्माष्टमीशिवरात्र्यादौ रात्रियोगेऽपि वेधव्यवहारो वैशेषिकः ।
यानि तु—

“व्रतोपवाससम्भानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

आदित्योदयवेलायां या स्तोकापि तिथिभवेत्”

इत्यादीनि मुहूर्तत्रयम्यूनाया अपि सम्पूर्णत्वप्रतिपादकानि
वचनानि तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्तसत्त्वप्रशंशापरागयेव ।
इदं च साकल्यवचनात्तत्काल एव तिथ्यमावेऽपि कर्मानुष्टानं
मन्वाद्यादिकर्तव्यस्त्रानश्चादिव्यतिरिक्तविषयम् । तेषां तु तत्काला-
वर्तीन्यामपि तिथो निर्णयेन प्राप्तानां तत्त्वित्थ एवानुष्टानम् । न
तत्त्वकालप्रतीक्षया ।

“अग्न्यङ्गे चोदधिक्षाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया”

इति स्कन्दपुराणात् ।

ये त्वेकतिथिविषयाः सामान्येन कर्मविशेषपुरस्कारेण च
विधिप्रतिषेधास्ते तिथिविशेषनिर्णये उद्भव्य व्यवस्थापयिष्यन्ते ।

यश्चार्य युग्मवाकगाहैवकर्मविषयो निर्णयः ॥ स याम्येकमकलकादीवि
त्रिमुहूर्तेन ततो न्द्रेन चा कालेन साम्ब्रहः साम्यानि तेषु फलस्यासि-
निर्णयाविषयेषु पक्षेषु कर्तव्यः इत्युक्तम् । उपवासे तु शुद्धत्रिमुहूर्तं
न्यूनाधिकायामिव शुद्धत्रिमुहूर्तमधिकायामिव सत्यप्युक्तस्यायुमत्वे
कालव्याप्तिवशत्पूर्वेव । याव शूर्वतिथ्या विज्ञाप्युसरदिवे वास्त्येव,
त्रिमुहूर्तन्यूना वास्ति, साम्ययुग्मापि पूर्वेव, द्वितीयपक्षेऽपि युग्म-
वचनोदयवचनाप्रवृत्तेः । उभयानापि त्रिमुहूर्तसत्वावश्यकत्वस्योक-
त्वात् । “प्रायः प्रान्त उपेष्या हि तिथिर्दैवफलेष्टुभिः” इत्यस्य च
“प्रायः पदेनैवानिस्त्वत्वघोत्तमात् ।

ननु—

“द्वितीया पञ्चमी वैशाखशमी च व्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्त्यः पूर्वोत्तरे तिथीं” ॥

इत्यादिवचनैर्या पूर्वतिथिविद्वोत्तरा विधिद्वा, सा त्रिमुहूर्त-
न्यूनयक्षिपि पूर्वतिथ्या युक्ता यद्युत्तरदिने किञ्चिछल्यते तदा शूद्धेण
विद्युयोत्तरैवोपेष्या भवति ।

“धृष्टिकार्यं त्रिभागं का स्वरूपं का दूष्योस्मिन्दिष्म् ।
पञ्चगव्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यथा” ॥

इतिष्ट्रिंशन्मतवचनात् ।

“सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः” इति निगमवचनान्योप-
वासे दूषकतिथियोगस्याल्पस्यापि त्याज्यस्वप्रतीतेः ।

“उदये तूपवासस्य नक्षस्यास्तमये तिथिः ।
ब्रतोपवासनियमे धृष्टिकैका यदा भवेत् ॥
उदये चात्मा तिथिर्महा विशेषाः तु पैतुकेण ।
तदा-

“आदिस्थोदयवेलायां याल्पापि च तिथिभवेत् ।
पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना” ॥

इत्यादिभिरत्याया अपि परदिनगताया प्राहस्वप्रतीतेऽर्थेतः
हेमाद्रिः ।

अत्रोच्यते । एतावत् “धृष्टिकार्यं त्रिभागं च” इति वचनं सर्वो-
पोष्यतिथिविषयम् । सामान्यविषयेण युग्मवचनेन “उपोत्त्वा:
परस्युक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः” इत्यादि विशेषवचनेन च पूर्व-
युक्तानामपि कासांचिद्विषयत्वात् । अतः एव “प्रायः प्रान्तः” इति
प्रायोग्रहणम् । नापि याः पूर्वतिथियुक्ता अनुपोष्यस्वेनोक्तास्तद्विषयम् ।
“हन्त्युः पूर्वोत्तरे तिथीः” इत्यादि हि तदर्थप्रतिपादकं वचनम् ।
तद्यथोत्तरतिथेष्टस्तमयवर्त्तिन्यात्मिमुहूर्ताया एव पूर्वतिथिदूषकर्त्वं
वदति । तथा तस्या एवोदयवर्त्तिन्यास्तादृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वम् ।
अन्यथा वैरूप्यापत्तेः । तर्थैदृ “व्यस्तं महादोषं” मिति निन्दा च
सकलदैवसाधारणी उपवासे । अल्पयोगेऽपि इतरेषु त्रिमुहूर्तयोग एव
प्रवर्तमाना विल्पा स्थात् । न च धृष्टिकार्यादिवचनान्यगतिकानि ।
येन तदपि सहाते । तेऽपि निन्दातिशयपरत्वेनोपपत्तेः । वस्तुतस्तु
तानि सर्वाएयेकादशीविषयायेव । वेघातिवेगादिवचनवत् । एकमूल-
कल्पनासाधवात् । याम्यपि धृष्टिकार्यमात्राया आप्युपवासे ग्राहत्व-
प्रतिपादकानि । ताम्बप्यविशब्दवाशब्दादियोगात्मैमुत्यम्बायेन त्रिमु-
हूर्तस्प्रश्नासाधवास्येव । एव च “प्रायः प्रान्तः उपेष्या ही” त्यपि-
वचनमेकादशीविषयमेव । प्रायो ग्रहण च कविद्विदाया अपि
ग्राहत्वात् ।

यस्तु—
“अविज्ञानि विषिद्धेष्वेव लभ्यते द्विनानि तु ।
मुहूर्तेः पञ्चशिर्षिद्वा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः ॥
तदर्द्धविद्वान्यन्यानि द्विनान्युपवसेष्वः ।
अपविद्वान्यमलाभे तु पर्योदयिकलानि च ॥

सहृदेवाल्पमश्चीयादुपवासस्तो भवेत्”

इत्यृश्टङ्गचतुर्मुखं, तदपि निषिद्धैरविद्वान्युत्तरदिने त्रिमुहूर्तानि ततोऽधिकानि वा न लभ्यन्ते इत्येवं व्याख्येयम्। त्रिमुहूर्तन्यूनलाभ-स्थार्किंचिकरत्वात्। त्रिमुहूर्तसत्त्वे एव युग्मवचनस्य तदनुश्राहकस्य चोदयसाकल्यवचनस्य प्रवृत्तेः। एकादशी त्वल्पापि परदिनगता ग्राह्येति वक्ष्यते। दशमीमुहूर्तपञ्चकवेद्यवत्याश्च तस्याः परदिने वर्त्मानत्वे आवश्यकेऽपि तादृशवेद्यवत्या ग्राह्यत्वम्। तत्परदिने द्वादश्यभावे गृहणः प्रति। तदभावश्चैव तिथिकमे संभाव्यते। दशधर्मिका दशमी, चतुर्घटिका एकादशी, तदुत्तरं तस्मिन्नेव दिने चतुर्घटाशद्विका द्वादशीति।

यदात्वन्यभागगताया एवैकादश्या उपोष्यत्वात्तादृश्या अप्युत्तरस्या एवोपोष्यत्वमिति हेमाद्रियादिसंमतः पक्षः। तदा अरुणोदय-मारभ्य मुहूर्तपञ्चकं दशम्या द्रष्टव्यम्। तदा हि सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्तदशमीविद्वाया अपि ग्राह्यत्वम्। त्रिमुहूर्तक्षयेणोत्तरदिने तदभावे तदुत्तरदिने च द्वादश्यभावे सर्वेषां मते नास्त्येव।

अन्यतिथिविषयः सार्धमुहूर्तद्वयवेदस्तु सूर्योदयमारम्यैव। अरुणोदयवेदस्यैकादशीमात्रविषयत्वात्। तदधिकवेद्यत्वा अपि च परदिने सर्वथा सत्त्वे त्रिमुहूर्तन्यूनसत्त्वे वा अन्यतिथेषुपोष्यत्वेऽपि “अविद्वानामलाभे तु” इति, विशेषं तस्यां विधातुं स्वाभाविक-शुद्धोपवासाभिग्रायेण सार्धमुहूर्तद्वयवेद्यवत्यास्तस्या ग्राह्यत्वा-भिधानम्। “मुहूर्तशब्दो घटिकाभिग्राय” इति गौडाः। तस्माद्या त्रिमुहूर्तन्यूनया त्रिमुहूर्त्यापि वा निषिद्या पूर्व्या तिथ्या युक्तोत्तरदिने त्रिमुहूर्तन्यूनाद्विति सा पूर्वेषोपोष्या युक्तेति।

हेमाद्रियादयस्तु केचिदल्पाया अपि पूर्वतिथेदूषकत्ववचनान्यु-त्तरस्याश्च तादृश्या अपि ग्राह्यत्ववचनानि च यथा श्रुतान्येव

गृहीत्वा तथैवोपवासे निर्णयं मन्यन्ते।

या तु त्रिमुहूर्त्या पूर्वतिथ्या विद्वा सत्युत्तरदिने त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा सोत्तरया युग्मत्वे सत्युत्तरैवाहर्मात्रस्पर्शिन्यपि पूर्वस्या अहोरात्रोभयस्पर्शित्वे। युग्मत्वेनोपकमकालगतत्वेन च तस्या एव प्राबल्यात्। “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासवतादिक,, मित्युक्त्वात्। उपवासे चोत्पत्तिफलविधिषु पर्युदासलक्षणया प्रजापतिवत्वत्संकल्प-स्यैव विधेयत्वेन प्राधान्यात्। अग्रे तत्परिपालनमात्रकस्त्वात्। “सा तिथिर्व्यक्त्ययोः” “सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामुदयते रथि, रित्यादीनि वचनानि यदा मध्याह्नाविमात्रानुष्ठेयग्रामनैकमकादि तिथेस्तत्कालास्पर्शिन्या अपि तस्मिन्नेव कालेऽनुष्ठानं तत्प्रत्यङ्गत्वयोग्यत्वरूपमौपचारिकं सङ्कल्पं प्रतिपाद्यन्ति। तदा स्वरूपतः प्रातः कालमात्रसाध्यं विषयतः केवलमहोरात्रसाध्यं संकल्पमात्ररूप-मुपवासं प्रति सुतरां तत्कालवर्तिन्यास्तस्याः। यत्वेतमद्वशे विषये विहितकालेऽप्रकान्तं कालान्तरेऽपि समाप्यत इति न्यायं मूलत्वेनोपन्यस्य तस्याम्युदितेष्वधिकरणव्यवस्थापितत्वं वर्धमानेनोक्तं तद्भान्त्या। तत्राकालेऽपि प्रकान्तस्य समाप्यत्वव्यवस्थापनात्। सान्तपनीयाधिकरणं दूपन्यसितव्यम्।

वस्तुतस्तु न तस्याप्यर्यं विषयः। स्वकाल एवेह संकल्परूप-प्रथानानुष्ठानात्। व्रतशब्दोऽपि नियमपर्यायः संकल्पवाचक एव। अत एव “विधिप्रतिषेधात्मकमानससंकल्परूपाणि स्नातकवतान्याह,, इत्यवतारयता विज्ञानेश्वरेण न केवलं नद्युक्तेष्वेव विधिवाक्ये-ष्वपि संकल्पलक्षणाभ्युपगता। न चातिप्रसङ्गः। अभियुक्तव्रतप्रसिद्धिविषय संकल्पविशेषस्यैव व्रतत्वात्। मन्त्रवत्वत्। “स्वकर्तव्यविषयो नियतः। संकल्पो व्रतमिति श्रीदत्तः। तत्त्वमिहोत्रसंध्यावन्दनादिविषये संकल्पेऽतिप्रसक्तम्। न च संकल्पस्य व्रतत्वे “व्रतं संकल्पयेत्”

इत्यनन्त्य इति वाच्यम् । ‘पाकं पचति, वानं दद्यात्, इतिवत्प्रत्ययानुग्रहार्थं प्रयोगमैषपत्तेः ।

वा तु तप्तृशी पूर्वतिथ्या युम्मा सा पूर्वा । युग्मत्वादहोरात्रोभयस्पर्शित्वाच्च । उपवासस्य चाहोरात्राभोजनविषयसंकल्परूपस्य विषयांशेनाहीरात्रसाध्यत्वात् । अस्तमयवर्तिन्या अपि तिथेः सकल्पवचनाच्च । संकल्परूपोपकरणकालेऽपि सत्यात् । एकभक्तादितिशेषं ध्याहादाविव स्वरूपैण तत्रासत्या अपि “सा तिथिः सकला हेता यस्यामस्तमितो रवि, रिति वचनं च दैवकर्मविषयमपीत्युक्तम् । ईदृशविषय एव चोपोद्वलकं वृद्धयाज्ञवलवचनमपि ॥

“दिवा रात्रौ व्रतं यज्ञं प्रकमेकतिथै गतम् ।
तस्याम्बुधयोगिन्यामाच्चरेत्तद्व्रतं व्रतीं इति ॥

संकल्पाच्च “प्रातकालवर्त्तामनतिथिमेव कर्मतिथियुक्तवलवचनिकरणतीतिथीलिलस्यामुकातिथ्युपवासमहं करिष्य” इत्येवं कर्तव्यः । तत्कालवर्तितिथेः संकल्पविकरणस्य तिथियोगात्युक्तवात् । व्रतमेकदिनस्याच्च कर्म तत्राद्यक्षत्वात् करिष्य इति प्रसङ्गादभ्येकम् ।

एवं च दिनद्वयेऽपि सरहायां तिथेः स्वरूपैण प्रातमात्रसाध्वेऽपि परिपाल्यत्वेनाहोरात्रसाध्ये उपवासें कर्मकालव्यावित्तशाश्वेणान्यतस्य इन्द्रियस्य विर्यस्य कर्तुमयक्षमत्वाद्य ग्मवाक्यादेव प्रायो निराय इत्युपवास एव युम्मशाकाद्य परमात् इत्यभिप्रेत्य कैविदुपवासविषयता तस्योच्यते । वस्तुतस्वेकमक्तादिष्टपि कालव्यावित्तशाखानिस्मेत्तु युम्मशाकां विर्यावर्कं भवत्वेवेत्युक्तम् । येषु “तपोष्या”, इत्येव भूयते । तान्युपवासमात्रविषयात्येव । उपवासोत्तरविने च भोजवस्त्रहं पारम्परावश्चां कर्तव्यम् ।

“उपवासेषु सर्वेषु शूर्वाहे परर्ण अवेत् ।
अन्तर्था तु कलात्वार्द्धं धर्ममेत्तोपर्णति” ॥

इतिदेवलवचनेनोपवासाङ्गुत्वेन तद्विधानात् ।

त च रागप्राप्तभोजनानुवादे पूर्वाङ्गमात्रविधिरेवायमस्त्विति वाच्यम् । पारणशब्दस्य कर्मसमाप्तिवचनस्वाच्छारीयकर्मसमाप्तेभ्यं संकल्पविषयस्यसंभावात् । उद्योगमात्रिवत् । “मोर्येऽहं पुण्डरीकाक्षे” ति संकल्पविषयस्यत्वात् । अप्प्राशनरूपप्रतिनिधिविधानाच्च । तस्मिन्मानङ्गत्वे तदनुपत्तेः । तस्य च भोजनरूपता अभोजननियमात्मकस्योपवासस्य भोजनेनैव समाप्तेः “मोर्येऽहं” मिति संकल्पमंभिङ्गत्, तत्रैव आचुर्येण प्रयोगाप्रयोगात्, तद्विषययोगरूपेऽपि पारणशब्दे वक्तुं शक्यत्वाद्यावगम्यते । अत एव “तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणं” मितिपररणान्तं व्रतं शेयमिति च व्रतशब्दः सामान्यवचनोऽन्युपवासविषय एव । तथा “ओपवासेषु सर्वेषिणिः”त्युक्तम् ।

विग्रहे च—

“पूर्वविद्वासु तिथिषु भेतु च अवर्ण विवा ।
उपोष्य विधिवक्तुर्यात्पत्तेः च पारणम्” इति ॥

माधवस्तु—

“तिथीवामेव स्वर्वासामुपवासवाप्तविष्मु ।
तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विता शिवाद्यतुर्द्विग्नीम्” ॥

इति स्कन्दपुराणसत्तमविषयस्मैकमकादिसंप्रहार्थत्वेन व्याख्याय “यां तिथिमुहिश्यैतानि पूर्वेष्यविहितानि परेष्युस्त्रासिथ्यन्ते, पश्चाङ्गोजनं कार्यमित्याह” ।

तत्र पारणं तविने उपोष्यतिथिनुवृत्तीं यदि विवा तिथ्यन्तप्रतीक्षया भोजनकालोऽसम्यते तदा तिथ्यस्ये कर्तव्यम् ।

“तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।
अतोऽन्यथा पारणायां व्रतमङ्गमवाप्नुयात्” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

तिथिनक्षत्रेति तिथिभेति चेतस्तरयोगो विवक्षितः । अनुवाद-
गतत्वात् ।

“पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च भवणं विना ।
उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तदन्ते च पारणम्” ॥

इति निगमवचने ।

“तिथीनामेवे” त्यादिस्कन्दपुराणवचने चात्तमासनिर्देशाच्च ।
तेन तिथिनियमे तिथ्यन्ते नक्षत्रनियमे नक्षत्रान्ते उभयनियमे
उमायन्ते इत्यर्थः । यदा तु दिवा तादृशः पारणकालो न लभ्यते तदा
इतिथ्यन्तो न प्रतीक्षणीयः । किन्तु दिवैव पारणं कर्तव्यम् ।

“सर्वेन्द्रेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुरुषहनिः स्यादृते धारणपारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

धारणमाहारं विना । शरीरस्य उपवास इति यावत् । तदुत्तर-
दिने च पारणं चतुर्थकालभोजनविधिना विहितम् । तद्विहायेत्यर्थः ।
आरणं नक्षत्रभोजननियमग्रहणमिति कथित् ।

“अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा ।
दामसे पारणं कुर्वस्त्वमसीं गतिमश्नुते” ॥

इति गरुडपुराणे ।

“न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।
तत्र निश्यपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम्” ॥

इति भविष्योत्तरे च रात्रिपारणनिषेधाच्च । महानिशा सार्वयामादु-
परितनो यामः । “यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम्” इति ।
मात्रवोदाहर्तं तु वचनं तेनापि मूलालिखनाद् ग्रन्थान्तरासम्बादाच्च
नादृतम् । एवं केवलतिथिनिमित्ते उपवासे । नक्षत्रादियुक्तिथिनिमित्ते
तु जन्माष्टमीप्रकरणे वक्ष्यते ।

तदयमुपवासे सामान्यतिथिनिर्णयसंक्षेपः—

या शुद्धा त्रिमुहूर्तान्तमपि वृद्धा परेऽहनि ।
युग्माप्युत्तरतिथ्या सैवोपोष्या केवला यथा ॥
या पूर्वतिथिविद्धापि परेऽहनि न विद्यते ।
न्यूना वा त्रिमुहूर्तेषु सापि पूर्वेव सम्मता ॥
त्रिमुहूर्ताधिका वापि पूर्वविद्धोत्तरेऽहिं या ।
पूर्वया परया वा सा युग्मोपोष्येति निर्णयः ॥
उपोष्यतिथ्यमावैष्णपि सङ्कल्पः प्रातरेव च ।
परेऽह्युपोष्यतिथ्यन्ते कालश्वेलम्भ्यते दिवा ॥
पारणस्य तदान्ते स्यान्न चेत्पूर्वाह एव तत् ॥ इति ॥

एवं सामान्यतिथिविषयसकलनिर्णयवाक्यैकवाक्यतयोपवासे
एवं प्रकारे सकलतिथिनिर्णये सिद्धे प्रतिपदादितिथिषु अयमेवोपवा-
सावशया निर्णयः क्रमेण योज्यते । क्वचित्कच्चिद्विशेषश्चोच्यते ।

अथ प्रतिपदिवेचनम् ।

तत्र प्रतिपदुपवासे शुक्ला कृष्णा वा पूर्वेष ग्राह्या ।
“प्रतिपदपञ्चमी चैव उपोष्या पूर्वसंयूता” ॥

इति जावालिखनात् ।

“सप्तमी पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपत्तमी चैव कर्तव्या संमुखी तिथिः” ॥
इति पैठीनसिवचनाच्च ।

“प्रतिपत्तमी भूता सावित्रीवद्पूर्णिमा ।
नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः” ॥

इति ब्रह्मवैतर्ते ।

“द्वितीया पञ्चमी वेशादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्तुः पुरोत्तरे तिथी ॥
उपवासे सप्तमी तु वेशाद्वन्त्युत्तरं दिन” मिति ।

ब्रह्मविद्वाक्ये चोपवासे उत्तरविद्वाया निषेधाच्च । यद्यपि च
सूर्यास्तपूर्वभावित्रिमुहूर्तात्मकसायाह्नमात्रव्याप्तापि पूर्वविद्वा भवति ।
तथापि तत्पूर्वविद्विमुहूर्तात्मकापराह्नेऽपि यदि वर्त्तते तदैव पूर्वा
प्राप्ता । अन्यथोत्तरवै ।

“संमुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।
प्रतिपत्तसंमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी” ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे विशेषाभिधानात् । इदं हि वचनं प्राप्ते पूर्व-
विद्वत्वात्ये सांमुख्ये विशेषमात्रविधायकम् । प्रातःकालिकप्रधानाङ्ग-
निर्वापे प्राप्ते प्रातःकालसामान्ये “पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपे” दिति
तद्विशेषविधिवत् । न त्वापराह्निकाः सांमुख्यविधायकम् । गौरवात् ।
तच्च यथा दैवान्तरेष्वपि युग्माग्निवचनात्प्राप्ते शुक्लप्रतिपदः पूर्व-
विद्वाया ग्राह्यत्वे आपराह्निकत्वे विशेषं विद्यति । तथोपवासेऽपि ।
पूर्वविद्वाप्राप्तविशेषात् । यश्चापराह्निकपित्र्यविषयत्वं गौडैरुक्तम् । तद्विशेष-
वचनस्यानर्थकपापत्तेः ।

“प्रतिपत्तसैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।
दैवं कर्म तथा शेयं पित्र्यं च मनुरब्रह्मीत्” इति—

माधवोदाहृतव्यासवचनविरोधाच्चायुक्तम् ।

“प्रतिपत्तस्द्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युते” त्यापस्तम्बवचनं
तूपवासेतरदैवकर्मविषयम् । सामान्यवचनस्योपवासमात्रविषयैः
पूर्ववचनैः संकोचनात् । उपवासेऽथ नापराह्निकप्रतिपद्विषयं च । यद्य
दैवान्तरेष्वप्यनेन वचनेन द्वितीयाविद्वायाः प्रतिपदो विधानं तदपि
कृष्णाया न तु शुक्रायाः । तस्याः “प्रतिपदाप्यमावास्येति”पूर्व विद्वाया
विधानात् । न चैव धूर्वविद्वत्वमुपवासमात्रविषयम् । अन्येषु तु
आपस्तम्बवचनाच्छुक्लाप्युत्तरैवास्तिवति वाच्यम् । युग्मवचनस्यो-
पवासमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत सकलदैवविषययुग्मान्तर-
साहचर्यात्सर्वविषयवस्थैर्वैचितत्वात् ।

न च पूर्वविद्वोपोष्यत्वविधायकपूर्वोदाहृतवचनवशाद् युग्मवचन-
वशाद् युग्मवचनस्यापि पूर्वविद्वाविधायकस्य प्रतिपद्शो उपवासे
एवोपसंहारो युक्तः । तेषामुभ्यप्रतिपद्विषयत्वेन युग्मवचनस्य च
शुक्लप्रतिपद्मात्रविषयत्वेन भिन्नविषयत्वात् । कृष्णप्रतिपदर्थमावश्य-
कैस्तैरेव वचनैरर्थसिद्धावेतास्थानर्थक्यागत्तेश्च । न च पूर्वविद्वोपोष्य-
त्वप्रतिपादकान्यपि युग्मवचनवशात् ।

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या! चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” ।

इति वचनवशाच्च शुक्लप्रतिपद्विषयाणेत्र ।

कृष्णा तूपवासेष्वुत्तरैव “प्रतिपत्तस्द्वितीया स्यादि” ति वचना-
दिति माधवमतमपि युक्तम् । सर्वदैवविषयाद् युग्मवाक्यादेवोपवा-
सेऽपि पूर्वविद्वासिद्धौ तन्मात्रविषयाणामन्वयतो व्यतिरेकतश्च
प्रवृत्तानां तेषां सर्वेषामानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपवासग्रहणस्यो-
पलक्षणत्वप्रसङ्गाद्वा ।

अस्मन्ते तु सर्वाणि सार्थकानि । पूर्ववद्वैरूपवासे पूर्वविद्धा-
यामुभस्यां विहितायां युग्मापस्तम्बवचनयोर्वैवान्तरेषु शुक्रकृष्णभेदेन
पूर्वोत्तरविद्धाविधानार्थत्वात् । आपराह्निकत्वं च दैवान्तरेष्वपि
शुक्रायाः पूर्वविद्धाया अपेक्षितमेव । “प्रतिपत्समुखी” ति वचनेन पूर्व-
विद्धामात्रे तद्विधानादित्युक्तम् । तदभावे तु दैवान्तरेष्वपि सोन्तरैव ।
“प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति” सामान्यवचनात् । अत एव सायाह-
मात्रव्याप्तिन्या अपि पूर्वस्या अनुकलपत्वेन ग्राहत्वं माध्योक्तसुपे-
क्षितम् । पूर्वोदाहृतवचने उत्तराद्वै प्रतिपद आपराह्निकत्वविधानेन
पूर्वाङ्गोक्तस्य सायाहमात्रव्याप्तिवेन संमुखत्वस्य तिथ्यन्तर-
विषयत्वप्रतीतेः ।

तदयं संक्षेपः ।

उपोष्या प्रतिपत्पूर्वा शुक्रा कृष्णा तथैव च ।
यद्यसावपराह्ने स्यात्कात्स्वेनैकदिशापि वा ॥
दैवान्तरेषु शुक्रैव पूर्वा साप्त्यापराह्निकी ।
चेन्नापराह्निकी सर्वा या पूर्वोक्तां परैव सा ॥
दैवान्तरेषु कृष्णा तु परा सर्वेति निर्णयः ।

अथ द्वितीयाविवेचनम् ।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा, शुक्रा परोपोष्या ॥
“तृतीयैकादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।
वेधादधस्ताद्यन्युस्ता उपवासे तिथीस्त्वमा:” ॥

इति नारदीयवचने ।

“तृतीयास्ववेशेन पूर्वा द्वितीयां तत्प्रयुक्तोपवासे दूष्यती”
युक्ता प्रतीयमानस्य तृतीयाविद्धद्वितीयानिषेधस्य—

तिथितत्त्वविवेचनम् ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी उपोष्याः स्युः आमावास्या परान्विताः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरगतस्य च तद्विधेर्विरोधे शुक्रकृष्णवाक्याभ्यां
व्यवस्थाप्रथमात् । इदं हि वचनद्वयमेतदर्थमेवेत्युक्तं सामान्य-
निर्णये । दैवान्तरेष्वप्यैव व्यवस्था । युग्माग्निवाक्यस्य, “प्रतिपत्स-
द्वितीया स्यादितीया प्रतिपदयुते” त्यस्य च पूर्ववदेव व्यवस्था-
पनात् ।

केचिद्युग्मवाक्यस्य स्वत एव शुक्रपक्षविषयत्वं मन्यन्ते ।
चतुर्दशीषौर्यमासीयुग्मसाहचर्यात् । सर्वेषामपि युग्मानां शुक्रपक्ष-
गतत्वप्रतीतेः । तदयुक्तम् । सामान्यविषययुग्मादिश्रुतेः संनिधिरूपेण
साहचर्येण संकोचयितुमशक्तव्यात् । पक्षद्वयवर्तिप्रतिपदमावास्या-
युग्मसाहचर्यार्थिशेषाच्च । तस्मादुभयपक्षगततिथिविषयमेव । युग्म-
वाक्यवाक्यान्तरविरोधे क्वचिच्छुक्रकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थाप्यते
परम् ।

ननु सामान्यविधिनैवोपवासेऽपि परविद्धासिद्धौ पुनस्तत्र तस्या
विधिरनर्थकः । नानर्थकः । सामान्यविधिद्वयेन पूर्वविद्धायां परविद्धा-
यां च सर्वत्र प्राप्तायामुपवासे वचनान्तरेण परविद्धानिषेधे कृते तत्रैव
कदाचित्तस्या अपि प्राप्त्यर्थम् । तस्यापेक्षितत्वात् । अन्यथोपवासे
सामान्यवचनं बाधित्वा परविद्धा न कर्तव्यैव स्यादिति । सामान्य-
वचनसंवादिनां तद्विरुद्धानां च विधिरूपाणां निषेधरूपाणां चैकतिधि-
विषयाणां विशेषवचनानामियमेव गतिः । या च कृष्णद्वितीया
उपवासेऽन्यत्र वा पूर्वा ग्राहा, सा यदि पूर्वोह्ने प्रविष्टा भवति तदैव
तादृशी ग्राहा । नो चेत्सापि परैव ।

“प्रतिपत्समुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।
पूर्वोह्निकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विभो” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

तादृशी संमुखी पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

इदं च वचनं कृष्णद्विनीयाविषयमेव । तत्र प्राप्ते पूर्वविद्धत्वे
पौर्वाह्लिकविशेषमात्रविधाने लाघवात् । शुक्रायां पूर्वविद्धत्वस्या-
विधेयत्वेन गौरवात् । अत्र च वाक्ये द्वयोरेवोपादानाद् द्वेषाविभक्त-
दिनभागाद् द्वावेव पूर्वाहापराह्नौ यद्यपि भासेते । तथापि सायाह्नमात्र-
व्यापिन्यामविद्यमानस्यापराह्लिकत्वस्य द्वेषाविभगेनासंभावादपरा-
ह्नस्य पञ्चधाविभगेनैव प्राह्यत्वात्पूर्वाह्नेऽप्यहः पूर्वो भाग इति योगेन
पञ्चधाविभगेनैव प्रतरात्मको ग्रह्यः । तत्र प्रविष्टा पूर्वा ग्राह्या ।

तेन या पूर्वेद्युः प्रातःकालं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्ता परेद्युः क्षि-
मुहृत्ता ततोऽधिका वा भवति । सा कृष्णापि परैव । पूर्वेद्युः पौर्वा-
ह्लिकत्वाभावात् । त्रिमुहृत्तसत्त्वेन च परविद्धवचनानां प्रवृत्तेरिति
पौर्वाह्लिकवचनस्य व्यतिरेकतः फलम् । न तु या पूर्वेद्युः सर्वे प्रातःकालं
परित्यज्य प्रवृत्तान्युत्तरदिने नास्त्येव त्रिमुहृत्तन्यूना वा साम्युत्तरेति ।
तत्र परविद्धवचनानामप्रवृत्तेः । परिशेषात्पूर्वस्या एव प्राह्यत्वात् ।
इदं च वचनं प्राच्या न लिखन्ति ।

तदथं निर्णयः ।

शुक्रा द्वितीया सर्वेषु दैवेषु परयुग् भवेत् ।
कृष्णा तु पूर्वा तेष्वेव पूर्वाह्ने यदि सा भवेत् ॥

अथ तृतीयाविवेचनम् ।

तृतीया तु रम्भावतातिरिक्तेषु उपवासादिसकलद्वैवकार्येषु
चतुर्थीयुतैव ग्राहा ।

“रम्भास्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

८१

गणो गणेशस्तेन तद्दैवत्या चतुर्थी । सर्वग्रहणात् ।

“एकादश्यष्ठमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या: परान्विताः” ॥

इति वहस्पतिवचने उपवासग्रहणं तृतीयांशो सकलद्वैवकार्यसुप-
लक्षणीम् । एनस्यैव चतुर्थीयुक्ततृतीयाविधेरुपोद्धालिका—

“चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
अबैव्यक्तरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रदायिनी,, ॥

इति प्रशंसा आपस्तम्बाद्युक्ता ।

“तृतीया तु न कर्तव्या द्वितीयासंयुता तिथिः ।
या करोति विशूद्धा स्त्री पुरुषो वा शिखिव्वजः ॥
द्वितीयासंयुतां तात पूर्वधर्माद्विलुप्यते ।
विश्रवात्वं दुर्भगत्वं भवेन्नास्त्यत्र संशयः” ॥

इति स्कन्दपुराणाद्युक्तो निन्दासहितो निषेधश्च । निषेधस्यापि
रम्भावतव्यतिरिक्तविषयत्वं स्कन्दपुराण एव दर्शितम् ।

“द्वितीया तु या विद्धा तृतीया न कदाचन ।
कर्तव्या व्रतमिस्तात् धर्मकामार्थतत्परैः” ॥

‘विहायैकां तु रम्भास्यां तृतीयां पुण्यवर्धनीमि’ ति ।

निषेधप्रयोजकश्चात्र द्वितीयावेशो न सामान्यरूपस्थिमुहृत्तात्मक
एव । किन्तु दशम्या इव कलाकाष्ठादिरूपोऽपि । अत एव च तृतीयापि
चतुर्थीयुता अलगाव्येकादशीवद् ग्राहा । न तु त्रिमुहृत्तत्वकर्मकाल-
व्याप्त्याद्यादरस्तस्याम् ।

“कला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्तव्या कर्तव्या गणसंयुता” ॥

इति स्कन्दात् ।

“द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते तु यः ।
स याति नकरं धोरं कालसूत्रं भयंकरम्” ॥
“द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

इति निन्दार्थवादे शेषबद्मात्रश्ववाचा । अन्यथा “द्वितीयासंयुक्ता” मित्येवावश्यत् । अयं चाल्पवेधप्रयुक्तोऽपि निषेधस्तत्रयुक्तश्वाल्पाया अप्युत्तरस्याः परिग्रहो गौरीवैत्यवत्विषय एव । “विहायैकां तु रम्भाख्या” मिति पर्युदासे तत्सदृशानामेव व्रतान्तराणां प्रतीतेः । नन्दिव युक्तमन्यसदृशार्थं इति न्यायात् । तत्रैव तथा शिष्टसमाचाराच्च । व्रतान्तरेषु तु सामान्यविधेश्च । ब्रह्मवैवर्तगतात्रिमुहूर्तद्वितीयाविद्वाया एव वर्जनम्, त्रिमुहूर्ताया एव चतुर्थीयुक्ताया ग्रहणं युक्तम् । न च ब्रह्मवैवर्तेऽपि “रम्भाख्यां वर्जयित्वे” ति पर्युदासाद् गौरीवैतानामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । तत्रासदृशानामपि ग्रहणार्थमेव “सर्वकार्येच्च” त्युक्तत्वात् । अत एव वैशाखशुक्लतृतीयाख्यतृतीयाव्रतमप्युत्तरविद्वायामेव कर्तव्यम् । विशेषतोऽपि तत्र तद्विधिः पूर्वानिषेधश्च नारदीये—

“वैशाखे सितपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।
दुलभा दुधवारेण सोमेनाऽपि युता तथा ॥
रोहिणीदुधयुक्तापि पूर्वविद्वा विवर्जिता ।
भक्ष्या कृतापि मान्धात ? पुरुणं हन्ति पुरा कृतम् ॥
गौरीविनायकोपेता रोहिणीदुधसंयुता ।
विनापि रोहिणीयोगात्पुरुणकोटिप्रदा सदा” इति ॥

यदा तु चतुर्थीयुक्ता किञ्चिदपि न लभ्यते । तदा गौरीवैत्यविषयपि त्रिमुहूर्तालाभे चेतरेष्वपि द्वितीयायुतापि ग्राह्या ।

“पकावशी तृतीया च चतुर्थी चैव व्रयोदशी ।
पूर्वविद्वापि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि” ॥

इति घृद्धवशिष्टवचनात् ।

रम्भावते तूपवासरूपे अनुपवासरूपे च द्वितीयाविष्टैव ग्राह्या ।

“कृष्णाष्टमी बृहत्तापा सावित्रीवटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्या: पूर्वसंयुताः” ॥

इति निगमात् ।

“बृहत्तपा तथारम्भा सावित्रीवटपैतृकी ।
कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या संमुखी तिथिः” ॥

इति स्कन्दपुराणाच्च ।

एवं सति “शुग्रामी” ति युग्मवचनमपि वचनान्तरवशाद्रम्भाव्रतविषयमेव । यत् “तृतीयायाः शुद्धाया आधिक्येऽपि शुद्धामपि हित्वा अधिका चतुर्थीयुक्तैव गौरीवैतेषु ग्राह्ये त्येतावत्पर्यन्तं माधवेनोक्तम् । तत्र पूर्वस्यां निषेधाप्रवृत्तेविधेष्वेद्विषयस्यादर्शनाच्यद्येतावत्पर्यन्तं शिष्टाचारस्तदा स एव मूलम् ।

तदर्थं संक्षेपः ।

रम्भाभिन्नेषु सर्वेष्वप्युपवासादिकर्मसु ।
तृतीया गणविद्वा स्याम तु विद्वा द्वितीयया ॥
गौरीवैतेषु तत्याज्या कलयापि द्वितीयया ।
युक्तामुहूर्तमात्रापि चतुर्थीयुक्तु शस्यते ॥
यदा चतुर्था स्वल्पापि त्रिमुहूर्तथवा न सा ।
गौरीवैतेऽन्यदैवैच तदा पूर्वापि ग्राह्यते ॥
रम्भावते तु पूर्वैव तदलाभे परा भवेत् ।

अथ चतुर्थीविवेचनम् ।

(१)

चतुर्थी तु विनायकनागगौरीव्रतानि उपवासपूजादिक्षपाणि विहायान्वदेवताप्रीत्यर्थे उपवासे व्रतान्तरे वा पञ्चमीयुता ग्राहा । “युगभूताना” मिति युगमवाक्यात् ।

(१) अथमंशः पाश्वर्वमागे लिखितो वस्तते—

श्रावणकृष्णचतुर्थीं संकष्टचतुर्थीव्रतम् । स्कान्दे—

“श्रावणे बहुने पक्षे चतुर्थीं तु विधूदये ॥

गणेशां पूजयित्वा तु चन्द्रायार्थं च दीयते” इति ।

इयं चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राहा । “कर्मणो यस्य यः कालः” इति वचनात् । तत्काले चन्द्रव्यदानविधानेन चन्द्रोदयव्रतता । ‘चन्द्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृते’ ति वचनाच्च दिनद्वये चन्द्रोदये सत्येऽसत्ये वा पूर्वा ग्राहा । “चतुर्थीं च तृतीयाया” मिति ब्रह्मवैवर्तात् ।

गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्तः प्रकीर्तिकाः ।

चतुर्थीः पञ्चमीविज्ञा देवतान्तरयोगतः ॥

इति वचनाच्च ।

न च तृतीयाविद्वाविधायकानि वचनानि दिवा त्रिमुहन्तं वेदे सत्येव प्रवत्सन्ते न रात्रियोगमात्र इति वाच्यम् । रात्रिसाध्यकर्मसु रात्रावपि वेधस्य जन्माष्टमोप्रकरणे माध्यवादिभिर्दर्शितत्वात् । अत एव महालक्ष्मीव्रतसमाप्तेन दिनद्वयेऽष्टम्याश्चन्द्रोदयव्यापित्वे—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वैव कर्तव्या परविज्ञा न कुत्रिष्ठित् ॥

इति वचनात्पूर्वविज्ञा ग्राह्येत्युक्तं हेमाद्रौ मदनरन्ते च ।

यानि तु “चतुर्थीं गणनाथस्ये” त्यादीनि वचनानि । तानि सिद्धिविनायकादिव्रतविषयकाणि । नेत्रु मध्याहस्य कर्मकालत्वात् । “प्रातः शुक्लै” रिति वचनात् । अत एव माध्यवेन मध्याहस्य कर्मकालत्वमङ्गीकृत्यैव विनायकवते “मध्याहव्यापिनी ग्राहा” त्युक्तम् । तस्यादुभयत्र चन्द्रोदये सत्येऽसत्ये वा पूर्वेवेति त्याग्यः पन्था इत्यलं बहुनेति कृत्यरत्नावल्याम् ।

तिथितत्त्वविवेचनम् ।

३५

“पक्षादशी तथा पष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्या: परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” ॥

इति वृद्धवसिष्ठवचनाच्च ।

विनायकनागव्रतयोस्तु मध्याहव्यापिनी ग्राहा । तत्र मध्याहस्य कर्मकालत्वात् ।

“प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याहे पूजयेन्तृप्”

इति गणपतिकल्पे ।

युगं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीवरान् ॥

क्षीरेणाप्याश्च पञ्चम्यां पारयेत्प्रयतो नरः ।

विषाणि तस्य नश्यन्ति न ते हिंसन्ति पञ्चमाः” ॥

इति पुराणवचने च माध्यवोदाहते मध्याहे विनायकनागपूजाविधानात् । युगं चतुर्थी ।

अत एव—

“चतुर्थीं गणनाथस्य मातृविज्ञा प्रशस्यते ।

मध्याहव्यापिनी सा तु परतश्चेत्परेऽहनि” ॥

इति ब्रह्मपतिवचने स्पष्टमेव मध्याहव्यापिन्या विनायकवत्प्राहान्वसुक्तम् । श्रव च “परतश्चेत् परेऽहनी” ति · परेद्युरेव· मध्याहव्यापित्वा एव परविज्ञाविधानात् इतरेषु सर्वेष्वपि पक्षेषु तृतीयायुक्तैव विनायकवत्वात् ग्राहा ।

एव—

“चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।

तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत्क्षित्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते तृतीयायुक्तचतुर्थीविधिः ।

द्वितीया पञ्चमी वेधाहशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हस्यः पूर्वेन्तरे तिथी ॥

इति पञ्चम्याः पूर्वतिथिदूषकत्ववचनात्तद्युक्तचतुर्थीनिषेधञ्च
दिनायकव्रतविषय एव । अत एव ब्रह्मवैवर्तं एव वचनान्तरम्—

“चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ।
चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ॥
कर्तव्या व्रतभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी” ति ।

गणनाथं सुतरां ताषयतीति तद्वैवत्योपवासाद्भूतेत्यर्थः ।

नागब्रते तु पूर्वेद्युरेव । मध्याह्नव्यासौ पूर्वा । कर्मकालव्यासिप्रा-
वल्यात् । अन्येषु सर्वपक्षेषु तरा । पञ्चम्या नागतिथित्वेन तद्योगस्य
तद्वैवते प्रशस्तत्वात् । युम्मादिसामान्यवचनाच्च । तृतीयायुक्त-
सामान्यवचनानां ब्रह्मवैवर्तवचने विनायकव्रतविषये व्यवस्थापनात् ।
गौरीव्रते तु गौरीदैवत्यतृतीयायोगस्य प्रशस्तत्वात्तृतीयायुतैव ग्राहा ।

“जया च यदि संपूर्णा चतुर्थी हस्ते पुनः ।
जया सैव हि कर्तव्या नागविद्धां न कारयेत्” ॥

इति द्वितीयदिने हासेन चतुर्थ्याः पञ्चमीविद्धत्वे संपूर्णदिनव्या-
पित्वेन संपूर्णा तृतीयापि चतुर्थीव्रते ग्राहा न त्वतिदुष्टा पञ्चमीयुक्ता
चतुर्थीति कैमुत्यन्यायेन तृतीयायुक्तचतुर्थीविधानस्य गौरीव्रत-
विषयत्वस्यैवोचितत्वाच्च ।

अत एव—

गणेशगौटीबहुलाध्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।
चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः” ॥

इत्यपि वचने ब्रह्मवैवर्तवचने मदनरत्नादिषु लिखितम् ।

“गौर्याश्रतुर्थी च उधेनुपूजा तुर्गार्चनं तुर्भरहोलिके च ।
वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परा विनिष्ठन्निन् नृपं सराष्ट्रम्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनं च ।

गौर्याः गौरीव्रतस्य सम्बन्धिनी चतुर्थी । धेनुपूजा तत्सम्बन्धिनी
बहुला चतुर्थी । वत्सस्य पूजा वत्सद्वादशी ।

तदयं निर्णयः ।

गणेशनागब्रतयोरुपवासादिरूपयोः ।
मध्याह्नव्यापिनी ग्राहा चतुर्थी तत्र तादृशी ॥

परैव चेत्परा नो चेत्पर्वा स्वर्वत्र गाणपे ।

नागब्रते तादृशी चेत्पर्वैव तदियं तथा ॥

अन्यथा सर्वपक्षेषु परा गौरीव्रतेष्वपि ।

तृतीयया युता ग्राहा चतुर्थी हासतो शदि ॥

परेद्युः पञ्चमीविद्धा पूर्वेद्युः सकलं दिनम् ।

तृतीयैव तदा नस्यामप्युत्तरतिथिवतम् ॥

गौर्या कार्यं सर्वथात्र नागविद्धा निषिध्यते ।

पतञ्जलिरिक्तेषु तूपवासादिकर्मसु ।

नागविद्धैव पूर्वापि तदलाभे चतुर्थिका ॥

अथ पञ्चमीविवेचनम् ।

पञ्चमी तूपवासादिसर्वकर्मसु चतुर्थीविद्धैव ग्राहा । “युगभूताना”
मिति वचनात् । “पञ्चमी सप्तमी चैवे” ति पर्वोदाहतपैठीनसि-
वचनाच्च । “प्रतिपत्पञ्चमी चैव उपोष्या पर्वसंयुते” ति जावालि-
वचनेन ! “एकादशी तथा षष्ठी” ति पर्वोदाहतगार्यवचनेन चोपवासे
विशेषतः पर्वविद्धाविधानात् । “प्रतिपत्पञ्चमी भूता” इति ब्रह्मवै-
वर्तवचनेन “तृतीयैकादशी षष्ठी” ति नारदीयवचनेन तथैव पर-
विद्धानिषेधाच्च ।

यत् “पञ्चमी तु प्रकर्तव्या पष्ठ्या युक्तः तु नारदे” ति ब्रह्मवैवर्तं च त्रनं परविद्धाविधायकम् । तत् “स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी पञ्चयुते” ति तत्रत्याहैववचनाद्वाक्यशेषस्थानीयात्स्कन्दवतविषयं नागवतविषयं च ।

“आवणे पञ्चमी शुक्ला सम्प्रोक्ता नागपञ्चमी ।
तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः” ॥

इति मदनरत्नलिखिताचारासम्भादिवचनात् ।

अत एव नागपञ्चमीमात्रोपलक्षणमेतत् । सर्वथा तथाचारात् । अत्र “तां परित्यज्य चतुर्थीविद्धा आहा” इत्युक्त्या तस्याश्चतुर्थीविद्धाया निषेधावगमात् । त्रिमुहूर्तं चतुर्थीयुक्ता पूर्वेद्युः, परेद्युश्च त्रिमुहूर्ता नागपञ्चमी परा । अन्यथा पूर्वेवेति द्रष्टव्यम् ।

हेमाद्रिगांडाश्च केचित्पञ्चमीविषये विरुद्धमिदं वचनद्वयं शुक्लफल्ज्ञ-भेदेन व्यवस्थापन्ति । केचित्तु पित्र्यदैवविषयत्वेन । तद्द्रयमपि—

“चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते” ॥

इति हारीतवचनेन मध्यवायुदाहृतेन विरुद्धम् । अत्र पित्र्यग्रहणं दृष्टान्तत्वेन । याप्युपवासतदितरकर्मविषयत्वेन पूर्वोत्तरविद्धयोर्व्यवस्था द्वितीया हेमाद्रिणोक्ता । सापि या पञ्चमी परसंयुता स्वीकार्या सा “स्कन्दोपवास” इति वचनेनैव परविद्धाया विषयविशेषे व्यवस्थापनाद्यवस्थापकान्तरानपेक्षणादयुक्ता । अत एव चोपवासे पूर्वविद्धाविधायकैः सामान्यविषयस्य युग्मवचनस्य तत्रैवोपसंहार इत्यपि न युक्तम् । पूर्वविद्धाया उपवासविषयत्वे उत्तरविद्धायाश्च स्कन्दवतमात्रविषयत्वे इतरेषु न कापि इति संबोधप्रसङ्गात् । युग्मवाक्यस्याप्युपवासविषय एव परभागस्तोक्तवाश्च । वचनान्तरेष्वप्युपलक्षणत्वेनोपवासग्रहणोपपत्ते रूपसंहारकत्वासामर्थ्यात् ।

तस्मात्—

“सर्वस्मिन्नुपवासादौ पक्षयोः शुक्लफलयोः ।
पञ्चमी पूर्वविद्धैव स्कन्दनागवते परा” ॥

अथ पष्ठीविवेचनम् ।

षष्ठी तु स्कन्दवतातिरिक्ते सर्वत्रोपवासादौ सप्तमीविद्धा ग्राहा । “षष्ठमुन्यो” रिति युग्मवाक्मात् ।

“एकादश्यष्ठमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः” ॥

इति विष्णुशर्मोत्तराश्च । उपवासग्रहणं पूर्ववत् ।

“नागविद्धा च या षष्ठी शिवविद्धा च सप्तमी ।
दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्याः स्युः कर्थचन” ॥

इति शिवरहस्यमौरपुराणयोः ।

“नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।
कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राहास्ते तु वासराः” ॥

इति च निगमे पूर्वविद्धानिषेधात् । नागः पञ्चमी । शिवो रुद्रश्चाष्टमी । दिवाकरः सप्तमी । कामविद्धोदशी । विष्णुरुद्रादशी । निषेधप्रयोजकश्चात्र पञ्चमीवेदो न सामान्यरूपस्त्रिमुहूर्तात्मकः । किं तु षष्ठमुहूर्तात्मकः ।

“नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम्” ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

स्कन्दपष्ठी तु पञ्चमीयुतैवोपोष्या ।
“कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्ठी शिवरात्रिवत्तुर्दशी ।
पताः पूर्वयुताः कार्यस्तिथ्यम्भे पारणं भवेत्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात्

कृष्णाष्टमी कृष्णपक्षगताष्टमी । व्रतकारेण्डगतस्त्रदैवत्यकृष्णाष्टमी ।
समाख्यातव्रतसम्बन्धिनी वा । अन्माष्टमोत्त्यपि कश्चित् ।

ननु षण्मुहूर्तमितपञ्चमीवेधवत्यां स्कन्दव्रतमपि न कर्तुमहर्ति ।
“नागो द्वादशनाडीभिं” रिति वचनात् । इदं ह वचनं पूर्वविज्ञाकर्त्तव्य-
विषयमेव युक्तम् । न तृतीरविज्ञाकर्त्तव्यविषयम् । तदा हि षण्मुहू-
र्तात्मकपञ्चमीयुक्तायामेव पूर्वस्यां तेषामकर्त्तव्यत्वे त्रिमुहूर्ताधि-
कक्षयासंभवेनोत्तरदिने ताहृश्यात्मिष्मुहूर्तसत्त्वावश्यमावेन ।

“एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव प्रयोदशी ।
पूर्वविज्ञापि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि” ॥

इति उत्तरविज्ञाकर्त्तव्यविषयवशिष्ठवचनानुपत्तेः ।

तिथिक्षयवशादुत्तरविज्ञाऽलाभे स्कन्दव्रतवदन्यात्यपि व्रतानि
पूर्वविज्ञायामेव कर्तव्यानीत्यर्थे प्रमाणत्वेनेदं वचनमुदाहरतो माघव-
श्यात्ययमेवाभिप्रायो लक्ष्यते ।

अत्रोच्यते । “नागो द्वादशनाडीभिं” रित्येतसावद्दूषकतानुवादेन
नाडीविशेषविधायकं यत्र पञ्चमीविज्ञा पष्ठी निषिद्धा तद्विषयमेव-
युक्तम् । वशिष्ठवचनं तु यदि परेऽहन्येकमुक्तादिकाले मध्याह्नादौ
पष्ठी न स्यात्, किन्तु पूर्वेऽहन्येव स्यादिति व्याख्यानेन सामान्यतः
सर्वत्र निषिद्धाया नागविज्ञायाः षण्मुहूर्तवेधवत्या आपि एकमुक्तादौ
प्रतिप्रसावर्थम् । युक्तं चैतत् । कलशास्त्रस्य प्रबलत्वात् । अत पव-

हेमाद्रिणपि द्वादशनाड्यादिवेघस्य तत्कैकमुक्तादिव्यतिरिक्त-
विषयत्वमुक्तमिति ।

तस्मादेवं निरण्यः—

स्कन्दीयान्येषु सर्वेष्वप्युपचासादिकर्मसु ।
परविज्ञैव पष्ठी स्यान्नागविज्ञा न कर्त्तिचित् ॥
दूषको नागवेघश्च षण्मुहूर्तात्मको मतः ।
षण्मुहूर्तमितेनापि युता नागे न या भवेत् ॥
स्कन्दोपवासे स्वीकार्या सैव पष्ठीत्रि निरण्यः ।

अथ सप्तमीविवेचनम् ।

सप्तमी तृपवासेऽन्यत्र पूर्वविज्ञैव ग्राहा । “षण्मुन्यो” रित्यादि
युग्मशाखात् । “पञ्चमो सप्तमी स्वैरे” त्यादि पैठीनसिवचनाच्च ।

“पञ्चयोकादश्यमास्या पूर्वविज्ञा तथाष्टमी ।
सप्तमो परविज्ञा च नोपोप्यं तिथिपञ्चकम्” ॥

इति स्कन्दपुराणे परविज्ञानिषेधाच्च ।

न च—

“पष्ठया युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।
पष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र संनिहितो रविः” ॥

इति स्कन्दपुराणात्,

“पष्ठीसमेता कर्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतझोपासनायेह पष्ठयामाहुरुपोषणम्” ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनाच्च,

सौरोपवास एव सप्तमी पूर्वविज्ञा युक्ता नान्यत्रेति शङ्कनीयम् ।

“सप्तमी नाष्टमीयुका न सप्तम्या युताष्टमी ।
सर्वेषु व्रतकल्पेष्वित्” ति ब्रह्मवैतर्त वचनात् ।

यदा पूर्वेद्युरस्तमयपर्यन्ता षष्ठी, परंद्युध्वं क्षयवदादपृथम्या विद्वा सप्तमी, तदा गुणानुरोधेन प्रधानलोपस्यान्यत्वान्निषेध-मतिक्रम्याप्युत्तरविद्वां गौणकालत्वेन स्वीकृत्य तत्रैषोपवासादि सर्वं कार्यम् ।

तस्मात्—

“सर्वत्राप्युपवासादौ पूर्वविद्वं च सप्तमी ।
ग्राहा तस्या अलाभे तु परविद्वापि गृह्णताम्” ॥

अथाष्टमीविवेचनम् ।

अष्टमी तु शुक्लोत्तरा, कृष्णा च पूर्वा उपवासादिसर्वकर्मसु ग्राहा ।

“शुक्लपक्षेष्टष्टमो चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्वा न कर्तव्यः कर्तव्यः परसंयुता ॥
उपवासादिकार्येषु पश्च धर्मः सनातनः ।
कृष्णपक्षेष्टष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥
पूर्वविद्वा तु कर्तव्यः परविद्वा न कर्हिचित् ।
उपवासादिकार्येषु पश्च धर्मः सनातनः” ॥

इति निगमवचनात् । एवं सति “वसुरन्धयो” रिति युग्म-वचनेन—

“अष्टमी सप्तमीयुका सप्तमी नाष्टमोयुता ।
नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः” ॥

इत्यादीनि पश्चपुराणादिवचनानि च शुक्लपक्षाष्टमीविषयाणि ।

दूर्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्वविद्वैव ग्राहा ।
“आवणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ॥
पूर्वविद्वैव कर्तव्या शिवरात्रिवलेर्दिनम्” ॥

इति वृहद्यमवचनात् ।

हुताशनी होलाका वहिवततिथिर्वा । रमभातृतीयेति कश्चित् ॥

“शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
दूर्वाष्टमी तु सा ज्येष्ठा नोत्तरा सा विश्वीयते” ॥

इति हेमाद्रिमदनरत्नघृतपुराणसमुच्चयवचनात् ।

इदं च दूर्वावतं ज्येष्ठामूलरहितायां भाद्रशुक्लाष्टम्यां सिंहस्थे सूर्ये अगस्त्येऽनुदिते मध्याहन्यापिन्यां कर्त्तव्यं नित्यं च ।

“शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वा संहा तु याष्टमी ।
सिंहार्कं एव कर्तव्या न कन्यार्कं कदाचन ।
सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तमे” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

“मुहस्ते रौहिणोऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।
दूर्वाष्टमो तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥
या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ।
त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते न त्र संशयः ॥
तस्मात्सपूजानीया सा प्रतिवर्षं वधूजने ।
सुखसन्तानजननी भर्तुः सौख्यकरी सदा” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनात् ।

तेन पूर्वस्याः कर्मकालास्पदर्थे सत्यपि वा तत्स्पदं ज्येष्ठामूलान्य-
तत्त्वयोगे उत्तरापि तद्रहिता कर्मकालस्पर्शिनी दूर्वावते ग्राहा भवति ।
नित्यत्वाच्च ज्येष्ठामूलादियोगरहिताया यस्मिन्वर्ते अलाभस्तत्राप्य-
नुकल्पेनानुषानम् । न तु सर्वथा त्यागः । स च—

“कर्तव्या त्वेकमुक्तेन ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत् ।
दूर्वामन्यचयेद् भक्त्या न वन्ध्यं दिवसं नयेत्” ॥

इति तत्रैवोक्तः ।

निषिद्धयोगाभावे खोभिः स्वयं संपूज्य दूर्वामनग्निपक्भक्षणादि-
यथाविधि कर्तव्यम् । निषिद्धयोगे तु ग्राहणेन पूजां कारयित्वैक-
भुक्तं कर्तव्यमित्यर्थः । ज्येष्ठामूलग्रहणं निषिद्धकालमात्रोपलक्षणम् ।
तत्राप्यपेक्षासत्त्वात् ।

यश्च “भाद्रपदशुक्राष्टमीमारभ्याश्रिमहृष्णाष्टमीपर्यन्तं कर्तव्यं
महालक्ष्मीव्रतम्” स्कन्दपुराणे उक्तम् । तस्याप्रकम इतरब्रतवन्नवमी-
युक्तायामेव । ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायामसम्बवे केवलायामपि । समाप्तेन
तु यत्कृष्णाष्टम्यां तश्चन्द्रादयव्यापिन्यां कर्तव्यम् । तत्काले चन्द्राद्यर्घ-
दानविधानात् । चन्द्रोदयवत्वेन “चन्द्रोदयवते चैव तिथिस्ता-
त्कालिकी स्मृते” ति विशेषवचनात्समान्यवचनाच्च । उभयत्र चन्द्रोदये
सत्त्वे कृष्णात्वात्पूर्वा । यद्युत्तरदिने चन्द्रोदयोत्तरं त्रिमुहूर्ता
तदोत्तरैव ।

“पूर्वा वा परविद्धा या ग्राहा चन्द्रोदये तु या ।
त्रिमुहूर्ता तु सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगमिनी” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनात् ।

यश्च भाद्रपदशुक्राष्टम्यामेव ज्येष्ठायुक्तायामेव लिङ्गपुराणे
उक्तम् । तत्रैवेतिहासपूर्वमालक्ष्मीविनिवृत्सये खोलां पूज्यत्वेनोक्ताया

लक्ष्म्याः पूर्वं समुद्रमथनादुत्पन्नत्वेन ज्येष्ठा समाख्या । अलक्ष्म्या
ज्येष्ठाशब्देन पूजनम् । तत्र यैव ज्येष्ठायुक्ता सौचं ग्राहा पूर्वा परा वा ।

“कन्यास्थार्कष्टमी शुक्रा ज्येष्ठक्षें महती स्मृता ।
अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत्” ॥

इति लिङ्गपुराणात् ।

अत्र कन्यास्थार्कयोगेन प्राशस्त्यमात्रम् । मासस्तु भाद्रपद-
श्चान्द्र एव ग्राहः ।

“मासि भाद्रपदे शुक्रे पक्षे ज्येष्ठक्षसंयुते ।
यस्मिन्कस्मिन्दिने वापि ज्येष्ठादेवीं प्रपूजयेत्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनादिति हेमाद्रिः ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पूर्वस्यां वाष्पमा-
मित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु यस्मिन्कस्मिन्दिने यस्यां कस्यांचित्तिथाविति
तिथिवताद्वितीं नक्षत्रमात्रापेक्षं व्रतं यत् स्कन्दपुराणे—

“मासि भाद्रपदे शुक्रे पक्षे ज्येष्ठक्षसंयुते ।
यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम्” ॥

इत्युपक्रम्योक्तं तद्विषयमिदं वचनम् । अत एव नक्षत्रमात्र-
निर्णयार्थं स्कन्दपुराणवचनम्—

“यस्मिन्दिने भवेत्तज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमध्यगुः ।
तस्मिन्हविष्वं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे” ॥ इति ॥

अत एव हेमाद्रियैव व्रतखण्डे नक्षत्रव्रतप्रकरणे प्रोडशदिनसध्या-
न्महालक्ष्मीव्रताज्ज्येष्ठायुक्ताष्टमीमात्रसाध्याज्ज्येष्ठापूजावताच्च भिन्नत्वेन

प्रतिसंबंधसरकर्तव्यं विद्याख्लीलाभादिसर्वफलसाधनं सोद्यापनं
सविस्तरपूजाप्रकारयुक्तं स्कन्दपुराणगतमन्यपुराणगतं च ज्येष्ठाव्रत-
मुदाहृतम् ।

मदनरत्नादौ च नीलज्येष्ठेत्यपि योगविशेषणोत्तरपदार्थप्रधानं
ज्येष्ठानक्षत्रस्थैरनाम । यद्यपि च—

“तत्राष्ट्रम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठक्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता बुर्लभा बहुकालिका” ॥

इति तल्लक्षणाभिधानार्थे स्कन्दपुराणवचने सप्तमीनिर्दिष्टाया
अष्टम्या आधेयथाप्यत्वेन प्रधन्यवगमात्सेति तस्या एव प्रति-
निर्देशः, तत्समानाधिकरणं नामापि तस्या एवेति प्रतिभाति ।
“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यमिक्षा” इत्यत्र पयस इव ।
तथापि वैश्वदेवीशब्दान्वयलभ्यदेवतान्वयेन यागविनियोगलाभेन
पयसः प्रधान्यसभवात्सर्वं युक्तम् । न तु तथाष्ट्रम्याः प्रधान्यां संभवति ।
येन रूप्या लक्षणेण वा तन्नमधेयं नोलज्येष्ठेति कल्प्येत ।

न चात्रादि—

“कृतमा नरः कुर्यात्तस्यामन्यत्र वा दिने ।

भक्तियुक्तः शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम्” ॥

इत्युत्तरवचने “तस्या” मित्यष्ट्रम्या एव विनियोगात्संभवत्येव
तदिति वाच्यम् । उपक्रमे ज्येष्ठायुक्तस्य यस्य कस्यापि दिनस्य
कर्मकालत्वावगमेन तद्विद्वद्यस्याष्ट्रम्यास्तत्र विनियोगस्यासंभवात् ।
न चैतदनुरोधादुपक्रमवचनमेव यस्मिन्कस्मिन्दिने पूर्वस्यामुत्तरस्यां
धार्षम्यामित्येव व्याख्येयामति वाच्यम् । उत्पत्तिविधावेव खण्ड-
तिथिविनियोगस्य काप्यदर्शनात् । तेनोपक्रमानुरोधानक्षत्रमेव नील-
ज्येष्ठालक्षणवाक्ये सेति परामृश्यते, खोलिङ्गं च “सा वैश्वदेव्यमिक्षा”
इतिवत् । माघवस्य तु तिथावेव सर्वमिदं योजयतोऽभिप्रायां न विद्यः ।

“नमोऽष्ट्रम्या” मिति तु तेनोद्दाहृतः पाठः प्रमादिकं एव । तेन नक्षत्र-
मात्रापेक्षे व्रते ज्येष्ठानक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुगम्यतरयुग्मा
नक्षत्रं ग्राहाम् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वमनुवर्त्तमानं
ग्राहमिति ।

यस्तु मिलितशिवशक्तिदेवत्यः पूजोपवासादिरूपत्वावो व्रतपर्यायः ।
स पक्षद्वयगतोऽपि नवमीयुक्तायामेवाष्ट्रम्यां कार्यः ।

“अष्ट्रम्या नवमी विद्वा नवम्या धाष्टमी युता ।

अर्ज्ञनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरोतिथिः ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः

शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि” ॥

इति पक्षपुराणात् ।

अत्र शिवस्य सशक्तेर्य उत्सवः पक्षद्वयगतायामष्टम्यां नवम्यां
वा विहृतः । स नवमीयुतायामष्टम्यामष्टमीयुतायां च कर्तव्य इत्ये-
तावद्विवक्षितम् । “शिवक्षेत्रे” इति त्वनुवादः । शिवोत्सवस्य तत्रैव
करणात् । अन्यच्चार्थवादः । एवं सति—

“उपवासे सप्तमी तु वेदाद्वन्न्युत्तरं दिनम् ।

पक्षयोरुभयोरेष उपवासविधिः स्मृतः ॥

इति नारदोयवचनमपि शिवशक्तिप्रीत्यथोपवासाभिप्रायमेव ।
एकशूलकल्पनालाघवात् । “एकादश्यष्टमी षष्ठी” ति पूर्वोद्दाहृत-
वचनमन्येतद्विषयमेव । शुक्रपक्षविधय वा । न त्विदं वचनद्वयमुपवासे
कृष्णपक्षगतायाः सामान्यवचनप्राप्तः पूर्वविद्वत्वमपोद्य पक्षद्वयगताया
अप्युत्तरस्या प्राह्यत्वं प्रतिवादयतीति युक्तं । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्व-
प्रतिवादके निगमवचने आहत्योपवासग्रहणात् ।

न चैतस्य-

रुद्रवतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ।
अन्येषु व्रतकल्येषु पथोहिष्टामुपावसेत्” ॥

इत्येतद्वचनवशादुद्रोपवासविषयत्वेनोपसंहारो युक्तः । “उप-
वासादिकार्येणु पृथ धर्मः समातनः” इति सर्वविषयत्वस्य स्पष्टत्वात् ।
“रुद्रवतेष्विष्वा” त्यस्य च रुद्रवतमात्रविषयत्वेनोपवाससमात्रविषयत्वा-
भावात्समानविषयत्वाभावात् ।

तस्मात्—

“शुक्राष्टमी परा ग्राहा पूर्वा कृष्णाष्टमी मता ।
कृष्णापि च महालक्ष्मीवतस्य तु समापने ॥
चन्द्रोदयगता ग्राहा तादृशी चेद्दिनदृये ।
ग्राहा पूर्वैव कृष्णाध्वात्तादृश्यपि परेऽहनि ॥
चन्द्रोदयान्मुहूर्ते शु श्रियु व्यास्या सती परा ।
ज्येष्ठावते तु ज्येष्ठायुक् पूर्वा वा यदि वा परा
नक्षत्रमात्रापेक्षं यद्वतं ज्येष्ठाव्र सा मता ।
शष्ठमीनानुवाराभ्यां युता यान्यतरेण वा ॥
अतथात्वे तु सोका या मध्याह्नादृश्वमध्यणुः ।
दूर्वा शुक्रापि पूर्वैव कर्मकालं न सा स्पृशेत् ॥
ज्येष्ठामूलयुता वा चेद् ग्राहा तद्रहिता परा ।
कर्मकाले यदि भवेत् शिवशक्तिमहोत्सवे ॥
पश्चायेऽप्युत्तरैव पूर्वा रुद्रवते तथा ।
श्रीकृष्णजन्माष्टमी तु विशेषतो निर्णेय
नवरात्रनिर्णये ।

अथ नवमीविवेचनम् ।

नवमी त्वष्ट्रमीयुता प्राहा सर्वकार्येषु । “ब्रह्मुर्ब्रह्मोः” इति
युग्मवचनात् । वशमीविद्वाया नवम्याः पप्तपुराणादौ निषेधात् ।

“नवम्येकादशी चैव करतधिद्वा यदा भवेत् ।
तदा वर्जा विशेषेण गणमः समया यथा” ॥ इति ॥

श्रीरामनवमीव्रते तु मञ्चालक्ष्यापिनी ग्राह्णा

“मेर्ष पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाहुये ।
अविरासीत्वं कब्ज्या औशत्पार्यां परः प्रसन्नः” ॥

इत्यगस्त्यसंहिताध्वने मध्याह्नस्य जन्मकालत्वाभिधानात् ।

जयन्तीषु च जन्मकालस्यैव पूजारूपकर्मकालत्वात् । जन्म-
ष्टम्यां तथा दर्शनात् । अत एव स्पष्टमुक्तं “सैव मध्याह्नयोगेन महा-
पुण्यतमा भवे” दिति । यदा दिनद्वयेऽपि मध्याह्नयापिनी तदस्य-
शिनी, तदेकदेशस्पर्शीनी वा । तदा या पुनर्वस्यता सा प्राप्ता ।

“पुनर्वस्त्रृक्षसंयोगः स्वल्पमेऽपि यदि दृश्यते ।
चैत्रशुद्धनवम्यां तु सा पुण्यम् सर्वकामदा” ॥

इत्यगस्तसंहितावचनात् ।

यदा तादृश्या दिनद्वयेऽपि पुनर्वसुयोगः । तदा या मध्याहे
तद्योगवती सा ग्राहा । जन्मकाले तद्योगस्य रोहिणीयोगवत्प्रश-
स्तत्वात् । यदा दिनद्वयेऽपि मध्याहे वर्तमानायास्त्रैव पुनर्वसु-
योगोऽपि, यदा वा दिनद्वयेऽपि मध्याहे ते विहाय वा वर्त्मानायाः
पुनर्वसुयोगः, ते विहायैव यदा वा, त्रिविधाया अपि पर्वोक्तायाः
सर्वथा पुनर्वसुयोगभावः, तदोक्तरैव सर्वैश्रीणा ।

(१)—दशाधिद्वा दशमीविद्वेति भाषः ।

“नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम्” ॥

इत्यगस्त्यसंक्षिप्तावचनात् ।

अत्र च विष्णुपरायणैरित्युक्त्वाद्वैष्णवैरष्टमीविद्धां त्यक्त्वा दशमीविद्धोपोष्या । अवैष्णवैस्त्वष्टमीविद्धैवेति केचिन्मन्यन्ते । तदयुक्तम् । विष्णुपरायणैः सद्ग्रिरिदं सर्वं कर्तव्यमित्युपदेशपरत्वेनाव्येतस्य विशेषणस्योपपत्तौ । अवैष्णवानामष्टमीविद्धाविध्यापादक-कर्तव्यशेषण्ट्वाङ्गीकारस्यानुचितत्वात् ।

वस्तुतस्तु “विष्णुपरायणै” रित्येतद्विष्णुपदस्य प्रकृतरामात्मकविष्णुपरत्वात्मन्त्रदीक्षितपरं सद्गुणविधावपि श्रुतं । “तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदे” ति सदाशब्दयुक्ते नित्यप्रयोगविधावाकाङ्क्षितत्वादन्वेति प्रकृते । तेन सदाशब्दयोगात्प्रतीयमानं नित्यत्वमस्य व्रतस्य श्रीराममन्त्रदीक्षितान्प्रत्येव भवति ।

न तु—

“प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यों विमूढधीः।
उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥
अकृत्वा रामनवमीवर्तां सर्वव्रतोत्तमम् ।
व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलमाग्मवेत्” ॥

इत्यादिव्यकरणे दोषप्रतिपादनेन नित्यत्वावेदकेषु तत्रत्यवचनेषु मर्त्यादिसामान्यशब्दश्वरणेऽपि सर्वान्प्रति भवति । अत एव शिष्टाचारोऽपि तथा । न हि श्रीरामदीक्षाहीना अतिशिष्टा अपि उर्वे श्रीरामनवम्यामुपवासमाचरन्ति ।

“सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैः कृतैर्मुहुः ।
यत्कलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात्” ॥

इत्यादिवाक्यविहितः काम्यप्रयागस्तु सर्वेषां भवति । न च नित्याधिकारां व्याविव कामाधिकारविधावपि “विष्णुपरायणै” रित्यस्थानव्योऽस्त्विति वाच्यम् । काम्यप्रयोगस्य खण्डतिशौ निषेधेन खण्डतिशिनिर्णयवाक्यानां नित्यप्रयागविधिमात्रशेषत्वात्तदन्तर्गतस्य तस्य पदस्य तन्मात्रव्ययस्यैवोचितत्वात् । पारणं तु यदा पूर्वविद्धायामुपवासः । तदा नवमीमतिकम्यैव कर्तव्यम् । सामान्यवचनात् । “दशम्यामेव पारण” मिति विशेषणवचनात् । न चात्र रात्रिपारणाद्विप्रसक्तिरिति ।

तदयं निर्णयः—

नवमी पूर्वविद्धैव सर्वकार्येषु शस्यते ।
अलाभे परविद्धापि श्रीरामनवमीवर्ते ॥
मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्व्याप्तिश्चेहिनद्वये ।
एकदेशेऽपि वा व्याप्तिः सर्वथाऽसत्त्वमेव वा ॥
पुनर्वसुयुता ग्राहा तद्योगेऽपि दिनद्वये ।
मध्याह्नतद्योगवर्ती ग्राहा तस्य प्रशस्तिः ॥
दिनद्वयेऽपि तादूक्त्वे मध्याह्नं परिहृत्य वा ।
ऋक्षयोगे सर्वथा वा तदसत्त्वे परा मता ॥
पूर्वविद्धोपवासेऽपि दशम्यामेव पारणम् ।
नित्यं चैतदीक्षितानां श्रीरामनवमीवर्तम् ॥

अथ दशमीविवेचनम् ।

दशमी तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्यापिनो पूर्वा, परा वेच्छया ग्राहा ।

“संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाथवा ।
युक्तान् दूषणां तस्यां यतः ‘सा’ सर्वतोमुखी” ॥
इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

संपूर्णा वर्मकाले । दिशेषाश्रवणाहिनद्येऽपि । अन्येषु पक्षेषु पूर्वा ।
“दशमी चैव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमे” ति स्कन्दपुराण एवोक्तत्वा-
दिति हेमाद्रिप्रभृतयः ।

न च दिनद्येकालव्याप्तौ शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्था कुतो
नाम्युपगम्यत इति वाच्यम् । तथा सति “एरया पूर्वयाथवे” ति वचन-
स्थानर्थकात् । कर्मकालव्याप्तिशुक्लकृष्णवाक्यैरेवास्यार्थस्य सिद्धेः ।
ऐच्छिकविकल्पविद्यानार्थमेव हि तद्वचनम् । अत्र तु “संपूर्णा इति
विस्त्रिता” इत्युक्तसंपूर्णत्वस्यैव कार्यकालं संज्ञापरिभाषयोरुप-
स्थानमिति न्यायेन प्रहीतुं युक्तत्वात्कर्मकालविषयम् । तच्चिन्त्यम् ।
तस्मान्माधवाद्युक्ता शुक्लकृष्णभेदेनैव व्यवस्था कालव्याप्त्यनिर्णेयपक्षेषु
ज्यायसी । “संपूर्णे” ति वाक्यं त्वेवं व्याख्येयम् । दशमी संपूर्णा कार्या ।
अथ पूर्वया परया वा तिथ्या युक्ता कार्या । सर्वकार्येषु तस्यां कस्यां-
चिदपि गृहीतायां न दूषणम् । यतः सा सर्वतोमुखी । अन्यासां हि
तिथीनां सामान्यवचनाद्विविशेषवचनाद्वा मूलं पित्र्यादिकर्मयोग्यम् ।
तथैवाग्रमुपवासादिवैवकर्मयोग्यमस्यास्तु । सर्वं सर्वत्र योग्यमिति ।
संपूर्णग्रहणदृष्टान्तत्वेन सर्वतोमुखीत्यर्थवादोपपत्तये । एवमुक्ते
शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्था । एतादृशविषय एव हि तयोर्ज्यवस्था-
एकत्वेनार्थवत्ता । एवं सति—

“नन्दाविद्वा तु या पूर्णा द्वादशी मकरे सिता ।
भृगुणा नष्टचन्द्रा च एता वै निःफला स्मृताः” ॥

इति कूर्मपुराणगतउत्तरविद्वानिषेधः पूर्वोक्तम् ।
नवमीयुक्तविधिः कृष्णप्रक्षविषयो द्रष्टव्यः । यथ—
“नागविद्वा तु या पष्ठी शिवविद्वा च सप्तमी ।
दशम्येकादशीविद्वा नोपोद्याः स्युः कथंचन” ॥

इत्यादिविशेषत उपवासे परविद्वानिषेधः शिवरहस्यसौरपुरा-
णादिषु । सोऽपि तथा । उपवासे पूर्वविद्वाया एव निश्चये सर्वतो
मुखत्वोक्तिविरोधापत्तेः । उपवासग्रहणं तु मुख्यतया सर्वकर्मोपल-
क्षणमेव युक्तम् । इतरतिथ्यनुरोधेन तस्मिस्तस्यावश्यकत्वात् ।
तस्मात् सर्वकार्येषु दशमी कृष्णा पूर्वा, उत्तरा सिता ।

अथैकादशीविवेचनम् ।

एकादशी तु सर्वकार्येषु द्वादशीयुता ग्राहा । “रुद्रेण द्वादशी-
युक्ते” ति युग्मवचनात् । “एकादशी न कर्तव्या दशमीसंयुता विमो”
इति स्कन्दपुराणवचनेन,

“पूर्वविद्वा न कर्तव्या तृतीया षष्ठीरेव च ।
अष्टम्येकादशी भूता धर्मकामार्थवाङ्गिभिः” ।
इति भविष्यत्पुराणवचनेन च पूर्वविद्वानिषेधाच्च ।
उपवासे त्वेकादशी विशेषतो निर्णयते ।
एकादशी परयुता सर्वकार्येषु संभता ॥

अथ द्वादशीविवेचनम् ।

द्वादशयप्येकादशीयुतैव ग्राहा सर्वकार्येषु । युग्मवचनात् ।
“द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता प्रभो” इति स्कन्दपुराण-
वचनाचाच्च । उपवासे तु विशेषतः ।

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोद्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” ॥
इति गार्यप्रोक्तविधिवचनात् ।
“त्रितीया पञ्चमी वेदादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे हन्तुः पूर्वोक्तरे तिथी” ॥
इति वासिष्ठोत्तरविद्वानिषेधवचनाच्च ।

एवं सति यदा खण्डतिथित्वादेकादशीद्वादश्युपवासावे-
कस्मिन् दिने प्राप्नुतः । तदोपकमप्रभृतितन्त्रेणैव कर्तव्यौ । यदा-
त्वखण्डतिथित्वाहिनद्ये नैरन्तर्येण प्राप्नुतः । तदा प्रकान्तद्वा-
दश्युपवासेन प्रथानभूतद्वादश्युपवासानुरोधैकादश्युपवासाङ्गं पारणी
वाधित्वा नैरन्तर्येणापवासद्वयमपि कर्तव्यम् ।

“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न तत्र विधिलोपः स्थादुभयेदैवते हरिः” ॥

इत्युपोष्येद्वलकसमृग्यन्तरवचनात् ।

अनुपकान्तद्वादश्युपवासेन तु सावकाशत्वान्तादूशी विषये
द्वादश्युपवासो नोपकमितव्य एव । माघवस्तु “अपोऽशाति
तन्नैवाशितं नैवानशितं” मिति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतार्थवादवशा-
दप्राशनस्याशितरूपत्वेन पूर्वोपवाससमापकत्वादनशितरूपत्वेन
बोत्तरापवासाविधातक्त्वादुदकपारणां कृत्वानुपकान्त उपकान्तो

(१) — दर्शपौरणमासे व्रतविसर्जनविवेदिं स्वरूपम्—

ननु—यष्टुरशनस्य दोपावहत्वात्, अनशने च व्रतसमाप्यभावात्,
किंकर्तव्यतविमूढत्वमिति चेतः । “यद् द्रव्यमशितमप्यनशितवद्-
भवति । तदशीयात्” । तच प्राशयद्रव्यमारण्यम् । अत्रारण्यग्रहणं
प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्वर्तिरिक्तोपलक्षणमिति सायणाचार्याभिप्रायः ।
शतपथब्राह्मणान्तर्गते “अथातोऽशनानशनस्यैव” इत्यारभ्य “…तस्मा-
दारण्यमेवाशीयात्” इत्यन्तकण्ठिकाभाष्ये (१ प्रया० १ ग्रा० ६—१०)

आपस्तम्बश्रौतसूत्रे तु—

“आरण्यं सायमाशेऽश्वात्यमाषमांसम्” (४ प्र० ३ क० ७)

“न तस्य सायमश्वीयाद् येन प्रातर्यक्ष्यमाणः ।

आरण्ययोपवत्स्यन्तपोऽशाति न वा” । इति (४ प्र० ३ क० १०-११)

सायंकाले आरण्यमरण्ये भवमननं नीवारादि आशस्थानेऽशाति ।

यज्ञातीयेनाहविषा, श्वोऽयष्टा तज्जातीयद्रव्यं नाशीयात् ।

आरण्येनैव हविषा श्वो यष्टा यस्तस्य नास्त्यारण्याशनम् ।

किन्त्वपोऽशनम् । अशनाभावो वेति रुद्रदत्तीयव्याख्या ।

वा द्वादश्युपवासः कर्तव्य” इत्याह । अन्यतिथिष्वन्युपवासद्वयस्य
नैरन्तर्येण प्राप्ताभयमेव निर्णयः । श्ववशद्वादशी निर्णयते ।

तस्मात्—

उपवासादिकार्येषु द्वादश्येकादशीयुता ।
उपवासद्वयप्राप्तावेकस्मिन्नहि तन्त्रता ॥
नैरन्तर्येण तत्प्राप्ताशुपवासद्वयं भवेत् ।
अकृत्वैव च पूर्वस्य वारणां प्राश्य वोदकम् ॥

अथ त्रयोदशीविवेचनम् ।

त्रयोदशी तु कृष्णा उत्तरा प्राणा ।

“षष्ठ्यष्टमी त्वमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
पताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा” ॥

इति निगमवचनात् ।

एवं सति “त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशीसहिता मुते” इति
ब्रह्मवैवर्तवचनस्य सामान्यविशेषन्यायेन शुक्लत्रयोदशीविषयत्वाच्छुक्ला
पूर्वा । उपवासेऽप्येवमेव । न च—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः” ॥

इति विष्णुधर्मोरन्तवचनादुपवासे पक्षघयगताप्युक्तरैव युक्तेति
वाक्यम् ।

“द्वितीया पञ्चमी वेदा” दिति वृद्धवशिष्ठवचनेनोपवास एवोत्तर-
विद्वाया निषेद्वादपि तत्र व्यवस्थापेक्षायां “कृष्णपक्षे त्रयोदशी” ति

कर्मविषये सामान्यवचनमेनाप्यवगतायाः कृष्णशुद्धविषयवत्वेन व्यवस्थायाः हस्तीकारस्योपवासेऽपि युक्तत्वात् । या च शुद्धयोदशी पूर्वा ग्राह्या । सा न सायाह्नमात्रव्यापिनी । किं तु यद्यापराहिकमपि । “त्रयोदशी प्रकर्तव्या भवेद्या वापराहिकी” ति स्कन्दपुराणात् । अतएव मात्रवेनोक्तं “या शङ्का गृहते पूर्वा गृहतां सापराहिकी” ति । अनङ्गत्रयोदशी त्वनापराहिकमपि पूर्वा ग्राह्या ।

“कृष्णाएष्मी वृहत्तापा सामित्रीवटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोद्या: पूर्वसंयुता:” ॥

इति विशेषवचनस्यैव सार्थकमात् ।

“मार्गशीर्षेऽमले पक्षे” इति शुक्रपक्षगतत्वेन तस्या अपि पूर्वविष्टत्वस्य सामान्यवचनादेव सिद्धत्वात् ।

केचित्तु शुक्ला त्रयोदशी “शुक्रपक्षे तिथिर्ग्रन्थम् यस्यामभ्युदितो रविः” इति वचनात् पौर्वमहिकी उत्तरविद्धा ग्राह्या । किन्त्वा-पराहिकी पूर्वविद्धैति द्वेधाविभागाङ्गीकारेणापराहिकवचनं व्याचक्षते । तेषामनङ्गत्रयोदशीपूर्वविष्टत्ववचनस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । कृष्णापि त्रयोदशी यदा परदिने न लभ्यते । तदा पूर्वापि ग्राह्या । सप्तमान्यवचनात् ।

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि” ॥

इति विशेषवचनात् ।

उपवासादिकार्येषु पूर्वा शुद्धत्रयोदशी ।
यद्यापराहिकी स्थानु परा कृष्णवयोदशी ॥
अलाभे सापि पूर्वैव पूर्वानङ्गत्रयोदशी ।
सायाह्नमात्रसत्त्वेऽपि तादृश्यन्या परा समृता ॥

इति निर्णयः ।

अथ चतुर्दशीविवेचनम् ।

चतुर्दशी तु शुक्ला परा ग्राह्या । “चतुर्दश्या च पूर्णिमे” ति युग्मवाक्यात् ।

“सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।
पौर्णमासीयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा” ॥

इति भविष्यत्पुराणात् ।

कृष्णचतुर्दशी तु पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥
उपवासादिकार्येषु प॑ष धर्मः सनातनः” ।

इत्यापस्तम्बवचनात् । उपवासे तु पक्षद्वयगतापि परैव ग्राह्या ।

“एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोद्या: परान्विताः” ॥

इति वृद्धवशिष्ठवचनात् ।

यत् “तूपवासादिकार्येभ्यः” त्युपवासे कृष्णचतुर्दश्याः पूर्वविष्टत्वाभिधानम् । तद्वदोपवासविषयम् । शैववते पक्षद्वयगताया अपि चतुर्दश्या आपराहिकायाः पूर्वविद्धाया ग्राह्यत्वात् ।

“चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।
मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या वापराहिकी ॥
दर्शविद्धा न कर्तव्या राकाविद्धा तथा मुने”

इति स्कन्दपुराणात् ।

“मम भक्तै” रितीश्वरोक्तिलिङ्गादस्य शिष्यव्रतविषयत्वम् । “खद्वतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथि” रिति वचनाच्च । आपराह्णिकमा अलाभे तु शिवव्रतेऽपि परैव । “ता उपोष्याः परान्विताः” इति सामान्यवचनात् ।

कृष्णचतुर्दश्यपि पूर्वविज्ञाया अलाभे परैव । एतद्विषयारण्येऽ—

“अष्टम्येकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या त्रृतीया च कर्तव्या परसंयुता” ॥
“चतुर्दशी दर्शयुक्ता पौर्णमास्या युता तथा”

इत्यादीनि ब्रह्मवैवर्तनारदीयादिवचनानि रुद्रोपवासविषयाणि चापराह्णिकाः पूर्वस्या अलाभे । दमनकपवित्रारोपणयोस्तु शुहे अपि चैत्रग्रावणचतुर्दश्यै रात्रियोगिन्यौ पूर्वे एव ग्राह्ये । न तूतरे ।

“मध्योः श्वावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।
सां रात्रिव्यापिनी ग्राह्यां परा पूर्वाह्नगामिनी” ॥

इति बौधायनवचनात् ।

परा मासान्तरगता शुक्लचतुर्दशी पूर्वाह्नगामिनी उत्तरविष्वेत्य-
नुवादः । भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यं विहितेऽनन्तव्रते पूजितचतुर्दशग्रन्थि-
युतदोक्षवचनग्रन्थानके वयपि

“मध्याहे भौत्यवेलायां समुक्तीर्यं सरित्तदे ।
ददर्श शीला सा खीणां समूहं रक्तवाससम् ।
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक्पृथक्” ॥

इति भविष्योक्तव्यवचने,

मध्याहे पूर्वगृहीतव्रतानां खीणां व्रताचरणप्रतीतेः शीलायां-

आपूर्वव्रतारम्भप्रतीतेस्तस्य मध्याह्नकालात्वान्मध्याह्नयापिलीः चतु-
र्दशी ग्राह्येति प्रतिभाति । तथापि पूजादिविधेः स्पष्टत्वेनेतिहासरूपारथ-
वादोक्षेयत्वाभावात्तत्र च मध्याह्नश्ववणाम्भप्रत्यक्षविधिविहितदैवकर्माह्न-
पूर्वाह्नविरोधेन चार्थवादात्तन्मात्रविधेः कल्पनासंभवात्पूर्वाह्न एव
तस्यापि कल इति तद्व्यमपिन्युत्तरैव तिथिस्तत्र ग्राह्या । शिष्माचारो-
ऽप्येवमेव । शिवरात्रिचतुर्दशी वक्ष्यते ।

तस्यात्—

कृष्णा चतुर्दशी पूर्वं परा शुक्लचतुर्दशी ।
उपवासे तूतरैव पश्चद्वयगतापि सा ॥
रुद्रोपवासे पूर्वेवोभयी यद्यापराह्णिकी ।
अताहृशी सापि परा कृष्णाप्यादेऽसती तथा ॥
चैत्रश्रावणगा शुहा रात्रियोगवती मता ।
ग्राह्यानन्तव्रते शुहा परैवान्प्रतेष्विव ॥

अथ पञ्चदशीविवेचनम् ।

पञ्चदशी तु पौर्णमासीः अमावास्या च सावित्रीव्रतातिरित्ये
सर्वत्रोपवासादौ कार्ये परविद्वैव ग्राह्यम् ।

“भूतविज्ञत न कर्तव्या दर्शः पूर्णा कवाचनः ।
वर्जयित्वा मुनिश्चेष्ट सावित्रीव्रतमुत्तमम्” ॥

इति भविष्यवैवर्तवचनात् ।

एवं सति अत्यैर्णमास्याः पूर्वविज्ञाया विधायकं “चतुर्दश्या
च पूर्णिमे” ति युम्बवचनम्, परविज्ञाया विषेषकं च “शूरिण्मा
परविज्ञा च नोपोर्ध्यं लिथियश्चक्” मिति इष्मपुराणम्, यज्ञसामवा-
स्यायाः पूर्वविज्ञाया विधायकम्—

“दर्शं च पूर्णमास्तं च पितुः साम्वत्सरं दिनम् ।
पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥

इति नारदीयपुराणम्, तत्सर्वं सावित्रीव्रतविषयम् ।

यानि चामावास्यायाः परविद्धायाः विधायकानि—
“प्रतिपद्यत्यामावास्ये” ति युग्मवाक्यम्,
“षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कुरुपक्षे त्रयोदशी ।
एताः परस्युताः पूज्याः पराः पूर्वान्वितास्तथा”

इति पद्मपुराणम्,

“नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।
दृशस्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी” ॥
“भूतविद्धा त्वमावस्या न ग्राहा मुनिपुङ्गव ।
उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्तव्यः काटकी थ्रुतिः” ॥

इति प्रचेतोवचनं च,

यज्ञोभयोरपि पौर्णमास्यमावास्ययोः परविद्धयोर्विधायकम्—
“एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरम्,

तानि सावित्रीव्रतातिरिक्तविषयाणि । वचनेनव विरुद्धानां
व्यवस्थाकरणात् । अत एवोपवासग्रहणमपि काचित्कमुपलक्षणं-
मेव । सावित्रीव्रते उभयोरपि पूर्वविद्धयोर्विधायकं निगमवाक्यमपि—

“कृष्णाष्टमी वृहस्पाति सावित्रीवटपैतृकी ।
अनङ्गत्रयोदशी रम्मा उपोष्याः पूर्वसंयुताः”—इति ॥

सावित्री सावित्रीव्रतसम्बन्धिनी पौर्णमासी वटपैतृकी । तद-
व्रतसम्बन्धित्यमावास्या । तत्रैव परविद्धयोर्निषेधकं ब्रह्मवैष्टर्णं च—

“प्रतिपद्यत्यामावास्ये” भूता सावित्रीवटपूर्णिमा ।
नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः”—इति ॥

सावित्री तदव्रतसम्बन्धित्यमावास्या ।

इदं च पूर्वविद्धयोः पञ्चदश्योः कर्तव्यत्वेनोक्तमपि सावित्रीव्रतं
नवमुहूर्तात्मकचतुर्दशीविद्धयोर्न कर्तव्यम् । “भूतोऽष्टादशनाडीभिद्दू-
षयन्त्युत्तरां तिथि”—सिति विशेषवचनादिति माधवः ।

वस्तुतस्तु यज्ञत उत्तरां तिथिं दूषयति तदष्टादशनाडीभिरिति ।
यत्र भूतविद्धा निषिद्धा तत्रैवार्थं विशेषविधिः । “भूतविद्धा न कर्तव्ये”
त्यस्य शेषो लाघवादिति सावित्रीव्रते एतस्य ग्रवृत्तिर्न युक्ता ।
किन्तु इतरतेष्वेव । त्रिमुहूर्तात्मकसामान्यवेद्याधेन । सापि कर्म-
कालव्याप्तिशास्त्रोदासीन्य इति । उपाकर्मणि श्राद्धे च पौर्णमास्य-
मावास्या च निर्णेष्यते ।

तस्मात्—

पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
नाड्योऽष्टादश भूतस्य न स्युभ्येदिति माधवः ॥
तद्विन्ने तृपवासादौ मुहूर्तनवकेन चेत् ।
चतुर्दश्या युता, तां तु त्यक्त्वा ग्राहा परान्विता ॥
तत्रैव कालव्याप्तौ तु सापि ग्राहेति निर्णयः ।

एवं प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तास्तिथयः सामान्यत उषवासे प्रस-
ङ्गात्तद्विन्ने त्रिपत्रित्येन निर्णीताः ।

अथ कृष्णजन्माष्टमीविवेचनम् ।

इदानीं काक्षित्सिथयो विशेषत उपवासादिषु निर्णयन्ते ।

तत्र श्रीकृष्णजन्माष्टमी तावद्वते तिर्ण्यकर्ते । सा च पौर्णमास्यन्तमासपक्षे भाद्रपदे, दर्शन्तपक्षे श्रावणे, कृष्णाष्टमी ।

यदपि च—

तिथिकृत्ये च कृष्णाष्टमिव व्रते शुक्लादिमेव च ।

विवाहादौ च सौदर्यदि मासं कृत्ये त्रिनिविशो” दिति—

ब्रह्मपुराणादुत्र तिथिकृत्यत्वात्पौर्णमास्यन्तमासग्रहणमेवोचितम् ।
तथाप्यत्रोभयमासव्यवहारदर्शनादुभयत्रापि च पौर्णमास्यन्तग्रहणे
तिथिमेदापत्त्या मूलश्रुतिद्वयकल्पनापत्तेः । श्वावण्यनन्तरायाम्बेकस्या-
मेव च रोहिणीयोगसंभवात् सर्वैऽथ शिष्टरेकस्यामेव तिथौ व्रताचर-
णादुद्विविधेनापि व्यवहारेणैकैव तिथिरूपलक्ष्यते इति युक्तम् । पवमेवं-
जातीयकेऽस्यत्रापि द्वृष्टव्यम् ।

यत्र त्वेकेनैव मासेन व्यवहारः । तत्र प्रायेण तिथिकृत्ये कृष्णादि-
द्रृष्टव्यः । सा च प्रथमं तावद् द्विविधा शुद्धा विद्धा च । तत्र सप्तमी-
योगरहिता शुद्धा तद्वती विद्धा । न श्वाव वेष्याया अष्टमास्तिथ्यन्त-
रवहिवाप्रवेशे सत्येव वेघः । किं तु रात्रिमासवस्त्वेऽपि सप्तमीवेदो-
भवत्येव । शूजारूपस्य प्रधानत्प्रसाद्वस्त्रसाध्यत्वात् ।

“अहस्तु तिथयः पुरुषः कर्मानुष्टाकतो दिवा ।

नकादिवतयोगे तु रात्रिमोत्तो त्रिशिष्ठत्तो” ॥

इति व्रजाद् रात्रिवेदे व्रदतां माधवादीनाम्यसेवाभिज्ञायः ।

यदपि—

तिथितस्वविवेचनम् ।

“त्रिकाले पूजयेदेवे दिवा शाश्री विशेषतः ।
अद्वरात्रावपि तथा पुष्टैनोत्ताविश्वैरपि” ॥

इति भविष्ये अन्यकालेऽपि पूजोक्ता । उपवासश्चाहोरात्रांवच्छु-
श्वामेऽनन्दपत्तथाप्यद्वात्रकालावच्छुल्लैव पूजा प्रधानम् ।

“रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।

तमेवोपवसेत्कालं तत्र कुर्याच्च जागरम्” ॥ इति,

“अर्धरात्रे तु योगोऽयं तत्पत्त्युदये तथा ।

नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेत्” ॥

इति च विष्णुव्रेमोत्तरात्,

“अद्वरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामर्द्धन्तं शौरर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

सोपवासो हरे: पूजा कृत्वा तत्र न सीदती” ति—

भविष्यपुराणाच्च ।

वशिष्ठेन तु स्पष्टमेवाद्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तम् ।

“अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्चर्देष्ट्रयते यदि ।

मुख्यकालः स विशेषस्तत्र जातो हरिः स्वयम्” ॥ इति ।

मुख्यस्य प्रवानख कालो शुल्कालः ।

श्रुत एव पूजाया श्रिपि प्राधान्यम् । कैवलीपवासेप्राधान्ये
तस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाद्धरात्रस्य तदपेक्षया मुख्यकालत्वानुपत्तेः ।
फलसम्बन्धश्रवणाच्च । एवं च सति “उपवासस्य नियमं गृही-
यात्” इत्युक्त्वा—

“वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम्” ॥

इति भविष्योक्ते संकल्पवाक्ये यदुपवासमात्रग्रहणम् । तत्पूजाया अप्युपलक्षणम् । विष्यनुसारित्वात्संकल्पस्य । एवं सति वासुदेवं समुद्दिश्येत्यप्यन्वेति । पूजायां तस्योहे श्यत्वात् । उपवासे उदेश्यान-पेक्षणात् । वासुदेवशब्देन तत्प्रीतिलक्षणायां च तदपेक्षया जगन्ये उपवासपद एव यथाश्रुतदन्वयार्थं पूजालक्षणाया युक्त्वात् । उपवासोपसर्जनकपूजालक्षणायाश्च “वासुदेवं समुद्दिश्ये” त्यस्य विशेष्यपूजान्वयोपपत्तेः । “सोपवासो हरे: पूजा” मित्यत्रोपवासस्य पूजोपसर्जनत्वदर्शनात् । एतादूराविशेषणत्वेन च प्रधान्यं न विहन्यते । यजतावुहे शवत् । अत एव द्वितीयसंकल्पवाक्ये “अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनी” ति “पूजाया अप्युल्लेखः । तेनोपवासस्तुपस्य प्रधानस्याहोरात्रसाध्यत्वेऽपि पूजारूपस्य प्रधानस्याद्दर्शरात्रसाध्यत्वादेतस्य रात्रिमात्रसत्त्वेऽप्यष्टम्याः सप्तमीवेदो भवतीति ।

एवं स्पष्टैर्विशेषवचनैः कृष्णाष्टमीवतपूजाया रात्रिकालत्वे सति यद्दैवत्वेन सामान्यतो विहितं पूजायाः पौर्वाह्निकत्वसुपवासस्य च तदङ्गत्वमित्रेत्योदयकालीनाया अष्टम्या ग्राह्यत्वं मैथिलैरुच्यते । तत्साहस्रमात्रम् ।

शुद्धविद्धभेदेन द्विविधाप्यष्टमी प्रत्येकं द्विविधा । द्वितीयदिने सूर्योदयमतिकम्य सती असती चेति । तादृश्यपि पुनः प्रत्येकं द्विविधा । रोहिणीसहिता तद्रहिता चेति । तत्र शुद्धायां विज्ञायां वा सूर्योदयादूर्ध्वमसत्यां रोहिणीसहितायां तद्रहितायां वा विप्रतिपत्तिरेव नास्ति । द्वितीयदिनेऽष्टम्यभावात् । शुद्धाधिकाया विज्ञाधिकाया वा रोहिणीसाहित्यस्यान्यतरस्मिन्नेव दिने द्वयोरपि चेति द्वैविध्ये सति आद्यपक्षे यैव रोहिणीयुता सैव ग्राहा ।

“प्राजापत्यक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्तं मपि लभ्येत् सोपोद्या सा महाफला ॥
मुहूर्तं मप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तं हि लभ्यते ।
अष्टम्यां रोहिणीभृत्यं तां सुपुरुषामुपावसेत्” ॥

इति विष्णुरहस्यवचनात् ।

तेनोत्तरदिन एव रोहिणीयोगे निशीथव्यापिनीमपि, किं बहुना, शुद्धामपि पूर्वा॑ परित्यज्योत्तरैव जन्माष्टमी व्रते ग्राहा । यत्वेतादूरो विषये पूर्वेद्युरेव केषांचित्तिष्ठानामपि व्रताचरणम् । तदाग्रहमात्रम् । वहिपुराणेऽपि—

“कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी नृप ।
जयन्ती नाम सा ज्ञेया उपोष्यः सा प्रयत्नतः ॥
समजन्मकृतं पापं राजन्यत्वविधं नृणाम् ।
तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां सुभावितः” ॥ इति ।

कृष्णाष्टम्यां कृष्णजन्माष्टम्याम् ।

“द्वादशस्वपि मासेषु कृष्णपक्षाष्टम्यां रोहिणीयोगे जयन्ती-व्रत” मिति तु द्वैतनिर्णयोक्तिप्राप्नित्सूलिकैव ।

“सिंहाके रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।
रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा जयन्ती कलयापि च” ॥

इति वराहसंहितायां सिंहार्कग्रहणात् ।

मासान्तरे रोहिणीयोगस्य । सर्वथैवासंभवाच्च । अत्राष्टम्या रोहिणीमात्रयोगे जयन्तीत्वमिति दाक्षिणात्याः । अर्द्धरात्रे एव तद्योगे जयन्तीत्वमिति तु गौडः । जयन्तीव्रतं जन्माष्टमीव्रताद्विन्नं वा । तत्रैव फलविशेषाय दाक्षायण्यज्ञादिवत्प्रकारभेदमात्रं वेति तु न

विचार्यंते । अनुपयोगात् । भेदवा दिनोऽप्युभयसंनियाते जयन्तीव्रत-
मात्रानुष्ठानस्यैव संमतत्वात् ।

ननु चार्धरात्रस्य कर्मकालत्वं तावस्थितम् । कर्मकालव्याप्ति-
शास्त्रस्य च सर्वापेक्षया बलवत्त्वसुपपादितमेव । रोहिणीयोगे तु
प्राशस्त्यात्कलातिशयमात्रम् । न तु तस्य निर्णयोपयोगिता । नवमी-
बुधवारादियोगवत् । अन्यथा—

“प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।
यैः कृता धावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकांठ्यास्तु मुकिदा” ॥

इति पद्मपुराणवचनात्पूर्वैद्युरद्धर्द्धरात्रे वर्त्तमानां रोहिणीयुक्तामपि
अष्टमीं विहाय बुधवारादियुक्ता परा कर्तव्या स्यात् । अथवा
“मुहूर्तमपि लम्येते” ति विष्णुरहस्यवचने निशीथात्मक एव मुहूर्तों
ग्राह्याः । निशीथस्य रात्र्यष्टममुहूर्तात्मकत्वात् । अत एवेतम् माध्यने-
दाहते योगीश्वरवचने—

“अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकान्विता ।
रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु” ॥ इति ॥

एका चार्द्धघटिका चैकार्द्धघटिके ताभ्यामन्विता । अन्नाद्यपक्षे
क्षणात्मकार्द्धरात्रादध उपरि चैकैकघटिकाव्याप्त्या निशीथव्याप्ति-
लम्यते । वहिपुराणवाक्येऽपि कला अर्द्धरात्रगतैव ग्राह्या ।

“अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा ग्रोका सर्वपापप्रणाशिनी” ॥
इति योगीश्वरेणैवाभिभानात् ।

तथा चार्द्धरात्रे मुहूर्तसत्त्वं मुख्यः पक्षः । एकघटिकासत्त्वं
मध्यमः । कलामात्रसत्त्वमध्यमः । अत एव वचनान्तरमपि “रात्रियुक्तां
प्रकुर्वीत विशेषेणदुसंयुता” मिति, “तारापत्युदये तथे” ति च । “उदये
चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदी” इति स्कन्दपुराणवचनेऽप्युदय-
शब्देन चन्द्रोदय एव ग्राह्यः । पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् ।

तेन विद्वाधिका पूर्वेद्युरेव निशीथे वर्त्तमाना, उत्तरदिन एव
रोहिणीयुक्तापि पूर्वेद्युरेव ग्राह्या ।

शुद्धाधिका तु सुतरां कर्मकालव्यापित्वात्संपूर्णत्वादिवहुगुण-
योगात्तेति कथमाग्रहमात्रं तदग्रहणं शिष्टानामिति ।

अत्रोच्यते । कर्मकालव्याप्तिशास्त्रादेव प्रधानभूताया अष्टम्या
एवार्द्धरात्रसत्त्वेन प्राप्तं ग्राह्यत्वम् ।

“दिवा वा यदिवा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।
रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणदुसंयुताम्” ॥

इति वचनेन रोहिणीयोगाभावविशयं क्रियते ।

एवं हि तस्यार्थः । दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा कलामात्रापि
चेद्रोहिणी अष्टम्यां नास्ति तदैव चन्द्रोदयसंयुतामधर्मात्रव्यापिनीमिति
यावत् प्रकुर्वीत । दिनद्वयेऽपि तादृश्या अभावे बहुरात्रिसंयुतामुत्तरां
प्रकुर्वीतेति । विष्णुरहस्यादिगतं मुहूर्तादिपदमदर्मात्रगततत्परमिति
त्वत्यन्ताशुद्धम् । तथात्वे वाक्यस्यैवानर्थक्यप्रसङ्गात् । यदा हि शुद्धाप्य-
ष्टम्यर्द्धरात्रे वर्त्तमाना ग्राह्या तदा रोहिणीसहिता सुतरामिति किं वच-
नेन । “मुहूर्तमप्यहोरात्रे” इति वचने तु स्पष्टैवोरात्रसम्बन्धियत्वं
किञ्चिन्मुहूर्तप्रतीतिः । “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदी” त्यत्र
च सूर्योदयप्रतीतिः । तेन रोहिणीरहिताया निशीथव्यापिन्या अपवा-
देन निर्णयिक एव रोहिणीयोगो न तु बुधवारादिवत्प्राशस्त्यमात्र-
हेतुरित्यपि युक्तम् । तदैव “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत” “तामुपावसेत्”,

“उपोष्या सा प्रयत्नतः” इत्यादिषु विर्गायकत्वस्थैव प्रतीतेः । बुध-
वारादियोगवाक्येषु तु प्राशस्त्यमात्रप्रतीतेः ।

एवं सति यदाचार्यचूडामणेः परदिन एव स्वल्पाप्यष्टमी
रोहिणीयुता चेत्सर्वापवादिका परैवोपोष्येत्येतत्पक्षप्रदर्शनावसरे
बुधसोमवारयोग्युपादानम्, “उदये चाष्टमी किञ्चिदि” त्यस्य ब्रह्मवै-
वर्चवाक्यस्य, “प्रेतयोनिगताना” मिति पद्मपुराणवचनस्य च, तत्र
प्रमाणत्वाभिधानम् । तदयुक्तमेव । अत एव तिथितत्त्वकृतापि—

“प्रजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला” ॥ इति—
“वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।
विशेषेण नभोमासि सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥

इत्यादि वचनेषु चकारश्चवणात्—

“एकादशीव्रताद्वाजन्नधिकं रोहिणीव्रतम् ।
ततो हि दुर्लभां मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्” ॥

इति ब्रह्मपुराणे च जन्माष्टमीव्रतस्य रोहिणीव्रतवेनैव श्रवणा-
तिथिद्वैष्ठे रोहिणी नियामिकैव । बुधवारादियोगे तु गुणकलमात्र-
भिन्न्युक्त्वा “षष्ठिदरडामप्यष्टमीं रोहिणीरहितां परित्यज्य रोहिणी-
सहिता स्वल्पाप्यष्टमी परैवोपोष्ये” ति स्पष्टमुक्तम् । दाक्षिणात्य-
निवन्धेष्वपि सर्वेषु इत्यमेव निर्णयः ।

या तु शुद्धाधिका पूर्वदिने निशीथे तद्विहाय वा रोहिणीयुक्ता,
उत्तरदिने च तद्युक्ता, दिनद्वयेऽपि वा रोहिणीरहिता, सा पूर्वोपोष्या ।
सक्षलाहोरात्रव्यापित्वात् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च । या तु
विद्वाधिका, तस्या अन्यतरस्मिन्नेव दिने दिनद्वयेऽपि वा निशीथ-
स्पर्शास्पर्शासंभवाद्रोहिणीसाहित्येऽपि पक्षत्रयं भवति । अन्यतर-
स्मिन्नेव दिने निशीथे वत्साहित्यम्, दिनद्वयेऽपि तर्स्पस्त्यत्साहित्यम्,

तिथितत्त्वविवेचनम् ।

६९

दिनद्वयेऽपि तद्विहाय तत्साहित्यमिति । तत्राद्यप्त्वे सैव ग्राहा ।
तत्र पूर्वदिनगाया ग्राहात्वे तावद्विपुराणम्—

“सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।
भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रादिवाकरै ॥ इति ।

“सप्तम्यामर्द्धरात्राधः” इति प्राग्लिखितं विष्णुमर्मोत्तरं च ।
उत्तरदिनगायास्तथात्वे—

“मासि भाद्रप्रदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्धरात्रके ।
शशाङ्के वृषभाशिस्थे प्रजापत्यर्क्षसंयुते ॥
उपेषितोऽर्चयेत्कृष्णं यशोदां देवर्कीं तथा” ।

इति भविष्योत्तरम् ।

अत्र स्वरसाच्छुद्धोत्तराप्रतीतिः । अत एव तत्रैव वचनान्तरम् ।
“अविद्वायां च सक्षयां जातो देवकिनन्दनः” इति । अन्त्र जन्मश्रवणा-
दर्शरात्रे ऋक्षसाहित्यं गम्यते । विद्वाविद्वयोर्जन्मश्रवणं च कल्य-
भेदादविरुद्धम् ।

द्वितीयपक्षे तृत्त्रैव ग्राहा ।
“वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।
सक्षक्षापि न कर्तव्यं सप्तमीसंयुताष्टमी” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

“प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुग्रहासन्नवादित्तम्”
इत्युपक्रमाकलमारम्भ तिथेः सत्याच्च ।
“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
तिथिर्याभिमत्य सा तु कार्या नोपक्रमोभिता” ॥

इति औधायवचनात् ।

अत एव औधायनेनैवोक्तम् ।

“उदये तृपत्रासस्य नक्षत्रस्यस्तमये तिथिः ।
मध्याह्नयापिनी ग्राहा एकमके सदा तिथिः” ॥ इति ॥

तिथेभिसन्ध्यव्यापित्वाच्च ।

“त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥

इति एताशरवचनम् ।

नक्षत्रस्यास्तमयनिशीथसम्बन्धित्वाच्च ।

“उपेषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।
यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह” ॥

इति भविष्यत्पुराणविष्णुयमोक्तवचनात् ।

यत्रु विष्णुयमोक्तरे—

“जयन्ती शिवरात्रिश कार्यं भद्राजशान्विते ।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम्” ॥

इति वचनम् ।

यत्र गरुडपुराणे—

“जयन्त्यां पूर्वविद्वायामुपवासं समाचरेत् ।
तिथ्यन्ते ओत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम्” ॥ इति ॥

तदुत्तरदिने “निशीथे रोहिणीयोगाभावे पूर्वदिने च तत्सर्वे
वर्जनिये” ति वचननिषिद्धसमर्माविद्वाप्रतिप्रसवार्थं बोध्यम् ।

दिनद्वयेऽप्यद्वर्गात्रं विहाय रोहिणीयोगो यस्तृतीयः पक्षः ।
सोऽनकैः प्रकारैर्भवति ।

पूर्वेद्युनिशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तयोस्तिथिनक्षत्रयोः परेद्युनिशीथादर्वागेव समाप्त्या, नक्षत्रस्य पूर्वेद्युनिशीथादर्वागेव प्रवृत्तस्योक्तरेद्युस्तस्मादर्वाक्समाप्त्या, तिथिमात्रस्य पूर्वेद्युनिशीथादर्वाक्प्रवृत्तस्योक्तरेद्युस्तस्मादर्वाक्समाप्त्या चेति । सर्वथापि परेद्युरेवोपवासः “वर्जनीया प्रयत्नेने” ति सप्तमीविद्वाया निषेद्यात् । संकल्पकालमारम्भ्य तिथिनक्षत्रयोः सत्त्वात् । प्रथमद्वितीयप्रकारयोः परेद्यु रात्रियोग-बहुल्याच्च । “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीते” ति वचनात् । यद्यपि द्वितीयप्रकारे नक्षत्रस्य पूर्वेद्युरेव भूयस्त्वम् । तथापि प्रधानभूताया अष्टम्याः परेद्युरेव तत् । नवमीयुताष्टम्यामलप्रस्यापि नक्षत्रयोगस्य संपूर्णत्वं च वाचनिकमुक्तं स्कन्दपुराणे—

“सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोक्तम् ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽक्षिं मुहूर्त्ताद्द्वं भवेद्यादि ॥
तदाष्टयामिकं ब्रेय प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा” । इति ।

तृतीयप्रकारे यद्यप्यष्टमी पूर्वेद्युर्द्वरात्रव्यापिनी बहुरात्रियोगवती च । नक्षत्रयोगश्च स्वल्पोऽपि सप्तमीयुतायामपि—

“मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तं हि लम्यते ।
वासरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पापि रोहिणी” ॥

इत्यादि सामान्यवचनैर्ग्राह्यत्वेनोक्त एव । तथापि सप्तमीविद्वानिषेधप्रतिप्रसवस्य ।

“विना ऋक्षं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।
कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी” ॥

इति स्पष्टं नवमीयुतायाम् । रोहिणीयोगाभावविषयत्वप्रतीतेः ।

“रात्रियुक्ता” मित्यस्य च रात्रिव्यापिन्या अर्धरात्रिव्यापिन्याश्च विधे: “दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला” इत्येतत्स-ममित्याहारात्सर्वथा नक्षत्रयोगाभावविषयत्वात्सप्तमीविद्धाया बहु-भिर्वचनैनिषेधात्परैव युक्तेति सर्वेषां निबन्धकाराणामभिग्रायः। प्रधानभूताया अष्टम्या अर्थरात्रव्यापिन्याः कर्मकालव्याप्तिशास्त्रादेव सिद्धं यद्ग्राहात्वम्। तद्विषयसंकोचार्थमेव हीदं वाक्यं “दिवा वे”त्यादीत्युक्तम्। तेन रोहिणीयोगो मुख्यो निर्णयकः।

तेन कचित्संदेहे निशीथे तद्योगः। तेनापि कचित्संदेहे सप्तमी-विद्धाया निषेधान्वयमीयुक्तायाश्च प्रशंसावचनान्वयमीयोगः। सर्वथा-ष्टम्या नक्षत्रयोगाभावे तस्या मिशोथयोग इति संक्षेपः।

यदा च

“रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेष्टमी ।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ॥
जयन्ती नाम सा ग्रोक्ता सर्वपापग्राहणशिनी”

इति स्कान्दात् “सिंहार्के” इतियाप्राग्लिखितवचनाच्चार्द्धरात्रे रोहिणीयोग एवाष्टमी जयन्ती न तु यदा कदाचिद्योगे। तदा तादृश्यां जयन्त्यामेव “जयन्ती शिवरात्रिश्चे” ति “जयन्त्यां पूर्वविद्धाया” मिति च विष्णुधर्मोत्तरगरुडपुराणवाक्याम्यां सप्तमीविद्धायाः प्रतिप्रसवो न त्वष्टमीमात्रस्याद्दर्शरात्रसत्त्वे तदूर्ध्वं च रोहिणीयोगे।

यदापि—

“ध्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नवाधिष्ठापि ।
रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा त्विथः ॥

इत्यादि हेमाद्रिमाधवादितिखितसनकुमारसंहितादिवचनेभ्यो यदा कदाचिद्रोहिणीयुक्तापि जयन्ती। तदापि दिनद्वये परेद्युरेव। वा

जयन्त्यां वाक्यान्तरैन्वमीविद्धाया विधानात्पूर्वेद्युरेव तादृश्यां सप्तमीविद्धायाः प्रतिप्रसवः। परिशेषात्। उक्तं च तथास्मिन् वचनद्वये माध्येन।

यदापि—

“अभिजिन्नामनक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।
मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः” ॥

इति ब्रह्माएडपुराणवचनाद्रामावतारादिप्रादुर्भावतिथिष्वपि जयन्तीशब्दप्रयोगर्दनाच्चात्र प्रकरणोऽष्टमीमात्रं जयन्तीशब्देनोच्यते। तदापि “विना ऋक्षः” मित्येतद्वचनैकवाक्यतया पूर्वक एव विषयोऽस्य सप्तमीविद्धाविधेयरिति।

किञ्च्चास्मिन्विषये अष्टम्या अल्पत्वेनाप्राह्णात्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थं संपूर्णत्वाभिधानपूर्वकग्राहात्वमभिधाय प्रतिप्रसवाभावसिद्धः सप्तमीयुतानिषेधोऽनूद्यते पञ्चपुराणे—

“पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।
मुहूर्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी स्मृता ॥
कला काष्टा मुहूर्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।
नवम्यां सैव ग्राहा स्यात्सप्तमीसंयुता न हि” ॥ इति ॥

संयुक्ता रोहिण्येति शेषः।

किञ्च्च रोहिणीयोगस्येव नवमीयोगस्यापि फलविशेषहेतुत्वेऽभिहिते तद्वया ग्राहात्वाभिधानाच्च “कर्णागतं मधु को नाम नास्वादयती” ति न्यायेन तस्य विशेषस्य निमित्तवशादवश्यकर्त्तव्यायां (१)जातेष्टै पूतत्वादेरिवावश्यकाम्यत्वात्तदर्थमपि नवमीयुतैव कर्तव्या।

(१)—पुत्रे जाते “वैश्वानरं द्वादशकपालं निवर्षेत्” इति विहिता जातेष्टैः पुत्राभ्युदयकामस्य पुत्रोत्पत्तिनिमिवती विश्वेया।

बुधसोमवारयोगेन तु ग्राहत्वानाभिधानाद्वैहिणीनवमीयोगेन विषय-
विशेषे ग्राहत्वेन सिद्धायां फलातिशब्दमात्रहेतुत्वमात्रं तस्येति
विशेषः ।

तथा च स्कन्दपुराणे —

“उदये चाष्टमी किञ्चित्त्वमी सकला यदि ।
भवेत् तु बुधवारेण प्रजापत्यर्थसंयुता ॥
अपि वर्षशतेनावि लभ्यते वाथवा न वा । इति ॥
“प्रेतयोनिगताना” मित्यादिग्राग्लिखितं पद्मपुराणं च ॥

एवं च किञ्चिद्वैहिणीयुताया अपि सप्तमीयुताया अर्द्धरात्र-
व्यापिन्या यदा त्याज्यत्वम् । तदा किमु वक्तव्यम् । शुद्धायास्ताद्वश्याः
ग्राहकसाधितं तदिति ।

या तु विद्वाधिका दिनद्वयेऽपि रोहिणीयोगरहिता सा त्रिविधा ।
अन्यतरस्मिन्नेव दिने निशीथे वर्तमाना, दिनद्वयेऽपि तादृशी,
दिनद्वयेऽपि तदस्पर्शिनी, चेति । तत्राद्यपश्चे या तादृशी सैव ग्राहा ।
“दिवा वा” इत्यादिवाक्पात् । द्वितीयतृतीयपक्षयोस्त्रृतरैव । सप्तमी-
युताया निषेधात् । सङ्कल्पादिकर्मकास्त्वयापित्वादिपूर्वोक्तव्यहुगुण-
लाभाच्च ।

यत्तु—

“अलाभे रोहिणीभस्य कार्याष्टम्यस्तगामिनी ।
तत्रोपवासं कृत्वैव तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥

इति गौडधृतं विष्णुरहस्यवचनम् ।

तद्वैहिणीयोगरहिताया ग्रष्टम्याः वूर्वदिन एष निशीथव्या-
पिन्याः कदाचिदस्तमयव्याप्तेरपि सम्भवादुपोद्वलकमात्रम् । न तु

निर्णायिकम् । “विशेषेऽनुसंयुता” मित्यादिवचनविरोधात् ।
“कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्ठी” इत्यादिसामान्यवचनानि तु विशेषवचन-
विरोधेऽकिञ्चित्कराण्येव । अविरोधे परमुपोद्वलकानि । एवं सति
दिनद्वयेऽप्यस्तमयव्यापिन्यां जन्माष्टम्यां विष्णुरहस्यवचने-
नान्यतरनिर्णयासम्भवात् “त्रिसन्ध्यव्यापिनी” त्यादि सामान्यव-
चनवशायदुत्तरस्या प्राहृत्वमाचार्यचृडामशिनोक्तम् । तदर्द्धरात्रस्य
प्रधानकालत्वेन तद्व्यापिन्याथ प्राहृत्वेन सर्वसंमतनानावचनेष्वृत्तौ
सत्यां साहस्रमात्रम् ।

अथ पारणाविवेचनम् ।

एवं निर्णीतायां तिथौ भविष्योत्तराद्युक्तप्रकारेण सङ्कल्पपूर्वक-
मुष्वासं सप्तरिवाद्यत्रीकृष्णपूजां जातकर्मनालच्छेदादि महोत्सवं
पूजापूर्वकं चन्द्रार्थदानं जागरणं च पुराणश्रवणादिना विधाय
द्वितीयदिने पारणात्मकं भोजनं कर्तव्यम् । प्राग्लिखितसामान्य-
वचनेभ्यः “अर्चन्यित्वोपवासेन भोक्त्येऽहमपरेऽहनी” त्यत्रत्यसङ्कल्प-
मात्रलिङ्गान्तिथ्यन्तादिकालं विशेषविधानाच्च । तच पारणं केवला-
ष्टम्युपवासे पारणादिने तिथ्यनुवृत्तौ तदन्ते कर्तव्यम् ।

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्याच्च पारणम्” ॥

इति विष्णुर्धर्मवचनात् ।

अत्र जयन्तीशब्दो जन्माष्टमीमात्रवचनः । तिथिमात्रान्ते
फरखविधानात् ।

“जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तर्थैव च ।

पूर्वविष्ठेव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम्” ॥

इति भृगुवचनात् ।

अत्र तिथिभयोरितीतरेतरयोगद्वंशुमहूत्वैवान्तशब्देन समाप्ति-
थेष्मस्यान्तो यस्मिन्काले तस्मिन् इति । (१) वृहद्यन्तरसामेतिवत् ।

(१) वृहद्यन्तरसामवर्णनं जैमिनीयन्यायमालायां माधवेन विहितम् ।

“अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम् ।

गायतीत्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥

इति विन्ता गानयुक्ता त्वभि त्वेत्यृक् प्रसिद्धितः ।

लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाचान्तिमो भवेत् ॥

इदमान्नायते—“कवतीषु रथन्तरं गायति” इति । “कथा न अधित्र आभुवत्”—इत्यादास्तिस्त्र ऋचः कवत्यः । तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् । तद्वाधितुं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते । तत्र—अतिदेश्यस्वरूपं निश्चेतुं रथन्तरशब्दस्यार्थविन्यते । गानविशेषयुक्ता “अभित्वा शर नोनुमः” इतीयस्त्रक् “रथन्तरम्” इत्युच्यते । कुतः—अध्येतृप्रसिद्धितः । “रथन्तरं गीयताम्” इति केनचिदुक्ता अव्येतारः स्वरस्तोभविशेषयुक्तां “अभित्वा” इत्यृचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम् । तस्मात्—गानविशिष्टायां ऋचो रथन्तरशब्दार्थत्वम् । इति प्राप्ते ग्रमः—स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपमृगश्चरण्यतिरिक्तं यद्गगनम्, तदेव रथन्तरशब्दार्थः । कुतः—लाघवात् । किं च—कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम् । न त्वं स्तवद्योगतास्ति । “कथा नः” “अभित्वा” इत्यनयोर्ऋ्वचोर्युगपदाराधेयभावेन पठितुमशक्तत्वात् । तस्मात्—गानविशेषं एव रथन्तरादिशब्दार्थः ।

(७ अध्या० २ पा०)

पुनरपि तत्रैव तेन नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गानमात्रवाचित्वं स्मारितम् । यथा—

“सामोक्तिवृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केवले ।

गाने वा, गान एवेति स्मार्यते सप्तमोदितम् ॥

सामान्यवाची सामशब्दः, विशेषवाचिनो वृहद्यन्तरादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते । न तु गानविशिष्टायामृचि, इत्यर्थं निश्चयः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सोऽत्र वस्त्यमाणविचारोपयोगितया स्मार्यते ॥ इति ॥

[अत्र सायणसामवेदभूमिकापि दृश्या (पृष्ठे ६—१०) । इत्यं च ११२५ विं संवत्सरे सत्यव्रतसामश्रमिणा प्रकाशिता]

पूर्वं तिथिनक्षत्रयोः पृथक्निर्देशात् । केवलरोहिणीव्रतस्यापि च गौडनिवन्धेषु दृष्टवात् । तेन केवलतिथिव्रते तिथ्यन्ते नक्षत्रव्रते नक्षत्रान्तर इति द्रष्टव्यम् । रीहिणीयुक्ताष्टम्युपवासे तु पारणादिने उभयानुष्टुप्त्वाम्यान्ते तत्कर्तव्यम् ।

“कार्या विद्धा तु सप्तम्या रोहिणीस्तहिताष्टमीः ।
तत्रोपवासं कुर्यात् तु तिथिमान्ते च पारणम्” ॥

इति पद्मपुराणात् ।

“अष्टम्यामय रोहिणीं न कुर्यात्पारणं कवचित् ।
हन्यात्पुरा कृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टमुण्डं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।
तस्यात्प्रथल्ततः कुर्यात्तिथिमान्ते च पारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

एवं चोभयान्ते पारणं यदि सार्वयामोपरितनैकयामप्तमकमहानिशातोऽर्वाग्युभयान्तप्रतीक्षया भोजनकालो लभ्यते तदा ।

“न रात्रौ पारणं कुर्याद्वृते चै रोहिणीव्रतात् ।
तत्र निश्चयपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम्” ॥

इति गौडनिवन्धेदाहृतवचनात् । रोहिणीकृतं लघुक्ताष्टमीव्रतमेव । “को ह्यमयो” रिति व्याप्त्वा ।

“सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुरयहानिः इत्याद्वृते धारणपारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैष्णवे ।

“अन्यतिथागमो रात्री तामसस्तैजसो दिवा ।
तामसे पारणं कुर्वस्तामसीं गतिमश्नुते” ॥

इति च गङ्गपुराणे यो रात्रिपारणनिषेधः । स जयन्तीव्रतव्यतिरिक्तविषय इत्यर्थः । यदा तु तादूरो काले उभयान्तो न लभ्यते किन्त्वेकतरान्तं एव । तदा तत्रापि पारणं कर्तव्यम् ।

जयन्तीं प्रकम्य विहितपुराणे—

“भान्ते कुर्यात्तिथेवापि शस्त्रं भारतं पारणम्” इति ।

“रोहणोसंयुता चेयं विद्वद्दिनः समुपोषिता ।

चियोगे पारणं अकुरुन्त्यो ब्रह्मवादिनः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव शारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः” ॥.

इति वचनात् ।

“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावनैकस्य संक्षयः” ॥.

इति नारदीयवचनात् ।

“सांयोगिके” इति वचनमेतद्ग्रे कल्पित् । यदा तु महानिशाऽव्यवहितपूर्वक्षणं एव महानिशायां वा एकतरस्याप्यन्तः, तदा महानिशायामपि पारणं कुर्यात् ।

“तिथ्यस्योर्यदा छेदो नक्षत्रान्तसमयापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्पारणं न्यपरेऽहनि” ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनात् । अर्द्धरात्रे महानिशायाम् ।

तत्रैव भोजननिषेधात्प्रतिप्रसवस्योचितस्वात् । अत एव चन्द्रो-परागेऽप्युक्तं “मुक्ते शशिनि भुजीत यदि न स्याम्बानिषेदिति” ।

नक्षत्रान्तप्रहणे च तिथिनक्षत्रस्याप्युपलक्षणम् । ग्राधान्यतत्त्विग्रहणे-वित्येऽपि यज्ञक्षत्रप्रहणं तत्—

“याः काश्चित्तिथ्यः प्रोक्ताः पुराणा नक्षत्रयोगतः ।
वृक्षान्ते पारणं कुर्यादिना अवणारोहिणीम्” ॥

इति वचनात्तिथ्यतीव्रते नक्षत्रान्तो नापेक्षितस्तिथिमात्रान्तेऽपि मुख्यतयैव पारणं कर्तव्यमिति ग्रमो भवेत्सन्नवृत्यर्थम् । इदं तु वचनं जयन्तीव्रतेऽपि । नक्षत्रान्तप्रतीक्षाया बहुभिर्वचनैरुक्तत्वात् । अप्यत्र सांयोगिके व्रते “सांयोगिके” इत्यादि सामान्यवचनादेकतरान्तोऽपि मुख्यः काल इति नक्षत्रमात्रान्ते पारणं कर्तव्यम् । श्रवणद्वाराद्योजन्मा-ध्यमीव्रतयोर्हूपभवान्तं एव मुख्यः काल इति नक्षत्रमात्रान्ते पारणं कर्तव्यमित्यप्रोभयान्तस्य मुख्यपक्षतयोत्तमार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

तेनान्यत्र “तिथिनक्षत्रवेचनम्यतरान्तोऽपि मुख्यः कालः । अत्र दूभयान्तं एव सः । अन्यतरान्तस्तु गौणः । “तिथिनक्षत्रनियमे” इति सामान्यवचनेन तु बृहद्रथस्तरसामेतिवद्द्वन्द्वपूर्वकं उत्तरपदः समासो न भवत्येष । “पञ्चगवधवो” (१) “वाक्त्वचप्रिय” इत्यादि-वत्तलिलङ्घाभावात् । कुतेऽपि घाटन्धे तदर्थोऽविषक्षित शब्दोहेष्य-विशेषशाल्वा” दिस्युक्तम् ।

गौणविषयेषु तु “तिथ्यस्यो” रिति चन्द्रे “श्रद्धरात्रे ततः कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि” इति पठित्वा यद्यर्थरात्रे उभयोरन्यतरस्य वान्तस्ततोऽपरेऽहनि दिवस एव पारणं कुर्यान्तं तु कस्याप्यन्तः प्रतीक्षणीय इति “घर्जायित्वा महानिशा” मित्येतद्विरोधेनैव व्याख्यातम् ।

शक्यं तु हेमाद्रिधृतपाठेऽपि तद्विरोधेन व्याख्यातुं व्रतान्तरनिषिद्धरात्रिपारणप्रतिप्रसवार्थत्वेन । अन्नार्द्धरात्रेऽपि

(१)—अत्र “द्वान्द्वाच्छुदपहान्तात्समाहारे” (५।४।१०६) इत्येन उपर्याप्तः ।

पारणं कसुर्तुचितम् । किमु ततः पूर्वरात्राविति । अपि शब्दश्वरणा-
त्त्वार्थतात्पर्यत्यागेनान्यार्थतात्पर्यविगमात् । “आतायिनमायान्तमपि
षेहान्तशारणे रणे” इत्यादिवत् ।

तेन महानिशातः पूर्वमन्यदयास्तप्रतीक्षयापि भोजनकालाभे
सामान्यरूपस्थापि रात्रिपारणनिषेधस्यातिक्रमे कारणाभावात्
“तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारण” मिति वचनाच्च आग-
रान्ते दिवैव पारणं कर्तव्यम् । महानिशातः पूर्वं मुख्यगौणान्य-
दरकालाभे तु दक्षिणात्यनिवन्धेष्वलिखनात् “न रात्राविति वचने-
नाश्वासेऽपि रोहिणीव्रतशब्देन वा नक्षत्रमात्रव्रतप्रहरेऽपि “तिथ्यृ-
क्षयो” रित्यादि वचनादेव क्षेमुतिकर्त्यायव्याख्यातान्यहानिशातः
पूर्वं रात्रावप्यत्र पारणं सिद्धत्येव मुख्यगौणपक्षाश्रययेन । न तु
व्रतान्तरविहैव पारणमिति नियमः ।

मदनरत्ने तु रात्रिपारणनिषेधवचनानामत्रापि प्रवृत्तिमङ्गीकृत्य
दिवान्यतरान्तलाभे दिवैव, न तूभ्यान्तप्रतीक्षया रात्रौ । दिवान्यतरा-
न्तस्याव्यलाभे तु महानिशातः पूर्वम् । तल्लाभे तत्रैव । महानिशाया-
मेव तल्लाभे तत्रापि । “अर्द्धरात्रेऽपि वा” इति वचनात् । “उत्सवान्ते
वा” इति त्वशक्तिषयमेवेत्युक्तम् । अशक्तस्य तु शेषिविरोधप्रसङ्गात्
“उत्सवान्ते” इति वचनाच्चैकतराविगमेऽपि पारणं भवत्येवेति ।

अथ नित्यत्वकान्यत्वविवेचनम् ।

इदं च जन्माष्टमीवर्तं नित्यं ताष्ठद्वयत्येव ।

“प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्टयर्थं चक्रपाणिनः” ॥

इति वीप्साश्रवणात् ।

न च वीप्सायुक्तो वसन्तो हि निमित्तवेन गम्यत इति न्यायेना-
ष्टमीविशेषावच्छिप्तस्य जीवनस्य निमित्तत्वे तस्य तुष्टयर्थमिति

फलस्य चोदेशद्वयस्य कथमेकस्मिन्वाक्ये समावेश इति वाच्यम् ।
भिन्नरूपत्वात् । पक्षरूपं हुदेशद्वयं निमित्तरूपं फलरूपं वा
एकेन विधिना नान्वेति । एकेनैव नैराकाङ्क्ष्यात् । यस्य पिता-
मह इतिवत् । भिन्नरूपं त्वन्वेत्येव । यथा जातेषिविधौ जननं निमित्तं
पूतत्वादि च फलम् । नहि निमित्तेन फलस्यकाङ्क्षा निवर्त्यते फलेन
वा निमित्तस्य । संभवति ह्यस्मिन्निमित्ते अनेनेदं फलं भावयेदि-
त्येकरूपा वचनव्यक्तिः । तेन यदुदेशद्वयान्वयनिमित्तवाक्यमेदपरिहार्यं
यच्चक्रपाणितुष्टयर्थं वर्त वाक्यान्तरेण विहितं तद् “वर्षे वर्षे कर्तव्य”
मिति वचनव्यक्त्यभिधानं हेमाद्रेस्तदयुक्तमेव । निमित्तस्याविधे-
यत्वाच्च । पूतत्वादीनां त्वर्थवादकल्प्यानां सापेक्षाणामेव फलतेति
न फलानेकत्वम् । अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यम् ।

तथा हि भविष्योत्तरे—

“श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु भवति कूरराक्षसः” ॥ इति ॥

तत्रैव जन्माष्टमीं प्रकृत्य—

“अकुर्वन्नरकं धाति याददिन्द्राश्चतुर्दशः” ॥ इति ॥

इकन्दपुराणेऽपि—

“श्रद्धान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्थमेजने ।
तत्पापं लभ्यते पुंर्भिर्जयन्त्यां भोजने कृते” ॥ इति ॥

तथा—

“गृध्रमांसं खरं काकं श्येनं वा मुनिसत्तम ।
मांसं वा द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥
कृष्णाष्टमीदिने प्रासे येन भुक्तं द्विजोत्तम ।
त्रैलोक्यमांसभवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम ॥

ब्रह्मस्य सुरापस्य गोवधे खोवधेऽपि वा ।
न लोके मुनिशाद्वूलं जयन्तीविमुखस्यम् ॥
जयन्तीवासरे प्राप्ते करोत्युदरपूरणम् ।
पाठ्यते तिलमाशं तु यमदूलैः कलेवरम्” ॥ इत्यादि ।
काम्यं चेदम् । फलस्यापि श्वरणात् ।

तथा हि स्कान्दे—

“जन्माष्टमीव्रतं ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः ।
कारयन्त्यथ वा लोकांदलश्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥
स्मरणं वासुदेवस्य मृत्युकाले भवेन्मुने ।
सिद्धन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते” ॥ इति ।

विष्णुरहस्येऽपि—

“प्रज्ञापत्यक्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्तमपि लभ्येत सोपोच्या सा महाफला” ॥ इत्यादि ।

न च कादाचित्कल्त्वाकादाचित्कल्त्वयोर्विरोधात्कथमेकस्य नित्य-
काम्यतेति वाच्यम् । न हि कामसंयोगस्य कादाचित्कल्त्वसिद्धिः
फलम् । किं तु कामवाप्रसुक्तमप्यनुष्ठानम् । तस्मिन्छते फलताम-
सिद्धिः । तेनाग्निहोत्रदर्शपूर्णम् । सादिवश कोऽपि विरोधः ।

ननु यदीदं जन्माष्टमीव्रतं नित्यम् । तर्हि तदकरणे प्रायश्चित्त-
भवेत् भाव्यम् । यथा नित्यैकादशीव्रताकरणे—

“अष्टम्यां च चतुर्वर्षयां दिवा भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
एकादश्यां दिवा रात्रे नक्तं चैव तु पर्वणि” ॥ इति ।

यद्यप्यष्टमीचतुर्दशीपर्वसमभिव्याहाराद्व्रताद्विनो यो भोजननि-
षेध एकादश्यां व्रक्षयते, तदतिकम इदं प्रायश्चित्तम् । तथापि व्रतस्या-
प्यमोजनसंकल्पलपस्य फलतोऽभोजनसुपत्वाच्चदतिक्रमेऽपीदमेव

युक्तम् । अष्टम्यादौ तु नित्यवताभावान्विषेधातिकम एव तत् ।
न हि व्रतकारेऽष्टमीचतुर्दशीयोर्बोजनं पर्वणि च दिवाभोजनं
नित्यवत्तवेन क्वापि श्रूयते । तथा नित्यन्वे कदाचित्तदशक्तौ प्रतिनिधि-
नियमेनापि भाव्यम् । यथैकादशीव्रत एव “एकमकेन नक्तेन क्षीण-
वृद्धातुरः क्षिपे” दिति ।

अबोच्यते । प्रायश्चित्तं तावत्—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वशापाणनुस्तये ।
उपपातकातानामनादिष्टस्य चैव हि” ॥

इत्यादि भविष्यति ।

न हि सर्वस्य विधेनिषेधस्य वाऽकरणे प्रायश्चित्तं विशेषतः
उपदिष्टमेव मवति । तथा सत्येतद्राक्षपानर्थकापत्तेः । प्रीतिनिधिस्तु
सामान्यत उक्त एव ब्रह्मवैवर्ते—

“उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
तावद्धनादि वा दद्याद्यनुकाद् द्विगुणं भवेत् ॥
सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंमात् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकास्थाशक्ति व्रते नरः” ॥ इति ।

देवीं गायत्रीम् ।

तस्मात् कोऽपि दोष इति संयोगपृथक्त्वातुभयरूपत्वं जन्माष्टमी-
व्रतस्य । यत् “जन्माष्टमीजयन्तीव्रतयोर्मेऽसिद्धर्थं जयन्तीव्रतमेवो-
भयरूपम् । जन्माष्टमीव्रतं तु केवलनित्य” मित्युक्तं माधवाचार्येण ।

तत् “जन्माष्टमीवतं ये वा” इति स्कन्दपुराणे जन्माष्टमीवत एव फलश्रवणादयुकम् ।

तथा—

“केवलेनोपदासेन तस्मिंश्चन्मदिने मम ।
शतजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥

इति माधवोद्घृतेऽपि वाक्ये पापक्षयरूपं फलं श्रूयत एव । न हि पापक्षयरूपफलश्रवणमात्रेण नित्यत्वम् । (१) विघ्नादियागानामपि तदापत्तेः । किन्तु नैमित्तोपाधी विघ्नानात् । तदावेदकं च वीप्सादि ।

(१)—विघ्नसंक्षकौ द्रावश्चिष्ठोमसंस्थौ यागौ “विघ्नौ पशु-कामस्य” इत्यनेन कात्यायनशौतसूत्रे (२२।११।१६) प्रतिपादितौ । तत्रैको विघ्नालयो यागस्तैतिरीयग्राहणे निरुपितः—

“इन्द्रं वै स्वाविशो मरुता नापाचयन् । सोऽनपच्यमान एतं विघ्नमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनैवासां तं संस्तम्भं व्यहन् । यद्व व्यहन् । तद्विघ्नस्त्वं विघ्नत्वम् । विपाप्मानं ज्ञातुव्यं हते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” । (२।७।१८।१)

“पुरा कदाचिद्राज्यं कुर्वन्तमिन्द्रं मरुतसंक्षकाः प्रजाः करप्रदानेन पूजां नाकुर्वन् । सोऽयमपूज्यमान इन्द्रस्तपरिहारायैतं विघ्नालयं क्रतुविशेषमेकाहं निश्चत्य, तदनुष्ठानेनासां प्रजानां तं संस्तम्भं स्तम्भनरूपं प्रातिकूल्याच्चरणं व्यहन् । विहतं कृतवान् । यत् यस्मात् कारणात्, अनेन कर्मणा विहतवान् । तस्माद्विहन्त्यनेनेति व्युत्पत्य-कर्मणो विघ्ननाम सम्पर्शम्” मिति सायणगार्वम् ।

तदसमभिष्याहते तु पापक्षयफलश्रवणेऽपि काम्यत्वमेव विघ्नादिवत् ।

द्वितीयो विघ्नश्च तारण्यमहाग्राहणे प्रतिपादितः—

“इन्द्रमदेव्यो माया असच्चन्त । स प्रजापतिमुपाधावस्तस्मा एतं विघ्नं प्रायच्छ्रुत् । तेन सर्वामृधो व्यहतः । यद्व व्यहतः तद्विघ्नस्त्वं विघ्नत्वम्” । (१६।१६।१)

“अदेवा असुरास्तेषां सम्बन्धिन्यो यास्ता श्रद्धेवत्यो माया वश्चना असुरैः प्रयुक्ता इन्द्रमसच्चन्त, इन्द्रेण संयुक्ता अभवन् । स चेन्द्रो मायापरिहारोपायार्थं प्रजापतिं सेवित्वा विघ्नालयं क्रतु-लघ्वा तेन क्रतुना सर्वामृधः सर्वाज्ञवृत्तून् व्यहतः विशेषेण हतवान् । यस्मात् व्यहतः । अनेन व्युत्पत्या क्रतोर्विघ्ननामकत्वं सम्पन्नम्” इति सायणाचार्यः ।

एतौ विघ्नसंक्षकौ यागौ फलश्रुतिमात्रेण न नित्यौ, किं तु काम्याविति ग्रन्थकृदाशयः । तथा हि—यागेषु क्वचित्पापक्षयरूपं फलं श्रूयतम् । तत्र नित्यनैमित्तिकर्मणां पापक्षयफल-कर्त्वस्य वोधनात् यत्र यत्र पापक्षयः फलं श्रूयते तत्र तत्र सर्वस्यापि नित्यत्वं नैमित्तिकर्त्वं वा भवितुमर्हतीति चेष्ट समीचीनम् । कुत इति चेत् विघ्नादियागेषु व्यभिचरितत्वात् । विघ्नो नाम यागः पापक्षयार्थं विहितोऽपि काम्यक्रतुकारण्डपाठात् काम्य एव । न तु नित्यो नैमित्तिको वा । यदि पापक्षयफलकर्त्वमेव नित्यताप्रयोजकं स्थात् । तहिं तस्यापि (विघ्नसंक्षकक्रतोरपि) नित्यत्वापत्तिः । तत् नेष्टं कस्यापि । अतो यत्र वीप्सादि (अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादि) भ्रवणं तस्यैव नित्यत्वं स्वीकर्तुं शक्यते । विघ्ने तु वीप्साद्यभावाक्ष नित्यत्वापत्तिरिति सर्वमवदातम् ।

न च “अमृतत्वं च गच्छती” त्यवश्यापेक्षितामृतत्वप्राप्तिलक्षणफलश्वरणस्यथा पुश्टोत्पादनस्य नित्यत्वमुक्तं । (१) सोमविद्याप्रजनये, तथा पापक्षयस्यापि सर्वदा सर्वेषामपेक्षितत्वात्तकलत्वेन नित्यत्वं स्थानेव, अवश्यापेक्षितफलसाधनत्वमेव ह्यावश्यकत्वापरपर्यायं नित्यत्वमिति काल्यम् ।

(१) — सोमविद्याप्रजनयो मीमांसायां विवृतः । यथा जैमिनीयन्यायमालायाम्—

“सोमार्थीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कमतोऽग्रिमः ।
वीप्सानुष्टुपेक्षितानलोकैस्तत्त्वितेभ्यते ॥

इदमस्मायते—“सोमेन यज्ञेत” “स्वाध्यायमधीयीत” “प्रजामुत्पादयेत्” इति ।

तत्र सोमः काम्यः, “ज्योतिष्ठेमेन स्वर्गकामो यज्ञेत” इति कामसंयोगेनास्त्रातत्वात् । अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजित्यायेन स्वर्गे फलत्वेन कलिपते कमियोगोऽपि कल्प्यते । तस्मादिदं प्रयं काम्यम् ।

मैवम् । वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धे । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यज्ञेत” इति वीप्सा प्रतिवसन्ते निमित्तीकृत्य सोमयाङ्गं विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्, दृष्टप्रयोजनस्यानुष्टुपेक्षितानस्य संभवात् । तत्र कल्पनुष्टानस्य नित्यत्वात्तद्देतोरध्ययनस्यापि नित्यत्वमनिवार्यम् । “अनुत्पाद्य सुतांश लोकं गच्छति” इति स्मृतेलोकसिद्धर्थमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिग्रायेदमात्रात्म—‘जायमानो ह वै ब्राह्मणस्मिभिर्णवाजायते । ब्राह्मचर्येण शृणिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुश्टी यज्ञा ब्रह्मचारी’ इति । अत्र ब्राह्मणप्रहणमितरयोरन्युलक्षणार्थम् । सोमादिविद्यिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात्—सोमादिकं नित्यम्” । (६ अ० २ पा० ११ अधि०)

यतस्तत्रात्यकरणप्रस्थवायथवणादेष नित्यत्वम् । अमृतत्वप्राप्तिफलश्वरणोपन्न्यासस्तु फलश्वरणमपि तदविरोधीत्येवमर्थः । न तु नित्यत्वसाधकत्वेन । अत एव हेतवन्तरेण नित्यत्वे सिद्धे पापक्षयरूपफलकल्पनं तदविद्यातायोक्तं सर्वशक्तिनये नित्यकर्मणाम् । स्वर्गकल्पने तदविद्यात्मसङ्कापदिति ।

तदैवं संग्रहः ।

शुद्धा च सप्तमीविद्वत्येवं जन्माष्टमी द्विधा ।
रात्रिमात्रेऽपि सत्याश्च चेद्घोऽष्टम्या भवेदिह ॥
प्रत्येकं सा पुनर्द्वेषा परेऽहनि सती न वा ।
तदृश्यपि तथा द्वेषा येहिणीसर्वहता न वा ॥
तत्र शुद्धाथवा विद्वा परेऽहन्यसती युता ।
रोहिण्या रहिता वापि विमतिस्तत्र नास्ति हि ॥
या तु शुद्धाथवा विद्वा परेऽहनि सती युता ।
रोहिण्या सा द्वितैकस्मिस्तादृश्यथ दिनद्वये ॥
आद्ये पक्षे यैव युक्ता रोहिण्या सैव संमता ।
या तु शुद्धाधिका ऋक्षयुता तद्वियुतापि वा ॥
दिनद्वयेऽव्यसौ पूर्वा विद्वा सत्यधिका विधा ।
एकस्मिन्नन्हि रोहिण्या निशीथे संयुताथवा ॥
दिनद्वयेऽपि तस्मिन्वा तद्विहायाथ तादृशी ।
सैव प्राणाद्यप्ते स्यात्पक्षयोरन्योः परा ॥
षिद्धाधिकाहर्वयेऽपि रोहिण्या रहिता विधा ।
एकस्मिन्नन्हि वर्त्तेत निर्थीथेऽहर्वयेऽपि वा ॥
तत्र सत्यसती वापि प्रथमे सैव संमता ।
द्वितीये च तृतीये च पक्षे प्राणा परैव सा ॥
तिथ्यन्ते पारणे कुर्यादृक्षशून्यतिथिवते ।
तिथिनक्षत्रसाध्ये तूभयाम्तेऽर्थात्कृमहानिशः ॥

भुक्ति श्रेत्संभवेदृष्ट तिथ्यस्ते पारणं भवेत् ।
 उभयान्तो न लम्यश्वेतस्मिन्नेकात्ययेऽपि तत् ॥
 महानिश्चेव सोऽपि स्याद्यदि तत्रापि पारण ।
 विवैव वोत्सवान्ते स्यात्तादूरो विषये भुजिः ॥
 मुख्यः कालो द्वयान्तोऽन्यतरान्तोऽगौण एतयोः ।
 दिवैवैतरसंप्राप्ती तत्रैव भुजिरिष्यते ॥
 दिवैकोऽपि न लभ्येत लभ्येतावर्जुमहानिशः ।
 तत्राप्यन्यतरत्र स्यान्महानिश्चेव चेद्गवेत् ॥
 मुख्यो गौणोऽथ तत्रापि पारयेदिति केचन ।
 अशक्तस्तु दिवैवैकाविगमेऽपि च पारयेत् ॥
 जन्माष्टमीव्रतं चैतन्तिं काम्यं च सम्मतम् ।
 श्रतोऽशक्तः प्रतिनिधिमेकब्राह्मणभोजनम् ॥
 द्विगुणामादिदानं वा सावित्रीजपमेव वा ।
 सहस्रकृत्वः प्राणस्य संयमान्द्रादशाथवा ॥
 अथ नकैकभक्तादीन्वस्थमाणान्हरेदिने ।
 कर्तृप्रतिनिधिं वापि कुर्यादत्येष निश्चयः ॥
 व्रतस्य सर्वथा लोपेऽनादिष्टव्रतमिष्यते ॥

अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपद्धतिः ।

इयमत्र संक्षेपतो भविष्योत्तरगच्छपुराणाद्युक्तप्रकारेण श्रीकृष्ण-
 जन्माष्टमीव्रतानुष्ठानपद्धतिः ॥

उपवासपूर्वदिने कृतदम्भतावनो लघुभुग्रात्रौ जितेन्द्रियः सुप्तो-
 पवासदिने प्रातः ज्ञानादिनित्यकृत्यं विधाय—

“सूर्यः सोमो यमः कालः सन्द्वे भूतान्यहः क्षणा ।
 पवनो दिक्षपतिभूमिराकाशी खचरा नराः ।
 ब्राह्म शासनमास्थाय कल्पव्यमिह संनिधिम्” ॥

इत्युक्त्वा प्राङ्गम्युत्तो दर्भहस्तः फलपुष्पाक्षतयुतजलादूर्धमीदुम्बरादि-
 पात्रं दधिणाहस्तेनादाय मासपक्षवारनक्षत्रयुतां प्रातर्वर्तमानामेष्टमीं
 सप्तमीं वा तिथिमधिकरणत्वेनोलिख्यामुकफलकामः पापक्षयकामो
 वा श्रीकृष्णश्रीतये जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये ।

तथा—

“वासुदेवं समुहिष्यं सर्वपापप्रशान्तये ।
 उपेवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्यहम् ॥
 अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
 अर्चवित्योपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
 एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्दं त्रियोनिजम् ।
 तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसांगरे ॥
 आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 तत्प्रणाशय गोविन्दं प्रसीद पुरुषोत्तम” ॥

इति श्लोकचतुष्टयमुच्चार्यं पात्रस्य जलं क्षिपेत् ।

ततः सूपलिसे शोभने विशालप्रदेशे कदलीस्तम्भनानावर्णवासः-
 शोभितं समन्तात्वधायितैराद्वपल्लवादियुतैर्जलपूर्णनवकलशैर्दीपा-
 वलिभिः पुष्पमालाभिर्युतं चन्दनागुरुधूपितमग्निखड्ककृष्णागरक्षांमणि-
 द्वारन्यस्तमुसलायुदितं गीतवांदित्रवृत्त्यादिमङ्गल्योपेतं पष्ठुधां देव्याधि-
 ष्टितं देवक्याः सूतिकागृहं विधाय तस्य समन्ताद्विसिंषु सकुसुमाङ्ग-
 लीन्देवगन्धर्वादीन् खड्कचर्मधरवसुदेवेकीनन्दयशोदागर्गाणोपीतोपान्
 कंसनियुक्तान्गोधेनुकुञ्जरान् यमुनां तङ्गदस्थे कालियमन्यद्व सकलं
 तत्कालीनं गोकुलचरितं यथासंभवं लिखित्वा सूतिकागृहमध्ये मञ्चकं
 स्थापयित्वा मथाहे नद्यादिजले तिलैः ज्ञात्वाद्वरात्रे पूर्ववदद्य
 सपरिवारश्रीकृष्णपूजां करिष्य इति सङ्गलप्योत्तमप्रच्छदपटावृत्तम-
 श्वकोपरिसमीप्रसुप्तस्तनपायश्रीकृष्णप्रतिमोपेतां पद्मेजासनेव

देवक्याश्वरणौ संवाहयन्त्या श्रीप्रतिमया चोपेतां शथाविभवं काञ्ज-
नादिनिर्मितां प्रसुप्तां देवकीप्रतिमां स्थापयेत् ।

प्रतिमा चाष्टविधा भवति—

“काञ्जनी राजती ताच्ची पैतृली मृन्मयी तथा ।

वार्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता तथा” ॥ इति ॥

एवं वश्यमाणा अपि प्रतिमाः । तथा तत्रैव सूतिकागृहे एकदेवो
मञ्चकान्तरोपरि प्रसूतवरकन्यकयशोदाप्रतिमां च स्थापयेत् ।

प्रतिमापूजनं च सर्वत्र प्राणप्रतिष्ठापुरः सरं कर्तव्यम् ।

“प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्टा दक्षिणपाणिना ।

प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरेः ॥

अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।

यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्णदीनां न देवता ॥

अन्येषामपि देवात्रां प्रतिमास्वपि पार्थिव ।

प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥

वासुदेवस्य वीजेन ‘तद्विष्णो’ रित्यनेन च ।

तत्रैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वत्त्वं मन्त्रवित् ॥

एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।

‘अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठान्तु अस्मै प्राणाः क्षरन्तु च ॥

अस्मै देवत्वसंख्यायै स्वाहे’ ति यजुरीरयन् ।

अङ्गमन्त्रैरङ्गियन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।

प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्” ॥

इति कालिकापुराणात् ।

बीजेन मूलमन्त्रेण । इदं च प्रकृतविष्ववभिग्रायेण । तेनान्ये-
वामपि स स मूलमन्त्रो वैदिकमन्त्रश्च द्रष्टव्यः । बहुवचनाच्च तदुभयान्ते
“अस्मै” इत्यपि मन्त्रः । स्वद्वयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा मन्त्राः पठनीयाः ।
प्रतिमायान्तु कपोलौ स्पृष्टे ति विशेषः । “अग्रेऽन्युकम्” इत्यनेन चेति ।
शश्वत् यावत्सकलमन्त्रसमाप्तिः । हृदयेऽपि । यदा “अप्स्वग्नौ
हृदये सूर्ये” इति वचनाऽहृदये देवपूजा क्रियते तदा ‘अङ्गमन्त्रै’ रित्यङ्ग-
देवताप्रतिमासङ्गते तासु तत्पाठः । तदभावे प्रधानप्रतिमायमेव ।
तत्संनिध्यर्थं प्रधानदेवतास्थापनानन्तरम् । तेनात्रापि “प्रतिमं
दक्षिणहस्तेन” प्रतिमाकपोलौ स्पृष्टा तत्तदेवतानां मूलमन्त्रान् वैदिक-
मन्त्रांस्तदभावे प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्ततामानि । “अस्मै” इत्यस्य
स्थाने तत्तदेवतानामयुक्तं “अस्मै” इत्यादिस्वाहान्तं च मन्त्रं पठन्
प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । तथा तत्रैव पीठाध्युपरि देवकीसहितं वसुदेवं
यशोदासहितं नन्दं श्रीकृष्णसहितं बलदेवं चरिंडकां च प्रतिमासु
पूजयेत् ।

तत्रादौ—

“गायद्विः किञ्चरादैः सततपरिवृतां वेणुवीरणानिनादैः

शृङ्गारादर्शकुन्तप्रवरकृतकरैः किंकरैः सेव्यमानाः ॥

पर्यङ्के स्वास्तुते या मुदिततरसुखी पुत्रिणै सम्यगास्ते
सा देवी देवमाता जयति सुवदना देवकी दिव्यरूपा” ॥

इति देवकीं ध्यात्वा,

“मां चापि बालकं सुसं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।

श्रीवत्सवक्षसं शान्तं नीलोत्पलदलच्छविम्” ॥

इति कृष्णं च ध्यात्वा,

“प्रणवादिनमस्यान्तं पृथक् नामानुकीर्तयन् ।
कुर्यात्पूजां विधिष्ठश्च सर्वपापनुत्तये ॥
देवक्यै वासुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ।
बलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक्” ॥

इति भविष्योत्तरवचनात्—

ॐ देवक्यै नमः इति देवकीम्, ॐ वासुदेवाय नमः इति श्रीकृष्णम्,
“पादावभ्युख्यन्ती श्रीदीर्घक्याश्वरणान्तिके ।
निषरणा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति” ॥

इति वचनात्—

ॐ नमो देव्यै श्रिये इति श्रियम्, ॐ देवक्यै नमः, ॐ वासुदेवाय
नमः, ॐ यशोदायै नमः, ॐ नन्दाय नमः, ॐ वासुदेवाय नमः,
ॐ बलदेवाय नमः, ॐ चरिडक्यै नमः, इति तत्त्वामभिः पीठा-
न्तरस्थान् देवक्यार्दीश्च वाहनासनपादार्थ्याचमनीयपञ्चगव्यस्थपन-
स्थानवस्थापयोधीतगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यनमस्कारप्रदक्षिणोद्ग्रासनाख्यैः
पोडशोपचारैः पूजयेत् । तत्रोद्ग्रासनं द्वितीयदिने । पूजासाक्षुरुण्यार्थं
ताम्बूलं दक्षिणां च दद्वात् ।

भविष्योत्तर एव “विध्यन्तरमपीच्छन्ति केचिदनैव सूर्यः”
इत्युक्त्वा केषुचितुपचारेषु विशेषमन्त्रा अप्युक्ताः ।

यथा—

“योगेश्वराय देवाय योगिनां पतये विभो ।
योगोद्ध्वाय नित्याय गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति स्तने ।

“यहोश्वराय देवाय तथा यज्ञोद्ध्वाय च ।
यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति धूपादौ ।
“विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्ध्वाय च ।
विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति नैवेद्ये ।

गरुडपुराणे तु “यज्ञाय यहोश्वराय यज्ञपतये यज्ञसंभवाय
गोविन्दाय नमो नमः” इत्यर्थे, “योगस्य योगेश्वराये” त्यादि—
स्ताने, “विश्वाय विश्वेश्वराये” त्यादि वैवेद्ये, “धर्माय धर्मेश्वराये”
त्यादिस्वाहान्तो धृताकृतिलहोमे, “विश्वाय विश्वेश्वराये” त्यादि—
शयने, “सोमाय सोमेश्वराये” त्यादिचन्द्रपूजायां मन्त्रा उक्ताः ।
ततो गव्यधृतेनाग्नौ वसोद्धरा कार्या । क्षविद्गुडधृतेमेति । ततो
जातकर्मनालच्छेदनं षष्ठीपूजनं नामकर्मं च संक्षेपेण कार्यम् । तत-
शन्द्रोदये दोहिणीयुतं चन्द्रं स्थगित्वे प्रतिमायां नाममन्त्रेण
संपूज्य—

“शङ्खे तोर्य समादाय सपुष्पकुशव्याप्तनम् ।
जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायाऽर्थं निवेदयेत्” ॥
“क्षीरोदार्णकसंभूत अत्रिवेत्रसमुद्भव ।
गृहाणार्थं शशाङ्केम योहिण्या स्महितो मम” ॥ इति यन्त्रेण ।

ततो—

“ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिर्मां पतयोः नमः ।
नमस्ते दोहिणीकान्त सुधावास नमोस्तु ते ॥
नमोमरुडलदीपाय शिरोरक्षाय धूर्जये ।
कलामिर्वर्धमानाय नमस्तेवाय चरते” ॥

इति मन्त्राभ्यां प्रणमेत् । ततः—

“अनंगं वैमतं शोर्णि वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ॥
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ॥
दामोदरं पश्चानामं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् ।
श्रीधोक्षं जगद्वीजं सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
आनादिनिधनं विष्णुं प्रिलोकेशं प्रिविकमम् ॥
नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पौत्रम्भरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ॥
श्रीवत्साङ्कुं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्” ॥

इति मन्त्रैर्नामकीर्तनपूर्वकं प्रणम्य,

“आहि मां सर्वलोकेशा हरे संसारसागरात् ।
आहि मां सर्वपापम् दुःखशोकार्णवात्प्रमो ॥
सर्वलोकेश्वर आहि पतितं मां भवार्णवे ।
देवकीबन्दुन् श्रीश हरे संसारसागरात् ॥
आहि मां सर्वदुःखं रोगशोकार्णवाद्धरे ।
दुर्गतांश्चायसे विष्णो ये स्परन्ति सकृत्सकृत् ॥
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तश्चाहि मां शोकसागरात् ।
पुष्कराक्ष निमन्नोऽहं मायाविश्वानसागरे ॥
आहि मां देवदेवेश त्वतो नान्योऽस्ति रक्षिता ।
यद्वाल्ये यज्ञ कौमारे यौवने यज्ञ वार्द्धके ॥
तत्पुरुणं वृद्धिमाप्नोतु पापं हन हलायुध” ॥

इति मन्त्रैः प्रार्थयेत् ।

ततः इतोत्तमपठनश्च वैष्णवादिभी रत्निशेषमतिवाहा परदिने
ग्रातः आनादिनिधनं विष्णुं विधाय पुनः सपरिवारं श्रीकृष्णं यथासंभवं
सम्पूज्य चरिङ्गकायाश्च यथाविभवं महोत्सवं कृत्वा च्यथाशक्ति
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णमेदिनीधेनुवरतादि यद्यदिष्टं तत्
“कृष्णे मे प्रियता”मिति दत्त्वा,

“यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

सुजन्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु”

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्विसूज्येष्टः सह स्वर्यं पारस्णां कृत्वा व्रतं
समापयेत् ।

क्षचित्पारणायां समाप्तौ च मन्त्रावप्युक्तौ । “सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसंभवाय गोविन्दाय नमो नमः” इतिपारणायाम् ।
“भूताय भूतपतये” इत्यादि इसमापेन । प्रतिमाश्च दानानुकेः
स्थाप्यास्ता पव च प्रतिवर्षं पूज्याः । पारणातः पूर्वमुद्रासनान्तरं
देया इति केचित् । उद्यापनं त्वेतस्य यावज्जीविकत्वादनुकृत्वाच्च
नास्ति । उपवासदिननियमांस्तपूर्वोत्तरदिननियमानाशौचरजोदर्श-
नादिषु चानुष्ठानप्रकारादि एकादशीप्रकरणे वस्यामः ।

अस्यमेवाष्टम्यां रोहिणीयुतायां यजन्त्यास्यायां प्रकारविशेषेण
पूजायां राजसूयफलसमफलभोगोत्तरं विष्णुसालोक्यप्राप्तिः
पुष्पयनादिसर्वकामावास्तिः सकलपातकक्षयश्च फलम् ।

प्रकारविशेषश्च शुद्धायां सप्तमीयुतायां वा निशीथे रोहिणी-
युतायामष्टम्यामारभ्य संवत्सरपूर्तिं यावत्प्रतिमासं शुद्धाष्टम्यां
प्रथमपूजावत् पूजा । अन्ते च गोरक्षालङ्कृतसोपस्करशयादानं
प्रतिमादानं च । प्रतिमा चोत्सङ्गावस्थितचतुर्मुजबालरूपश्रीकृष्णाया

देवकाः । अभ्द्रार्थदार्च च सौधर्षेन राजसेन वा पांचेण शहेन वा द्वादशाङ्गुलविस्तारे रुप्यवये मण्डले । ततः पुनः संकृष्टेण देवकीं पूजयित्वा,

“प्रणमे देवजननां त्वया ज्ञातस्तु धामनः ।
बसुदेवाच्चथा कृष्णो नमस्तुभ्यं नमो नमः ।
सपुत्रार्चं प्रदर्चं मे गृहाणेऽनमोऽस्तु ते” ।

इत्यर्थं च तस्यै दत्ता,

“अदितिर्देवमाता त्वं बसुदेवस्तु कश्यपः ।
अजीवनस्थमीडिर्ह बासुदेवै समातनम्” ॥

इति प्रणमेत् ।

ततो जागरादि । खियश्च यवगोद्यूमाङ्कुरस्गोस्साविभिर्जाग-
रान्तां पूजां कृत्वा तद्राज्यस्सेदये रक्तस्तुपस्थिताः पुष्पचन्दन-
कुङ्कुमभूषणादिभिरलङ्घकाः स्वां स्वां प्रतिमां गृहीत्वा तया सह
नदीतीरं गच्छेयुर्महत्सरे वा । तत्र च प्रतिमां ज्ञापयित्वा स्वयं
च ज्ञात्वा कञ्जित्वात्म विहृत्य प्रतिम्या सह स्वं स्वं गृहं गत्वा
मध्याज्यमरिचेक्षुविकारसंस्कृतं यदास्त्रं बन्धुमिः सह भुजीरन् ।

एवत्रेव श्रीरामनवमीवते श्रीरामकृष्णस्यापि पूजनम् । मन्त्रेषु
अङ्गुदेवतासु च विशेषः । यथा श्रीरामचन्द्रजीतये श्रीरामनवमी-
व्रतमहं करिष्ये ।

“उपोर्थं नवमीं त्वया योनेवष्टुसु राधेव ।
तेन ग्रीतो भव त्वं भौः संसारत्वाहि मां हरे” ॥

इति संकल्पे ।

“कोमलाङ्गं विश्वलाक्षमिन्दनीलसमप्रभम् ।
दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेष्टनतत्परम् ॥
पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं सच्छ्रुतं कनकप्रभम् ।
पाशं भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरावुभौ ॥
अग्रे व्यग्रं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्” । इति ध्यानम् ।

श्रीरामप्रतिमासमीपे षट्कोणमध्ये कौशल्यां दशरथं च
पूजयेत् । षट्कोणकोणेषु राँ हृदयाय नमः, रौं शिरसे स्वाहा,
रूँ शिखायै वषट्, रैँ कवचाय हूँ, रौँ नेत्रत्रयाय वौषट्, रः आखाय
फट्, इति हृदयादीनि षट् । षट्कोणवाहा एदलकमलदलमूलेषु
हनूमन्तं सुग्रीवं भरतं विभीषणं लक्ष्मणमङ्गदं शत्रुघ्नं जाम्बवन्तं
च, दलमध्येषु धृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनमकोपं धर्मपालं
सुमन्त्रं च, दलाग्रेषु इन्द्रमग्निं यमं निर्जर्तिं वरुणं वायुं कुबेरमीशानं
चाष्ट्रौ लोकपालान्, तदग्रे वज्रं शक्तिं दण्डं खड्गं पाशमङ्गुशं गदां
शूलं चेति तेषामायुधानि च पूजयेत् । श्रीरामपूजायां मूलमन्त्रो
वैदिको वा वैष्णवः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्तं नाम वा मन्त्रः ।

“इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैऋतो वरुणोऽनिलः ।
कुबेर ईशो ब्रह्मापि दिक्पालाः स्नापयन्तु ते” ॥ इति च ज्ञाने ।
“रामस्य जननी चासि रामात्मकमिदं जगत् ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते” ॥

इति कौशल्यापूजायाम् । उँ नमो दशरथायेति दशरथपूजा—
याम् । इतरेषां मूलमन्त्राः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामानि वा ।

“उक्षस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्द्रौ नवम्यां तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि ॥

निर्दग्धु निखिलः पलाशसमिथो मध्यादयोध्यारणे—
राविर्भूतमभूतपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकुमहः” ॥ इति ॥

मध्याहे जन्मभावना वाद्यादिवादनं च । पुष्पाञ्जले: पूर्वम्—

“फलपुष्पाम्बुसंपूर्णे गृहीत्वा शज्जुमुत्तमम् ।
शशोकरत्नकुसुमैर्युक्तं च तुलसीदलैः ॥

दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परिज्ञाणाय साधूनां जातो रामः स्वर्यं हरिः ।
गृहास्वर्ध्यं मया दत्तं आतृभिः सहितो मम” ॥

इति मन्त्रेणार्थं दद्यात् ।

ततः—

“पुष्पाञ्जलि पुनर्दत्त्वा यामे यामे हातन्द्रितः ।
पूजयन्विधिवद्भक्त्या दिवा रात्रिं नयेदुधः” ॥

अन्यतस्वं जन्मष्टमीवत् । इत्थं यथामति जन्माष्टमी निर्णीता ।

अथैकादश्यां विशेषविवेचनम् ।

अथैकादशी निर्णीयते । तत्रैकादश्यां येषु तावद्वचनेषु पवसति-
अवरणे तत्राहोरात्रावच्छिन्नामोजनसंकल्परूपवतविधानं स्पष्टमेव ।
उपवासशब्दस्य व्रतविशेषवाचित्वात् । व्रतशब्दस्य च संकल्पविशेष-
वाचित्वात् । येष्वपि नभुजिश्वरणं तानि द्विविधानि । कानिचिद्व-
व्रतधर्मादिशब्दसमभिव्याहारवर्त्ति कानिचित्तद्वितानि । तत्र पूर्वेषां
पूर्वतुल्यतैव । “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्याविष्टसंकल्पलक्षण्या ।

तच्छेषभूता भोजननिन्दापि तत्र न हि, निन्दान्यायेन विधेयसत्य-
संकल्परूपवतस्तुत्यर्थैव । व्रतादिशब्दसमभिव्याहारशूल्यानां तु
स्पष्टनिषेधरूपाणां निन्दोन्नेयनिवेधानां वा वचनानां निवेधपरतैव ।
तत्र संकल्पलक्षणायां नमः प्रधानानाख्यातान्वयत्यागे च कारणाभावात् ।
न च मूलान्तरकल्पनागौरवपरिहारय धूर्वचनैकवाक्यत्वार्थं
तदुभयाश्रयणं युक्तम् । तस्योत्तरभावित्वेनानुपस्थितत्वात् । अन्यथा
(१) निषादस्थपतावपि विद्याप्रयुक्तिगौरवपरिहारय तत्पुस्तस्वीका-
रपत्तः । तेनोपनयनोत्तरं सर्वैरपि शक्तैः पक्षद्वयेऽपि पूर्वोक्त्यायेन
कालमात्रावच्छेदेन भोजनं वर्जनीयमेव ।

भोजनशब्दश्व लोकेऽभ्यवहरणविशेषे प्रसिद्धः । फलादिमक्षणे-
भोजनशब्दप्रयोगाभावादिति तस्यैव वर्जनमिति यद्यपि प्रतिभाति ।
तथापि कृष्णविद्वैकादश्यादिषु व्रतरूपोपवासनिषेधे भोजननिषेध-
वशाच्च सकलादनीयवर्जने प्राप्ते उपवासनिषेधे तु “किञ्चिद्दर्श्यं
प्रकल्पये”दिति वचनेन फलादिभक्षणविधानादौत्सर्गिकस्य भोजननि-
षेधस्य सकलादनीयाभ्यवहरणविषयतावसीयते । एतद्वचनवशाद्यि
व्रतविध्यतिरिक्तः सर्वपुरुषसाधारणः सर्वैकादशीसाधारणक्ष निषेधो
ऽवश्यमङ्गीकरणीयः । अन्यथा संक्रान्तिरविकरादिविवोपवास-
निषेधेऽपि भोजनस्यैव संभवात्किञ्चिद्दर्श्यविधानस्यानपेक्षितत्वा-
दनुपपत्तेः । अनपेक्षायामपि विधौ संकान्त्यादावपि तदापत्तेः ।

(१) “वास्तुमयं रौद्रं चर्हं निर्वपेत्” इति प्रकृत्य “एतया निषाद-
स्थपतिं याजयेत्” इति श्रूयते । अत्र निषादस्थपतिशब्दे पष्टीत्पुरुष-
समासो न स्वीक्रियते । निषादश्वासौ स्थपतिश्वेति कर्मधारयस्य
मुख्यत्वात् । पष्टीसमासे तु संकीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन
तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येत । न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति । ततस्ता-
त्कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां संपाद्य धनिको निषादो रौद्रयां
कुर्यादिति स्पष्टं निषादस्थपत्यविधिकरणे । (६ अ० १ पा० १३ अधिं०)

सति तु निषेधे तत्परिपालनाय प्रवृत्तस्य निवृत्तेरपि संकल्पाविनाभावस्य (१) प्रजापतिव्रतनये उक्तवात् ।

“इति विज्ञाय कुर्वीत । पश्यमेकादशीव्रतम् ।
विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः” ॥

इति वचनः द्विशेषनियमरहितमोजनद्वयवर्जनसंकल्परूपनित्यव्रतस्याप्यनुष्ठानात्मकेरुपवासनिषेधातिकमशङ्कानिवृत्तये युक्तः किञ्चन्द्रक्षणविधिः । अत एव तस्यैवोत्तरार्द्धं “न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभे” दिति । उपवासेन निषेधेऽनुष्ठायमाने श्रानुषङ्गाकनित्यव्रतरूपतदनुष्ठानेन निषेधातिकमाद्यो दोषः प्रसक्तस्तेन प्राप्नोति उपवासफलं भोजननिवृत्तिरूपनिषेधफलं च । प्रत्यवायपरिहाररूपं लभेदित्यर्थः । न तु विश्वजितेव सत्रफलं किञ्चन्द्रक्षणेन व्रतरूपोपवासफलं पापश्यरूपमकरणं प्रत्यवायपरिहाररूपं वा

(१) प्रजापतिव्रतन्यायस्वरूपम्—“तस्य व्रतम्” इत्युपकर्म्य “नेष्टोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन” इत्याम्नातत्वादनीक्षणरूपं किञ्चन्दनुष्ठेयम् । तच्च पर्युदासत्वे सायवकलपते । ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधवक्षे नर्वर्यः । पर्युदासपक्षे त्वीक्षणादितरः संकल्पो नप्रवेन लक्ष्यते । स च संकल्पोऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते । यद्यपीक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति, तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वात्, मानसस्य व्यापारस्यावर्जनायत्वाच्च संकल्प एव परिशिष्यते । संकल्पनीयधार्थः प्रत्यासत्या धात्वर्थ—निषेधः । तथां सति “उद्यन्तं” “अस्तं यन्तं चादित्यं नेक्षिष्ये” इत्येवं रूपः संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते । न च तस्य संकल्पस्य क्रत्वङ्गत्वम्, तद्वायकथ्रुतिलङ्घदिप्रमाणाभावात् । न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणाभावः, “एतावता हैनसा मुक्तो मवति” इत्यनेन वाक्येनेक्षितुः पुरुषस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवारणकलस्यानीक्षणसंकल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् । क्रत्वङ्गविवक्षयां तु क्रतुवैकल्परूपे विषक्षवाय उपन्यस्येत । तस्मादनीक्षणसंकल्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि ।

[जैमिनीयन्यायमाला ४ । १ । ३]

प्राप्नोतीति । कृष्णविद्वादावुपवासप्राप्नेत्रेवाभावात् । प्राप्तौ वा “न दुष्यती” त्येतद्विरोधात् । निषिद्धत्वे हि तदनिकमे दोषः स्यात् ।

यद्यपि च “दीक्षितो न ददाती” त्यत्र विधिनिषेधयोः क्रतुपुरुषार्थत्वेन भिन्नविषयत्वाद्वार्तिककृन्मते यथा विकल्पप्रसक्तिस्थेह पुरुषार्थमाश्रत्वाज्ञ संभवतीति निषेधत्वे विकल्पस्यावश्यंप्रसक्तेविद्वादिभिन्नां गृहस्थादिभिन्नो वोपवसेदिति पर्युदासा एव कृष्णविद्वादिनिषेधाः । तथापि तुल्यफलत्वान्निषेधत्वोक्तिरिति ।

तथा च सकलादानीयादनिषेधे सति “आक्षमश्रित्य तिष्ठन्तीति” निन्दावाक्षगतोऽन्नशब्दो “न पचेदन्नमात्मनः” इतिवद्दनीयमात्रपर-एव । तत्र निषेधः कलञ्जमक्षणादिनिषेधवस्थाष्टुन्यायेन नित्यं एव । व्रते तु संयोगपृथक्त्वादुभयरूपं नित्यं काम्यं च । तस्य चोभयरूपस्यापि निषेधस्य चैकदिने प्राप्तौ व्रतानुष्ठानेनैव निषेधपरिपालनस्यापि सिद्धिः । तथा चोकं कालादर्शादिषु “सिद्धिस्तस्यार्थतो व्रते” इति । निषेधपरिपालनस्य तिष्ठयुपकमावसानपरिच्छक्षत्वाद्वत्तस्य च पूज्यतिथिगामित्वात्पूर्वापरदिनयोः कृष्णपक्षे च गृहस्थानां केवलनिषेधस्य प्राप्तौ पूर्वदिने स्वतः शास्त्रो वा विद्वत्वेन कृष्णपक्षे चोपवासनिषेधादुपवासनिषेधे त्वितिफलादिभक्षणेन निषेधपरिपालनम् । उत्तरदिने च व्रतानुष्ठानं शुक्लपक्षे । अशाके तु प्रतिकर्तृक्रियानुकलपादि वक्ष्यते ।

एवं निषेधे व्रते च पृथक्स्थिते निषेधे तावत्पक्षद्वयेऽपि सर्वेषामधिकारः ।

“आषवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिर्न च पूर्यते ।

यो भुड्के मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापकृत् ॥

स मे वद्यश्च दण्डश्च निर्वास्यो देशतः स मे” ।

इति नारदीयवचनात् ।

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्थैव च ॥
एकादशं च भुजीत पश्योक्षयोरपि” ॥

इत्यग्निपुराणाच ।

यत्—

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्च स्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत् सः” ॥ इति ॥
“आहिताग्निरन्दूष्टं ब्रह्मचारी च ते जयः ।
अशक्त एव सिद्धन्ति नैवां सिद्धिरनश्चताम्” ॥

इति च वचनम् ।

तत्र पूर्वं तावदनन्दिश्वावृत्यानुष्ठायमानमासौपवासादिविषयम् ।
“अनश्च” श्रिति वर्तमानकालवाचिप्रत्ययेनाभ्यासप्रतीतेः । “कौटसार्थं
तु कुर्वाणान्” इत्यादौ तथा व्याख्यानात् ।

अत एव च—

“शरीरं पीड्यते येत् शुभेनापि च कर्मणा ।
अत्यन्तं तप्तं कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते” ॥

इत्येवं लक्षणकोऽनायासोऽप्यसु गृहस्थगुणेषु च । अत एव च
आर्लेप्ति मीमांसकाः—

“मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्पो जनाः ।
आत्मतत्त्वोपधातस्तु न तपस्तस्तां मतम्” ॥ इति ॥

तत्त्वासोपवासादिविश्विरोधात्सर्वेषां तत्त्विषेधायोगादत्राप्य-
धिकारिविशेषापेक्षायां पूर्ववाक्यैकवाक्यत्वादात्मतन्त्रोपधात
इत्युक्तवाच्च श्रौतस्मार्तार्थिकारिप्रतीतिः । तन्त्रशब्दस्य प्रधानकर्म-
वाचित्वेन पौराणार्थमापेक्षया चलवर्ता धर्माणां वाचप्रसङ्गस्य
तादृशतपोनिषेधहेतुत्वप्रतीतेः ।

ततश्च ब्रह्मारिगृहस्थाभ्यां प्राजापत्यादावपि क्रियमाणे स्वस्था-
नविवृद्धिपक्षो नाश्रयणीयः । संलग्नोपवासत्वयापत्तेः । किन्तु वरदकलि-
तवत्पक्ष एवेति । “प्राणाग्निहोत्रलोपेन” इति त्वर्थवादमात्रम् । न हि तद्
“यज्ञर्कं प्रथमागच्छेतद्भूमीषम्” इत्याद्युपासनाविशेषस्वप्राणाग्निहो-
त्रविधौ परिवेचनादिपूर्वं कप्राणाय स्वाहा पानाय स्वाहेत्यादिभोजनाद्भु-
पञ्चाहुत्यादिरूपप्राणाग्निहोत्रविधौ वा भोजनं विधीयते । येन तलोपेना-
वकीर्णिता वस्तुतः स्यात् । किं तु रागप्राप्तभोजनाश्रितो मुणविशेषः
फलार्थं तदङ्गं वा विधीयते । तत्र विधिवशाश्रिषेषवशाद्वा भोजनाभावे
आश्रयाभावादेव प्राणाग्निहोत्रस्याप्यननुष्टाने न विधिविरोधः कथित् ।

न च प्राणाग्निहोत्रशब्देत्ताश्रयीभूतभोजनमात्राभिधानात् “सार्यं
प्रातर्द्विजातीवामशनं श्रुतिचोदितम्” इत्यस्य च तम्नियमविधिस्त-
व्याख्यानास्तस्य औस्तराश्रमिणश्चतुर्थकालिकत्वैकभुक्तादिविधानेन
ब्रह्मारिगृहस्थमात्रविषयत्वादस्त्वेव तलोपे तयोर्दोषं इति वाच्यम् ।
तस्यापि सामान्यरूपस्य नियमविधेविशेषविधिनिषेधास्यां काम्यविधि-
ना वा वाधसंभवात् । अनेनैवाभिप्रायेणैतदनन्तरमेव वौधायनेन
“प्रायाश्रित्तादन्यत्रे” त्युक्तम् । तस्मात् “तेन शाश्वं क्रियते” इतिवद्वे-
त्वर्थवाद एवासम् ।

हेमाद्रिस्तु “भरणानितिकानशनादिरूपतपोविषयमिदम् । प्राणा-
ग्निहोत्रलोपेनेति च प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । ततश्चोत्तरा-
श्रमिणस्तादृशेन तपसा प्राणलोपे तत्पृते च धानप्रस्थस्याग्निहोत्रलोपे-
उपि न दोषः । प्राणेषु विरक्तस्य कर्माशक्तस्यैव च तद्विधानात् ।
पूर्णार्थमिणस्तु प्राणानामग्निहोत्रादिकर्मणां च लोपे महान्दोषः ।

“धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राणाः संस्थितिवेतवः ।
ताग्निग्रता किं न हर्त रक्षता किं न रक्षितम्” ॥ इति ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्मणि जिजीविवेच्छतं समाः, इति च वचनाभ्यां
ग्राणकर्मणामवाधनीयत्वप्रतिपादिना” दित्याह ।

उत्तरं तु वचनमुपवासेनाशक्तयाध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मा-
नुष्ठानस्य लोपे प्रतिनिधिद्वाराकर्त्त्वे वा प्रसक्ते काम्योपवासस्य
नित्यस्य च मुख्यस्याहिताग्न्यादेनिषेधार्थम् । युक्तं च धौतविरोधे
स्मार्तस्याननुष्ठानमेव । गौणपक्षेण वानुष्ठानम् । तत्र काम्यस्य
गौणपक्षेणानुष्ठानासंभवादननुष्ठानमेव । नित्यस्य तु यथा कथञ्चिदनु-
ष्ठानम् । अनडुङ्ग्रहणं च दृष्टान्तत्वेनामुमेवार्थं द्योतयतीति ।

यत्तु काम्यस्य नित्याद्वलीयस्त्वान्नित्यस्यैव वायो न तु काम्यस्येति
हेमाद्रिणोक्तम् । तदयुक्तम् । परस्परविरोधे हि तत् । शौतवाधप्रसङ्गे
तु काम्यस्यापि स्मार्तस्य दुर्बलत्वमेवेति । अत एव चात्मनो नोपरोधं
कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थः स्यादिति प्रस्तुत्यापस्तम्बेनेदमुक्तम्-
“आहिताग्निरन्द्रवांश्चे” त्यादि ।

यत्तु कथित “आहिताग्निरन्द्रवांश्चे” त्यनशननिषेधादाहिता-
ग्न्यादीनां सम्पूर्णभोजने प्राप्ते प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति प्राणाद्याहुतिलोप
एव दोषध्वणात्तावन्मात्रं तेषामुपवासदिने भवती” त्याह तदयुक्तम् ।
भोजनस्यैवाप्राप्तौ तदङ्गलोपे दोषस्याप्रमाणकत्वात् । “अशन्त एव
सिध्यन्ती” ति तत्तदसाधारणकार्यसिद्धेः पञ्चाहुतिमात्रेणासंभवाच्च ।
ब्रते तु पक्षद्रव्यगतेऽपि नित्ये गृहस्थव्यतिरिक्तानामवोलवृद्धा-
तुराणामधिकारः ।

“एकादश्यां न भुजीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वनस्थयतिघमोऽयं शुक्लमेव सदा गृही” ॥

इति देवलवचनात् ।

“यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा मिया ।

शुक्ला गृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्धनी ॥

मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिना” ।

इति भविष्यत्युराणम् ।

एवं च—

“अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीनिवत्स्वरः ।

एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि” ॥

इति कात्यायनवचनमपि गृहस्थव्यतिरिक्तविषयमेव ।
अष्टवर्षग्रहणं च विधिनिषेधगतमुपनीतोपलक्षणम् । अपि वा
“वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तेन्” इति न्यायात् । एतेषु च वचनेषु
“धर्मोऽयम्” “कर्त्तव्या” “उपवसेत्” इत्यादि शब्दैर्वृत्प्रतीतिः ।
तेन “यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चने” त्यादीनि
बहूनि शुक्लकृष्णेभ्यैकादशीविषयाणि वचनानि गृहस्थातिरिक्त-
विषयाणेव भवन्ति । पूर्ववचनैस्तत्रैवोपसंहारात् । स चोपसंहारः
सत्यपि पक्षद्रव्योपादाने कृष्णायामपि य उपवासः स गृहस्थव्यति-
रिक्तानामित्येवं कृष्णाकृष्णेणैव । “शुक्लामेव सदा गृही” त्येतत्सम-
भिष्याहारेण तथा तात्पर्यग्रहात् ।

तथा हि ‘षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इतिवदेवकारोपवन्धाद-
नुवादत्वं तावदस्य प्रतीयते । तद्यथा भवति तथा पूर्ववाक्यार्थो
वर्णनीयः । उभयैकादशयाच्च वनस्थादिविषयत्वेनोपसंहारे
गृहस्थस्य शुक्लाप्यप्राप्तेति वाक्यमेदैवकारानर्थक्यापादकं “शुक्लामेव
सदा गृही” त्यस्य विधित्वमवश्यं स्यात् । तेन यथा (१) “षड्विंशति-
रित्येव ब्रूयात्” इत्यस्यानुवादस्य । सामर्थ्यात् “न चतुर्लिंशादिति

(१)—अश्वमेधे अधिगुप्ते “चतुर्लिंशाद्वाजिनः” इत्यादिकाया
भृत्यः “न चतुर्लिंशादिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्” इत्यनेन
प्रतिषेद्यो विधीयते, उत विकल्पः इत्याशङ्क्य विकल्पो विधीयते
समस्ताया भृत्यः प्रतिषेधथ । वैशेषिकवचनोपस्थितेरिति निर्णीतं
शास्त्रदीपिकायाम् । (६ अ० ४ पा० २—३ अधि०)

ब्रूयात्” इत्यस्य विशेषिकसमस्तर्चप्रतिषेधत्वम्, यथा च (१) “न गिरा गिरेति ब्रूयात्” इति निषेधस्यानुवादत्वाय “ऐरं कृत्वोद्गोयम्” इत्यस्य गिरापदकार्ये इरापदविधिपरत्वं गम्यते, तथैतस्थाप्युपसंहारस्य “शुक्ळामेव” इत्यनुवादवलात् कृष्णाविषयत्वम्। तेनोभयैकादशीविषयाणां वचनानां देवलादिवचनैर्वनस्थादिविषयत्वेनानुपसंहारे सामान्यवचनैरेव गृहस्थस्यापि शुक्रप्राप्तः “शुक्ळामेव सदा गृही” इत्यस्य तत्प्राप्त्यर्थत्वायोगादेवकारेण कृष्णा परिसंख्यार्थता वक्तव्या ॥ सा च व्रैदाव्यादयुक्ता ।

उपसंहारे तु सामान्यवचनैर्गृहस्थस्य शुक्रप्राप्तेति तत्प्राप्त्यर्थमेव “शुक्ळामेव सदा गृही” ति वचनं पृथग्विधिरूपमेव। एवकार्त्तायोगव्यवहेदार्थ इति यत्कैश्चिदुक्तं तत्त्विरस्तं वेदितव्यम्। उपसंहारे उप्युक्तयुक्त्या कृष्णाकण्ठेणैवोपसंहारात्सामान्यवचनैरेव गृहस्थस्यापि शुक्रायाः प्राप्तेः कृष्णायाश्चाप्राप्तेः शुक्रकृष्णायोः प्राप्तिसंख्यानपेक्षणात्। सःयपि च परिसंख्यार्थत्वे एवकारेण तस्या पद्व श्रुतत्वात् “अत्र ह्येवापत्त्यत एवोद्दियन्तीति” वत्वैदाव्याप्रसक्ते ।

वस्तुतस्त्वनुवाद एवायमित्युक्तम्। एवकारादेकवाक्यत्वाच्चेति। अत एव च वनस्थयतिग्रहणमपि गृहस्थेतरमात्रस्य ब्रह्मचार्यादेरप्युपलक्षणम्। अत एव भविष्योत्तरे ब्रह्मचारिण्योऽपि प्रहणम्—

(१) —“यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दध्वसे” इति ज्योतिष्ठामे श्रव्यते। तत्र सामग्रा योविगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति ‘गायीरा, ‘गिरा, इति। ब्राह्मणे तु “ऐरं कृत्वोद्गोयम्” इत्यनेन गकारलोपपूर्वकं गानं विधीयते इति। तदत्र गकारसहितैर्गातव्यमुत गकाररहितमिति संशये उच्यते—‘न गिरा गिरेति ब्रूयात्’ यद्यगिरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गगता गिरेत्” इत्यनेन गकारसहितगाननिषेधपुरःसरं गकाररहितस्य इरापदस्य गेयत्वेनोक्तत्वात्। गीयमानस्य गिरापदस्य स्थाने इरापदं विधीयत इत्यमिसन्धिः । [पू० मी० द० ६ । १ । १८ अधि०]

“एकादश्यां न भुजीत पक्षयोरुभयोरपि ।
ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही” ॥ इति—

नारी विघ्ना ।

“एकादश्या विना रण्डा यतिश्च सुमहामते ।
पञ्चते द्यन्धतामिस्ते यावदाभूतसंपूर्वम्” ॥.

इति न्यरदीयात् ।

यतिसमर्भिन्याहाराच्चोभयै कादशीविषयमेतत् । विधवाग्रहणाऽसमर्त्तं काया गृहस्थवच्छुक्लायामेवोपवासः । तत्र च विशेषो वक्ष्यते । यानि च—

“संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णौकादशीवासरेऽ ।
चन्द्रसूर्यप्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृही” ॥:

इत्यादीनि स्वतन्त्राणि बहूनि पुत्रवदगृहिणः कृष्णौकादशयुपवासनिषेधकानि वचनानि । तानि गृहस्थमात्रस्य कृष्णायामुपवासनिषेधेऽपि पुत्रिणस्तस्य प्रत्यवायातिशयार्थानीति माधवः । तच्च कृष्णौकादशयुपवासनिषेधवेनस्थादिविषयत्वेनोपसंहारे गृहस्थमात्रस्यैव तदप्राप्तेरयुक्तमिति। शयनीब्रोधनीमध्यवर्त्तिकृष्णौकादशीविषयाणीति हेमाद्रिः ।

तत्र हि—

“शयनीब्रोधनीमध्ये या कृष्णौकादशी भवेत् ।
स्वैरोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन” ॥

इतिस्मृत्यन्तरवचनेन गृहस्थस्योपवासो विहितः। पुत्रवदगृहिणः सोऽपि निषिद्ध्यत इति। यद्यपि चानयोपपत्त्या शुत्रवदगृहिणं प्रति कायकृष्णौकादशयुपवासनिषेधकताप्यमीशां वचनानां प्राप्नोति ।

तथापि सा न भवति ।

“पुत्रवार्थं सभार्थं बन्धुयुक्तस्तथैव च ।
उभयोः पक्षयोः कार्यं वर्तं कुर्यात् वैष्णवम्” ॥

इति हेमाद्रिशायुदाहृतवचनेन काम्योपवासस्य कृष्णायामपि तं प्रतिविधानात् ।

वस्तुतस्तु नैते निषेधाः । शास्त्रप्राप्तार्थप्रतिषेधे विकल्प-प्रसङ्गात् । सामान्यरूपोऽपि हि विधिविशेषरूपेणापि निषेधेनोपजीव्यत्वात्तुल्यबलं पवेत्युक्तं “प्रतिषेधः प्रदेशोऽनारम्भविधाने च” इत्यत्र (पृ० मी० द० २।८।१) । किन्तु नवः पुत्रवद्गृहिपदान्वयेन पुत्रवद्गृहिभिन्नः संकान्तिरविवारग्रहणकादश्यादिषु ग्रासं कुर्यादित्येर्व पर्युदासाः सन्तो वनस्थादिवाक्यसामानार्थं एव । ततश्चैतदेकवाक्यत्वात्तद्राक्षयगतं गृहिष्ठं पुत्रवद्गृहिपरमेव । शयन्यादिवचनं च तस्यैव कृष्णाविशेषे प्रतिप्रसवार्थम् । तथा वश्यमाणलक्षणानां वैष्णवानामपि पुत्रवद्गृहिणां कृष्णायाः प्रतिप्रसवो नारदीये—

“नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्विष्णुप्राययैः ।
पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्” ॥ इति ।

तत्त्वसागरेऽपि—

“यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।
तुल्येति मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते” ॥ इति ।

या च—

“रविवारेऽक्संकान्त्यामेकादश्यां सितेतरे ।
पारणं चोपवासं च न कुर्यात्प्रवान्धृही” ॥

इत्यादिवचनैनिषेधेन पर्युदासेन वा रविवारसंकान्त्यादौ पुत्रवद्गृहिण उपवासस्य निवृत्तिः क्रियते, सा तत्त्विमित्तस्य । न तु तदधिकरणकमात्रस्यैकदश्यादिनिमित्तस्यापि ।

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
प्रयुक्त्यन्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधत्तम्” ॥

इति जैमिनिवचनात् । अत एव—

“भृगुभानुदिनोपेता सूर्यस्कान्तिसंयुता ।
एकादशी सदोपोष्या पुत्रौपौत्रप्रवर्द्धिनी” ॥

इति विष्णुधर्मोक्तरम् ।

रविवारादिनिमित्तोपवासविधिश्च संवर्तनोक्तः—

“अमावस्या द्वादशी च संकान्तिश्च विशेषतः ।
एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
अत्र ऋणं जपो होमो देवतर्णा च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्” ॥ इति ।

प्रातरणमपि तत्त्विमित्तमेव निषिद्धयतो । तत्र—

“सप्तवारानुपोष्यैव सप्तश्च संयुतेन्द्रियः ।
सप्तजन्मकृतान्वापात्तक्षणादेव नश्यति” ॥

इति वचनविहितशनिवास्यग्रयुक्तोपवासाङ्गभूतं तदुत्तरदिने प्राप्त रविवारप्रयुक्तम् ।

“नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्ययोः ।
चन्द्राक्षयोर्प्रहणयोर्वर्षतीपातैषु पर्वसु ॥
अहोरात्रोषितः ज्ञानं धार्ढं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्थादक्षयं च तत्” ॥ इति ॥

संकान्त्यादिषु वृद्धिनिविहितोपवासाङ्गभूतं तदुत्तरदिने प्राप्तं संकान्त्यादिनिमित्तकम् । तन्निषेधेन च तदङ्गक्षयोर्विहितोपवासनिषेध-

एव द्रष्टव्यः । तथा च शनौ रवौ च संकान्तिदिनतपूर्वदिनयोश्च पुत्रवदगुहिण्येपवास्ये न कार्यं इति पर्यवस्थात् ।

यथा—

“व्यतीपाते कृते शास्त्रं पुत्री नोपवसेदगृही ।
शास्त्रं कृत्वा तु यो विग्रो न भुड्के पितृसेवितम् ॥
हविर्देवा न गृहन्ति कव्यानि पितरस्तथा” ।

इत्यादिवचनैः पित्रादिसांवत्सरिकदिने उपवासनिषेधः । सोऽपि रविवारादिवत्तन्मित्तोपकासविषयत्वासंभवेऽपि आषाढ़शयकैः कादशयाद्युपवासव्यतिरिक्तकाम्यादिविषयः । कल्पवर्थतया शास्त्रशेषभोजननियमस्य विधानान्विषयेषोपवासविध्योश्च रागप्राप्तानियतपुरुषार्थभोजनविषयत्वान्न्यायेन तत्र भोजनस्यवौचित्येऽपि वक्तव्यशादेवैवम् ।

तथा च वृद्धयाक्षयलक्ष्यः—

“उपवास्ये यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवास्ये तदा कुर्याद्विषयं पितृसेवितम्” ॥ इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि—

“यस्मिन्दिने पितुः श्राद्धं मातुवर्यं भवेदगृह ।
तस्मिन्नेव दिने ततत भवेदेकादशीब्रतम् ॥
अन्यद्वापि व्रतं स्कन्दं तदा कार्यं च तच्छ्रगु ।
न लुप्यते व्रता श्राद्धमुण्डवासोऽध्यवा गृह ॥
इति विप्रतिप्लेऽर्थं उपायः परमो मतः ।
दृष्टो हितार्थं सर्वेषां नरोणां शिखिवाहन ॥
श्राद्धं दिनं समाप्ताद्य उपवासो यदा भवेत् ।
तदा कृत्वा तु यै श्राद्धं मुक्तशेषं च यन्मनेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाण्यौ गृहीत्वान्नं शिखिष्वजन् ।
श्रवजिघ्रेदनेबाथ तेज श्राद्धं शिखिष्वज ॥
पितृणां तृप्तिः जातं ब्रतभङ्गो न विद्यते इति ॥

अत् एव विधितोऽभोजनेऽपि श्राद्धशेषभोजननियमस्याङ्गलोपाच्छादस्य वैगुरुयं नास्तीत्येतमर्थं ज्ञापयति शिवरहस्यम् ।

“श्राद्धं कृत्वा तु यः शेषं नाशमशाति मन्दधीः ।
लोभान्मोहाङ्गयाद्वापि तस्य तक्षिष्फलं भवे” दिति ॥

अत्र लोभमोहभयानामुपादानं ज्ञापकम् । अत च श्राद्धशेषभोजनविधी रागप्राप्तं भोजने नियम्यते । लाघवात् । मृतुगमनवत् । न त्वपूर्वं भोजने विधीयते । स च नियमः पुरुषार्थभोजनाश्रितोऽपि प्रकरणाच्छादाङ्गम् । स्त्रयुपगममांसमक्षणादिप्रतिषेधवत् । तस्य चोपकाराकाङ्क्षायां शेषशब्देन प्रतिपत्यर्हकृतार्थश्राद्धीयद्वयोपस्थपनात्, तस्य च द्वितीयासंयोगाद्वृष्टवाच्च, तप्रतिपत्तिरेवोपकारः । तेन सर्वस्य श्राद्धीयद्वयस्यावैगुरुयाय प्रतिपाद्यत्वात्सर्वजातीयं श्राद्धीयमन्नं यजमानेन भोक्तव्यम् । मांसे तु निमन्त्रितवद्यजमानस्य न नियमः । “देवान्पितृन्समभ्यर्थ्यं वा दन्त्यांसं न दोषभाग्” इत्युक्त्वात् ।

अमावास्यायां तु साप्तिकेन “अमावस्यामांसम्” इत्यादिवताविरोधेनैव श्राद्धीयमन्नं भोक्तव्यम् । इतरथा व्रतलोपेनेष्टस्थालीपाकवैगुरुयापत्तेः । अभोजने श्राद्धवैगुरुयेऽपि श्रौतत्वेन तस्य बलवत्त्वात् । श्राद्धानधिकारिसाप्तिकविषयत्वेनैव व्रतस्य शेषभोजनस्यापि व्रताविरोधशेषविषयत्वेन संकोचोपपत्तेः । एकाप्तिसाध्यानामपि श्रौतत्वं “वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनत्” इत्यत्रोक्तम् ।

उदाहृताच्च मिताक्षरायां श्रुति “अहरहः स्वाहा कुर्याद्ब्राह्मणे केनचिदाकाष्ठा” दिति ।

आश्वलायनसूत्रवृत्तिकारादिभिश्च तत्र तत्र सौत्रेण श्रुत्याकर्त्ते-
णोपादिक्तं सौत्राणां कर्मणांश्चैतत्त्वम् । “पूर्वेणुः पितॄभ्यो ददाती”ति
श्रुतिस्तु पिरडपितृथक्षाभिप्राया ।

यद्यपि च कात्यायनेन आद्विषयत्वेनापि “मासि मासि
वोऽशनम्”इति श्रुतिराकृष्टा । तथापि साथैवादरूपा न स्पष्टविधिरूपा ।
अत एव न केषामपि श्राद्धे श्रौतत्वब्यवहारः । फलार्थेन च तत्तद्वस्तु-
त्यागरूपेण वरेन काम्यत्वात्प्रथानन्ताच्च तत्तद्वस्त्रीयद्वयशेषभोजन-
वाधः । इदं च सर्वं श्राद्धशेषभोजनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वमभ्युपेत्योकम् ।

वस्तुतस्तु प्रयोजनापेक्षशेषगुणकर्मर्थकमैवैतत् । आनुषङ्गिकी
तु प्रतिपत्तिः । अभिमतिपक्षे तदर्थत्वानुपपत्तेः । इतरपक्षेऽप्यनुमति—
वैयर्थ्यपत्तेश्च । अन्यदीयस्यान्यत्र विनियोगे हनुमतिरपेक्ष्यते । न तु
तेष्वेव विनियोगोपयोगिनि संस्कारे । इतराङ्गापेक्षया यजमानभोजन-
लोपे बहुदोषश्वेषणमनुकल्पविधानं च साक्षादङ्गत्वं द्योतयति ।

द्वितीया तु धात्वर्थकर्मत्वाभिप्राया । तेन सर्वजातीयशेषा-
भोजनेऽपि न किञ्चिद्विद्वस्य वैगुण्यमिति सुतरां ब्रताविरोधेन
तत्सिद्धम् । अत एव च तीर्थयात्राङ्गृह्यतश्चाद्दे घृतमात्रेणापि शेष-
भोजनसिद्धिः शिष्टाचारे । इत्यलं प्रसङ्गागतेन ।

प्रकृतमनुसरामः । जीवत्पतिका खी पत्यनुशयैव नित्यं काम्यं
वा ब्रतादि कुर्यात् । “भार्या भर्तुर्मतेनैव ब्रतादीन्याचरेत्सदे” ति
कात्यायनवचनात् ।

तथा च—

“पत्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।
आशुर्ध्य हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति” ॥

इति विष्णुवचने यस्या उपवासमात्रे दोषश्वेषण तत्पत्यनुषा-
भाषविषयम् । अत एव स्पष्टं मार्कण्डेयपुराणम्—

“नारी खल्वननुशाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।
निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति ब्रतादिकम्” ॥ इति ॥

तेन विधवापि यदधीना तदनुष्ठैव सर्वं कुर्यात् । अत एव
सामान्यत एव निषेद्यो “न स्वातन्त्र्यं क्वचित्ख्याः” इति । पुण्या-
लङ्घारादित्यागश्च ब्रताङ्गत्वेन वक्ष्यमाणस्तस्या नावश्यको जीव-
त्पतिकायाः ।

“पुण्यालङ्घारवत्खाणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्” ॥

इति मनुवचनात् ।

अत्र “ख्याः” इति प्रकृतम् । तथा च रजोदर्शनेऽपि भोजनवर्जनं
तदद्वभूताश्च शारीरा नियमाः स्वयमेव कर्तव्याः । देवपूजादिक-
मन्येन कारयितव्यम् । “एकादश्यां न भुज्येत नारी दृष्टे रजस्यपी”ति
पुलस्त्यवचनात् । अत च यद्यपि निषेधमात्रोपादानम् । तथापि
“संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्” इत्यृद्यंशृङ्गवचने ब्रत-
मप्युपात्तम् । मत्स्यपुराणेऽपि—“अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन
कारयेत्” इति । ब्रतान्तरेष्वपि प्रारब्धेष्वेवमेव ।

“प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।
न तत्रापि ब्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन” ॥

इति सत्यवचनात् ।

यद्यणीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासस्येकप्रयोगविषयमाभाति ।
तथापि वर्णादिपर्यन्तमभ्यासेन फलसाधेष्वपि प्रारब्धेषु शक्यत एव
योजयितुम् । एवम् ‘अन्तरा’ इत्यपि । एवमाशौचेऽपि सर्वैरेकादशी-
ब्रतमन्यश्च प्रारब्धपूर्ववत्कर्तव्यमेव । यश्च तदङ्गभूतं दानहोमाद्यनन्य-
साध्यं तदन्ते कर्तव्यम् ।

“सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यो न भुजीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥
सूतकेऽपि न भुजीत एकादश्यां सदा नरः ।
द्वादश्यां तु समझीयात्स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य च ॥
पूर्वसंकलिपतं यथा व्रतं सुनियतव्रतैः ।
तत्कर्त्तव्यं नरैः श्राद्धदानार्थनविवर्जनम्” ॥
इति वाराहपुराणवचनात् ।

अत्र “स्नात्वे” ति शारीरनियमोपलक्षणम् । “मनसे” ति कायिकपूजाया अन्येन कारणीयत्वमुक्तम् । यद्वा सापि दानादिवदन्त एव कर्त्तव्या ।

तथा च मत्स्यपुराणे—

“सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।
दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमशुते” ॥ इति ॥
दानग्रहणेन व्राह्मणभोजनमपि गृह्णते । तस्याप्यक्षदानस्तप्त्वात् ।

अन्यत्रापि—

“सूतकात्प्राक्सम्यारब्धमनेकाहं तु यद्वत्तम् ।
कायिकं तसु कुर्वीत न तु दानार्चनं जपम् ॥
सूतकाहे तु यत्किञ्चिद्दानाद्यन्तरितं भवेत् ।
सूतकानन्तरे त्वद्विः तत्कर्त्तव्यमतन्द्रितैः” ॥ इति ॥
तथा धैश्यात्मां शूद्राणां च द्विरात्राधिककालव्याप्युपवासो न भवति ।

“वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासां प्रकुर्वते ।
त्रिव्रात्रं पञ्चरात्रं वा तेषां व्युष्टिर्न विद्यते” ॥.

इति प्राच्यलिखितवचनात् ।

व्युष्टिः फलम् । उपवासाऽसामर्थ्ये त्वनुकल्पे भवति । स च द्विविधः कर्तुः (क्रियायाश्च) क्रियाया नक्तैकमक्तादिः । कर्तुः पुत्रभार्यादिः । तत्र क्रियां प्रति प्रधानभूतेऽविकारांशे प्रतिनिध्यभावात्कर्त्तव्यस्य च तां प्रति गुणभूतत्वात्प्रथमं कर्त्तनुकल्पः । तस्याप्यसंभवे क्रियानुकल्प इति न्यायम् ।

तथापि—

“सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् ।
साहारं च निराहारं चतुर्विधमुपयोषणम्” ॥

तथा “एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरेत्” इत्यादिषु नक्तैकमक्तपयोमूलाद्याहारादिषु लिङ्गसमवायसाद्वश्याभ्यामुपवासशब्दप्रयोगो यथा मुख्योपवाससर्थमातिदेशार्थः, तथा “उपवासमर्थस्त्व” त्या—दिष्पूपवासशब्देन तेषामपि ग्रहणार्थोऽपि । तेन यथा पुत्रिकासुतादिषु गौणपुत्रशब्दप्रयोगवशात्तेषामप्यमावे “स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्ये” ति विधिः प्रवर्तते तथा गौणस्याप्युपवासस्य स्वयं कर्त्तुमसामर्थ्ये कर्त्तनुकल्पविधिः ।

तत्रोपवासानुकल्पः कूर्मपुराणे—

“एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
पयोमूलफलैर्वापि न निर्द्वादशिको भवेत्” ॥ इति ॥

पथश्रादोनां पश्चादभिधानेऽप्येकमक्ताद्यपेक्षया मुख्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

अत एव वायुपुराणम्—

नकं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।
यत्यञ्चगव्यं यदि वापि वायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च” इति ।
नक्तस्याव्यसंभवेऽयाचितमेकमक्तं वा क्रमेण ।

तथा च मार्करेडेयपुराणम्—

“एकमकेन नकेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत्” ॥ इति ।

उपवासस्य मुख्यस्यैवात्र ग्रहणमन्येषामुपवासतुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । दानं यथाशक्ति ।

अत एव वायुपुराणे—

“अथवा विग्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात् शक्तिः” इति ।

ब्रह्मवैवत्ते दाने विशेषोऽप्युक्तः—

“उपवासासमर्थश्वेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
तावद्वनादि वा दद्याद्यन्तुकाद् द्विगुणं भवेत् ॥
सहस्रसंमितां देवीं ऋषेष्वा ग्राणसंयमात् ।
कुर्याद्द्वादशसंख्याकान्यथाशक्ति व्रते नरः” ॥ इति ॥

फलग्रहणं मूलादेवप्युपलक्षणम् । क्षीरग्रहणं च दध्यादेः ।
हविष्याणि च व्रतगोचराणयुक्तानि सर्वनिबन्धोदाहृतायां स्मृतौ—

“हैमतिकं सिताऽस्विङ्गं धान्यं मुद्रास्तिला यवाः ।
कलापक्कुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका (१) ॥
षष्ठिकाः कालशार्कं च मूलकं केमुकेतरत् ।
लत्तेण सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी ॥
पयोऽनुदृतसारं च पनसाप्रहरीतकी ।
तिनिंडी जीरकं चैव नागरङ्गकपिप्पली ॥
श्रतैलपकं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते” इति ।

अन्यत्रापि—

“नारीकेलफलं चैव कदलीं लवलीं तथा ।
आप्रमामलकं चैव फनसं च हरीतकीम् ॥
व्रतान्तरे प्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः” । इति ॥

अत्र च पयोमूलाद्याहारनकैकभक्तव्यीनामुपवासासंभवे विभानेन तत्कार्यापत्यवगमादित्तिवात् “पक्षमकेन यो मर्त्यं उपवासवतं चरे” दित्यादिनामातिदेशाद्वोपवासस्थर्मप्मास्ते: “पक्षादश्यं निरम्हारः” इत्यादिसंकलपवाक्ये वायवहारः फलाहारो वक्ताहार इत्यादिरूपः कर्त्तव्यः । एतादृशमनुकल्पमपि स्वयं कर्तुमसमर्थस्तु पुत्रादिनोपवासं कारयेत् ।

“असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्वर्मपत्तीं वा पुत्रं चा विनश्यन्वितम् ॥
भ्रातरं भविनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः” ।

इति स्कन्दपुराणात् । ब्राह्मणं पुरोहितं तदभावेऽन्यमपि ।

(१) हिचास्माकनाम्ना ख्याता ।

“स्वयंैकर्तुमशक्त्यैकारयेत् पुरोधस्मा ॥
हिरण्यं दक्षिणं दद्यात्स्वशक्त्या वादुरुपतः” ।

इति वायुपुराणात् ।

पुत्रादेशं पित्राद्यर्थोपवासफलं भवति । न च तस्मै दक्षिणादेया ।

तथा च कात्यायनः—

“पितृमातृस्वस्मातगुरुर्थे च विशेषतः ।
उपवाससंप्रकर्त्ताणः पुरुण्डृशतगुणं लभेत् ॥
दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषाविहिता हि सा ।
नारी च पतिसुहित्य एकादश्यामुपोषिता ॥
पुरुणं शतगुणं यायादिति बौधायनो मुनिः ।
उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
राज्यस्थक्षत्रियार्थं च एकादश्यामुपोषितः ।
पुरोधास्तु क्षत्रियो वा द्वयोः सममितीरितम् ॥
उपवासफलं ताम्यांृसमग्रंृसमवाप्यते ।
मातामहादीनुहित्य एकादश्यामुपोषणे ॥
कृते ते तु फलं चिग्रः समग्रं समवाङ्मयुः ।
कर्त्ता दशगुणंृपुरुणः प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥
यमुहित्य कृतंृसोऽपिृसम्पूर्णं कलमाङ्गुयात्” ॥ इति ॥

वायुपुराणोक्तं च पुरोधसे दक्षिणादानं तदर्थिने द्रष्टव्यम् ।
एषमावश्यकस्यैकादशीव्रतस्य शकेन बुद्धिपूर्वमकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं
माधवाद्युदाहतायां स्मृतौ—

“अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुक्त्वैन्दवं वरेत् ।
एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि” ॥ इति ॥

‘तादृशस्मृत्यन्तरेऽपि—

“अर्कपर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।
एकादश्यामहोत्रात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इति ॥

अशक्तस्याकामतश्चाद्देवं कलशम् । यद्यपि चेदं प्रायश्चित्तं रविवाराष्ट्रम्यादिसाहवर्यान्विषेधातिकमे प्रतीयते । तथापि व्रतातिकमेऽपीदमेव भवति । उभयातिकमस्यापि “भुक्त्वा” इत्यनेन वक्तुं शक्यत्वात् । न हि वारुणेष्ठेवैदिकलौकिकोभयाश्वदाननिमित्तकत्वे कल्पर्थपुरुषार्थत्ववैरूप्यवदन्त्र व्रतनिषेधोभयातिकमनिमित्तकत्वे किञ्चिन्नैमित्तिकविधेवैरूप्यम् । व्रतनिषेधयोर्द्वयोरपि पुरुषार्थत्वेन नैमित्तिकस्यापि केवलपुरुषार्थत्वात् ।

इदं चैकादशीव्रतं काम्यमपि—

“यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं धिये सन्ततिमात्मनः ।
एकादशीसमं किञ्चित्पापत्राणं न विद्यते ॥
स्वर्गमोक्षप्रदा होषा राज्यपुत्रप्रदायिनी ।
सुकलन्त्रप्रदा होषा शरीरारोग्यदायिनी” ॥
इत्यादिकूर्मनारदीयादिवृत्तवचनात् ।

अत्र च पूर्वोक्तो द्विविधोऽनुकल्पः प्रारब्धे, न तु नित्यवदुपक्रमेऽपि । न्यायात् ।

“काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।
काम्येऽन्युपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुः” ॥

इति हस्तुतेश्च ।

उपवासस्वरूपं च कात्यायनवृद्धविष्णुम्यां दर्शितम्—

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विक्रेयः सर्वभोगविवर्जितः” ॥ इति ॥

पापानि वक्ष्यमाणवताङ्गनिषेवविषया मैयुनानृतधदनादयः ।
गुणा वक्ष्यमाणवताङ्गनिषेवविषयाः शौचजपथ्यानादयः । सर्वस्य
वायुपयन्तस्यापि भोगोऽभ्यवहारः । ततश्च पापनिवृत्या गुणानुष्ठानेन
च सहितो निराहारस्य वासोऽवस्थानमुपवास इत्युक्तं भवति ।
इदं च फलसाधनस्योपवासस्य स्वरूपम् । उपवासपदार्थस्तु स्वृति-
पुराणव्यवहारे रूद्ध्या निराहारावस्थानमात्रम् । अत पव संकल्पवाक्ये
तावन्मात्रमुपात्तम्—

“एकदश्यां निराहारो भूत्वाहंमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥ इति ॥

तत्र व्रताहे वर्जनीयानि तावत् ।

हारीतः—

“पतितपाखगिडनास्तिकादिसंभापणानृताश्लीलादिकमुपवासा-
दिषु वर्जनीय” मिति । आदिपदेन यत्पुरुषार्थतया सर्वदा निषिद्धं
तदपि क्रत्वर्थतया निषेधाय संगृहते ।

अत एव व्रताधिकारे सुमन्तुः—

“विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः
निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः” ॥ इति ॥

विष्णुयमेषु—

“ग्रस्कृज्ञलपानं च दिवास्वापं च मैयुनम् ।
तामूलतर्थं मांसं वर्जयेद्व व्रतवासरे” ॥ इति ॥

मांसादिनिषेद्यः पारणदिने । “पारणान्तं व्रतं छेय” मिति
सस्त्यापि व्रतदिनत्वोक्तिसंभवात् । न तु प्रथानदिने । तत्र प्रसक्त्य-
भावात् । अत एव क्रविद्वचनं “वर्जयेत्पारणे मांसं व्रताहेऽप्यौषधं
सदा” इति ।

“अष्टौ तान्यव्रतग्रानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥

इतिवचनात्प्रसक्तमौषधरूपमयि मांसं व्रते वर्जयेदित्यर्थः ।
अत्यशक्तौ देवलेन जलपानमभ्यनुद्वातम् ।

“उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापान्नमैयुनैः ।
अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति” ॥ इति ॥

अत्यये जलपानं विना प्राणात्यये ।

वृद्धवशिष्ठः—

“उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्वन्तधावनम्” । काष्ठेनेति शेषः ।
अत एव तत्रैव निदिन्ति “दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि
वा” इति । वाक्यशेषाच्च विधेयरिव निषेधस्यापि विशेषपरता युक्तैव ।

तेन—

“अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।
पर्णादिना विशुद्धेन जिह्वोऽहोऽवः सदैव च” ॥

इति पैठीनसिवचनात्पर्णादिना—

“अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगणेऽपैर्विवद्याद् दन्तधावनम्” ॥

इति व्यासबचताह्वा द्वादशगण्डूषैर्दन्तशोधनं कार्यमेव ।

कूर्मपुराणे—

“बहिर्ग्रामान्त्यजान्सुर्ति परितं च रजस्वलाम् ।
न सृष्टेश्वाभिभाषेत नेष्ठेत व्रतवासरे” ॥ इति ॥

विष्णुरहस्ये—

“स्मृत्याल्लेकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तनम् ।
अश्वस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥
गात्राभ्यङ्कं शिरोऽभ्यङ्कं तम्बूलं चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यज्ञान्यद्वलरागकृत्” ॥

मैथुनं चात्र प्रकरणोऽष्टाङ्गमपि निषिद्धते । तथा च ब्रह्मचर्यं
व्रताङ्गं विधायाह देवल—

“खीराणं तु प्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि ।
विषयते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वतु संगमात्” ॥ इति ॥

क्वचिच्च “स्वदारेषु तु संगमात्” इति पाठः । तत्र स्वदारेषु
संगमाद्वेतोविसर्गादेव ब्रह्मचर्यं नश्यति न स्पर्शादिनेत्यर्थः । मैथुनस्या-
छाङ्गानि च—

“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुणभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
पतम्मैथुनमष्टङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः” इत्युकानि ।

गुणाश—

“तज्ज्यज्जपनध्यामतस्कथाध्यवणादिकम् ।
तदर्चनं च तज्जामकीर्तनध्यवणाद्यः ॥

उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामिषवर्जनम् ॥
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वर्जनीयानि सूरभिः” ॥

इत्यादिविष्णुधर्मोत्तरदेवलादिप्रतिपादिताः । आमिषः मांसम् ।
आमिषत्वेन स्मृत्यन्तरे परिगणितानि च । यथा—

“आमिषं द्रूतिपानीयं गोवर्जं क्षीरमामिषम् ।
मसूरमामिषं सर्वे फले जग्मीरमामिषम्” ॥

अन्यत्रापि—

“आमिषं शुक्तिकाङ्क्षणमामिषं महिषीपयः ।
आमिषं द्रूतिपानीयमारनालं तथामिषम्” ॥ इत्यादीनि ॥

अथ दशम्यां वर्जनीयानि । स्कन्दपुराणे—

“कास्यं मांसं मसूरं च क्षीरं चानृतभाषणम् ।
पुनर्मोजनमत्याशं दशम्यां परिषर्जयेत्” ॥

कूर्मपुराणे—

“कांस्यं मांसं मसूरं च अणकान् कोरदूषकान् ।
शाकं मधु परान्नं च त्यजेदुपवसन् लियम्” ॥

उपवासन्निति वर्तमानसामीव्ये । अनन्तरदिने उपोद्यनित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे—

“कास्यं मांसं सुरां क्षीरं तैलं वितथमाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापं च मैथुनम् ॥
तिलपिण्डं मसूरं च वृश्म्यादिषु वर्जयेत्” ॥

दशमीं प्रकृत्य नारदीये—

“अक्षारलवणा: सर्वे हविष्यान्ननिषेचिणः ।
अवनीतलपशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः” ॥

अन्यत्रापि—

“दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।
आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादेत तदनन्तरम् ॥
ततश्चानन्तरं विश्र ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
रात्रीं नयेत्ततः पश्चात्प्रातः स्नात्वा समाहितः ॥
उपवासं तु संकल्प्य मन्त्रपूर्तं जलं पिबेत्” ।
इदं च दशम्यामेकभक्तं काम्यैकादशीत्रविषयम् ॥
‘सायमाद्यन्तयोरह्नोः सार्थं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलप्रेष्ट्वर्जह्नाऽद्वक्तव्यतुष्टयम् ॥
अथ नित्योपवासी चेत् सांयप्रातमुर्जिक्रियाम् ।
घर्जयेन्मतिमान्विग्रः संग्रासे हरिवासुरे” ॥

इति विष्णुरहस्यवचनात् ।

“दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैयुनवर्जितः ।
एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति” ।

इतिदेवलचनाच्च ।

अत्र चैकभक्तश्वरणेऽपि विशेषणभूता द्वितीयभोजननिवृत्तिरेकान्तवदनादिनिवृत्तिवदङ्गतया विधीयते न तु विशेषभूतं भोजनमपि ।
लाघवातपूर्ववैचनैकवाक्यत्वाच्च ।

अन्येऽपि दिनत्रयनियमा नित्यव्रते नाशस्यकाः ।

तथा च ब्रह्मधैवते—

“इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् ।
विशेषनियमाशकोऽहोरात्रे भुक्तिवर्जितः ॥
निगृहितेन्द्रियः श्रद्धासहायो विष्णुतत्परः ।
उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥ इति ॥

कात्यायनोऽपि—

‘शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम्’ इति । दशम्यां च रात्राबुपवासमुहिष्य नियमा ग्रहीतव्याः ।

तदुकं ब्रह्मधैवते—

“प्रासे हरिदिने सम्यग्विद्याय नियमं निशि ।
दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतम्” ॥ इति ॥

संकल्पमन्त्रश्च “एकादश्यां नियहारः” इत्यादिरुक्तः । सङ्गल्पे च विशेषो देवलेनोक्तः—

“गृहीत्वौदुम्बरं पार्श्वं वारिपूर्णमुदङ्गमुखः ।
उपवासं तु गृहीयाद्यथा सङ्गल्पयेद्धुधः” ॥ इति ॥

ओदुम्बरं ताप्तमयं यथा सङ्गल्पयेद्यत्कलं कामयेत तत्पलकाम-इत्युल्लिखेदित्यर्थः । सङ्गल्प्य च पुष्पाञ्जलिर्देवायार्पणीयः ।
“इत्युच्चार्य ततो विद्रान् पुष्पाञ्जलिमथार्पये” दिति वराहपुराणात् ।
मन्त्रपूतजलपाने च विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

“अष्टाश्वरणं मन्त्रेण त्रिर्जसे नाभिमन्त्रितम् ।
उपवासफलप्रेष्ट्वः पिबेत्प्रात्रगतं जलम्” ॥ इति ॥

सङ्कल्पश्चार्दरात्रादुपर्यप्यनुवर्त्तमानया दशम्या युक्तायामेकादश्यां
चेदुपवासस्तदैकादश्या आद्यं यामचतुष्टयं त्यक्त्वा कर्त्तव्यः । उदय-
दुपर्यपि दशम्यां युक्तायां चेत्तदा रात्रौ । अर्यात्तदुत्तरं पूजादि ।

तथा च नारदीये—

“दशम्या सङ्कल्पोरेण अर्दरात्रात्परेण तु ।
वर्जयेष्वतुरो यामान्सङ्कल्पाच्चनयोस्तदा ।
विद्वोपवासेऽनशंस्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितः ।
रात्रौ संपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पं च तदावरेत् ॥ इति ॥

पूजाप्रकारश्च ब्रह्मपुराणे—

“एकादश्यामुमे पक्षे निराहारः समाहितः ।
नानापुण्ड्रैमुर्मिथेषु विनिन्द्र मण्डपं गुमम् ।
कृत्वा साधरणं पञ्चाज्ञागरं कारयेष्विशि” ।

तत्रैव—

“एकादश्यामुमे पक्षे निराहारः समाहितः ।
कार्त्त्या सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
संपूज्य विधिवद्विष्णुं अद्भ्या सुसमाहितः ।
पुण्डर्गन्धैस्तया धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ।
उपवासैर्बहुस्मिन्द्यैर्जपहेष्मैः प्रदक्षिणैः ॥
सोऽर्थं वर्णास्मिन्द्यैर्दिव्यगीत्वा द्युमनोहरैः ।
प्रदृढवत्परिणामतैर्य जपशब्दैस्त्वयोर्कैः ॥
एवं संपूज्य विधिवद्वात्रौ कृत्वा पञ्चामरम् ।
याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः” ॥ इति ॥

• शुहभारदीयेऽपि—

“देवस्य पुरतः कुर्याज्ञागरं नियतो व्रती ।
गीतैर्वार्द्धैश्च नृत्यैश्च पुराणभवणादिभिः” ॥

तत्रैव—

“पञ्चामृतेन सम्भाप्य एकादश्यां जनार्दनम् ।
द्वादश्यां यत्यसा खाप्य हरिसारुप्यमश्च ते” ॥ इति ॥

अथ पारपाविवेचनम् ।

अथ द्वादशीकृत्यं तत्त्वियमाभ्य । कात्यायनः—

“प्रातः खात्वा हर्ति पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
आज्ञानविमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशवः ॥
प्रसादसुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” इति ।
“पारणां तु व्रतः कुर्याद् यथासंभवमार्गतः” ॥ इति ॥

यथासंभवत्वं च ब्राह्मणोऽनतद्विशिष्णावानवन्धुसाहित्येषु ।

तथा च बृहस्पदीये—

‘ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दद्याद्यै दक्षिणां तथा ।
ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ॥
कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुखीत वान्यतः” इति ।

शातातपोऽपि—

“उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणोऽनम् ।
कारयेत्सगुणस्तेन उपवासो हि जायते” ॥ इति ।
पारणं च नैवेद्यतुलसीयुक्तेनाभ्यन् कर्त्तव्यम् ।
ततुकं स्कन्दपुराणे—

“कृत्वा चैवोपवासं तु योऽप्नाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्योऽतुलसीमित्रः हत्याकोटिकिनाश्नम्” ॥ इति ॥

तत्र वर्जयन्ति द्रादशाएङ्गपुराणे—

“कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वग्रमथाञ्जनम् ॥
तिलपिण्ठं मसूरं च द्रादशैतानि वैष्णवः ।
द्रादश्यां वर्जयन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

तथा—

“कांस्यं मांसं सुरां धूतं व्यायामं क्रोधमैथुवे ।
हिंसामसत्यं लौल्यं च तैलं निर्मल्यलङ्घनम् ॥
द्रादश्यां द्रादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ।

बृहस्पतिरपि—

“दिवा निद्रां पराणं च पुनर्भोजनमैथुने ।
क्षौद्रं कांस्यामिषे तैलं द्रादश्यामष्ट वर्जयेत्” ॥

कात्यायनः—“द्रादश्यां पारणे कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकी”
मित्यादि ।

इदं च सर्वनियमजातं काम्यवतत्रिषयम् ।

“पुनर्भोजनमध्वा च भारमायासमैथुने ।
उपवासफलं हन्त्युदिवानिद्रा च पञ्चमी” ॥ इति ॥
“कांस्यं मांसं मसूरं च चण्डकं कोटदूषकाः ।
शाकं मधुं पराणं च हन्त्युरण्डाविमे फलम्” ॥

इत्यादिवचनेषु फलग्रहणात् । पुनर्भोजनसाहचर्यात् ।
पुनर्भोजनस्य चाहत्य काम्यवत एव “सायमाधन्तयोरहो”
रित्यादिना वर्जितत्वात् ।

इदं च पारणे यदा पारणदिने द्रादशी भोजनपर्यासा । तदा भोजन-
प्राक्कालीनं सकलं कृत्यमरुणोदये कृत्वा द्रादशीमध्ये एव कर्तव्यम् ।

तथा च स्फन्दपुराणे—

“कलाद्वयं त्रयं वापि द्रादशी यत्र दृश्यते ।
सानार्चनादिकं कर्म तदा रात्रौ विधीयते” ॥ इति ॥
रात्रावित्युक्तेऽप्यरुणोदये एव कार्यम् ।

तथा च नारदीये—

“अत्पायामय विप्रेन्द्र द्रादश्यामरुणोदये ।
सानार्चनकियाः कार्या जपहोमादिसंयुताः” ॥ इति ॥

पद्मपुराणेऽपि—

“थदा भवति अत्पा तु द्रादशी पारणादिने ।
उषः काले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्याहिकं तदा” ॥ इति ॥

एतेषु वचनेषु होमशब्देनादिशब्देन चौपासनवश्वदेवादिकं
स्मार्तमेव गृहते । सादृश्यात् । न तु श्रौतम् । पौराणाधर्मानुरोधेन
श्रौतकालवाधस्यान्यायत्वात् । तदनधिकृतविषयत्वेन साव-
काशत्वात् । यस्य चावश्यकमरुणोदयाधिककालसाध्यम् । तेन तद्विने
सङ्ख्यादिसङ्ख्येनान्यायवश्यकं कृत्वा द्रादशीमध्ये पारणे कर्तव्यम् ।

“महाहानिकरी ह्येषा द्रादशी लङ्घिता नरैः ।
करोति धर्महरणमस्तातेव सरस्वती” ॥

इति पद्मपुराणे द्रादशीलङ्घने दोषस्मरणात् । अस्त्रातेत्यधिकरणे
क्तप्रत्ययः । तेन तस्यां सानमकृत्वा लङ्घिता सरस्वती यथा धर्मं
हरति तथाऽभोजनेन लङ्घिता द्रादशयपीत्यर्थः । तेन नद्यन्तरे उत्तीर्ण
स्नानम्, सरस्वत्यां तु द्वात्वोत्तरणमिति सूचितम् ।

यत् “तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्था” दिति जैर्मिनिसूत्रस्य क्रमवत्सु च कृत्येषु यद्यन्त्यमपकृष्टते । तद्य सर्वापकर्षः स्थात् । “अन्यथा क्रमबाधना” दिति कातीयथचनस्य चोपन्यासेन भोजनापकर्षे तत्पूर्वभाविनैसर्गिकनित्यकृत्यमात्रापकर्षस्य न्यायसिद्धत्वमेव हेमाद्रिकालादर्शकारादिभिरुक्तम् । तद्वैश्वदेवादे-रघ्वसंस्कारत्वेन भोजनार्थत्वात्, तदभावेऽपि वा दर्शपूर्णमाससोमयागवद्वा चनिकपौर्वापर्यमात्रसङ्गावात्तदपकर्षे कर्थचिद्वत् नाम ।

नथा च दक्षः—

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ।
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्मवेत्” इति ।

प्रातरौपासनहोमदेवपूजादेस्तु तदभावात्तदपकर्षे तदयुक्तमेवेति वाचनिक पवायमर्थ इयेव युक्तम् । नहि कालपौर्वापर्यकृतस्याधिक-पौर्वापर्यस्यानुष्ठानाङ्गत्वम् । येनानपकर्षे तल्लोपनिमित्तवैगुण्यापत्यमन्ययोऽपकर्षः स्थात् । प्रत्युतापकर्ष पव काललोपाद्वैगुण्यम् । अत एव पश्चात् सहत्वे आश्विनग्रहणोत्तरकालानुरोधेन सवनीयस्यैव प्रथममुपाकरणम् । न तु प्रकृतिहृष्टपौर्वापर्यमात्रेण। ननीषोमीयस्य । यत्त्वग्नीषोमीयानुवन्धयोरग्नीषोमीयस्य तत्र प्राथम्यं तदस्पति कस्यापि वैगुण्ये अणावपीत्यौचित्यमात्रात् । तस्माद्वाचनिक पवायमर्थः । अत एव च वाचनिको वचनं च प्रातर्मध्याहकर्तव्यस्य नित्यस्यैवापकर्षं करोति । अत एव यदा मृततिथिनिमित्तकं (१) गजच्छायावारुण्याद्यलभ्ययोगनिमित्तकं वा श्राद्धानादिकं

(१) गजच्छाया वारुणी च योगविशेषौ । तत्र गजच्छाया तावच्छतुर्था । यथा—

त्रयोदश्यां कर्तव्यं भवति सङ्कृतान्तरं वा शास्त्रीयं तदाल्पदादशी-मध्येऽस्मिः पारणां कृत्वा पश्चाच्छ्राद्धादि विधाय भोक्तव्यम् । यदाह देवलः—

“योगो मध्यात्रयोदश्योः कुञ्जरच्छायसंशकः ।

भवेन्मध्यायां संस्थे च शशिन्यकैं करे स्थिते” ॥

[वीरमित्रोदया याक्षवल्क्यस्मृतिटीका ४ । २१ ।]

“यथेन्दुः पितृदैवत्ये सूर्यश्चैव करे स्थितः ।

वाम्या तिथिमवेत्सा हि गजच्छायेति कीर्तिता” ॥

[मित्राक्षरा १ । २१ ।]

“सैंहिकेयो यदा भानुं प्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता श्राद्धं तत्र प्रकल्पयेत्” ॥ (वाराहे)

‘वनस्पतिगते सोमे छाया वा प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छायाम् तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्” ॥

(निर्णयसिन्धुमहालयप्रकरणे) ।

तत्र हस्तनक्षत्रस्थे सूर्ये मध्यासंस्थे च चन्द्रमसिंहियश्विनमासे त्रयोदशी सा प्रथमा गजच्छाया । हस्तावशानं च सूर्यस्य कन्यादशमां शोत्तरकिञ्चिदधिकसपादत्रयोदशाशः १३, २० यावत् । हस्तस्थे सूर्ये हस्तयुता चामा सा द्वितीय गजच्छायाश्विनमासे । राहुणा सूर्ये ग्रस्ते सति (सूर्यग्रहणे) तृतीया गजच्छाया । वनस्पतिगते सोमे (अर्थाद्मायां) वा प्राङ्मुखी गजच्छाया सा चतुर्थी ।

वारुणी च त्रिघा । शतभिषानक्षत्रयुता यदि चैत्रकृष्णत्रयोदशी सा वारुणी । शतभिषायुता चैत्रकृष्णत्रयोदशी यदि शनिवारसहिता तदा महावारुणी । शतभिषाशनिवारयुता चैत्रकृष्णत्रयोदशी यदि शुभयोगयुता तदा महामहावारुणीति । शतभिषाख्यन वरुणनक्षत्रेण युता वारुणी । एतौ च ग्रन्थशृतापि निर्णेष्यते ।

“सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।
अद्विस्तु पारणे कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत” ॥ इति ॥

अत्र चाद्विः पारणमात्रं विधीयते । शास्त्राद्यनपर्कर्षस्तु वचना-
भावादेव सिद्धः । माध्याहिकापर्कर्षस्तु भूयस्यामपि द्वादश्यां
भवत्येव । “सर्वेषामुपवासानां प्राप्तरेव हि पारणेति” माधवाद्युदाह-
तवचनात् । भोजनमाध्याहिकयोश्च वाचनिकपौर्वार्पणसञ्ज्ञावात् ।
यदा तु प्राप्तःकालो द्वादशीप्रथमपादव्यातो भवति तदा तमतिलङ्घ-
ध्यैव पारणं कर्त्तव्यम् ।

“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंक्षितः ।
तमतिकम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतपरः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

द्वादश्यभावे त्रयोदश्यां पारणस्यार्थसिद्धस्यैव प्रर्शसा नारदीये—

“त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलम् ।
शतयश्चाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम्” ॥ इति ॥

पतेषां च दशम्यादिनियमानामङ्गभूतानां लोपे प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यम् । तत्र मानसनियमलोपे यमः—“मानसे नियमे लुप्ते
स्मरेद्विष्णुमनामय” मिति ।

वाचनिकनियमलोपे सामान्यतो योगियाशब्दवचनः—

“यदि वायमलोपः स्थात् क्षानदानादिकर्मसु ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्” ॥ इति ॥

असंभाव्यपासङ्ख्यादिसम्भाषणे विष्णुधर्मोत्तरे—

“असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।
आमलकवाः फलं वापि पारणे प्राश्य शुद्धयति” ॥ इति ॥

अत्रैवान्यदपि प्रायश्चित्तम् । तत्रैव—

“सम्भाष्यैतान् शुचिषदं चिन्तयेदन्त्युतं बुधः ।
इदं चोदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनःः ।
शारीरमन्तःकरणेष्यद्यातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।
शर्मं नयत्वस्तु ममेह शर्मं पापादनन्ते हृदि सञ्चिविष्टे ।
अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतःः ।
स करोतु ममैतस्मिन्ज्ञुचिरेवास्मि सर्वदा ।
वाच्योपद्याताननधान्बौद्धांश्च भगवानज्ञः ।
शर्मं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ।
पतत्संभाष्य जपत्वं पास्त्रिङ्गभिरुपोषितै” रिति ।

पतस्य च जपस्य मन्त्रलिङ्गात्सर्वोपद्यातविषयत्वप्रतीतावपि
सम्भाषणविषयतैव । “पतत्सम्भाष्य जपत्वं” मिति प्रत्यक्षवचनात् ।
पाखण्ड्याद्यवलोकने विष्णुपुराणे “तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत
मतिमाश्रय” इति । तत्रैव विशेषो विष्णुधर्मोत्तरे “नमः शुचिषदे-
त्युकृत्वा सूर्यं पश्येत दीक्षितः” इति । दीक्षितः स्वीकृतनियमः ।
तत्स्पर्शेऽपि तत्रैव । “संस्पर्शे तु बुधः ज्ञात्वा शुचिरादित्यवर्जना”
दिति ।

दन्तधावने प्रायश्चित्तं विष्णुरहस्ये—

“शारीरपासक्षिष्ठसे खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्याः शतसम्पूतमम्बु त्राश्य विष्णुध्यति” इति ॥
चारडालादिशब्दश्वरणे वृहभारदीये—
“रजस्वलां च चारडालां महापातकिनं तथा ।
सूतिकां पतितं छैव उच्छिष्टं रजकादिकम्” ॥

इत्युपक्रम्य—

“ब्रातादिमध्ये शृणुयाद्यदेवां ध्वनिमुत्तमः ।
अष्टोतरसहस्रं तु जपेद्वै वेदमात्रम्” ॥

वेदमात्रं गायत्रोम् ।

अनृतभाषणादौ कात्यायनः—

“मिथ्यावादे विवास्वापे बहुशोऽनुभुनिषेवणैः ।
अष्टाक्षरं व्रतीं जन्मा शतमष्टोत्तरं शुचिः” ॥ इति ॥

अष्टाक्षरम् “ॐ नमोः नारायणाय” इति ।

हिंसास्तेययोः शङ्खः—

“कृत्वा स्तेयं प्राणिर्हिंसां यथार्हं शास्त्रोदितम् ।
प्रायश्चित्तं व्रतीं कुर्याज्ञपेशामशतत्रयम्” ॥ इति ॥

तामनां शतत्रयम् । न त्वेकं नाम शतत्रयवारमिति । संख्यायाः पृथक्त्वनिषेचित्वात् ।

ताम्बूलचर्वणादौ पैठीनसिः—

“ताम्बूलचर्वणे खीरणं भोगे मांसनिषेवणैः ।
ब्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टाक्षरमनोर्जपम्” ॥ इति ॥

मांसस्य भक्ष्यस्य निषेवणे । अभक्ष्यमांसभक्षणे तु स्तेयादिव-
त्स्मात्त्राप्रायश्चित्तेन समुच्चयः । पवां मैयुनेऽपि स्वदारविषये । परदार-
विषये पूर्ववत्समुच्चयः । स्वदारमैयुनेऽपृतुकालादन्यत्र ॥

तथा च कात्यायनः—

“रेतःसंक्रमणाद्वैगाज्ञोगेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।
जपोऽष्टाक्षरमन्त्यस्य नामशतत्रयस्य वा” ॥ इति ॥

रेतसः संक्रमणे गर्भकोशे तद्योग्यं गमनम् । अनुकालगमनमिति यावत् । तदात्मकात्मीसंभोगादन्यत्र संभागे व्रतस्य स्य इत्यर्थः । देवलेनाप्युक्तं “न दरेष्वृत्संगमा” दिति । तेन लत्रैव मन्त्रजपः । जपसंख्या पूर्वोक्ता शतत्रयकृपा । अनुगमनाभ्यनुज्ञापि प्रागसंनिहितस्य षोडश्यामेव व्रतरात्रौ संनिहितस्य । अबन्यगतिकत्वात् । एवं “ब्रह्मचार्ये” वेति श्राद्धद्विविषयामप्यनुज्ञायाम् । अस्पृश्यस्पर्शादौ स्मृत्युक्तं ज्ञानादि । अपरस्यापि यस्य कापि कस्य नियमस्य लोपे प्रायश्चित्तविशेषो नपेत्तः । तत्र सर्वत्र मन्त्रस्य नाम्नां वा जपे द्रष्टव्य इति ।

अथैकादशीव्रतविवेचनम् ।

अथ व्रते पक्षदशी निर्णयते । सा च द्विविधा संपूर्णा विद्वा च । तस्याश्च संपूर्णत्वं नोदयमात्रादारभ्य प्रवृत्तायाः, किं तदयात्प्रागपि मुहूर्तद्वयव्यापिन्याः । तथा च—

“प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।
संपूर्णा इति विल्यता हरिवासरवर्जिता” ॥

इति स्कन्दपुराणवचने इतरतिथिविषयं सूर्योदयादारभ्य प्रवृत्त्या संपूर्णत्वं हरिवासरे एकादश्यां पर्युदस्तम् । कीदृशं तर्हि तत्र संपूर्णत्वमित्यपेक्षायां च—

“आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तस्वयान्विता ।
एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता” ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनेनेतरतिथिविलक्षणं तदुक्तम् । अत्र च सूर्योदयादारभ्य प्रवृत्तत्वं सर्योदयपर्यन्तं सत्त्वं च द्वयं मिलितं सामान्यतः संपूर्णत्वप्रयोजकं यदुक्तं तन्मध्ये पूर्वमेवैकादश्यां

पर्युदस्यते “हरिवासरवर्जिता” इत्यनेन। न तूतरमपि। तत्रैव वचनान्तरे विशेषविधानात्। तेनाखणोदयादारभ्य द्विग्रिशन्मुहूर्तव्यापिनी पकादशी संपूर्णा न त्वितरतिथिवत्सप्रिघटिकामात्रव्यापिनी।

यत्तु “आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्ठिनाडिकः। संपूर्णेकादशी नामे” तीतरतिथितुल्यं संपूर्णावमेकादश्या अप्युक्तम्। तत्र मुख्यम्। किन्त्वनुकल्पः। तस्य च विषयो वक्ष्यते। अखणोदयैकदेशस्य च दशम्या पूरणादेकादश्या सकलतदव्यास्या विद्धत्वम्। तेन यैकादशी कृत्वा खणोदयव्यापिनी द्वितीयसूर्योदयादर्वगेव रात्रौ दिने वा समाप्ता द्वादश्या युक्तासा न विद्धा न संपूर्णा किंतु खण्डामात्रम्, सूर्योदयमारभ्य तदस्तमयमात्रपर्यन्तं वर्तमाना इतरतिथ्य इव।

गरुडपुराणशिवरहस्यसौरधर्मेष्वपि—

“उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तव्यसंयुता।
संपूर्णेकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही”॥ इति ॥

तेन—

“अखणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते”।
“अखणोदयकाले तु दिशागत्यो भवेद्यदि”॥

इत्यादिवचनेषु योऽखणोदय उक्तः। स उदयप्राचीनमुहूर्तद्वयात्मक एव द्रष्टव्यः। पूर्वैकवाक्यत्वात्। योगार्थस्यापि तत्रैव संभवाच्च। यत्त्वा क्वचिद्रात्र्यन्त्याष्टमभागस्याखणोदयत्वाभिधानम्। तदल्पान्तरत्वादेतत्परमेव।

यत्तु ब्रह्मवैवत्ते “यत्स्त्रो घटिकः प्रातरखणोदयनिश्चये” इत्युक्त्वा घटिकाविभागेनैव वेदातिवेधमहावेधयोगाख्याश्चत्वागेवेद्या दोषतारतम्याच्च केवलं दर्शिताः—

“अखणोदयवेधः स्यात्सार्वे तु घटिकात्रयम्।
अतिवेदो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्वये”॥

महावेधस्तु तत्रैव दृश्यतेऽको न दृश्यते।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति”॥ इति ॥

तत्र “मुहूर्तो घटिकाद्रयम्” इतिवद्घटिकाशब्दो मुहूर्तार्द्धपरः। “उदयात्प्राक् चतुर्थस्तु नाडिका अखणोदये” इति नारदादिवचने नाडिकाशब्दोऽपि तथा।

अत एव—

“नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम्”॥

इति वचनोक्तो विशेषवेधः षट्सार्द्धसप्तनवमुहूर्तपर्यवसन्न एव कालादर्शादिषु दर्शितः। तेन रात्रिहासवृद्धिभ्यां मुहूर्तानामपि हासवृद्धी सम्यगालोच्य वेदनिश्चयः कर्तव्यो न तु स्थूलदृशेति। अर्थं चाखणोदयवेधो—

“दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादखणोदयः।
नैवोपोत्प्रवैष्णवेन तद्विनैकादशीव्रतम्”॥

इति गारुडवचनात्,

“परामापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी”॥

इति स्कन्दपुराणलक्षितविष्णुमन्त्रदीक्षायुक्तरूपवैष्णवविषयः।

“सूर्योदयस्पृशा ह्येषा दशम्या गर्हिता सदा” इति ॥
“अतिवेदादयः सर्वे ये वेदास्तिथिषु स्मृताः।
सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः”॥

इत्यादिवचनोक्तः सूर्योदयवेध एव तु परिशेषादितरेषामित्येव यद्यपि माधवाचार्यादिभिः सर्वैर्दक्षिणात्यनिबन्धकरैरुच्यते, तथा-पूरुषोदयव्यापिन्यः संपूर्णत्वं दद्रव्यापिन्याश्च विद्वात्वं प्रतिपादयतो वचनस्य सामान्यविषयत्वात्, “नैवोपोच्य” मिति वचने चैवकार-प्रयोगेण वैष्णवेन सर्वथा नित्यत्वेन काम्यत्वेन वा परदिन पकादशी-द्वादश्योरलाभेऽपि वाऽरुणोदयवेधवचनां “नोपोच्य” मित्युक्त्वा सति संभवे वैष्णवेतरैरपि “नोपोच्यमिति” प्रतीतेः, सति संभवे तद्विषय-त्वमप्यरुणोदयवेधस्यानन्तभट्टोयगौड़निबन्धोक्तं युक्तम्। अत एव केषुचिदरुणोदयविद्वानिषेववचनेषु काम्योपवासविषयता स्पष्टं प्रतीयते ।

तथा च मरुद्धुरुणे—

“उदयात्प्राग् त्रिवटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।
सर्वदिग्न्यैकादशी नाम त्याज्या चै धर्मकारूक्षिभिः ॥
पुत्रराज्यसमृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुराणं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥
उदयात्प्राग्भूहृतेन व्यपिन्येकादशी यदा ।
संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्दम्भवृद्धये ॥
पुत्रपौत्रसमृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुराणं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥ इति ॥

अत्र हि य उपवासो राज्यपुत्रादिलाभार्थं द्वादश्यां विधास्यते स काम्य एव विद्वायां विषिद्धत इति ग्रतीयते समभिव्याहाशात् । न च वैष्णवान् प्रति स एव निषेद्धु शकते । नित्यस्यापि तान्प्रति निषेधात् । तेन तदितरविषयत्वमेवैषां वचनानाम् । न चैतत्फल-श्वरणमर्यवादमात्रम् । परायन्त्वादेस्तन्यायस्यामावात् । तत्र “क्रतुशतम्” इति तु प्रयाजादिफलश्चुतिवदर्थवादः । पारणस्याङ्गत्वात् । इदं च

द्वादश्यां काम्यैकादश्युपवासविधानं प्रकान्तसंवत्सरादिव्यापिकाम्य-प्रयोगविषयम् । न तूपकमविषयम् । तश्येतरतिथिकाम्यव्रतवन्सं-पूर्णायामेव युक्त्वात् । एवंजातीयस्य च विधे: प्रकान्तविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । नित्यस्तु द्वादश्याम् । स बहुषु विषयेषु विधीयते । अत एव चैकादशीनिभित्तक एतोपवासवतेः द्वादशीव्रतशब्दोऽपि बहुषु वचनेषु प्रयुज्यते ।

यदपि—

“संपूर्णैकादशी यज्ञं प्रभाते पुनरेव सा ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवासेदृग्ही” ॥

इत्युत्तरादिने पकादशीमात्रस्य सत्वे केषांचिद्दुत्स्यामुपवास-विधानम् ।

यज्ञ—

“संपूर्णैकादशी यज्ञं प्रभाते पुनरेव सा ।
सर्वैरुत्सरतः कार्या परतो द्वादशी यदि” ॥

इत्युभयोः परदिने सत्वे सर्वेषां परत्रोपवासविधानम् । तदर्पि वैष्णवेतरविषयमेव युक्तम् । वैष्णवानां विद्वत्प्रात्रैर्णैव परायन्य-तरस्या अलाभेऽप्युत्तरत्रोपवासस्त्वात् । संपूर्णा आत्र त सर्वोदय-मुहूर्तश्च्यामात्रव्यापिनी । किं तु “उदयात्प्राग्” इति परिमापितैः ।

“पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।
तत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनाम् ॥
विधवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्” ।

इति गारुदवचने परमुदयदयमात्रव्यापिन्येव प्राणा । न त्वितः पूर्वमेवोदयात्प्रागिति वचनोक्ता अरुणोदयादारभ्य प्रवृत्ता ।

नाडीपञ्चकात्मकतिथिवृद्धि विना तादृश्या उत्तरदिने एकघट्टिका-सत्त्वासम्भवात्। तावत्तिथिवृद्धयनन्तरं चाकस्मिकस्य हासस्य ज्योतिःशास्त्रेऽप्रसिद्धे। प्रभातशब्दश्चायमुषः पर्यायो द्वितीयदिन-प्रातःपर एव। “संपूर्णेकादशी यत्र पस्तः पुनरेव सा” इत्यादिवचनान्तरैकवाक्यत्वात्। तेन वैष्णवेतरेषामपि यावत्सम्भवमरुणोदयविद्वा निषिद्धैव। यथा तु वैष्णवान्प्रत्यरुणोदयविद्वत्वमात्रेण त्याज्यत्वम्। नैवं सूर्योदयवेदाभावे तदितरान्प्रति। तान्प्रत्यपि तथात्वे—

“सूर्योदयस्पृशा ह्येषा दशम्या गर्हिता सदा।
सर्वेऽप्यवेधा विशेया वेदः सूर्योदये स्मृतः”॥

“आदित्योदयवेलायाः” इत्यादिवचनानां निर्विषयत्वापत्ते-रित्येतावन्मात्रेण वेदद्वयस्य वैष्णवतदितरविषयत्वेन व्यवस्था-व्यवहारो निबन्धेषु।

ननु यथा परदिने उभयोरन्यतरस्या वा अलाभे वैष्णवभिशानामरुणोदयविद्वाया अपि ग्राहत्वम्, एवं सूर्योदयविद्वाया अपीति को विशेषस्तान्प्रति सूर्योदयवेदस्यारुणोदयवेदस्येव वैष्णवान्प्रति।

उच्यते। नैव सा अविद्वा किन्तु विद्वापि ग्राहा। “विद्वाप्यविद्वा विशेया” इत्यादिवचनेभ्यः। अरुणोदयविद्वा तु लान्प्रति तादृशे विषये विद्वैव न भवति। “सर्वेऽप्यवेदा विशेयाः” इतिवचनात्। “आदित्योदयवेलायाः” इत्यस्य चैतादृशा एव विषये सम्पूर्णत्वप्रति-पादकत्वात्। “विद्वापि” इत्येतत्त्वं सूर्योदयवेदपरमेव—

“यदि दैवात्म संसिध्येदेकादश्यां तिथित्रयम्।
तत्र क्रतुशतं पुराणं द्वादश्यां पारणे भवेत् ॥
द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सञ्चिहितो हर्षिः।
तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः” ॥

इत्यादिवचनैकवाक्यत्वात्। सूर्योदयोत्तरमेव द्वितीयसूर्योदय-दर्वागिदनक्षये त्रिस्पृशादिव्यवहारात्।

गौडनिबन्धेषु सूर्योदयविद्वायाः प्रवेशिन्यात्यायाः सर्वान्प्रत्यपि सर्वदाऽप्राह्लाद्यमेवोक्तम्। “कुर्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवेशनी” मिति। संयुक्ताऽरुणोदयविद्वा। एतचोपरिष्ठात्पञ्च-व्यष्यामः।

तदेवमरुणोदयमारम्भ्य द्वितीयसूर्योदयं यावद्भृत्यमाना सर्वान्प्रति शुद्धा, सूर्योदयोत्तरं कियत्यापि दशम्या युक्ता च सर्वान्प्रति विद्वा, ततः प्राचीनमुहूर्तद्वयमध्ये दशम्यन्विता च वैष्णवान्प्रति सर्वदा, इतरांस्तु प्रति काम्यव्रते परतोऽन्यतरसत्त्वे च विद्वेति, शुद्धाविद्वा-विषयेके स्थिते निर्णयः क्रियते।

अथ वैष्णवैकादशीविवेचनम्।

वैष्णवैर्विद्वा सर्वथा त्यज्य। “दशमीशेषे” इति गरुडपुराणवचनात्। शुद्धाप्यन्यतरस्या अपि परत्र सत्त्वे त्यज्य। तत्रैकादश्यास्तावत्तथात्वे त्याज्यत्वं नारदेनोक्तम्—

“संपूर्णेकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगमिनी।

द्वादश्यां लक्ष्मीं कार्यं त्रयोदश्यां च पारणम्” ॥ इति ॥

संपूर्णत्रयविवेचनात्प्रतिभाविता।

द्वादश्यास्तथात्वे व्यासेन—

“एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत्।

उपेष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्” ॥ इति ॥

उभयोस्तथाष्वे भृगुवाददाभ्याम्—

“संपूर्णकावशी यत्र प्रभाते तु न रेत लगा।
वभ्रोप्सेष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि”॥ इति ॥

बैणवश्च योगपरिभाषाभ्यां वैष्णवागमोक्तविज्ञुमन्त्रदीक्षावान्।
अत्र च विद्वानिषेधस्य प्रकरणेन व्रताङ्गत्वासदतिक्रमे व्रतस्य
चैगुरेयाश्चित्यकाम्यतत्प्रयोगफलस्य पापक्षयस्य स्वर्गविज्ञुप्रीत्यादैर्वा-
उरिदिवस्त्वेषु पुरुषस्यापि तु प्रत्यक्षात् ॥

“अशहीनो दहेद्राष्टुं मन्त्रहीनस्तु प्रत्यक्षिजः ।
श्रद्धाविहीनः कर्त्तारं नास्ति यशसमो रिषुः” ॥

इति वचनबलाद्याङ्गमन्त्रब्राह्मणभोजनादिभ्रेष्ट इति । तस्मा इति—

“दशमीशेषस्युक्तां प्रश्नशार्या अमुपोषिताः ।
तस्याः पुशशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
दशमीस्तुमता यत्र तिथिरेकावशी भवेत् ।
तत्राप्यविज्ञातः स्यात्प्रदेव नक्तं नक्तेत्” ॥

इत्यादिषु बहुषु वाक्येषु पुरुषगतमनिष्टं स्मर्यते ।

अत एत त्व—

“दशमीशेषसंयुक्तां न तु कृपात्कर्त्तव्यं ।
अम्भस्येयं पुरा दत्ता दशमीशेषसंयुता ॥
उपेष्य तां प्रमादेन ग्रायश्चित्तं चरेद्विजः” ।

इत्युक्त्वा—

“अशानाद्यवि वा भोजात्कुर्वकेकालशी नहा ।
दशमीशेषसंयुक्तां मात्रशित्तलिहु चरेत्” ॥

कृच्छ्रपादे नरश्चीत्वा गां च दद्यात्सवत्सिकाम् ।

सुवर्णस्याद्वकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम्” ॥

इति प्रायश्चित्तं विधाय तदकरणेऽप्रतिसमाहितनिषेधात्म-
कमनिमित्तो द्विविधोऽपि दोषे दर्शितो हेमाद्रयुद्धाहृतपुराणवचने ।

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्कलेन विनाशितः ।

स गच्छत्यन्यतामित्यं नरकं भृशदारुणम्” ॥ इति ॥

वचनान्तरमन्येतदर्थकमेवोदाहृतं तेनैव—

“प्रायश्चित्तं प्रकर्तव्यं शुद्धयर्थं तु व्रतस्य वै ।

निश्चिद्धं जायते येन धर्मः सन्तानमेव च ॥

आहाणान् भोजयेत्खशदगां च दद्यात्सवत्सिकाम् ।

धरणस्याद्वकं दद्यात्तिलद्रोणमथापि वा” ॥ इति ॥

एतद्वचनैकवाक्यत्वात्पूर्ववचनं यद्यपि पूर्वोक्तवेधचतुष्टमन्ये—

“यातुधानवर्तं योगे महावेषे तु वास्तक्लेः ।

जम्भासुरस्यातिवेषे मोहिनी वेष्वसेशिनी” ॥

इति जम्भासुरस्यात्वेषे किञ्चिदत्मे योऽतिवेषस्तद्विक्रमविषय-
मेव प्रतीयते । तथापि तद्व निष्ठामात्रत्वात्सकलव्यवहरमेव
तवपि । केवलं सूर्योदयतत्प्रसाम्भासकलव्यवहितव्यवहिततसादिवेधा-
शिक्रमे पुरुषगतप्रत्यवायतामरतम्यस्यपवश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा
निराणयनुपर्येगित्वाद्वेदविभागप्रतिपादनस्य वैर्यर्थपत्तेः । प्रायश्चित्ते
दारत्पर्यं व्यवस्था बोजावानां कल्पनीया ।

पतेनैतदपि निरस्तं यद्यर्थवादे पुरुषगतानिष्ठश्रवणाश्चित्य-
फलस्य चैवं कामशब्दानपेक्षत्वं द्विद्वानिषेधस्य निष्ठत्वातया

तदर्थत्वम् । तहि तेनैव नैराकाङ्क्षयात्प्रकरणवाधेनावगोरणनिषेद्यव-
त्कर्माङ्गत्वं न स्यादेवेति । प्रायश्चित्ताकरणे कर्मफलविनाशस्य
तत्करणे च व्रतनिश्चिद्रूत्वस्याप्यर्थवादे थवणात्तद्रशादेव व्रताङ्गत्व-
स्यापि प्रतीतेः ।

यत्तु हेमाद्रिणा घटिकासार्द्धप्रयत्नयवेधवाकावां रात्रि-
हासवृद्धिवशेन—

“निशि प्रान्ते तु यामाद्देवेवादित्रवर्गदते ।
सारस्वतामध्ययने वारुणोदय उच्यते” ॥

इति वचनोक्तस्याहणोदयस्य राज्यन्त्यष्टमभागरूपस्य काल-
भेदेन घटिकाचतुष्ट्यादिरूपत्वसम्भवात्तदेवोपलक्षकत्वेनैकार्थत्व-
येवोक्तम् ।

“तदरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्देव तु घटिकात्रयम् ।
अतिवेदो छिद्रिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः ॥
महावेदोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽको न दृश्यते ।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये दुधेः” ॥

इतिवेदनां भेदस्य स्पष्टं प्रतीतेर्द्वयामवाक्यस्यैव त्वल्पान्त-
रत्वेन मुहूर्तदयोपलक्षणत्वौचित्यादयुक्तम् ।

तेन मुहूर्तद्वयस्तिकघटिकाचतुष्ट्यरूपोदयान्तःकिञ्चिदपि
दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवेधत्वे सत्येव दोषतारतम्यसूचनार्थं वेधाति-
वेधादिविभागप्रतिपादनम् । तत्र “सार्द्दम्” इत्युपलक्षणम् । अरुणोद-
याद्यघटिकासम्बन्धमात्रं तु दशस्या विवक्षितम् । तत्सदर्द्वयास्या
सम्पूर्णतद्वयास्या वा भवतु । अत पव तादृशवेधवत्यास्तेनैव कर्मेण
संपृक्संदिग्धकर्मेण द्वैविभक्तथनपूर्वकं वर्जत्वमुक्तं गरुडपुराणे—

“अरुणोदयवेलायां दशमी यदि सङ्गता ।
संपृक्तैकादशीं तां तु मोहिन्यै दत्तवान्विभुः ॥
उदयात्प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदा ।
सन्दिग्धैकादशी नाम वर्जयेण धर्मकाङ्गक्षिभिः ॥ इति ॥

अतिवेधवती संयुक्तेत्युक्ता तत्रैव—

उदयात्प्राङ्गमुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।
संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्वर्मवृद्धये” ॥ इति ॥
सूर्योदयप्रत्यासबवेलायां दशमीयोगो महावेधस्तद्वती सङ्गीर्णे-
त्युक्ता तत्रैव—

“आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्ठिनाडिकाः ।
सङ्गीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्तुभिः” ॥ इति ॥
उदयवेलाव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं दशमीयुक्तेत्यर्थः । सूर्योद-
योत्तरं किञ्चिद्विद्यमानदशमीयोगो योगः स एव सूर्योदयवेधः
प्रसिद्धः । तथा चानुज्ञातविद्वानिषेधातिक्रमविषयत्वात्पूर्वोक्त-
प्रायश्चित्तस्य वैष्णवानां सर्वप्रकारवेधे तद्वति । तेषां सर्वथा
विद्वानिषेधात् । अरुणोदयवेधस्य तन्मात्रविषयत्वपक्षे च तेषामेव
सूर्योदयाव्यवहितव्यवहिततरव्यवहिततमवेधभेदेन तारतम्यापन्नं
तत् । अन्येषां तु स योद्यवेधे एव । सति सम्भवे सर्वविषयत्वे-
प्यरुणोदयवेधस्य सर्वान्प्रति तादृशमिति ।

वस्तुतस्तु यथा धाद्वादिदिनमैथुनादिनिषेधातिकमस्य पुरुष-
गतानिष्टकीर्तनेनापि निन्दा न हि, निन्दान्यायेन तन्निषेधस्तुत्यर्थेव (१)।

(१)—“यत्पशुन्दयात्” “सोऽनृतं कुर्यात्” इत्यत्र यथा पशुनिन्दा
न निषेधाय कल्पते । किन्तु “शौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा”
“स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः” इति ऋतपेयशुतविधित्सि-
त्सोमचमसस्तुत्यर्था । यथाह माधवो जैमिनीयन्यायमा-
लायाम्—(१० । ३ । १६ । ३०)

“निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसौ” ॥ इति ॥
तद्वदत्रापि धाद्वादिनमैथुनादिनिन्दा निषेधस्तुत्यर्थेव ।

निषेधाश्च कर्माङ्गुमेव । तदतिकमप्रायश्चित्तमप्यप्रकरणाधीत-
मपि (२) अश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन निमित्तभूतातिकम्प्यमाणनिषेधो-
पस्थापिततच्छेष्टिभूतकर्माङ्गुमेव । एवं विद्वानिषेधातिकमनिन्दाय
अथि तत्त्वेष्टिनात्रार्थत्वात्तत्त्वेष्टो व्रताङ्गुमेव । तदतिकमे
व्रतस्यैव वैगुण्यम् प्रायश्चित्तमपि तत्समाधानार्थमेव । निषेधातिकमे
प्रायश्चित्ताकरणे च पुरुषगतानिष्टकीर्तनमप्यर्थवादमात्रम् । “वि वा
एष इन्द्रियेष बीजेण ऋद्धयते” इतिवद्वोपलक्षितप्रधानफलविषय-
याभिप्रायमेव । प्रायश्चित्ताकरणे फलत्रवणमप्यज्ञे फलथ्रुतित्वादु-
पलक्षितप्रधानफलेन तत्स्तु यर्थमेव । प्रयाजादिफलश्रवणात् ।
वैगुण्यरूपस्य कर्मदोषस्यापि च वेधातिवेधादिसमाख्यथा
“सूर्योदस्पृशा हेषा दशम्या गहिता सदेति” सूर्योदयवेधस्यस्त्व-
न्तगहितत्वप्रतीतेः, तत्प्रत्यासच्चितारतम्येन च तत्त्वेष्टतारतम्यप्रतीतेः,
तदतिकमनिमित्तस्य तारतम्य युक्तमेवेति प्रायश्चित्तानामपि
तत्समाधानार्थानां श्रुतानामेवोचावचानां व्यवस्थासात्रस्य
तारतम्यापन्नतत्स्वरूपस्यैव वा कल्पनं युक्तमेवेति ।

इति वैष्णवान्प्रत्येकादशी निर्णीता ।

(२)—चेते “वडवा दक्षिणा” इत्युच्यते । सति चाश्वप्रहरे
जलोदरव्याधिर्जायते । “योऽश्वं प्रतिगृह्णाति” इत्युक्तत्वात् । जलोदर-
व्याधिनिवृत्ये च “यावतोऽश्वाभ्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्च-
तुष्कपालप्रियंपेत्” इत्येन विहिताश्वप्रतिग्रहेष्टिर्द्वात्रानुष्टीयते ।
सेयं वैदिकाश्वप्रतिग्रहणजनितव्याधिनिवृत्ये विहिताश्वप्रतिग्रहे-
ष्टिर्द्वादशक्षिणाकस्य शेषिभूतकर्मणोऽङ्गमित्यश्वप्रतिग्रहेष्टिन्यायो
जैमिनीयन्यायमालामां परिस्फुटः । (३ अ० ४ पा० १४-१५ अधि०) ।

तिथितस्वविवेचनम् ।

३४७

अथ स्मार्तैकादशीविवेचनम् ।

अथ तदितरान् स्मार्तत्वेन प्रसिद्धान्प्रति निर्णीयते । तत्र—
“शुद्धा यदा समाहोना समक्षीणाधिकोत्तरा ।
एकादशीमुषपवसेष्ट शुद्धां वैष्णवीमपि” ॥

इति माधवाद्युदाहृतनिर्णायकस्कान्दवचनदर्शनात्, तथा दाधि-
णात्यवहुनिवन्धुसंमतात्, वर्धमानादिभिर्य कल्पतरुकारादृतत्वेनः
विश्वरूपाचार्यालखितत्वेन चोदाहृतात्,

“शुद्धा विद्वा तथांत्रेता भिक्षा न्यूनसमाधिकैः ।
ब्रेष्टैकैका पुर्वमिष्ठा द्वादशन्यूनसमाधिकैः” ॥

इति वचनाचैकादश्या श्रीष्टादशभेदास्तावत्कैश्चित् कृताः ।
“अधिकैः” रित्युभयत्रापि भावप्रथानो निर्देशः । तस्याच न्यूनसमयो-
रप्यन्वयः ।

तेन द्वादशीहानियुक्ता शुद्धन्यूना, द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धन्यूना,
द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धन्यूना, द्वादशीहानियुक्ता शुद्धसमा,
द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धसमा, द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धसमा,
द्वादशीहानियुक्ता शुद्धाधिका, द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धाधिका,
द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धाधिकेति शुद्धा नवविधा । एवं विद्वापीति ।

अत्र च समत्वं न्यूनत्वमाधिक्यं च द्वितीयसूर्योदयायेष्टया ।
बैधश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विद्वाशुद्धोपलक्षकोऽयः स सूर्योदयो-
त्तरकालीन एव न त्वरणोदयगतोऽपि । तत्र गृहामणे केवां-
चिद्देवानामसम्भवात् । तादृशवैधरहितायां शुद्धायामधिकायां
घटिकापञ्चकवृद्धायां द्वादशीहानेसम्भवात् । एतावद्वृद्धयनन्तर-
मेतावडानेज्योतिःशाखमर्यादायामप्रसिद्धे । एवं विद्वाभेदानामपि
क्षेत्रांचिदरणेदयवेष्टिसङ्गतिज्योतिःशाखमर्यादिया ज्ञेया ।

अत एव गृहपुराणे—

“उदयात्प्राग्यदा॑ विप्रा॒ मुहूर्त्तद्वयसंयुते॑” त्युपक्रम्य। प्युक्तम् ।
“पुनः प्रभातसमये द्युष्टिकैका यदा भवेत् । परतो द्वादशी न चे” दिति
च सूर्योदयवेघपरमेव । पूर्वं त्वरणोदयवेघभिधानं त्याज्यत्वमात्रपरं
न तु प्रकृतोपयुक्तमित्युक्तमनन्तभट्टहेमद्रधार्दिभिः ।

यद्यपि च ज्यौतिषमर्यादया सूर्योदयसमापि तिथिर्नायाति ।
किन्तु किञ्चिन्न्यूनैवाधिकैव वा । तथा प्यलग्नान्तरत्वः त्पलघ्नयत्रयादिन्यूनैव
समा द्रष्टव्या । साम्यावलभ्वनेन जन्माष्टमीभेदानामेकादशीभेदानां
च बहुभिः प्रामाणिकैरभिधानात् । एषष्टादशभेदानुकृत्वा तत्र निर्णयो
वर्थमानोपध्यायादिभिस्तावद्विश्वरूपाचार्यलिखितत्वेनैवोदाहृतैरन्यैश्च
महाजनपरिगृहीतैर्वचनैः संबाद्येवमुक्तः ।

‘आद्यासु पद्म्भु पूर्वैव व्यवस्थानन्तरद्वये ।
गृहमेधियतीनां स्याज्ञवस्थां स्यात्परेऽहनि ॥
विद्वात्रये तु पूर्वा स्याद्व्यवस्थानन्तरद्वये ।
अपरेऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया” ॥ इति ॥
“शुद्धाधिका न्यूनसमोक्तरा चेत्पूर्वा गृहस्थैर्यतिभिः परैव ।
सा चेत्पराधिक्यवती परैव शेषाः स्तु शुद्धाः प्रथमा उपोष्याः ॥
विद्वासमा न्यूनसमोक्तरा चेद्विद्वाधिका न्यूनपरा च तत्र ।
सैव व्यवस्था यदि विद्वहीना ग्राहोपवासे प्रथमैव सर्वैः ॥
विद्वा समा यद्यधिकोक्तरा स्याद्विद्वाधिका वृद्धसमोक्तरा स्यात् ।
तदा परैव प्रतिसुक्तशङ्कैरेकादशी सर्वजनेऽरुपेष्याः” ॥ इति ॥

दाक्षिणात्यनिबन्धेऽवप्यनन्तभट्टीयहेमाङ्गीयादिष्वष्टादशभेदा-
नभिप्रेत्य मदनरक्षादिषु प्रामाणिकृतेषु हेमाङ्गीयाद्यर्थसंग्रह-
ग्रन्थेषु च तानुज्ञाव्यैव क्वचित्क्वचित्पूर्वविसंवादी निर्णयः कृतः ।
इदं चाष्टादशभेदोऽवनमिन्द्रज्ञालमात्रं तथा नोपयुज्यत इति मम

शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका, शुद्धाधिकानधिकद्वादशिका, शुद्धानधिका-
नधिकद्वादशिका, शुद्धानधिकाधिकद्वादशिका, तथम विद्वापीत्यष्टावेष
भेदान्माधवाचार्यसंमतान्सारभूतानुज्ञाव्य यथामति निर्णयः क्रियते ।

तत्र या तावच्छुद्धानधिकद्वादशिका तस्यां विवाद एव नास्ति ।
एवं शुद्धानधिकाधिकद्वादशिकाकामपि ।

अत एव स्कन्दपुराणे—

“शुद्धा यदा समा हीना समा हीनधिकोक्तरा ।
एकादशीमुपवसेष्ट शुद्धां वैष्णवीमपि” ॥ इति ॥

एकादशी यदा शुद्धा सती सूर्योदयपर्यन्ता ततो न्यूना वा,
उक्तरा द्वादशी ततोऽधिकापि भवति तदा शुद्धामेकादशीमेवोपव-
सेष्ट वैष्णवीं द्वादशीमित्यर्थः ।

“न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशीपरतः स्थिता ।
उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेष्टपरमं पदम्” ॥

इति नारदवचनं च ।

“यदीच्छेष्टपरमं दद” मित्यर्थवादः । न तु पूर्वत्रोपवासविधौ
मुमुक्षुरूपाधिकारिसमर्पकम् । मुमुक्षुणामुत्तरैत्रवोपवासस्य सर्वत्र
विधानात्तदनैचित्यात् ।

ततश्च—

“एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा ।
तदा एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ॥
“अविद्वापि च विद्वा स्यात्परतो द्वादशी यदि” ।

इत्यादीनि स्कन्दपुराणादिवचनानि द्वादशीदिने एकादश्या अपि
क्रियत्या: सन्मावेद द्रष्टव्यानि । “पूर्णाष्ट्यैकादशी त्याज्या दर्ढते द्वितीयं

यदि” इति वचनान्तरादेकादश्या एव पूर्णत्वोक्तवा द्वादश्यास्तदनुक्त्वा तस्या एकादशीयुक्तवस्थाहि संभवाः॥

यत्—

“संपूर्णैकादशी स्थान्या परतो द्वादशीयदि॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्॥

इति वचनं द्वादश्याः शुद्धत्वाभिधानात्तद्विषये वर्तु न शक्यते। तद्भागवतन्नादिवैष्णवग्रन्थान्तर्गतत्वात्पूर्वोक्तवैष्णवविषयम्। अनन्तमहमाधवादीनामपीदमेव संमतम्।

यत् हेमाद्रिश्चैवंविषये विषयोः शुद्धायामेकादश्यामुपवासविधानम्।

“उदयात्प्रायदा विष्णा मुहूर्तद्वयसंयुता।

संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवस्तेदगृही”॥

इति वचनादगृहिविषयम्। शुद्धद्वादश्युपवासविधानं तु—

“संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि।

तत्रोष्योष्या द्वादशी स्थाद्वादश्यामेव पारणम्॥

न गर्भे विशते जन्मुरित्याह भगवान्हरिः॥

इत्यादिव चनवशाद्यतिविषयमिति स्वसंमर्त्तव्यवस्थान्तरमुक्तम्। तत्रोदयात्प्रायगिति वचनं तावदगृहिणामेव। कामनासम्भवेन गृहिपदस्य सकामपरत्वादेवकारेण च व्यतिरेकतात्पर्यावरगतेः। सकामनामवैष्णवानामाप्यरुणोदयविद्वार्याः काम्योपवासनिषेदकम्। प्राप्तिलिखितवचनैकवाक्यत्वात्। “न गर्भे विशते” इत्यात्मन्यथाकरणे गर्भप्रवेशरूपदोषपरस्वेनार्थवादमात्रत्वाद्गर्भग्रवेशस्य च दुःखविनाभूतस्य सर्वजिहावितत्क्षेण गृहिविषयमिति सम्भवादुभयाधिक्यविषयत्क्षेण वा व्याख्येयम्।

यानि त्वेकादश्याः शुद्धत्वसम्पूर्णत्वमात्रमुक्त्वा द्वादश्या एव केवलाय आविक्यं प्रतिपाद्य परदिने उपवास विदधाति बहूनि वचनानि दृश्यन्ते। तेषु एकादश्याधिक्यमध्युपलक्ष्यत इत्युक्तम्।

“एकादशी तु संपूर्ण सदशा चोत्तरा भवेत्।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव हि वर्धते”॥

इत्यादिषु चशब्दवशात्तच्छ्रौतमपि वर्तु शक्यते। येषु तु “उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां तु पारण” मित्यादिषु द्वादश्याः शुद्धत्वाभिधानात्तदुपलक्ष्यतु न शक्यते। तानि वैष्णवविषयाणि सर्वाणि वा तथेति दिक्।

अत एव—

“एका लिस्या तु संयुता यदि विज्ञा परा भवेत्।

अथवैकादशी नास्ति दशम्या चान्यसंयुता॥

कलाप्यकाष्ठा द्वादश्या यदि स्यादपरेऽहनि।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति पूर्वस्मिन्पारणे कृते”॥

इति यद्ग्रहापुराणवचनं शुद्धद्वादश्यां पारणनिषेदद्वारा, “अथवाकादशी नास्ति दशम्या चाथ संयुता” इत्युक्तायामनधिकायामपि शुद्धैकादश्यामुपवासप्रतिषेधकं सञ्चुद्धद्वादश्यामेवापवास विदधाति। तदपि वैष्णवविषयम्। “समा हीनाधिकोत्तरा” इति वचनविरोधात्। संयुक्ताग्रहणादपि तथा। “उदयात्प्रायदशम्यास्तु शेषः संयोग उच्यते” इति कूर्मपुराणात्। एका पूर्वदिनगता। लिस्या कलामात्रेण। शर्थादशम्याः। परा परदिनगता।

यत् पृथ्वीचन्द्रोदये शुहमारदीयनामा लिङ्गितमनन्यगतिर्क्ष स्पष्टं वचनम्—

“संपूर्णेकादशी शुद्धा द्वादशयां नैव किञ्चन ।
द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कर्यं भवेत् ।
पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तथिः” ॥ इति ।

तद्देमाद्विषयलिखनात्सर्वैश्चैकादशीमात्रवृद्धौ विद्वैकादशयां वा,
गृहियतिव्यवस्थाप्रतिपादकवाक्यलिखनादनाकरम् । तस्माच्छुद्धाया-
मनधिकार्यां द्वादश्याधिक्येऽपि । पूर्वेद्युरेवोपवासः सर्वेषाम् ।
द्वितीयदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तर्यं तु पारणम् ।

“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंक्षिप्तः ।
तमतिकस्य कुर्वात पारणं विष्णुतत्परः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

केचित् “विष्णुतत्परः” इति वचनाद्वैज्ञाविषयमेतदिति
घदन्ति । एवमन्यत्रापि पारणादिने द्वादश्याद्यपादानुवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

या तु शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका तस्यां सर्वेषां परेद्युरेवो-
पवासः । “पूर्णाधिकादशी स्याज्या वर्धते द्वितयं यदि” इति
स्कन्दपुराणवचनात् ।

“संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि” ॥

इति नारदवचनाच्च । एतद्विषयमेव—

“षष्ठिदण्डात्मिकायाश्च तिथेनिकमणे परे ।
अकर्मणं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना” ॥

इति गौडनिवन्धलिखितं वचनम् । षष्ठिदण्डात्मिकाया-
इत्यविद्योपलक्षणम् । गौरीवतादवप्येतस्यापवाद उक्तः । पारणं च
परदिने द्वादशीमध्य एव । तद्योग्यद्वादशीलाभ इत्युक्तम् ।

या तु शुद्धाधिकानधिकद्वादशिका तत्र सकामानां पूर्वेद्युनिष्का-
मानामुत्तरेद्युरुपवासः । तथा च स्कन्दपुराणे—

“प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्त्याहोरात्रमास्थिता ।
द्वादशयां च तथा तात द्रश्यते पुनरेव सा ॥
पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा विभो” इति ।

अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

“संपूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
पूर्वमुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां वसेत्” ॥

इति मार्कंडेयवचनैकवाक्यत्वात् ।

“निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।
प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमाः” ॥

इति स्कन्दपुराणे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरत्रोपवास-
विधानाच्च । तेनेदं निरस्तं सकामनिष्कामशब्दयोरेव गृहियतिपरत्वम् ।
गृहिणां प्रायः सकामत्वाद्यतीनां च निष्कामत्वात् । एवं सति
वनस्थनैषिकविधवानामन्युपलक्षणं भवतीति । सकामशब्दस्य गृहि-
मात्रपरत्वे निष्कामस्य तस्योत्तरत्रोपवासविधानानुपत्तेः । एवं सति-

“पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।
आत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा” ॥

विधवायाश्च तत्रैव “परतो द्वादशी न च” दित्यत्र वनस्थयति-
विधवानैषिकपरतया शब्दानामेकनिष्कामार्थोपलक्षकत्वात् । “द्वितीये
द्विगुणं चरेत् । तुतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिं” रिति-
वदेकवाक्यता लभ्यते । अन्यथा प्रत्यधिकारिपर्यवसानगत्या
वाक्यभेदो भवेत् ।

माधवादीर्णं तु “निकामस्तु” इति वाक्यालिखनाद्गृहित्या-
दिशबदानां यथाश्रुतपरत्वंभेव संमतम्। विष्णुप्रीतिकामैस्त्वेतद्वशे
विषये दिनद्वयेऽप्युपवासः कर्त्तव्यः।

“संपूर्णेकादशीयत्वं प्रभाते पुनरेव सा ।
लुप्त्यते द्वादशी लस्मान्तुपवासः कर्त्तव्येत् ॥
उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः”

इति वृद्धवशिष्ठवचनात्। लुप्त्यते सूर्योक्त्य न स्मृशति । तेन
समाप्ति गृहते ।

तत्त्व—

“संपूर्णेकादशी यत्वं परतः पुनरेव सा ।
त्रयोदशी उषः काल उपोष्या तत्र का भवेत् ॥
उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः”

इति स्कन्दपुराणवचने त्रयोदशी उषः काल इति न्यूनद्वादशी-
ग्रहणसुपलक्षणम् ।

अग्र केचिन्मैताभ्यां वचनाभ्यामेकमधिकारिणं प्रतीतरेतरयुक्तं
तिथिद्वयमुपोष्यमिति विधीयते । पक्षनिमित्तकस्योपवासस्यावृत्तेन्द्रव्या-
यत्वादधिकारिकल्पनापत्तेश्च । किन्तु कल्पनैव गृहित्यतिरुपाधिका-
रिभेदेन पृथक्पृथक्तिथिद्वयमुपोष्यत्वेन विधीयते कैश्चित्पूर्वा
कैश्चिदुत्तरेतीति वदन्ति ।

‘तदशुकम्। द्वन्द्वसमानार्थेन तिथी इत्येकशेषेतरेतर-
योगस्य प्रतीतेः। “विष्णुप्रीणनतत्परै” रित्यधिकार्यम् । तस्यापि
ध्रुतत्वात् । इतरथैतस्यानर्थक्यापत्तेः। आवृत्तेष्व वास्त्रि-
कल्पान्तैकमित्तकस्येत्यर्पिदोषः । तस्मादाङ्गस्येन विष्णुकामेनाधि-
कारिणेतरेतरयुक्तं तिथिद्वयमुपोष्यमित्येव वचनार्थः।

आथ विद्वा निर्णयते—

तत्र या विद्वाधिकाधिकद्वादशिका सा सर्वेषां परैव । तत्र
विद्वानिषेयवाक्यान्यनन्तानि वैष्णवेभिर्व स्मातैत्त्वपि निरङ्गुकांशः
प्रवर्तमते । या च विद्वरनधिकानधिकद्वादशिका सा सर्वेषां विद्वैव ।

तथा च पद्मपुराणम्—

“एकादशी दशाविद्वा परतोऽपि न वद्धते ।

यतिभिर्गृहिमिश्रैव सैवोपोष्या क्षये तिथिः” ॥ इति ॥

“परतो न वद्धते” इत्यनेनैकादश्याः साम्यमपि गृहते ॥
क्षयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि संभवत्येव । एकादश्याः
सूर्योदयाश्वर्णत् । तथापि पृथक्क्षयग्रहणानर्थक्यापत्तेरत्र न्यूनत्वरूपः
सूर्योदयात्प्राक्समासिल्प एकादश्याः क्षयः क्षयशब्देन गृहते ।
स च यत्पर्यम् । साम्ये मुमुक्षूणामुत्तरत्रोपवासस्य वस्यमाणवात् ।
यद्यपि चात्रैकादश्या एवानाधिक्यमुक्तम् । तथापि द्वादश्याः
अपि द्रष्टव्यम् ।

“दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतत्वेत्प्रयोदशी” ॥

इति स्कन्दपुराणे तस्याप्यभिधामात् ।

तथा—

“यदि दैवाच्चु संसिद्ध्येदेकादश्यां तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत्” ॥

इति नारदवचनेऽपि ।

अन्यथा द्वितीयदिन उपवासे त्रयोदश्यां पारणं स्यादिति
व्यतिरेकप्रतीतेरपि तथा ।

“एकादशी यदा विद्धा द्वादश्यां न प्रतीयते ।
द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कर्थं भवेत् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वैरेव न संशयः” ।

इति बृहत्पारदीये द्वादशीमात्राधिक्ये विद्धायां परत्रोपवास-
विधानात् ।

एतद्वचनैकवाक्यतयैव—

“एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम्” ॥

इति व्यासवचनेऽपि तादृशे “यदीच्छेदि” त्यर्थवादमात्रम् ।

न तु मुमुक्षुणमेवोत्तरत्रोपवासार्थमित्यभिग्रेतमेतद्वचनबला-
द्विद्यायां द्वादशीमात्राधिक्ये सर्वेषामुत्तरत्रोपवासां वदतां
माधवादीनाम् । एकादश्यात्त्र नाधिक्यं न्यूनत्वेन साम्येन च
भवतीत्युक्तम् ।

तत्र न्यूनत्वे “दिनत्रयमृते” इति “यदि दैवा” दिति च ।

“द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तामेवोपवसेत्काममकामो विष्णुतत्परः” ॥

इति कूर्मपुराणं चोपोद्वलकानि विद्धोपवासे ।

साम्येऽपि—

“एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरहालकोऽवौत् ॥
द्वादशी स्वल्पमल्पापि यदि न स्यात्परेऽहनि ।
दशमीमिथिता कार्यं महापातकनाशिनी” ॥

इत्यादीनि ऋष्यशृङ्खलशिष्टादीनां विद्धानुग्रहवचनानि सामन्यतः
प्रवृत्तानि ॥

“अविद्धानि लिषिद्वैथेन् लभ्यन्ते दिनानि तु ।
मुहूर्तेः पञ्चमिविद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः” । इति च ॥

मुहूर्ते पञ्चकं चम्लणोदयमारभ्यः सूर्योदयादारभ्यः तदग्रहणे
त्रिमुहूर्ताधिकक्षयाभावाद्द्वितीयदिने एकादशीसत्त्वावश्यंभावेनावि-
द्धाऽलाभासंभवादित्युक्तम् । ततश्च दशमीव्यासौदयिकत्रिमुहूर्तोत्तरं
प्रवृत्ताया एकादश्यात्त्रिमुहूर्तश्चीणायाः सूर्योदयसाम्यमेव भवति ।
एतदर्थमेव मुहूर्तपञ्चकनियमोऽपि । ततो वेधाधिक्ये “परतोऽपि न
घट्ठते” इत्यस्यासंभवात् । “यतिभिर्गृहिभिः” श्वैरेत्यज्ञ गृहिपदं च
पुत्रवद्विश्वाविषयम् । तेषामेकादशीदिनक्षये उपवासप्रतिषेधात् ।

“एकादशीदिनक्षय उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मध्यायां पिरडदो यथा” ॥ इति ॥

“दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।

यदीच्छेत्पुत्राणैत्रणामृद्धिं संपदमात्मनः” ॥ इति ॥

“एकादशीषु नष्टासु रविसंकरणे तथा ।

पारण्ण चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्मृही” ॥

इत्यादिभिः । ततश्चास्मिन्विषये तैर्द्वादश्यामेवोपवासःकार्यः ।

“एकादश्यां यदा वृत्स दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्वयोदश्यां तु पारणम्” ॥ इति ॥

“एकादश्यां यदा राजन् दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

तदा होकादर्शीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥

इति पितामहगोभिलादिवचनेभ्यः ।

अत्र च यद्यपि पुत्रवद्गृहिविषयत्वं स्पष्टं न श्रूयते । तथाप्या-
काड्क्षावशादेव तद्विषयत्वं भवति । इतरेणां पूर्वत्रैवोपवासविधाने-
नाकाड्क्षाऽभावात् । केषुविद्धचनेषु पुत्रवद्गृहिविषयत्वेन
कल्पनिषेधसमित्याहाराच्च ।

तथा च कूर्मपुराणे—

“दिनक्षये तु संप्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
दशमीशीशसंयुक्तं भुक्तं भुक्तीत कवाचन” ॥ इति ॥

भविष्यत्सुराणेऽपि—

“दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां च पात्तणम्” ॥ इति ॥

अत्र च निषेधवाक्येषु सरोपवासविधिक्येषु च तिथित्रयस्तु-
ग्वारलुपो अतिविषयपरिभाषितो दिनक्षयो गृह्णते । तेष्व तत्रैव
पुत्रवद्गृहिणामुपवासनिषेधः । पत्रः चोपवासः । सूर्योदयपर्यन्तत्वरूपे
साम्ये तु पुत्रवासामपि पूर्वत्रैवोपवासः । निषेधाप्रवृत्तेः । तत्सापेक्षस्य
च द्वादशयुपवासविधेरप्यप्रवृत्तेः । पत्रभिग्रायेत्वा च हेमाद्रौ
भविष्यत्पुराणम्—

“एकादशी कलाय्येत्वा वरतो च च वर्धते ।
गृहिभिः पुत्रवद्ग्रिहं लैक्षेष्वेष्या तदा तिथिः” ॥ इति ॥

तत्त्वा “अतिविष्युहिमिष्वै लैक्षेष्वेष्या क्षये तिथिः” रित्येत-
द्वचनगतस्यापि क्षयशब्दस्व न्यूनत्वसंपदिनक्षयवरत्वस्योक्त्वात्तत्रैव
यतीनां यूर्बेषु युक्तवास्ये विज्ञानभिकाशाम् । साम्ये तु मुमुक्षुत्वात्तीनां
शुद्धद्वादश्यामेवोपवासः ।

तथा च विष्णुरहस्ये—

“दशमीमिश्रिता पूर्वा पूर्णा च द्वादशी परा ।
एकादशर्ता महाप्राप्त उपवासः कर्त्तु भवेत्” ॥

इत्युक्तक्ष्येकं “शुद्धैव द्वादशी राजमुपोष्यम मोक्षकर्मस्त्रिभिः”
रिति । अत्र परा परदिनगतैव । न तु पूर्वा “अद्वैतां प्रविष्टा” इत्युक्तम्

एकादशपरः सूर्योदयपर्यन्तत्वत्रतीतिः ॥ अस्यथा वरशब्दस्य
वैयज्ञानिकत्वे ॥

व्यासेनापि—

“दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि सुप्तये ।
एकादशर्ता महाप्राप्त उपवासः कर्त्तु भवेत् ॥
पात्तणं तु त्रयोदश्यां पूर्वत्रैव लग्नार्दनम्” । इति ।
लुप्तये त्रयोदश्यां न दूशयत इत्यर्थः ॥

एवं सति—

“एकादशी दशाविज्ञा द्वादशी न च वर्द्धते ।
तत्रोपोष्या द्वादशी इत्यात्मोदश्यां च पात्तणम्” ।

इत्यादीनि सामान्यवाचाम्बिष्यि मुमुक्षुविषमस्ति पुत्रवद्गृहि-
त्विष्याणि वा दृष्ट्याति ।

यत्—

“दिनक्षयेऽपि शुद्धैव द्वादशी मोक्षकर्मस्त्रिभिः ।
उपोष्या दशमीविज्ञा नोपोष्यैकादशी सदा” ॥

इति सुमन्तुसत्यवत्वत्वाम् ,

“उपोष्या द्वादशी शुद्धा एकादश्यां दिनक्षये ।
मुमुक्षुभिर्दशाविज्ञा नोपोष्यैकादशी तिथिः” ॥

इति शारदापुराणवचनं च,

तत्र परिभाषितो दिनक्षयो न ग्राहः । किन्तु विज्ञत्वा-
त्सूर्योदयास्पर्शमात्रमेकादश्याः । तत्र द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपे
साम्येऽपि संभवत्येवेतीदमपि वचनद्वये साम्य-
विषयमेव । न्यूनत्वविषयत्वे “अतिविष्युहिमिष्वै” ति वचन-
विरोधात् ।

न चैतद्विरोधात्तदेव साम्यविषयमस्त्विति आच्यम् ।
न्यूनत्वे परा साम्ये पूर्वेन्यनौचिन्यात् । न्यूनत्वे मुसुक्षणां
शुद्धादश्युपवासाभ्युपगन्तृणां साम्येऽपि तस्यैव संमतत्वाच्च ।
तेन यानधिकद्वादशिका न्यूनत्वेन विद्वानधिका तस्यां पुत्रवदव्य-
तिरिक्तानां गृहिणां यतीनां च पूर्वेन्योपवासः । पुत्रवतामेव परेद्युः ।
साम्येन तु तादृश्यां गृहिणां सर्वेषां पूर्वेन्युरेव, यतीनां परमुत्तरेद्युरिति
“यतिभिर्गृहभिश्चैव” ति “गृहिभिः पुत्रवद्विश्चे” ति वचनद्वयाङ्गस्येन
इतरेषां च तथा नाञ्चस्याभावेन व्यवस्था ।

मदनरत्ने तु “सुमन्तुस्त्यव्रतशारदापुराणवचनस्वरसात्तत्र
सदाशब्दध्रवणाच्च विद्वन्यूनायामपि मुसुक्षणां परेन्युरेवोपवासः ।
“यतिभिर्गृहभिश्चे” ति यतिपदं तु नियमपर्यायनियतियुक्ता-
मुसुक्षुनैष्ठिकवानप्रस्थादिपरमि” त्युक्तम् ।

हेमाद्रिणा तु निर्णय पवमेव कृतः । यतिपदस्य तु कापि
गतिर्न कुतेति ।

यदपि तिथितरवे कालविवेकसम्बत्तरप्रदीपादिषु द्वृष्टम्—

“एकादशीमुपवर्सैद्वादशीमथवा पुनः ।
विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां कचित् ॥
कुर्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् ।
उपेष्य द्वादशीं तत्र ब्रयोदश्यां तु पारणम् ॥
उदयात्प्राप्नुश्यास्तु शेषः संयोग इत्यते ।
उपरिष्टात्प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥

इति कुर्मपुराणवचनमुभयानाधिक्येऽपि विद्वानिषेधपूर्वकं
द्वादश्युपवासविधायकमुदाहृतम् ।

“उदयोपरिविद्वा तु दशम्यैकादशी यदि ।
दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दक्षताल्पाकशासनः ॥

दशम्यैकादशी विद्वा गान्धारी तामुपोषिता ।
तस्या: पुत्रशतं न एवं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।
ये कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् ।
आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत्” ॥

इत्यादीनि च सामान्यवचनानि तदनुरोधेनासंकोचेनैव
च्याख्यातानि । तत्र कुर्मपुराणवचनं तावदाचार्यचूडामणिप्रभृति-
भिर्गृहेऽपि” न लिखितमनाकरमिव प्रतिभाति । साकरमपि वा
मुसुक्षुविषयं पुत्रवद्वृहस्थविषयं वा व्यख्येयम् । सामान्यवचनानि
त्वाधिक्यविषयाण्यपि व्याख्यातुं शक्यन्त एव । तेषामसंकोचे
विद्वानुग्रहवचनानां सर्वेषाभानर्थक्यापत्तेः । तेषां कथञ्चिदल्पो-
दयविद्वाविषयतया व्याख्यानेऽपि “मुहूर्तैः पञ्चमिर्विद्वा
ग्राह्यैवैकादशी तिथि” रितीद्वं विद्वानुग्रहवचनं बोपदेवानन्तमद्वृ-
हेमाद्रियादिभिर्दक्षिणात्यैराचार्यचूडामणिप्रभृतिश्च गौडैरपि धृतमत्य-
न्तानर्थकं स्यात् । तस्मादुभयानाधिक्ये विद्वापि पूर्वोक्तव्यवस्थया
ग्राह्यैवेति” ।

या च विद्वाधिकानधिकद्वादशिका सा सर्वैरपि परैवोपोष्या ।
द्वादश्यनाधिक्यं द्वेषा सूर्योदयपर्यन्तत्वेन ततोऽर्धांगेव समाप्त्या
वा । उभयथापि परा । तत्राद्ये पक्षे वचनानि—

पदपुराणे—

“द्वादशीमिश्रिताऽकार्या सर्वत्रैकादशी तिथिः ।
द्वादशी च ब्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वा” । इति ॥

तथा—

“सर्वत्रैकादशी ग्राहा द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
ग्रात्मवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ इति ॥

उपोषणं नित्यं प्राधानम् । तत्र चान्त्यकलावच्छिन्नैकादशो
मुख्या । तातृशी चाधिकये द्वादश्यां लभ्यत इति सैवोपोष्या । पारणं
त्वद्भूम् । तत्रापि द्वितीयदिनेऽन्त्यकलावच्छिन्ना द्वादशी यदि लभ्यते,
यथोभयाधिकये, सदा सम्यगेव । नो चेत्तत्रयोदश्यामपि
भर्वात्वत्यर्थः ।

अत एव नारदः—

“द्वादशैकादशी यत्र संगता त्रिदशाधिप ।
तामुपोष्य ततः कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी कला यत्र परतो द्वादशी भवेत् ।
तत्र क्रतुशर्तं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥

परतः एकादशीकलोत्तरम् । द्वितीयपक्षे कूर्मपुराणे—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
तत्र क्रतुशर्तं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्” ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
सोपोष्या च प्रयत्नेन महापुण्यविवर्जनी” ॥ इति ॥

अस्मिंश्च द्वादशीदिनक्षये पुत्रवद्गृहस्थैरुपवासो न कार्यः ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमवितः” ॥

इति कूर्मपुराणवचनात् ।

किन्तु तैस्तत्र नर्कं कार्यम् । तथा च वृद्धशातातपः—

“एकादशी यदा विज्ञा द्वादशी च क्षयं गता ।
क्षीणा सा द्वादशी श्रेया नर्कं तत्र विघ्नीयते” ॥ इति ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयं गता ।
तत्र नर्कं प्रकुर्वीत नोपवासं गृहाश्रमो” ॥ इति ॥

कैश्चित्तु पूर्वोक्ते एकादशीदिनक्षये अत्र च द्वादशीदिनक्षये
उपवासनिषेधे तु किंचिद्भूम्यं प्रकल्पये द्विति सामान्यवचनात् “नर्कं
हविष्याम” मिति वचनोक्तभक्ष्यप्रकल्पनमुक्तम् । ततत्र विशेषतो
द्वादश्युपवासविधाने, अत्र च नर्कविधाने सर्वात विचारणोयम् ।

एवं सति यानि—

“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।
तदानीं दशमीविज्ञाप्युपुष्टैकादशी तिथिः” ॥

इत्यादीनि विज्ञानुग्रहवचनानि । तानि सर्वाण्येकादश्या
अप्यनाधिकये द्रष्टव्यानि ।

यत्तु माधवेन “शुद्धाधिकावद्विद्वाधिकायामपि द्वादश्यनाधिकये
गृहियतिव्यवस्थैव ।

“एकादशी विष्वज्ञा चेन्दुक्षेऽकृष्णोऽविशेषतः ।
उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वमेव सदा गृही” ॥ इति ॥

प्राचेतससामान्यवचना,, दित्युक्तम् । तत् “संपूर्णैकादशी यत्र
परत्र पुनरेव सा” इत्यादिवहुवचनैकवाक्यतया प्रचेतोवचनस्यापि
शुद्धाविष्ववत्स्यैव युक्तवादयुक्तम् ।

या तु विद्वानधिकाधिकद्वादशिका तस्यां शुद्धद्वादशयामेवोप-
वासो द्वादश्यामेव पारणं च । तत्पर्यामद्वादशीलामे । तदलाभे-
तामुल्लङ्घ्यापि ।

तथा च नारदीये—

“उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।
द्वितीयेऽहि यदा न स्यात्स्वल्पाप्येकादशी तिथिः ॥
तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वद् सूतज्ञः ॥

सूत उवाच—

यदा न प्राप्यते विग्रा द्वादश्यां पूर्ववासरः ।
रविवक्तार्थमात्रोऽपि तदोपोष्यं परं दिनम् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।
निर्गता चेत्योदश्यां कला वा द्विकलापि चेत् ॥ इति ॥

ब्रह्मवैष्टर्णेऽपि—

“एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ॥

यदीच्छेत्प्रथमादमात्रम् । न चैकादशीनिमित्तं उपवासः
कथं द्वादश्याम् । न हि तिथ्यन्तरेष्वेवं कुत्रापि दृष्टमिति वाच्यम् ।
किमत्र दर्शनेन वाचिनकेऽर्थे । किं हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति
वचनस्थातिभारः ।

अत एवोकं कूर्मपुराणे—

“एकादशीमुपवसेद्वादशीमयवा पुनः ।
विमिथां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां कन्वित् ॥ इति ॥

अत एव चैकादशीव्रतमपि “द्वादशी मे सदा प्रिया” इत्यादिषु ।

यानि तु विद्वानुग्रहवचनानि, तानि यथा—

“एकादशी द्विशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते ॥
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सद्या तिथिः” ।

इतिवचनबलात्परत एकादश्यभावे अवर्त्तन्ते ॥

तथा—

“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ॥
तदानीं दशमीविद्वायुपोष्यैकादशी तिथिः ॥
प्रयोदश्यां यदा न स्याद्वादशी घटिकाद्यम् ।
दशम्यैकादशी विद्वा सैवोपोष्या तदा तिथिः ॥
दशमीशेषसंयुक्ता उपोष्यैकादशी तदा ।
यदा न स्यात्प्रयोदश्यां मुहूर्तं द्वादशीतिथिः” ॥

इत्याद्यृष्ट्यशृङ्खारीतविष्णुरहस्यादिवचनबलात्परतो द्वादश्यह
अप्यभावे । अत एव वचनान्तरेषु सामान्योक्त्योभयाधिक्य-
स्यापि संग्रहः ।

“एकादशीं दिशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् ।
क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुताम्” ॥ इति ॥
“एकादशी भवेत्काचिद्वशम्या दूषिता तिथिः ।
वृद्धिपक्षे भवेत्तेषः क्षयपक्षे तु पुण्यदः” ॥ इति च ।

सोमश्चान्द्री तिथिः ।

गौडनिबन्धेषु तु “पक्षहानौ स्थिते सोमे लक्ष्येदशमीयुताम्”
इत्युत्सर्वार्द्धपठितं शुल्कपक्षे दशमीविद्वा सर्वथा न कर्तव्या कृष्णपक्षे
तादृश्यपि कर्तव्येत्येतदर्थत्वेन च वचनव्यास्थानम् ।

तदयुक्तम् । किं यदशमीयुक्तमेकादर्शी केषुचिद्विषयेषु
वर्जयेत्तच्छुक्तं क्षम्पैवेत्येतत्परमिदं । वचनम्, उत यदशमीयुतां
केषुचिद्विषयेषु कुर्वीत तत्क्षणपक्षं इत्येतत्परम् । आद्ये
उभयवृद्धयन्तरवृद्धयोरपि कृष्णपक्षे विद्धायाः कर्तव्यतापत्तिः ।
अन्त्ये उभयानाधिक्येऽपि शुक्रपक्षे तस्यास्त्यागापत्तिः ।
न चैतत्तेषामपीष्टम् । पूर्वोक्तव्यवस्थायास्तु पक्षद्वयविषयत्वे
इदं वचनं व्यर्थमेव ।

यदपि तिथितत्त्वे—

“दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।
नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्विनैकादशीत्रतम्” ॥

इति वचनात्सर्वदा वैष्णवस्य यदरुणोदयविद्वावर्जनं प्राप्तं
तच्छुक्तपक्षं पवेत्येतदर्थत्वेनैतत्प्रचन्द्रव्यास्यानम् । तदपि वैष्णवारु-
णोदयविद्वापरत्वेऽस्य वचनस्य कस्यचिद्वितोरभावाद्वैष्णवसमाचार-
विरोधाभायुक्तम् ।

किं च “पक्षहानौ स्थिते सोमे” इत्यत्र सोमहानिपक्षं इत्यथमर्थः
कर्त्यं प्रतीयते । येन कृष्णपक्षप्रतीतिः स्यात् । वृद्धिपक्षे क्षयपक्षं
इत्यत्रापि वृद्धिक्षययोश्चन्द्रसंबन्धित्वे न किञ्चित्प्रमाणम् । तिथिसंब-
न्धित्वं तु तिथिसमित्याहारादेव गम्यते । तथा सति—

“यथा मलिम्लुच्छं पूर्वोद्देषो मासस्तथोक्तः ।
त्वाज्या तिथिस्तथा पूर्वोद्दौ प्राप्त्या सदोक्तरा” ॥

इति सामान्यवचनैकवाक्यतापि लभ्यते । अत एव च—

“तिथिः स्यास्त्या परिवर्जनीया धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुष्यैः ।
विहीनश्वयापि चिह्नज्ञनीया यवाग्रतो वृद्धिमुपैति पक्षे” ॥

इत्यपि वचनं पक्षशब्दस्यापि तिथिपरत्वादेकादशीविषयं
पूर्वोक्तव्यवस्थानुग्रहेनैव व्याख्यातमनन्तभट्टादिभिः । पक्षशब्दस्वर-
सात्पक्षवर्जनीविषयं वा व्याख्येयम् । न तु कर्तव्यविषयं
शुक्रपक्षप्रतीतिः । तस्माद्वादशीमात्राधिक्येऽपि द्वादश्यामेवोपवासः
पक्षद्वयेऽपि ।

यन्तु समयोदयोते—

“सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिथिता नरैः ।
प्रातर्भवतु मा वा भूद्यतो नित्यमुपोषणम्” ॥

इति वचनं लिखित्वा तज्ज प्रातख्योदश्यां द्वादशी भवतु मा
वा भूदिति व्याख्याय तेन श्रयोदश्यां द्वादशीसत्त्वेऽपि विद्धायामे-
वोपवास”इत्युक्तम् । तत्र दशमीमिथितैकादशीत्युक्ते तदुत्तराव्यवहित-
प्रातःकालस्यैव प्रातःपदात्प्रतीतेख्योदशीप्रातःकालविषयत्वेन
व्याख्यानं तावदयुक्तम् । अत्यवहितोत्तरप्रातश्चहरणे तु द्वादश्यां
प्रातरेकादशी भवतु मा वा भूदित्यर्थः स्यात् । ततश्चैकादशीमात्राधिक्ये
विद्धायामुपवासः स्यात्तदपि बहुवचनविरुद्धमिति हेमाद्यादिसकल-
निबन्धेषु दृष्टम् । “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिथिता नरै” रित्येवं
रूपमेव तद्वचनम् । तेन यथोक्तैव व्यवस्था । एवमष्टस्वपि भेदेभ्ये-
कादशी निर्णीता ।

तेनैव संग्रहः ।

सर्वैरप्युपनीतैश्च शक्तस्तत्कालमात्रके ।
भृत्यमात्रं न भोक्तव्यं शुक्रे कृष्णे हरेदिने ॥
तत्रापि गृहिणां कृष्णे तद्विद्वानां च यत्र वा ।
निराहारस्थितिर्नोक्ता तत्र भूलादिभक्षणम् ॥

ब्रतं तु नित्यं गृहिणां शुक्रायामेव पुत्रिणाम् ।
 तद्दिनशानां तु सर्वेषां कृष्णायामपि तद्भवेत् ॥
 शयनीबोधनीमध्ये कृष्णायां पुत्रिणामपि ।
 तत्रापि शुद्धगृहिणां पुत्रिणां नेति केचना ॥
 वैष्णवानां तु सर्वस्यां कृष्णायामपि तद्भवेत् ।
 निषेधो रविवारादौ तन्निमित्तोपवासगः ॥
 श्राद्धप्राप्तव्युपेष्यमाद्याय पितृसेवितम् ।
 कृष्णायामपि काम्यं तु पुत्रवद्गृहिणामपि ।
 सधवा पत्न्यनुज्ञानाद्वतादिष्वयिकारिणी ।
 पुष्पालङ्कारवस्त्रादि ब्रतेऽप्यस्या न दुष्यति ॥
 शारीरनियमोपेतं ब्रतं कार्यं रजस्यपि ।
 आशौचे च तथा सर्वे पूजामन्येन कारयेत् ॥
 पारयित्वापि चान्तेऽङ्गं दानहोमादिकं भवेत् ।
 नित्ये प्रारब्धकाम्ये च पयोमूलादिभक्षणम् ॥
 नक्तैकमक्ताद्यपि वा भवेन्मुख्यसधर्मकम् ।
 मुख्याशक्तावशक्तौ च तत्रापि स्त्रीसुतादिभिः ॥
 द्विजोक्तमेन वा दत्त्वा दक्षिणां कारयेद्वतम् ।
 विहितानामनुष्ठानं निषिद्धानां च वर्जनम् ॥
 दिनवयगतं काम्येऽवश्यं कार्यं न नित्यके ।
 सर्वेष्वेषोपवासेषु ग्रातः पारणमिष्यते ॥
 तेन माध्याहिकमपि तत्रैवाकृष्य चर्त्येत् ।
 द्वादश्याः प्रथमः पादः पारणाहे भवेद्यदि ॥
 प्रातस्तदा तमुलङ्ग्य पारयेद्विवासरम् ।
 द्वादशी भुजिपर्याप्ता यदि तत्रैव पारयेत् ॥
 प्रातमध्याह्योः कृत्य नित्यं निर्वर्त्य चोषसि ।
 त्रयोदश्याद्विकालम्ययोगादि यदि वारिणा ॥

भद्रान्तः पारयित्वापि स्वकाले तत्तदाचरेत् ।
 सूर्योदयात्पूर्वतनमस्त्रणोदयसंक्षकम् ॥
 सुहर्त्सद्वितयं व्याप्त्याग्रिमसूर्योदयावधि ।
 एकादशी स्थिता शुद्धा यदि तत्रास्त्रणोदये ॥
 दशमीसंयुता किञ्चिदपि विद्धा ततः स्मृता ।
 सा विद्धा वैष्णवैनित्येऽप्येकस्या अथ निर्गमे ।
 परित्याज्या तदन्यैस्तु काम्ये सति च संभवे ।
 नित्यादो सा त्वविद्वै तान्प्रत्यय तु सर्वदा ॥
 विद्धा कदाचिद्ग्राहापि युक्ता सूर्योदये दिशा ।
 एतावता विशेषेण व्यवस्थावचनं सताम् ॥
 ग्रन्थे वैष्णवतन्निमित्यत्वेन वेशयोः ।
 एवं व्यवस्थिते वेदे विद्धा त्यज्यैव वैष्णवैः ॥
 शुद्धाप्यन्यतराधिक्य इति वैष्णवनिर्णयः ।
 वेधेनाकोदयस्थेन क्रियते स्मार्तनिर्णयः ॥
 शुद्धा विद्धा द्विधैकैका चतुर्धाधिकमभेदतः ।
 प्रथमाया द्वितीया उभयोनोभयोरिति ॥
 तत्र यानधिका शुद्धा सैवोपोस्यास्त्रिलैरपि ।
 द्वादश्या अधिकत्वेऽपि द्वायाधिक्ये परैव सा ॥
 शुद्धाधिकायां द्वादश्या अनाधिक्ये यतिः पराम् ।
 गृही पूर्वं हरिप्रीतिकामः कुर्याद्विद्योमपि ॥
 विद्धायामुभयाधिक्ये सर्वेषामुत्तरा मता ।
 एकादश्या अनाधिक्ये विद्धाया न्यूनताकृते ॥
 द्वादश्यनाधिकत्वे च पुत्रीतरगृहाश्रमैः ।

यत्यादिभिश्च सोपेष्या पुत्रिभिर्द्वादशी तदा ॥
 समत्वे न त्वनाधिक्ये विद्वायाः पुत्रिणामपि ।
 पूर्वा परा मुमुक्षुणां न्यूनत्वेनापि नाधिका ॥
 विद्वा परैव भिक्षुणामिति केचित्प्रचक्षते ।
 विद्वाधिका यदा नन्दा द्वादश्यनाधिका समा ॥
 तदा परैव सर्वेषां न्यूना वेदद्वादशी तदा ।
 नकं स्यादप्त्रिगृहिणां नन्दा त्वनधिका परा ॥
 यदि स्यादधिका तत्र शुक्ले कुञ्जेऽविशेषतः ।
 द्वादश्यामुपवासत्वा द्वादश्यामेव पारणम् ॥ इति ॥

अथ काम्यैकादशीब्रतपद्धतिः ।

अग्रमत्र काम्योपवासप्रयोगकमः । दशम्यां दिवैव कांस्यमांस-
 क्षारलवणादिवर्जं हविष्यमन्नमनन्त्याशं भुक्त्वा तदनन्तरं दन्तकाष्ठेन
 दन्तान्संशोध्य तस्यामेव रात्रौ श्वः करिष्यमाणोपवासो-
 द्वेशेनाघाङ्गमैथुनवर्जनभूमिशयनादिनियमान् दिनत्रयकर्त्तव्यान्
 स्वीकुर्यात् ।

ततो नियमेन तां रात्रिमतिवाह्य दन्तधावनवर्जं प्रातः स्नात्वा
 नित्यकृत्यं विश्रायार्थरात्रादवर्गेव सपास्त्वा दशम्या युक्तायामेका-
 दश्यां चेदुपवासस्तदा ज्ञातरेत्, तदूर्खमप्यनुवर्त्तमानया युक्त्यां
 चेदाद्यमेकादश्यर्द्धं त्यक्त्वा, सूर्योदयादुपर्यप्यनुवर्त्तमानया युक्त्यां
 चेद्रात्रौ, दर्भपाणिरुद्धमुखो यवतिलमिथवारिपूर्णं ताम्रमर्यं पात्रमा-
 दायामुकफलकामः—

“एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणं मे भवाच्युत” ॥
 इति मन्त्रेण तत्पात्रस्यालपक्षेषेण संकल्पं कुर्यात् ।

ततः पुष्पाङ्गलि देवाय समर्प्य पुनस्तत्पात्रे जलमादाय
 चैं नमो नारायणयेति विरभिमन्त्रत तज्ज्वलं पीत्वा चिचित्पुष्प-
 विरचितायां पट्टवस्त्राद्यावृत्तषुष्मणरडपिकायां वस्त्राद्यावृत्तप्रतिमायां
 शालत्रामशिलायां वा मूलमन्त्रेण वैदिकमन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्त-
 चतुर्थ्यन्तनाम्ना का षोडशोपचारैर्यथाविभवं विष्णुं संपूज्य जप-
 होमप्रदक्षिणास्तोत्रपुराणवाचनश्वरणगीतयादादिभिर्देवस्य पुरत-
 स्तस्यां रात्रौ जागरणं विधाय प्रातः स्नात्वा संभावितपक्ष्यमलोपां-
 स्तसद्विशेषविहितप्रायश्चित्तेन—

“शारीरन्तःकररणोपधातं वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।
 शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पापादनन्ते हृदि संनिविष्टे ॥
 अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्मप्रयोऽचयुतः ।
 स करोतु ममैतस्मिन्नुचिरेवास्म सर्वदा ॥
 वाहोपधाताननधो बौद्धांश्च भगवानजः ।
 शमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः” ॥

इति मन्त्रेण च समाप्ताय—

“अशानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसादसुमुखो नाथ श्वानहृष्टप्रदो भव” ॥

इति मन्त्रेणोपवासं विष्णवे समर्प्य पञ्चमहायशान् कृत्वा
 यथाविभवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणादानेन संतोष्य द्वादशी
 मोजनमात्रप्रर्याता चेदुपस्थेव माध्याह्निकपर्यन्तश्वैतवर्जं विधाय
 नैवेद्यतुलसीमिश्रेण निरामिषेण मधुर्मासतैलोपोदक्यादिशाकवर्जिते-
 नानेन कांस्यव्यतिरिक्ते भाजने यथाविभवं बन्धुमिः सह सङ्कुरुक्त्वो-
 पकान्तनियमयुक्तो रात्रिमतिवाहयेन्द्रिति । नित्ये तु शक्यविहिता-
 नुष्टाननिषिद्धवर्जनोपेतमेकादश्या वायुपर्यन्ताभ्यवहार्यनभ्यवहरणा-

त्मकं प्रधानमात्रमवश्यं कृत्वा द्वादश्यां पूर्ववत् पारशों कुर्यात् ।
अशक्तस्यानुकल्पा उक्ता एवेति ।

इत्येकादशीनिर्णयः

अथ विष्णोः शयनादिविवेचनम् ।

कृष्णैकादश्युभयैकादश्यादिवतविशेषप्रकारास्तु ब्रतकारण्डे
द्रष्टव्याः । विष्णोः शयनपरिवर्त्तनप्रबोधोत्सवाश्चाषाढभाद्रपदकार्त्तिक-
शुक्लैकादशीषु कर्तव्याः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे—

“एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढे भागवान् हरिः ।
भुजङ्गशयने शेते तदा क्षीरार्णवे सदा ॥
एकादश्यां तु शुक्लायां कार्त्तिकैमासि केशवम् ।
प्रसुं चोधयेदात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः” ॥ इति ॥

भविष्योत्तरेऽपि—

“ग्रासे भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम्” ॥ इति ॥

कटिदानमङ्गलपरिवृत्तिकरणम् । मत्स्यपुराणेऽपि—

“शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते ।
कार्त्तिके च प्रवृद्ध्येत शुक्लपक्षे हरेदिने” ॥ इति ॥

तत्रापि विशेषो “निशि स्वापो दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त्तन”
मिति । आसु चैकादशीषु वक्ष्यमाणनक्षत्रतङ्गागयोगो नियमतो
नायेत्तिः । प्रमाणाभावात् । तथात्वे त्रयोदशीवदेकादश्या अपि
वक्ष्यमाणवचनादेव प्राप्तिसिद्धे; पुनर्वचनानर्थक्याच्च, निशादिवेला-
विशेषस्त्वादरणीय एव ।

विष्णुधर्मोत्तर एकादशीमारभ्य दिनपञ्चकं शयनप्रबोधोत्सवायुक्तौ—

“एकादश्यामाषाढस्य शुक्लपक्षे जनार्दनम् ।
देवाश्च ऋषयश्चैव गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥
अभिष्ठुवन्ति ते गत्वा सततं दिनपञ्चकम् ।
उत्सवं चैव कुर्वन्ति गीतनृत्तसमाकुलम् ॥
ततस्तु चतुरो मासान्योगनिद्रामुपासते ।
सुसं च तमुपासन्ति ऋषयो ग्रहसंमिताः ॥
सशरीराणि शस्त्राणि भक्तास्तं देवमागताः ।
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे तदेव दिनपञ्चकम् ॥
विबोधयन्ति देवेशं गत्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
देवास्तथैव कुर्वन्ति तदापि च महोत्सवम्” ॥ इति ।

वाराहपुराणे त्वेतेष्वेव मासेषु शुक्लद्वादशीषु शयनादिक-
मुक्तम्—

“आषाढमासे द्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ।
य एतेन विधानेन ज्ञात्वा मे कर्म कारयेत् ॥
स पुमान् प्रणश्येत संसारेषु युगे युगे” ।

तथा—

“इयं च द्वादशी देव प्रबोधार्थं तु निर्मिता ।
त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना” ॥ इति ॥

मध्यवर्त्तिनि परिवर्त्तनेऽपि द्वादश्येव ग्राह्या । एताश्च
द्वादश्यो रात्रिसंध्यादिनेषु अनुराधाश्चवणरेवतीनामादिमध्यान्तभाग-
युक्ताः क्रमेण स्वापादिषु प्रशस्ताः ।

तथा च भविष्यत्पुराणे—

“आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्वरेवति ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनांत्सवाः” ॥ इति ॥

रेवतीत्यत्र पष्ठीलोपः । उत्सवो जागरः । अत एव च नारदीके
वचनान्तरम्—

“मैत्राद्वादे स्वपितीह विष्णुः, श्रुतेष्यं मध्ये परिवर्त्तमेति ।
पौष्णवसाने च सुरारिहन्ता, प्रवुद्धयते मासचतुष्टयेन ॥ इति ॥

यदा तु द्वादशीषु रात्र्यादिभागेषु तत्तद्वक्षत्रमागग्नामयोगस्तदा
द्वादशीनक्षत्रमात्रयोगोऽपि रात्र्यादिगतो ग्राह्यः । “पादयोगे यदा
न स्याद्वक्षेणापि तदा भवे” दिति वराहपुराणवचनात् ।

“विष्णुर्दिवा च स्वपिति न च रात्रौ विबुद्धयते ।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम्” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तराच्च ।

यदा तु द्वादशीषु तानि नक्षत्राश्येकदेशोनापि न भवन्ति,
किन्त्वेकादशीषु त्रयोदशीषु च । तदा तत्रपि तत्तद्वक्षमागग्नेगकाल
एव निशादिवेलानादरेणैव प्रस्वापादि कार्यम् ।

“अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।
पादयोगे न कर्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्” ॥

इति जीमूतवाहनोदाहृतवचनात् ।

उत्थानशयनग्रहणमहोरात्रग्रहणं चोपलक्षणम् । तेन परिवर्त्तनमाप
पादयोगेनान्यतिथौ संध्यानादरेण कर्तव्यम् । अत एव “निशि स्वायः”
इत्यस्योत्तरार्द्धे पादयोगादन्यतिथौ “द्वादश्यामृक्षसंगमा” दिति ।
“निशि स्वापः” इत्यादि च द्वादश्यामेवान्वेति । अन्यतिथौ “नाहोरात्रं
विचिन्तये” दित्युक्तवात् ।

“एवं च द्वादशयां निशादादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रमागग्नेगावरे
नियते यदा द्वादशीषु निशादेन्यत्र तत्तद्वक्षमागग्नोऽन्यतिथौ च
तदितरनक्षत्रमागस्यैव योगः । तदा तत्तद्वक्षमागग्नेऽन्यतिथौ
कर्तव्यम् । तत्र स्वयं विशेषः सायं संध्यायां प्रस्वापावर्त्तने
अवोधर्मेति ।

“द्वादशयां संधिसमये नक्षत्राणामसंभवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनवर्त्तनादिकम्” ॥

इति वाराहवचनात् ।

“संधिसमये” इति शयनादावन्वेति । संधिसमयश्च सायं-
संध्यैव ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादशां च समागतः ।

तदा विबुद्धयते विष्णुदिनान्ते ग्राह्य रेवतीम्” ॥

इति जीमूतवाहनोदाहृतवचनात् । रेवत्यन्तविवोधग्रहणं चोपलक्षणम् ।
कचित्सु आषाढकार्त्तिकपौर्णमास्योः प्रस्वापप्रबोधावुक्तौ ।

तथा च यमः—

“क्षीराद्धौ शेषपर्यह्ने आषाढ्यां संविशेषद्विः ।

निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोः संपूजयन् हरिम् ॥

ब्रह्महत्यादिकं पार्वति प्रवर्षमेव व्यपोहती” ति ।

न चाषाढस्येयं कार्त्तिकस्येयमिति छविषयेऽप्यौत्सर्गिकाण्करणे-
नाषाढीकार्त्तिकीपदे एकादशीपरे पवेति कल्पतरुकं युक्तम् ।

“आषाढशुक्लपक्षान्ते भगवान्मध्यसूदनः ।

भोगिभोगे निजां मायां योगनिद्रां समाप्तुयात् ।

शेतेऽसौ चतुरो मासान् यावद्वयति कार्त्तिकी ।

विशिष्टा च प्रवर्त्तने तदा यशादिकाः कियाः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे] “पश्नान्ते” इत्यस्य स्पष्टमभिधानात्। द्वादशी-
पदमेकादशोपरमित्यपि तदुक्तमयुक्तम्।

“प्रतिपद्मनदस्योका पंचित्रारोपणे तिथिः ।
श्रियो देव्या द्वितीया तु तिथीनामुक्तमा स्मृता ॥
तृतीया स्याद्ग्रावान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी धर्मराजस्य तथा पष्ठी गुहस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योका दुर्गाया अष्टमी स्मृता ।
मातृणां नवमी चैव दशमी वासुकेः स्मृता ॥
एकादशी अष्टीणां च द्वादशी चक्रपाणिः ।
त्रयोदशी हानङ्गस्य शिवस्योका चर्तुदशी ॥
मम चैव मुनिश्चेष्टु पौर्णमासी तिथिः स्मृता ।
यस्य यस्य च देवस्य यज्ञशत्रं तिथिस्तथा ॥
तस्य देवस्य तर्स्मिस्तु शयनावर्त्तनादिकम्” ।

इति भोजदेवलिखितशयननिधिकमवचनविरोधात्। तेन तिथि-
स्तथयो वैकल्पिकाः शयनादिकालास्तेषां च यथासंप्रदायां
व्यवस्थेत्येव युक्तम् ।

चातुर्मास्यव्रतारम्मोऽप्याषाढशुक्लैकादशीपौर्णमासीषु
कर्कसंक्रान्तिदिने वा विकल्पेन कर्तव्यः ।

“एकादश्यां तु गृहीयतासंकान्तौ कर्कटस्य वा ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्योदितं व्रतम्” ॥

इति सनत्कुमारवचनात्,

“आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यव्रतारम्मं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे” ॥

इति वाराहपुराण एवाभिधानात्,
यदा कदाप्यारम्मे समाप्तिः कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यामेव कर्तव्या ।

“चतुर्द्वापि हि तश्चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादशयां तत्समापयेत्” ॥

इति वराहपुराण एवाभिधानात् ।

चतुर्द्वा एकादशीद्वादशीपौर्णमासीसंक्रान्तिष्वारब्धमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे त्वनियमेनापि समाप्तमुक्तम्—“चतुरो वार्षिकान्मासान् देवस्योत्थापनावधिः” इति । कार्त्तिकमाहात्म्ये चतुर्दश्युप-
वासपूर्वकं पौर्णमास्यामुक्तम् । चातुर्मास्यव्रतारम्भश्च गुरुशुक्लमौद्या-
दावपि कर्तव्यः ।

तथा च वृद्धगार्यः—

“न शैशवं न मौढ़यं च शुक्रगुर्वैर्ण वा तिथेः ।
खण्डत्वं चिन्तयेद्वादौ चातुर्मास्यविधौ नरः” ॥ इति ॥

तेन चातुर्मास्ये यत्किञ्चिद्व्रतमवर्त्य कर्तव्यम् । अत एव महाभारते—

“आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यकिञ्चिन्नियतो नरः” ॥ इति ॥

चातुर्मास्यव्रतानि च व्रतकाणादादिषु द्रष्टव्यानि ।

आषाढे भाद्र ऊर्जे च प्रस्वापावर्त्तजागराः ।
कार्याः शुक्लैकादशीषु रात्रिसंध्यादिनेष्वपि ॥
यदा तन्मासतत्पक्षगतासु द्वादशीष्वमी ।
मैत्रश्रवणेरवत्यादिममथान्यभागकैः ॥
युक्तासु केवलक्ष्मीर्वाप्यलाभे सर्वथा तु भैः ।
योगस्य द्वादशीष्वेते कार्यास्तिथ्यन्तरेष्वपि ॥
तत्तत्रक्षत्रभागेषु निशासंध्याद्यनादरात् ।
यदा निशादेरन्यत्र द्वादशीष्वक्षमांशकैः ॥

योगोऽन्यभांशैरेकान्वतिथौ तसंहस्रौ तदा ।
सार्ये प्रस्वापबोधौ का शुच्यूर्जस्तपवर्णोः ।
एकादश्यां शुचौ शुक्ले हरौ पर्वणि संक्रमे ।
चातुर्मास्यव्रतारम्भः समाप्तिस्तूर्जशुक्ले ।
हरौ पर्वणि वा कार्या प्रबोधस्य दिनेऽपि च ॥

इति संग्रहः ।

* इति विष्णोः शयनादिनिर्णयः *

अथ श्रवणद्वादश्यादिविवेचनम् ।

अथ श्रवणद्वादश्यास्तदितरमहाद्वादशीनां च निर्णयः । तत्र द्वादश्या अल्पश्रवणयोगेऽपि श्रवणद्वादशीयोगप्रयुक्तमुपवासादि भवत्येव । न तूपवासकर्मकालभूताहोरात्रोभयव्यासये तदुभयस्पर्शाय वौदयादुदयपर्यन्तत्वमस्तमयपर्यन्तत्वं वा तद्योगस्यायेक्षितम् । तदुकं मत्स्यपुराणे—

“द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्त्वा पुण्यतमा तिथिः ।
न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते” । इति ॥

“यावती तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते” इति तावत्यां कर्तुं शक्यं यत्संगमलानपूजादानादि तदेव कुर्यात् तूपवासादि, तदपि च तद्योगकाल एव कुर्यात् तु तत्पूर्वोत्तरकालयोरित्यपिनेन्यर्थः । श्रवणद्वादशीं प्रकम्य नारदीयेऽपि—

“तिथिनक्षत्रयोर्योगे योगश्चैव नराधिप ।
द्विक्लो यदि लग्नेत स इयो इष्टायामिकः” ॥ इति ॥
योगः शिवयोगादि: शिवचतुर्वश्यादेः पुण्यतमत्वप्रयोजकः ।

यत्तु व्यतीपातवैधृत्यादेयोगस्य तावत्कालिकत्ववत्त्वनं तत्त्वम् त्रयुक्तवानादिविषयम् । “मुहूर्तमप्यहोरात्रे” इत्यादिवचनाद्रेहिणी-योगोऽपि श्रवणयोगवदेव ॥ तेन नक्षत्रयोगप्रयुक्तेतरमहाद्वादश्यादिपूपवासे उदयादुदयपर्यन्तोऽस्तमयपर्यन्तो वा नक्षत्रयोगोऽवश्यमपेक्षितः । “तिथिनक्षत्रयो” रिति वचनस्य बहुनिवन्धेषु श्रवण-द्वादशीप्रकरणगतत्वाभिधावेन तन्मत्रविषयत्वात् ।

केचित्त्वस्य सामान्यवचनत्वमङ्गीकृत्य श्रवणरोहिणीयोगबद्धपेनापीतरनक्षत्रयोगेनापि सकलायास्तिथेः पुण्यत्वमिच्छन्ति । तत्र श्रवणरोहिणीविषयस्य पुनर्वचनस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

तत्र या तावदेकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धा शुद्धाधिका वा विद्धा विद्धाधिका वा तस्यां संदेह एव नास्ति । यदा विद्धाधिकाया दिनद्वयेऽपि श्रवणयोगस्तदैकावशीयुता प्राप्त्वा ।

“द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेऽकावशीय यदा ।
स पञ्च वैल्लात्रो योगो विष्णुश्चलसंक्षिप्तः ॥
उपोद्धव विधिवत्तत्र नरः संक्षीणकिलिपः ।
ग्रामोत्त्वनुस्तमां सिद्धिं पुराणविद्विदुर्भासम्” ॥ इति ॥

मत्स्यपुराणवचनात् ।

तन्त्रेण च तदैकावशीद्वादशीप्रयुक्तमुपवासद्वयम् । तत्रैव यदा श्रवणेकावशीं स्पृष्टा द्वादशीं स्पृशति तदात्माश्राशस्यमुक्तं नारदीये—

“संस्मृश्यैकावशीं शाजन द्वादशीं यदि संस्मृशेत् ।
श्रवणं ज्योतिषां भेदुं ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ॥ इति ॥

यदा तु शुद्धाधिकाया दिनद्वयेऽपि श्रवणयोग उत्तरदिन एव चोदयकालीनः सः, तदोत्तरा प्राप्त्वा । “उदयव्याप्तिनी प्राप्त्वा श्रवण-द्वादशी व्रते” इति बृहन्नारदीयवचनात् । एतस्य च शुद्धाधिकाविषये

सावकाशत्वान्न पूर्वविषये प्रवृत्तिः । तेन विद्वाधिकायामुत्तरदिने
उदयकालीनश्रवणयोगेऽपि पूर्वस्या एव ग्रहणम् । अत एवाविरोधाच्च
शुद्धाधिकापूर्वदिनेऽप्युदयकालीनश्रवणयोगवती पूर्वेव । कृत्वाकर्म-
कालव्यापित्वात् ।

यदा तु द्वादश्याः श्रवणयोग एव नास्ति । एकादश्येव तु
तद्वती तदा तस्यामपि श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं वर्तं कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं नारदीये—

“यदा न प्राप्यते मृक्षं द्वादश्यां वैष्णवं कृचित् ।

एकादशी तदोपेष्या पापन्नी श्रवणान्विता” ॥ इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

“याः काश्चित्तिथ्यः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

तास्वेव तद्वतं कुर्याच्छ्रवणद्वादशीं विना” ॥ इति ॥

श्रवणद्वादशीवर्तं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया अलाभेऽप्येका-
दश्यामपि तादृश्यां कर्त्तव्यमित्यर्थः । यथा च “जया च विजया
चैव जयन्ती पापनाशनी” त्यभिधाय “पुण्यश्रवणपुण्याद्यरोहणी-
संयुतास्तथे” ति ब्रह्मचैवते क्रमेण तासां लक्षणाभिधानाच्छ्रवणयुक्ता
द्वादशी विजयसंबंधा । तथा तादृश्या अलाभे तादृश्येकादश्यपि ।

“एकादशी यदा शुक्ल श्रवणेन्स्तमन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा” ।

इति भविष्योत्तरात् । किन्तु तदा तदुक्तप्रकारविशेषेण पूजादि
कर्त्तव्यम् । विद्वाधिक्येऽपि चोत्तरदिने श्रवणयोगाभावे तादृशी
दशमीविद्वापि ग्राहा ।

“दशम्यैकादशी यत्र सा नोपेष्या भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा” ॥

तिथितत्त्वविवेचनम् ।

१८२

इति वहिष्णुराणात् । तदापि चैकादश्युपवासस्तेन सह तत्त्वमेव ।

यद्यपि च भविष्योत्तरे नारदीयविष्णुपुराणवच्छ्रवणयुक्तद्वादश्य-
लाभविषयत्वं तादृश्यैकादश्या न प्रतीयते । किन्तु तद्वाभेऽपि
स्वतन्त्रमित्यमप्येकं व्रतमिति । मदनरत्नाद्वापि तथैवोक्तम् । पारणादिने
च श्रवणपेश्या द्वादश्याधिक्ये श्रवणमुहूर्दृश्य द्वादशीमध्ये एव
पारणम्, न तु द्वादश्यन्तं प्रतीक्ष्य । द्वादश्यास्तत्रानुपोष्यत्वात् ।
द्वादश्यपेश्या श्रवणाधिक्ये चोपोष्यं श्रवणमतिलङ्घ्य त्रयोदश्यामपि
पारणम् ।

“पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यासु दुसंक्षयात् ।

उडुवृद्धौ त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” ।

इति वहिष्णुराणवचनादिति च पारणानिर्णयः कृतः ।

तथापि नारदीयैकवाक्यतया तत्रापि तादृशद्वादश्यलाभविषय-
त्वमेव तादृशैकादश्या द्रष्टव्यम् । लाभावात् । पूजादिप्रकारभेदोपदेशस्तु
जयन्तीवदुपग्रहः । पारणाविषयं वहिष्णुराणं च विष्णुश्टङ्खलविषयं
शुद्धाधिकाविषयं वा भविष्यति ।

“एष व्युष्टिः समाख्याता एकादश्या मया तत्र ।

पृथगेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता” ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तु व्युष्टिग्रहणात्कलभेदाभिग्रायं न व्रतस्वरूप-
भेदाभिग्रायम् ।

यदा चैकादशीश्रवणद्वादश्युपवासौ दिनभेदेन प्राप्नुत्स्तदा
शक्तेन द्वयमपि कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे—

“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमन्योष्येत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोदैवतं हरिः” ॥ इति ॥

“पारणान्तं व्रतं द्वेर्यं व्रतान्ते विग्रहोजनम् ।
असमासे व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्वतान्तरम्” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य पारणारूपाङ्गविधेस्तस्मिन्न कृते व्रतान्तरारम्भनिवेदविधेवा लोपो बाधो न स्यादुभयोरेकदेवत्यत्वादित्यर्थवादः । प्रधानत्वेन काम्यत्वेन निरवकाशत्वेन च पारणाङ्गवाप्रस्य व्रतान्तरोपक्रमस्य च चतुर्थीपञ्चम्यादाविव न्यायप्राप्तत्वेन विधिवाद्याप्रसर्कः । तत्समाधानानपेक्षणात् ।

यस्तु श्रवणद्वादश्यन्तरे उपक्रान्तकर्त्तिविद्वर्षव्यापिश्वणद्वादशी-व्रतप्रयोग उपवासद्वयासामर्थ्यानिश्वयात्त शुतप्रकृतैकादशीव्रतसंकल्पः पश्चात्त्रासामर्थः स संकल्पितमेकादशयुपवासं विधाय श्रवणद्वादश्यां तत्प्रयुक्तविष्णुपूजादि विधाय शुद्धीत । संकल्पवाप्रसङ्गाङ्गेविविरोधप्रसङ्गात् ।

तदुक्तं मत्स्यमुत्तरे—

“द्वादश्यां शुद्धपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।
उपोष्येकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्विरिम्” ॥ इति ॥

हरिपूजामेव कुर्यान्न तृपवासमित्वर्थः । उपवासकरणे तदद्विहरिपूजायाः प्राप्तत्वादेव तद्विधिवैयर्थ्यात् ।

यस्तु तादृशः प्रागेव निश्चितोपवासद्वयासामर्थ्यः स काम्यनित्यस्य बाधकमिति न्यायेन श्रवणद्वादश्यामेवोपवासं कुर्यात् ।
तदुक्तं वारदीये—

“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां वैष्णवक्षेण संयुताम् ।
एकादशयुद्धवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
वाजपेये यथा यज्ञे कर्महीनोऽपि दीक्षितः ।
सर्वे फलमात्रातोऽपि अस्वासोऽप्यहुतोऽपि सन्” ॥ इति ॥

दृष्टान्तेन वाचनिक इति न्यायेऽपि वाधे प्रत्यवायो नास्तीति ज्ञाप्यते । वाजपेयपर्यन्तं गमनं बहुदीक्षत्वात् ।

श्रवणद्वादशीनिमित्तोपवासपारणं तु पारणादिने उभयानुष्ठानं बुभयान्त इति मुख्यः पक्षः । “तिथिरष्टगुणं हस्ती” त्यादिवचनात् । अन्यतरान्तं इति गौणः । “सांयोगिके” इत्यनेनोक्तस्य तस्य कालस्थान्यत्रोभयान्ततुल्यत्वेऽपि, अत्र—

“याः काश्चित्तिथ्यः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम्” ॥

इति वचने श्रवणरोहिणीपर्युदासस्य श्रवणरोहिणीयोगनिमित्ते व्रते उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वद्योतनार्थत्वात् ।

न तु अत्र तिथ्यन्तोऽवश्यं प्रतीक्षणीयः । न तु नक्षत्रमात्रान्ते पारणं कर्त्तव्यमित्येतत्परमिदम् । “भान्ते कुर्यात्तिथेवापि” इत्यादिभिर्वचनैर्नक्षत्रान्तेऽपि जयन्तीपारणविधानात्तद्विरोधापत्तेः । रोहिणीयीतदयोगादुक्तप्रयोजनार्थत्वस्यौचितत्वादित्यादि सर्वे जन्माष्टमीप्रकरण एवोक्तम् ।

मदनरत्नादौ तु “जयन्त्यां नक्षत्रमात्रान्तपारणविधिवच्छ्रवण-द्वादश्यां तदभावात्पर्युदासवशादभ नक्षत्रमात्रान्ते पारणं न भवत्येव । किन्तु भयान्ते तिथिमात्रान्ते चे” त्युक्तम् ।

इयं च श्रवणद्वादशीबुधवासरयुक्तातिप्रशस्ता ।

“श्रवणद्वादशीयोगे शुद्धपक्षे यदा भवेत् ।
अन्यन्तमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिः” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।

भाद्रपदे सात्यन्तफलदा । तथा च स्कन्दपुराणे—

“मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी भवणान्विता ।
महाती द्वादशी ल्यो उपवासे महाफला ॥
बुधश्वेषासंयुक्ता सा चैव द्वादशी भवेत् ।
अत्यन्तमहती तस्यां दत्तं भवति चाक्षयम्” ॥ इति ॥
अत्र सङ्गमलाभावादि कर्त्तव्यम् ।

“स्नानं जप्यं तथा दानं होमः श्राद्धं सुरार्चनम् ।
सर्वमक्षयफलदं तस्यां भृगुकुलोद्धव ॥
तस्मिन्दिने तु यः स्नातो यत्र कचन संगमे ।
स गङ्गालानजं राम फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
श्रवणे संगमाः सर्वे परब्युषितप्रदाः सदा ।
विशेषाद्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥
इत्यादिविष्णुयमोत्तरेऽभिधानात् ।

इतरमहाद्वादशीस्वरूपं च ब्रह्मवैवत्तेऽभिहितम्—

“उम्मीलनी बञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
द्वादशयोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापापहा द्विज ।
तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तया ॥
नक्षत्रयोगात्प्रबलं पापे प्रशमयन्ति ताः ।
एकादशी तु संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सार्व ॥

तदुक्ता द्वादशीत्यर्थः ।

“उम्मीलनी भृगुश्चेष्टु कथिता पापनाशिनी ।
द्वादशमुपवासस्तु द्वादशयामेव पारणम् ॥
बञ्जुली नाम सा ग्रोका हत्यायुतविनाशिनी ।
अश्वेषदय आद्या स्थाद्वादशी सकलं दिनम् ।
अन्ते ब्रयोदशी ग्रात्मिस्पृशा सा प्रकीर्तिता” ।

आद्या एकादशी । अश्वेषदये सूर्योदये । “एकादशी द्वादशी च
रात्रिरेते ब्रयोदशी । ऋहस्पृक् तदहोरात्र” मिति पदपुराणेऽहोरात्रे
तिथित्रययोगस्योक्त्वात् ।

“कुहूराके यदा वृद्धि प्रयाते पक्षवर्द्धनी ।
विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥

इदमुपवासद्वयासमर्थं द्वादशीफलार्थिनं प्रति । श्रवणद्वादशीवत् ।

“पुष्यश्वेषापुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्तथा ।
उपोषिताः समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक्पृथक्” ॥ इति ॥

पुष्याद्यं पुनर्वसुः । समस्वर्गादिफलाः । न तु कश्चिदासां मिथो
विशेष इत्यर्थः । तत्र तिथिप्रयुक्तासु न कोऽपि संदेहः । श्रवणद्वादशी
निर्णीतिवैत्र ।

नक्षत्रयोगप्रयुक्तेतरमहाद्वादशीत्रये सूर्योदयादारभ्य द्वितीय-
तत्पर्यन्तमस्तमयपर्यन्तं वा योगस्य सत्त्वमपेक्षितंम् । “प्रातः
संकलपयेद्विद्वानुपवासवतादिक्” मित्युपवाससंकलपस्य सूर्यो-
दयानन्तरकालत्वेनोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यत्वेन “योगस्य विहितः
कालः” “कर्मणो यस्य यः कालः” “दिवा रात्रौ वतं यज्ञे” त्यादि-
सामन्यवचनेभ्यः । श्रवणरोहिणीयोगवचात्पकालस्यापीतरनक्षत्र-
योगस्य ग्रहत्वे प्रमाणाभावात्, “तिथिनक्षत्रयोर्योग” इत्यस्य
प्रकरणाच्छ्वेषाद्वादशीविषयत्वस्योक्त्वात्,

“कृत्तिकादिभरण्यन्तं तारा वा वारस्सकम् ।
नैते संयोगमात्रेण पुनर्निति सकलां तिथिम्” ।

इति शङ्करगीतावचनविरोधात् । सामान्यविषयत्वेऽपि तस्य
रोहिणीश्वेषाद्वयोरेवोपसंहारस्य युक्त्वात् । तयोर्विशेषवचनात् ।
पारणं तु निर्णीतमेव ।

एताश्चाष्टावपि महाद्वादशयः काम्या एव । नित्यत्वे प्रमाणा-
भावात् । फलधरणाच्च । एवं “एकादशीं भुक्त्वा” इत्यस्य तु विषय
उक्त एवेति नानेनापि नित्यत्वघोतनम् ।

यत्तु—

“न करिष्यन्ति ये लोके द्वादश्योऽष्टौ ममाश्चया ।
तेषां यमपुरे वासो यावदाभूतसंपूर्वम्” ॥

इत्यकरणप्रत्यवायबोधकं एषपुराणान्मा केनचिल्लिखितं
वचनम् । तदतिवैष्णवग्रन्थेष्वन्यदर्शनादनाकरमेवेति ।

अल्पधरणयुक्तापि सकला द्वादशी शुभा ।
तत्रैकस्मिन्नेव दिने तद्योगे नास्ति संशयः ॥
दिनद्वयेऽपि तद्योगवती विद्धाधिका यदि ।
एकादशीयुता ग्राह्या या तु शुद्धाधिका तथा ॥
उत्तरैव भवेद्युक्ता भवेणोदये रवेः ।
सैव प्राणान्यथा-पूर्वकादश्यामेव चेच्छुतिः ।
न द्वादश्यां तदाभ्युक्तं भवेणद्वादशीवतनम् ।
एकादशीं द्वादशीं च शकस्तूपवसेत्पृथक् ।
प्रकान्तप्रकृतैकादश्युपवासोऽक्षमस्ततः ।
विष्णुपूजामेव कृत्वा द्वादश्यां भोजनं चरेत् ॥
पूर्वमेवाक्षमः कामी द्वादशीमेव लक्ष्येत् ।
द्वयान्तेऽन्यतरान्ते वा तिथिमात्रान्तं एव वा ।
पारयेत्कलभारोऽत्र बुधे भाद्रे विशेषतः ।
अन्यासु महतोवृक्षयुतासु द्वादशीषु तु ॥

तिथितत्वविवेचनम् ।

१८७

दिने रात्रौ च तत्सत्वं मुख्यं केचिद्यदा कदम् ।
अहस्योगेऽपि पूज्यत्वं जयन्तीवत्प्रचक्षते ॥
तिथियुक्तास्वसंदेहः काम्या अष्टावपि तिवामाः ॥

इति संग्रहः ॥

इति श्रीरघुनाथवाजपेययाजिकृतौ श्रवणद्रादश्यादिनिर्णयः ॥

अथ त्रयोदश्या विशेषविवेचनम् ।

अथ त्रयोदश्यां कश्चिद्विशेषः । शनिवारादियुक्तार्यां कांचिच्छुक्ष-
त्रयोदशीमारभ्य संवत्सरं प्रतिपक्षत्रयोदशीषु शनिवारादियुक्तास्वेव
चतुर्विंशतिशुक्लत्रयोदशीषु वा कर्त्तव्यं यत्प्रदोषसमयशिवपूजानक्त-
भोजनात्मकं प्रदोषवतं तत्र प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशी ग्राह्या ।
प्रदोषश्च “त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सतीः” त्युक्तः । तत्र
शिवपूजनस्य प्रदोषकालत्वम् ।

“ततस्तु लोहिते मानौ ज्ञात्वा सनियमो वर्तीः ।
पूजास्थानं ततो गत्वा प्रदोषे शिवमर्चयेत्” ॥

इति स्कन्दपुराणे तद्वत्विधावृक्तम् ।

नक्तभोजनस्य प्रदोषकालत्वं नक्तवक्तनिर्णयैः वस्यते । तत्रान्यतर-
दिने प्रदोषव्याप्तौ तत्पर्णौ वा सैव ग्राह्या । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ
साम्येन तदेकदेशस्पर्शौ वोत्तरा । “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवास-
वतादिक” मिति संकल्पकालमारभ्य सत्त्वात् ।

“सर्वे तिथ्योरुमयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।
तत्रोत्तरप्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः” ॥

इच्च जायालिवचनाच्च ।

वैमयेण तदेकदेशस्पर्शे तदाधिक्यवती पूर्वापि ग्राहा ।
यदि देवपूजाभोजनगर्यासं तदाधिक्यम् । नो चेत्साम्यपक्षवदुत्तरैव ।
सायाह्नपूर्णगौणतत्कालव्याप्तेरपि लाभात् । ह सायाह्नस्य च गौणं
तत्कालत्वं प्रदोषस्पर्शभावे तत्र नक्तविधानादवगम्यते ।

तथा च स्कन्दपुराणे —

“प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो हिंगुणा छायाऽमन्दीभवति भास्करैः ॥
तत्त्वकं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।
एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुजिक्याम् ॥
कुर्यान्नक्तवती नक्तफलं भवति निश्चितम्” ॥ इति ॥

तथा—

“मुहूर्तोनं दिनं नक्तं प्रबद्धन्ति मनीषिणः ।
नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप” ॥

इति भविष्यत्पुराणेऽपि नक्षत्रदर्शनोर्धर्वकालस्य “अहं मन्ये”
इत्युक्तया मुख्यत्वं पूर्वार्द्धोक्तस्य च गौणत्वमवगम्यते । दिनं नक्तं
नक्तवतयोग्यमित्यर्थः । नक्षत्रदर्शनादित्यत्रोदर्ढव्याप्तियध्याहारः, प्राप्त्येति
ल्यब्लोपनिमित्ता वा पञ्चमी । अत एव च दिनद्वये प्रदोषस्पर्शभावै-
ऽप्युत्तरैव । न चात्रैकमक्तादिवन्मुख्यकालेऽनुष्ठानम् । किन्तु
गौणकाल एव । “सायाह्ने तु भुजिक्या” मिति वचनात्पूर्वस्य
च पूजादेवप्यकर्षेण तत्रैव कर्तव्यत्वात् ।

गोवत्सद्वादशीव्रतेऽप्येवमेव निर्णयः । तथापि “नरो वा शनि-
वा नारी नक्तं संकल्प्य चेत्सी” त्युपक्तमे “माषाणं कामतोऽश्रीया-
द्रात्रौ विगतमत्सरः” इति चान्ते नक्तभोजनविधानात्, “प्रतीक्षेतागमं
भक्तया गवां गोध्यानत्परः” इति वचनोद्गोष्टागतासु । संध्यायां
गोपूजाविधानात् । एवमेवंजातीयकेऽन्यत्रापि ।

अथ वारुणीविवेचनम् ।

पौर्णमास्यन्तवैकृष्णत्रयोदशी शतभिषायुता वारुणी । तत्र
गङ्गाक्षानं महाफलम् । तथा च स्कन्दपुराणे—

“वारुणेन समायुक्ता मध्यौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्येग्रहशतैः समा” ॥ इति ॥

सैव शनिवारयोगे महावारुणी, शुभयोगयोगे महामहावारुणी
अधिकफला च । तथा च तत्रैव—

“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥
शुभयोगसमायुक्ता शनी शतभिषायां यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलं मुद्दरेत्” ॥ इति ॥

यश्च त्रयोदश्यां क्षत्रियादीनां शतभिषायां च खीणां गङ्गाक्षान-
निषेधो जावालीयः—

“त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।
शूद्रं विद्यक्षत्रियाः ज्ञानं नाचरेयुः कथञ्चन” ॥ इति,
“ज्ञानं कुर्वन्ति या नार्यश्चन्द्रे शतभिषां गते ।
सप्त जन्म भवेयुस्ता दुर्भेणा विधवा ध्रुवम्” इति च ।

स यादृच्छिकदृष्टार्थक्षानविषयः । अत एव हेमाद्रौ वचनम्—

“भोगाय कियते यज्ञु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः ।
तश्चिषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु” ॥ इति ॥

अत्र च संध्यारात्रयादावपि योगे गङ्गाक्षानं कर्तव्यमेव ।

रात्रौ स्नाननिषेधस्य—

“दिवा रात्रौ च संध्यार्था गङ्गायां च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाश्वमेधजं पुरुणं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः” ॥

इति ब्रह्मारडपुराणे,

“सर्वं एव शुभः कालः सर्वो देशस्तथा शुभः ।
सर्वो जनस्तथा पात्रं स्नानादौऽजाहीजते” ॥

इति भविष्यपुराणे च सामान्यत एव प्रतिप्रसवात् । प्रसङ्ग-
तश्चेत्यन्वयः । योऽपि महानिशायां स्नानादिनिषेधः, सोप्यत्र न
प्रवर्तते ।

“महानिशा तु विक्षेया मध्यर्म प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकाढूते” ॥

इति देवलष्टचनात् ।

अत्र च वारुण्यादिशब्दैरेव तत्त्वासतिथ्यादिसंग्रहेऽपि मासा-
दिशब्दैर्वास्त्रयादियोगसंग्रहेऽप्यधिकरणन्वेन मासादीनां तत्त-
च्छब्दैर्निमित्तन्वेन च तत्त्वोगस्य वारुण्यादिशब्दैरल्लेखः
स्नानादिसंकल्पयाक्येऽवश्यं कर्त्तव्यः ।

“मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्यवेत्” ॥ इतिवचनात् ।

योगविशेषस्य वारुण्यादिसंक्षाकरणस्य संकल्पाद्युपियोगिन्वेनैव
सार्थकमाच्च । एवं दशहरायां दशयोगेषु केषांचित्किञ्चिद्योगा-
विनाभावादेव लाभसंभवेऽपि तेन तेन रूपेण सर्वेषां निमित्तत्वात्सर्वेषां
तेन तेन रूपेणोल्लेखः कर्त्तव्यः ।

* अथ शिवरात्रिनिर्णयः *

तस्याच्च स्वरूपं शिवरहस्येऽमिहितम् ।
“तत्रभृत्यथ देवर्ये माघकृष्णचतुर्दशी ।
शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेर्य त्रिपुरदिवः” इति ॥

तेन रात्रिशब्दस्य तिथिपरत्वाद्योगेन शिवव्रतयोग्यतिथिलाभा-
द्गृह्ण्या च तद्विशेषलाभात्तत्र योगस्त्रोऽर्थं शिवरात्रिशब्दः ।

यस्तु क्वचिद्वतेऽपि केवलशिवरात्रिशब्दप्रयोगः । स लक्षणया ।
नवरात्रा, दिशब्दवत् । अत एव प्राचुर्येण शिवरात्रिव्रतशब्द एव व्रते
प्रयुज्यते । तिथिविशेषसंक्षाकरणप्रयोजनं च तेन शब्देन तां निर्दिश्य
ततोपवासपूजादिविधानं “शिवरात्रिसुपोषयेत्” “शिवरात्रिं च
पूजाजागरणैर्नये”, दित्यादि । खण्डत्वे पूर्वविद्धादिग्राहात्वनियम-
विधानं च “जयन्ती शिवरात्रिश्चे” त्यादिशिवरात्रिव्रतं चोपवास-
पूजाजागरणात्मकप्रथानसमुदायरूपम् ।

“उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्यां लिङ्गस्यापि प्रपूजया ॥
अश्रयान् लभते भोगाभ्युवसायुज्यमाप्नुयात्” ।

इतिनागरखण्डीयेऽधिकारविधौ,

“स्वर्यं च लिङ्गम्भ्यर्च्यं सोपवासः सजागरः ।
अजानश्चपि निःपापो निषादो गणतां गतः” ॥

इति सहखण्डीये तदुक्षायके परकृत्यर्थवादे च त्रयाणामपि
ध्रवणात् । एवं सति यत्र केवलोपवासादिश्रवणं तत्रेतरद्युपलक्षितं
द्रष्टव्यम् ।

क्षचित्त्वशक्तं प्रत्यनुकलपत्वेनैकस्य द्वयोर्बा थ्वणम् ।

“अथवा शिवरात्रि च पूजाजागरणैर्नयेत् ।

कश्चित्पुरुद्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ॥

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमर्ता भ्रजेत्” ।

इत्यादिष्वयवादिशब्दध्वणात् ।

जग्माष्टमीव्रतवच्चेदमपि व्रतं नित्यं कार्यं च । वीप्सादियुक्त-
वाक्यात्फलश्ववणाच्च । तद्वदेव च चतुर्दश्या रात्रिमात्रसत्त्वेऽपि
ऋणोदशीवेद्यो भवत्येव । त तु तिथ्यन्तरवह्विवाप्रवेशस्यावश्यकता ।
अत्रापि रात्रावेव पूजादिविधानात् ।

“निशि भ्रमभित्ति भूतानि शक्तयः शूलभूद्युद्धः ।

अतस्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत्” ॥ इति ॥

तत्र निशीथादृद्धर्घमप्यनुवर्त्तनान्या ऋयोदश्या युक्ता चतुर्दशी
निशीथायेगिन्यपि परैवोपोष्या ।

“माधासिते भूतदिनं हि राजन्

उपैत्युपेत्य यदि पञ्चवश्या ॥

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं ग्रिहक्षिष्ठवस्थ्य” ॥

इति हेमाद्रिमाधवादुदाहृतपुराणवचनात् ।

दिनरात्रयुभययोगलाभाद्रात्रियोगस्यापि भूयसो लाभाच्च ।
जयया ऋयोदश्या ग्रकर्मणं युक्तमित्यभिधानात्पूर्वेद्युक्तयोदश्या
भूयोरात्रिव्याप्तिप्रतीतेः । इतात्प्रा ग्रूर्वेषुत्रे निशीथयेगिनी,
दिनद्वयेऽपि त्रादृशी, ग्रूर्वेषु ग्राह्या ।

“कृत्स्नाद्युष्टी उक्तदशही ग्रिहक्षिष्ठवस्थ्युर्षमी ।

एता पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

जग्माष्टमी रोहिणो च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्वा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिवलेदिनम् ॥

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

माघफाल्गुणयोर्मध्ये या स्याच्छ्ववचतुर्दशी ॥

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः” ।

इत्यादिस्कन्दपुराणादिवचनेभ्यः ।

तत्र सूर्यास्तमारभ्य सत्त्वे—

“आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी ।

तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमा ॥

ऋणोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यानिशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

प्रदोषवद्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्स्मात्तां समुपोषयेत्” ॥

इत्यादीनि कामिकशिवरहस्यादिवचनान्यप्युगोद्गलकानि । ‘रात्रौ
जागरणं यस्मा’ दितिहेतुवशात्प्रदोषवद्याप्तेऽपि रात्रिमात्रपरः । प्रदोषा-
सत्त्वेऽपि रात्रिव्याप्तिमात्रभूयस्त्वे—

“माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ।

आहं यास्यामि भूष्टे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च ।

संक्रमिष्याम्यसंकिर्णं वर्षणाणविशुद्धये ॥

तस्माद्रात्रौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतैः सुरश्वेषु विपाप्मा स भविष्यति ॥

निशि भ्रमन्ति भूतानि” इत्यादीनि नागरखण्डादिवचनान्यपो-
द्गलकानि ।

अत्र दिनद्वये निशीथयोगे परेद्युः । प्रदोषगिरीथोभयव्याप्ति-
लाभात् ।

“संकल्पकालमारभ्य सत्त्वादहोरात्रोभययोगात् परैवोपोष्या”
इति माधवः । तिथितत्त्वेऽप्येवमेव । तत्रैतावती पूर्वविद्वाग्रहणे
उपपत्तिः ।

“अर्द्धरात्रात्पुरस्ताचेज्यायोगो यदा मवेत् ।
‘पूर्वविद्वैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः’ ॥

इति पश्चपुराणविवेचनमीदृशा एव विषये पूर्वविधानार्थम् । अन्ततः
सर्वारथपि पूर्वविद्वाविधायकात्मि आशुकानि ।

“महतामर्पणापापानां दृष्टा धै निष्कृतिः पुरा ।
न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहयुक्तां तिथिं त्विमाम्” ॥

इति स्कन्दपुराणोयामावास्यायुक्तानिषेधधैतादृशा एव विषये
सार्थकः । पूर्वस्या एव निशीथव्याप्तौ पूर्वाग्रहणस्य—

“माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोऽन्तः कोटिसूर्यसमग्रमः ॥
तत्कालव्यापिनी ग्राहा शिवरात्रिवते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥
तस्मिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिवतं व्रती ।
अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी ॥
शिवरात्रिवतं तत्र सोऽश्वमेयफलं लभेत् ।
पूर्वेद्युपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी ॥
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद् व्रतं नरः” ॥

इत्यादिनारदीयेशानसंहितादिविवेचनैरेतत्तरस्या एव तदव्या-
मावृत्तराग्रहणस्येव सिद्धत्वात् ।

न च तत्र निशीथव्याप्तिवचनैः पूर्वस्या इव प्रदोषव्याप्तिवचनै-
रुत्तरस्या अपि प्राप्तैः पूर्वानियमार्थत्वेन तद्विधयोऽर्थवन्त एवेति
वाच्यम् । “रात्रौ जागरणं यस्मा” दितिहेतुनिर्देशवशात्समस्तरात्रिव्य-
व्याप्तेवा विवक्षयैव तत्र प्रदोषव्याप्त्यभिश्रानात् । निशीथात्रयोरिव
प्रदोषस्य लिङ्गादुर्भावपूजाकालत्वयोरभावात्तत्स्वरूपस्याविवक्षि-
तत्वात् । महानिशापि ‘महानिशा द्वे घटिके रात्रेमध्यमयामयो’
रिति देवलोकेर्द्धरात्ररूपैव ।

किञ्च “अर्द्धरात्रात्पुरस्ता” दितिवचने “पूर्वविद्वैव”
इत्युत्तरविद्वानिवर्त्तकादेवकातादुत्तरविद्वायाः प्रसकिर्गम्यते ।
सा चोभयन्न निशीथयोग एव संभवति । न तु पूर्वत्रैव तस्मिन् ।
एवं निषेधवशादपि ।

यदापि “पूर्वविद्वैव” इत्येवकारः “आग्नेयेव मनोता कार्या”
इतिवत् न तु न कार्येत्येवमर्थकः । तदापि पूर्वस्या अकर्तव्यत्व-
प्रसकिरप्युभयत्र निशीथयोग एव । उत्तरस्या दिनरात्रियोगादि-
वद्युगुणलाभादिति स एव तस्य विषयः ।

किञ्च सर्वत्रापि पूर्वोत्तरविद्वानियमः कालव्याप्तिशाखानिर्णय-
विषय एवेत्युक्तम् । तेनात्र दिनद्वये निशीथयोगे “माघासिते”
इति वचनेनोत्तरस्या विधानात्परिशेषादुभयदिननिशीथयोगविषयतैव
पूर्वविद्वानियमविधेयुक्तेति ।

यत्त्र प्रतिमासकृष्णचतुर्दशीषु—

“आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि वा ।
गृहीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत्” ॥

इत्यादिस्कन्दपुराणादिवचनैः पूजोपवासजागरणात्मकमेव
काम्यशिवरात्रिवतं विहितम् । तस्यापि प्रतियामं पूजाया जागरणस्य

च विश्रानात्सकलरात्रिसाध्यत्वाद्भुरात्रिव्यापिन्यामनुष्टानमुचितमिति
तत्राप्ययमेव निर्णयः पर्यवस्थ्यति ।

रात्रिव्यापिसाम्ये तु—

“द्वद्वतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ।
अन्येषु व्रतकलपेषु यथोदिष्टामुपावसेत्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात्पूर्वस्यामनुष्टानम् । येषां मते प्रदोष-
व्याप्तिर्पि निर्णयिका, तेषामुत्तरस्यामिति ।

अस्याश्च रविमौमान्यतरवारयोगे शिवयोगयोगे च प्रशस्ततरत्वं
प्रशस्ततमत्वं च स्कन्दपुराणे दर्शितम्—

“माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौमो वाथ भवेदेवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।
शिवयोगस्य योगे, च तद्वेदुत्तमोत्तमम्” ॥ इति ॥

तथा—

“त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।
अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमन्वयेत्” ॥

इति वचनालिखितपृशापि प्रशस्ता ।

पारणः चैतद्वतसम्बन्धिः स्कन्दपुराणे एव तिथ्यन्ते तिथिमध्ये
च विहितम् ।

“कृष्णाष्टमी स्कन्दपृष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्याद्वित्यन्ते पारणं भवेत्” ॥ इति ॥
“उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।
कृतैः सुहृतलक्ष्मैश्च लग्न्यते वाथवा न वा ॥
ब्रह्मा स्वयं चतुर्षक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथा हाहम् ।
शिक्ष्ये शिक्ष्ये फलं तस्य वक्तुं शक्तो न पार्वति ॥

ब्रह्माद्वोदरमध्ये तु थानि तीर्थानि सन्ति वै ।
संस्थितानि भवन्तीह मूत्रायां पारणे कृते” ॥ इति च ॥

तत्र—

“सा त्वस्तमयपर्यन्तव्यापिनी चेत्परेऽहनि ।
दिवैव पारणं कुर्यात्पारणाङ्गैव दोषमाकृ” ॥

इति शिवरात्रिप्रकरणपठितकालादर्शादिलिखितवचनात् “अन्यति-
श्यागमो रात्रा” वित्यादिपूर्वलिखितसामान्यवचनाच्च तिथ्यन्तं प्रतीक्ष्य
दिवा पारणस्य कर्तुं शक्यत्वे तिथ्यन्ते, तोः चेत्तिथिमध्ये पद्वेति
त्यवस्था ।

माघवेन तु “यामत्रयोद्गामिन्याम्” इतिवचनानुसाराद्विव्य-
वस्थोक्ता । सा मूलादर्शनानाशाद्वते” त्युक्तम् ।

अथ शिवरात्रिव्रतपद्धतिः ।

शिवरात्रिव्रतानुष्टानप्रकारभ्य यद्यपि पुराणभेदेन नानाधिधोऽस्ति ।
तथापि शिवरहस्यादिसम्बादी संक्षिप्तस्तावत्प्रदर्शयते ।

“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्तव्यं लालाटे च त्रिपुण्ड्रकम्”

इति लिङ्गपुराणाद्वृत्तिपुण्ड्ररुद्राक्षो जन्माष्टमीव्रतवत्कालोल्लेख-
पर्यन्त विधाय शिवप्रीतिकामः—

“शिवरात्रिव्रतं होतत्करिष्येऽहं महाफलम् ।
निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वप्रसादाज्ञगत्पते ॥

चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्मो परेऽहनि ।
भोक्षेऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर” ॥

इति पठित्वा जलमुत्स्वजेत् । ततो नित्यकृत्यं विद्याय रात्रौ
प्रथमप्रहरे अद्य शिवपूजां करिष्य इति संकल्प्य पूर्वप्रतिष्ठित पव-
लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा पूर्ववक्त्तदानीमेव प्राणप्रतिष्ठां विद्याय पार्थिवलिङ्ग-
पूजाप्रकारेण भूतशुद्धयादिपूर्वकं पञ्चाक्षरादिमूलमन्त्रेण वैदिकमन्त्रेण
पौराणमन्त्रैः प्रणवादिचतुर्थीनमोऽन्तशिवनाम्ना वा आवाहनादिपूर्वो-
क्लोपघारैः पूजयेत् ।

तत्रविशेषः—ॐ हौं ईशानाय नमः इति प्रथमप्रहरे तुष्टेः
मापनम् ।

“शिवरात्रिवर्तं वेष पूजाजपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्थं महेश्वर” ॥

इत्यर्थदानं च । ततस्तन्मन्त्रजपेन तत्कथाश्रवणादिभिर्वा जागरणम् ।

“तदध्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उषवासकृतां हृते गुरुः प्रोक्ता मनीषिभिः” ॥

इति सामान्यवचनात् ।

द्वितीयप्रहरे—ॐ हौं अधोराय नम इति दधा मापनम् ।

“नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहरण्य च ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्थं प्रसीद उमया सह” ॥

इति चार्थवानम् ।

तृतीये—ॐ हौं वामदेवाय नम इति घृतेन मापनम् ।

“तुःखदादिदृशोकेन दग्धोऽहं पार्वतीपते ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्थं भुक्तिमाकान्त गृहाण मे” ॥

इत्यर्थदानम् ।

चतुर्थे—ॐ सद्योजाताय नम इति मधुना मापनम् ।

“मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्थं भुक्तिमाकान्त गृहाण मे” ॥

इत्यर्थदानम् ।

पवं मूलमन्त्रजपादिना रात्रिमर्तिवाश प्रभाते—

“अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात्समापितम् ।
क्षमस्व जगतां नाथ ब्रैलोक्याधिपते हर ॥
यन्मयाद कृतं पुण्यं तद्वद्रस्य निवेदितम् ।
त्वत्प्रसादात्महादेव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् सद्गतिः प्रतिपाद्यताम् ।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः” ॥

इति व्रतं समर्पयेत् ।

परदिने यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा—

“संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥

इति प्रार्थ्य अनुभिः सह पारणं कुर्यादिति ।

पतस्योद्यापनं प्रतिमासशिवरात्रिव्रतप्रकारस्तदुद्यापनविधिश्च
व्रतकाण्डेषु द्रष्टव्यः ।

यदा तु—

“आयुष्मान्बलवान् श्रीमान् पुत्रवान्धनवान्सुखी ।
वरमिष्टं लभेण्डिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥

तस्मात् पर्यिवं लिङ्गं क्षेयं सर्वार्थसाधकम् ।
मुद्रस्मगोशक्तिपूर्वं ताम्रकांस्यमयं तथा ।
कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य धसेत्कल्पायुतं दिवि ।
वाक्षं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फटिकं सर्वकामदम् ॥
नर्मदागिरिं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ।
कृत्वा पूजय विप्रेन्द्र लप्स्यसे चेहितं फलम्” ॥

इत्यादिनन्दिभविष्यपुराणादिवचनवशात्पार्थिवलिङ्गे शिवपूजा कियते ।

तदा—

“मृदाहरणसंघटप्रतिष्ठाहानमेव च ।
स्तपनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परम् ॥
हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्” ॥

इतिदेवीपुराणवचनान्मृदाहरणादयः सप्त पदार्थाः प्रणवादिचतुर्थीनमोऽन्तहरादिनामभिः सप्तभिः कर्त्तव्याः ।

अन्ये तृपत्वाराः—

“गोमूहिररण्यवस्थादिवलिपुष्पनिवेदने ।
क्षेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
सर्वमन्त्राधिकध्यायमोऽन्तराद्यः षडक्षरः” ।

इति नन्दिपुराणवचनात् उ० नमः शिवायेत्यनेन ।

“तल्लिहौः पूजयेनमन्त्रैः सर्वदेवान्पृथक्पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु तत्त्वाद्वा सुसमाहितः” ॥

इतिवचनाद्वैदिकेनागमिकेन वा मन्त्रेण येन केनचिन्नाद्वा वा ।

ततश्चायभनुष्टाने विशेषः । उ० हराय नमः इति मृदमाहृत्य केशकी-
दायपनयनेन शोधितायां तस्यां शुचिजलप्रक्षेपेण उ० महेश्वराय
नम इति संघटनं कृत्वा तेन पिएडेन—

‘अक्षादलपरिमाणो न लिङ्गं कुचन्चिन्नरः ।
कुर्वीताङ्गुष्ठतो हस्वं न कदाचित्समाचरेत्’ ॥

इति वचनादशीतिरक्तिकामितादक्षादधिकपरिमाणमङ्गुष्ठाधिकोच्चत्वं च
लिङ्गं कृत्वा उ० शूलपाणये नमः, शिव इह सुप्रतिष्ठो भवेति प्रतिष्ठाप्य--

“ध्यायेश्वित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतं सं
रत्नाकल्पोज्जवलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ॥
पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैव्याघ्रकृतिं वसानं
विश्वायं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्” ॥

इति ध्यात्वा, उ० पिनाकधृष्टे नमः, शिव इहागच्छेत्यावाहनं
कृत्वा, उ० पशुपतये नम इति शुद्धोदकेन संस्नाप्यान्यांशं सर्वान्तर्षपन-
पूर्वभाविनस्तदुतरभाविनश्च पाद्यार्थं वख्यगन्धादोनुपचारान्
शिवाय नम इति विसर्जनपर्यन्तान्कुर्यात् ।

ततो—

“मूर्त्योऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिकमयोगतः ।
आग्नेयन्ताः प्रपूज्यास्तु वेदां लिङ्गं शिवं यजेत्” ॥

इति भविष्यपुराणोक्तमष्टुर्त्तिपूजनं “न प्रचीमप्रतः शम्भो”—
रिति रुद्रयामले निषेधाद् “देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता
गुरुकमै” रित्यागिमिकों प्राचीमनाहृत्य प्राच्यैशान्यादिकमेणा-
मन्योपर्यन्तं वामावर्त्तेन कुर्यात् । उ० शर्वाय शितिमूर्त्ये नमः,
उ० भवाय जलमूर्त्ये नमः, उ० रुद्रायाग्निमूर्त्ये नमः, उ० उप्राय
वायुमूर्त्ये नमः, उ० भीमायाकाशमूर्त्ये नमः, उ० पशुपतये

यजमानमूर्तये नमः, उँ महादेवाय सोममूर्तये नमः,
उँ ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः इति । ततस्तोत्रादिमा स्तुत्वा नमस्कृत्य
उँ महादेवाय नम इति विसर्जयेदिति ।
शिवपूजायां च विल्वपत्राणि धुत्तूरपूष्याणि चातिफलदानि ।

“धुत्तूरकैस्तु यो लिङ्गं सकृतपूजयते नरः ।
संगोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥
बिल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्सकृत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
सर्वकामप्रदं बिल्वं दारिद्र्यस्य विनाशनम् ।
बिल्वपत्रात्परं नास्ति येन तुष्यति शङ्कुरः ॥
शुष्कारथयि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य सदैव हि” ।
इत्यादिभविष्यस्कान्दादिवचनात् ।

यज्ञ शिवाय समर्पितं पुष्ट्यनैवेद्यादि तत्प्रसादरूपेण विष्णुनिवेदितवत् स्वयं नोपयोज्यम् । “स्पृष्टा वृद्धस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचि” रिति कालिकापुराणे,

“अग्राहं शिवनैवेद्यं पर्त्तु पुर्णं कलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्पर्शात्सर्वं याति पवित्रताम्” ॥

इति परिशिष्टे ।

“दत्त्वा नैवेद्यवस्थादि नाददीत कदाचन ।
त्यक्तं यच्छ्रवसुहिश्य तदादाने न तत्कलम्” ॥

इति च भविष्ये निवेद्यात् ,

“निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पञ्चयते घोरे तिर्यग्योनौ च संभवेत् ।

ब्रह्मापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥
तस्य पापं महङ्गलोद्धृत्य नाशयिष्ये महावतः” ॥
इति स्फट्यपुराणवचनादशुचिना तत्र ग्राहाम् ।

किन्तु ज्ञानादिना शुचिनेति स्मार्तः । अपनीतं तत्र ग्राहामिति श्रीदत्तः । शिवदीक्षारहितैज्योतिर्लिङ्गातिरिक्ष्य च न ग्राहामिति शैवा इत्यत्त्वं प्रसङ्गतेन ।

त्रयोदश्या त्रियामार्द्धाद्युर्ध्वं प्रथनुवृत्तया ।
युक्तं विशीशायोगेऽपि परा शिवचतुर्दशी ॥
पूर्वेऽप्युत्तेव तद्युक्ताहृष्ट्येऽपि तथाविधा ।
भूयो रात्रिज्यायोगसाभास्पूर्वैव संमता ॥
दिनद्वयेऽप्यद्युर्धात्रे वर्तमाना परा शुभा ।
प्रदोषे च निशीये च वृत्तेरिति तु माधवः ॥
रविभौमान्यतरयुक्तशिवयोगयुता तथा ।
उदितातिप्रशस्तेयं प्रतिमासांसिता तु सा ॥
बहुरात्रियुता ग्राहा साम्ये पूर्वैव संमता ।
यदि प्रतीक्षयतिथ्यन्तं दिवा शक्यं तु पारणम् ॥
तदा तिथ्यन्तं एव स्याज्ञ चेत्तन्मध्य एव तत् ।

इति संग्रहः ।

इति श्रीमीमांसकसम्भ्राद्दृष्टपतिरघुनाथवाजपेययाजिकृतौ शिवरात्रिनिर्णयः ।

अर्थैकभक्ततिथिविवेचनम् ।

अर्थैकभक्तादिषु तिथिनिर्णयः । यद्यपि कर्मकालव्याप्तियुग्म-वचनम्यां तत्तद्विशेषवचनैश्चोपवासे यो ग्राहातिथिनिर्णयः कृतस्तेनैवैकभक्तादिष्वपि स कृतप्राय एव । तथापि तत्तकालपरिच्छेद-पूर्वकं तत्र तत्र किञ्चिद्विशेषाभिधितस्या स एव योज्यते ।

तत्रैकभुक्तशब्दादेकभक्तशब्देऽपि भक्तशब्देन तत्साध्यमोजनेलक्षणात् एकं द्वितीयमोजनाभावसहकृतमोजनमेकभक्तवतस्वरूपम् । तदपि च नक्तव्यपदेशात्ततो भिन्नं दिवैव । तस्य चाहर्मगविशेषः कालत्वेन धर्मविशेषस्य स्वरूपकथनव्याजेन स्कन्दपुराणे; भिन्नतः ।

“दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति! प्रोक्तमतस्तस्याहिवैव हि” ॥ इति ॥

“नियमेन” इत्यस्य न पुरुषार्थनियमप्राप्तद्वितीयमोजननिवृत्तिरथः । यौगिकैकभुक्तनामधेयादेव तल्लाभात् । व्रतपर्यायस्य नियमशब्दस्य तदनभिधायित्वाच्च । नापि व्रतसामान्याङ्गत्वेन विहिता ब्रह्मचर्यादयः । सामान्यविधिनैव तल्लाभात् ।

किन्तु—

“अश्वै ग्रासा मुकेर्भ्याः पोडशाररयवासिनः ।
द्वात्रिशत्तु गृहस्थस्य ह्यमात्रं ब्रह्मचारिणः ॥
वक्त्रप्रमाणपिण्डश्च प्रसेदेकैकशः पुनः” ।

इति व्यासोक्तनित्यमोजनगोचरतत्त्वाश्रमग्राससंख्यामध्ये—

“दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकमकं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु” ॥

इति देवलोका ग्रासत्रयन्यूनता ।

देवलवचने त्वगत्या सामान्यनियमानुवादः । अतस्तदिति समाख्यानव्यपदेशप्राप्तां रात्रिमोजननिवृत्तिं हेतुत्वेन परामृश्य सूर्यास्तमयपर्यन्तगौणकालविधिः ।

मुख्यकालस्वस्य “मध्याह्नयापिनी ग्राहा एकमके सदा तिथिः” रिति पञ्चपुराणवचनात्, “कर्मणो यस्य यः काल” इति सामान्यशास्त्रसंवादिनो मध्याह्नः । सोऽपि न संपूर्णः । किन्तु “दिनार्द्धसमयेऽतीते” इति वचनात्तदुत्तरभागः ।

मध्याह्नश्च पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्नस्वेदा विभक्तस्य दिनस्य पञ्चमुहूर्तात्मको द्वितीयभाग एव ग्राहाः । पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षया मध्यमस्यैव मध्यशब्दाच्छीघ्रं प्रतीतेः । “पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्नसायाह्नश्चतुर्थाविभक्तस्य तु द्वितीयो भागः प्रातःसङ्क्लवमध्याह्नपराह्नसायाह्नः पञ्चाधाविभक्तस्य तृतीयभागो वा विलम्बितप्रतीतिक इति स न ग्राहाः” इति हेमाद्रिः ।

तदयुक्तम् । सर्वेष्वेव मध्याह्नसंशब्दनेत्रवनेन न्यायेन त्रेधाविभक्तदिनभागस्यैव ग्रहणप्रसङ्गे विश्वान्तरदिनभागतस्संक्षाकरणस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । संक्षाकरणस्य कार्यविनियोगार्थत्वात् । उक्तौ च “पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यदिनो मनुष्याणामपराह्नः पितृणां” मिति-वच्चतुर्द्वापञ्चाधाविभागावपि गोभिलपराशराभ्याम्—

“पूर्वाह्नः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।
आतुतीयावपराह्नः सायाह्नश्च ततः परम्” ॥ इति;
“लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तं गते रक्षौ ।
प्रातस्तु स वृत्तः कालो भागश्चाह्न स पञ्चमः ॥
सङ्क्लवलिमुहूर्तस्तु मध्याह्नस्तस्मः स्मृतः ।
ततस्यो मुहूर्तास्तु अपराह्नोऽभिधीयते ॥
पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।
यद्यदेतेषु विहितं तत्सक्तार्यं विजानता” ॥ इति च ।

तेन एञ्जभाविभागे सार्वमुहूर्तमकभनुर्द्विभागे किञ्चिद्दून-
मुहूर्तवात्मकस्त्रेऽविभागे सार्वमुहूर्तद्वयात्मकः सर्वोऽप्यावर्तनो-
परि । एतो प्रध्यात्मरभाग एकभक्तस्य मुख्यः कर्मः । तदुत्तरेऽस्त-
मयावधिः कालो गौणः ।

पर्यं सति यदान्यतरैव मध्याहोत्तरव्यापिनी तदा तस्यामेव
तत्कार्यम् । सामान्यविशेषशास्त्राभ्याम् । विशेषशास्त्रे च मध्याहशब्द
उक्तदेकदेशपरो प्राप्तो दृग्ध इतिवत् । दिनद्वयेऽपि तदव्याप्तौ
तदृशेण साम्येन तदेकदेशव्याप्तौ च पूर्वेव मुख्यकालः । सम्बन्धा-
विशेषेऽपि गौणकालव्याप्तेऽपि विशेषात् । मुख्यकालास्पर्शेऽपि
चैकमुकालुष्टानं मुख्यकालं एव ।

“तिथ्यादिषु भवेद्यावान् हास्ये वृद्धिः परेऽहनि ।

लावान् ब्राह्मः स पूर्वेचुरद्वाषोऽपि स्वकर्मणि” ॥

इति ऐश्वादिध्युत्तरव्याप्तात् । शास्त्रतस्तत्र तत्त्वित्सत्त्वात् ।
पत्रस्वर्णमेव होत्रं वचनमुदयास्तमयमात्रसत्त्वेन साकलव्यवचनं च ।
पूर्वेणुः पूर्वतिथ्यादिषु । स्वकर्मण्युत्तरतिथ्यादिप्रयुक्तकर्मानुष्टाननि-
मित्तम् । हासवृद्धिसाम्यानि च सर्वत्र षष्ठिघटिकापेक्षया । न तु
पूर्वतिथ्यादयपेक्षया । त्रिशङ्खतुर्विश्वात्यप्यावश्वद्वायुदिक्षिकमेण
सूर्योदयोत्तरं तिथीनां सत्वे चतुःपञ्चाशदटिकाव्यापित्वेन तिथीनां
परस्परं साम्येऽप्युत्तरोत्तरहासव्यवहारात् ।

वृद्धिप्रक्षेपस्तु यत्र बकादौ दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्ताद्वाचरतिथे-
ग्राहात्मम् । तत्र कर्मतिथे पूर्वदिने कलासामुत्त्वसंप्रादनेन
तदुपोद्वलनार्थः ।

“तिथे: परस्या प्रतिकालस्यु याः स्य—

न्यूनमात्पूर्वाभ्यनिकालं तास्माम् ।

अर्द्धे वियोज्ये च तथा श्रयोज्ये
हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत्” ॥

इति लौगाक्षयुक्तो हासवृद्धिद्वयेष्टप्रसंहारादिष्ट्युपयोगिसन्धि-
निर्णयार्थः ।

ननु दिनद्वयमध्याहूर्यस्थादिषु युग्मवाक्यात्किमिति निर्णयो भ
कियते । “द्वितीयादिक्षिक्युमानां पूज्यता नियमादिषु” इति वचना-
देकभक्तेऽपि तत्प्रवृत्तेः ।

उच्चते । यथा मध्याहादेमुख्यकालस्य “विधानं तत्कालेऽनुष्टा-
नार्थं संदेहे तत्कालव्याप्त्या निर्णयार्थं च । तथा “अतस्तस्याद्वैतै
ही” ति गौणकालविधानमपि । अनुष्टानमात्रोपयोगिनिं गौणकालस्य
“स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः” इति सामान्यवचना-
देव लाभसंमवात् ।

तेन यत्रेचां विशेषतो गौणकालव्याप्त्यापि
मुख्यकालव्याप्तेव तिथिर्निर्णयेत्या, न तु युग्मवाक्यात् । तेन
दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तौ युग्मवाक्यात्किर्णयकरणम् । अस्पर्शैकदेशसम-
व्याप्त्योस्तु गौणकालव्याप्त्या तदिति न जनीमः । वैपन्नेण मुख्य-
कालैकदेशव्याप्तौ त्वयिकतद्वयापिनी प्राप्ता ।

यत्वन्याद्वयेकभक्तं न तत्कालव्याप्त्या निर्णीतायां तिथी
कर्तव्यम् । किन्तु प्रधाने निर्णीतायाम् । मध्याहस्य च प्रधानेन
व्याप्तौ गौणकाल एव तत्कर्तव्यम् । अहशुणविरोधे च तदध्योदिति
न्यायात् ।

यस्तूपव्यासप्रतिनिधिभूतं ततुपव्यासयोग्यतिथो मध्याह पव
च कर्तव्यम् । प्रतिनिधित्वात्, “तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तेऽपि

सा तथे” ति सुमन्तुवचनात् । इदं हि वचनं परिशेषादुपचास-
प्रतिनिध्येकमक्तव्यिषयमेवेति ।

अथ नक्तवत्तिथिविवेचनम् ।

नक्तवत्तस्य तु दिवामोजनाभावविशिष्टरात्रिमोजनात्मकस्य
प्रदोषो मुख्यः कालः । “प्रदोषव्यापिनी ग्राहा तिथिर्नक्तवत्ते
सदे” ति घन्सवचनात् ।

भोजनरूपत्वं च तस्य भोजनघटितैकभक्तोपवासायाचि-
लादिभिः प्राजापत्यादिषु भूयसः साहचर्यात्प्रायिकप्रतीतिकम् ।
न तु शब्दार्थः । योगेन नक्तकालसाध्यत्वमात्रप्रतीतेः । तदशे
रुदिकल्पनायां च प्रमाणाभावात् ।

अत एव क्वचित्, “नक्ताशीव” इति स्पृष्टमभिधीयते । अतश्च
माधवाद्युक्तं नवरात्रवत्स्य नक्तवत्तस्य मुख्यं गौणं यौगिकं वेति
विकलपपूर्वकं यत्केनचिद्दूषितं भोजनरूपमेव मुख्यं नक्तवत्तमिति
भ्रमेण । तत्प्रायिकप्रतीतिके शक्तिभ्रान्त्या ।

प्रदोषश्च सूर्यास्तोत्तरत्रिमुहूर्तात्मकः ।
“त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्वावस्त गते सति ।
नक्तं तत्र तु कर्त्तव्यमिति शाखविनिधयः” ॥

इति व्यासवचनात् । यस्तु दिगुणच्छायातिकमोपलक्षितो
दिनान्त्यमुहूर्तो—

“यदा तु दिगुणां छायां कुर्वेस्तपति भास्तरः ।
तत्र नक्तं विजानीयात् नक्तं निशि भोजनम्” ॥

इति सौर्यमादिषु नक्तवत्तकालत्वेनोक्तः । सोऽनुकल्पः—

“मुहूर्तोनं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
नक्तवत्तनाशक्तमहं मन्ये गणाधिप” ॥

इति भविष्यत्पुराणे नक्तवत्तनोत्तरप्रदोषभागस्य शिवेनाहं मन्य इति
स्वाभिमतत्वेन तस्य च परमतत्वेनाभिधानात् । तद्वाक्यस्यापि
चाप्रसक्तविषेधायोगेन प्रदोषमुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।

अन्तिममुहूर्तपूर्वभाव्यापि मुहूर्तद्वयं गौणतरः कालः ।

“प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्ता दिवा यदि ।
तदा नक्तवत्तं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत्” ॥

इति कूर्मपुराणे तस्यापि नक्तकालत्वेनाभिधानात् । प्रदोषतुल्यत्वे-
नाभिधानेऽपि च तस्य गौणत्वमेव । पूर्वोक्तयुक्तेः ।

मुख्यकालेऽपि त्रिमुहूर्तात्मके आद्यमुहूर्तद्वयं मुख्यतरम् ।
“निशा नक्तं तु विज्ञेयं यामादेव प्रथमे सदे” ति स्मृत्यन्तरात् ।

एवं नक्तवत्तनामन्तरप्रदोषभागस्य नक्तवत्तकालत्वे स्थिते—

“चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् ।
आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम्” ॥

इति निषेधेऽपि संध्या नक्तवत्तनपर्यन्तैव “नक्तवत्तनात्संध्या सायं
तत्परतः स्थितम्” इत्यादिवचनोक्ता ग्राहा । प्रसिद्धोऽपि च सर्वेषां
सायंसंध्याशब्दः सूर्यास्तादौ नक्तवत्तनान्ते काले । प्रातःसंध्याशब्दश्च
किञ्चिदालक्ष्यतारकादौ सूर्योदयान्ते । संध्योपासनमपि तत्रैव
विहितम् ।

यस्तु स्कन्दपुराणे—

“उदयात्प्राकनी संध्या घटिकाश्रयमुच्यते ।
सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः” ॥

इति घटिकात्रयात्मकः संध्याकाल उक्तः । सं संध्यागांजितादा-
वनस्याधिप्रयोजके ग्राहा ।

वस्तुतस्तु निषेधे घटिकात्रयात्मकसंध्याग्रहणेऽपि वैधे नक्त-
भोजने नक्षत्रदर्शनानन्तरं घटिकात्रयमध्येऽपि क्रियमाणे न दोषः ।
निषेधस्य मैथुनादिसम्भिव्याहारेण रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् ।
वैधविषयत्वे विकल्पापत्तेश्च । यदर्थतया हि यद्विधितः प्राप्तं तदर्थ-
तयैव तस्य निषेधो विशेषविषयत्वादिना प्रबलोऽप्युपजीव्येन
विधिना तुल्यबलं एव सामान्यविषयत्वादिना दुर्बलेनापि ।

अत एव पर्वरविवारादिषु रात्रिभोजननिषेधस्यापि रागप्राप्त-
विषयत्वादिं नक्तभोजनं तत्रापि रात्रावेष मुख्यकालं एव कार्यमिति
हेमाद्रिप्रभृतयः ।

माधवस्तु—

“ये त्वादित्यदिने ब्रह्मशक्तं कुर्वन्ति मानवाः ।
दिनान्ते तेऽपि भुज्ञारज्जिषेधाद्रात्रिभोजने” ॥

इति भविष्यत्युराणवचनादेतादृशे विषये पूर्वोक्ते गौणकालं एव
नक्तवतं कार्यमित्याह ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । नाथं वाचनिकोऽर्थः । घचनेऽपि
“निषेधात्” इतिहेतून्यासात् । निषेधश्च पूर्वोक्तयुक्त्या वैधेनैव
प्रवर्तते । किं च वैधविषयेऽपि तस्य प्रवृत्तावन्यव्रताङ्गनकेऽपि
प्रवर्तते । तत्र च तद्वारोपेष्ट्वतद्वताङ्गत्वस्यैव प्रजापतिव्रतनयपूर्व-
पक्षस्यापद्येत । तेनेदं वचनं भानुससम्यादिविहितसौरनकविषयम् । न
तु कदाचिद्रविवारप्राप्तेतरनकविषयम् ।

तत्र हि—

“त्रिमुहूर्तस्पृगेवाहि निशि, चैतावती तिथिः ।
तस्यां सौरं चरेन्नकमहन्येव तु भोजनम्” ॥

इति सुमन्तुवचने एवकारेण नक्तस्वभावप्राप्तस्य रात्रिकालत्वस्य
निर्वितत्वाज्जिषेधेऽकिः सालम्बना भवति ।

“नरस्य द्विगुणां क्षायामतिकामेद्यदा रविः ।
तदा सौरं चरेन्नकं न नक्तं निशि भोजनम्” ॥

इति कूर्मपुराणेऽपि ।

इदं सौरनकं निशि भोजनकृपं नेति व्याख्यानात्सौरतत्त्वस्य रात्रौ
निषेधः । नक्तस्य निशाभोजनात्मकत्वादेव सामान्यतो निषेधानुप-
पत्तेः । अपि च “ये नक्तं कुर्वन्ती” ति वैधप्रवृत्त्यनुवादे नित्यवच्छ्रुतस्या-
दित्यवारस्य वैधं नित्यमेव विशेषणत्वं प्रतीयते न त्वार्थसमाज-
सिद्धं कादाचित्कम् ।

तेनेदमपि घचनं सौरनकविषयमेवैति तदेव दिनान्त्यमुहूर्ते
पूजादिकं पूर्वमेव कृत्वा कर्त्तव्यम् । एवं यतिविधवाधिकारिकमपि
नक्तं दिवैव भवति ।

“नक्षत्रदर्शनाभक्तं गृहस्थस्य बुद्धेः स्मृतम् ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते” ॥

इति देवलवचनात् ।

“नक्तं निशायां कुर्वात गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिथ्वं विधवा चैव कुर्यात्सन्सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरं तु तप्तोक्तमन्तिमेऽघटिकाद्यये” ।

इति स्मृत्यन्तरात्मा । तदेव गृहस्थनके नक्षत्रदर्शनोत्तरप्रदोषभागस्य
मुख्यकालत्वे तत्पूर्वसायाहस्य च गौणकालत्वे स्थिते यैकस्मिन्नेव
दिने कात्स्नेनैकदेशेन वा मुख्यकालं व्याप्तोति सैव प्राह्णा ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्यापिन्युतरैव । गौणमुख्योभयकाल-
व्यापित्वात् “प्रदोषव्यापिनी” त्यादिकूर्मपुराणात् ।

“यदि स्यादुभयोऽस्त्वयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।
तदोक्तरत्र नर्त स्यादुभयत्रापि सा यत्” ॥

इति जावालिवचनाच्च ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषस्पर्शिनी परा ग्राहा । सायाह एव च तत्र
भोजनं कार्यम् । गौणकालव्यापित्वात् ।

“प्रदोषव्यापिनी त स्याद् दिवा नर्त विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ।

तत्रकं नक्तमित्याहुर्न नर्त निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाहे तु भुजिक्रियाम् ।

कुर्याश्वकवती नक्तफलं भवति निभितम्” ।

इति स्कन्दपुराणाच्च ।

दिनद्वयेऽपि साम्येन वैषम्येण वा तदेकदेशस्पर्शिन्यप्युत्तरैव ।
गौणकालव्याप्तेभ्युत्तरत्वात् । अनेनैव न्यायेन सौरनक्ते यतिनक्ते च
दिनद्वये सायाहव्यापिनी तदस्पर्शिनी तदेकदेशस्पर्शिनी च पूर्वद्युरेव
तदव्यापिनी च पूर्वा, परेद्युरेव तदव्यापिनी केवलं परेति ह्यम् । तत्र
सायाहस्य मुख्यकालत्वात्प्रदोषस्य च गौणत्वात् । अन्याङ्गे उपवास-
प्रतिनिधौ च तादृशैकमकल्प्याय एव ।

अयं च प्रदोषव्याप्त्या नक्तवतनिर्णयो न केवलं भोजनस्पै एव
तस्मिन् । अन्यत्रापि प्रदोषसाध्ये पूजादिरूपे द्रष्टव्यः । न्यायाविशेषात् ।
अत एव त्रयोदशीप्रदोषवतेऽपि योजितः । नवरात्रवतनिर्णयो-
उपेतदनुसारेणैव कारिष्यते ।

अथ यदा तिथिद्वयप्रयुक्तमेकमक्तनकादिकं स्वरूपतिथिनिर्णय-
ष्टश्वप्तेकम् दिने प्राप्नोति तदा पूर्वप्रारब्धयोर्द्धयोः पूर्वतिथिप्रयुक्त-
मनुपसंजातविरोधित्वात्मुख्यकल्पेन कार्यम् । इततत्त्वनुकल्पेन ।

तत्रोक्तरतिथेऽस्त्वरदिने गौणकालव्यापिन्याः सत्त्वे तेनैव कर्त्रा
तत्प्रयुक्तं व्रतमुक्तरदिने कर्तव्यम् । कालस्यात्यन्तबाधाभावे कर्त्रनुरो-
धस्यापि न्याय्यन्वात् । असत्त्वे तस्मिन्नेव दिने कर्त्रन्तरेण तत्कार-
णीयम् । अनुपादेयकालानुरोधेनोपादेयकर्तृप्रतिनिध्युपादानस्योचित-
त्वात् । अथेव न्यायोऽनेकतिथिव्यापिपूर्वप्रारब्धवतान्तःपातिनि
तद्विरोधेकतिथिवतेऽपि ।

तियमाश्च केचिद्वैशेषिका नक्तमोजिनो व्यासेनोक्ता:-

“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमधःशत्यां नक्तमोजी षडाचरेत्” ॥ इति ॥

स्नानं कर्माङ्गं प्रधानकालं पूजादेः पूर्वम् । आहारे लाघवमल्पत्वम् ।
कियदित्यपेक्षायां “न्यूनं ग्रासत्रयेण तु” इत्येकमक्तवदत्र वचनाभावा-
त्याजापत्यप्रकरणगता ग्राससंख्या नक्तमोजनविषया साम्यदत्तापि
ग्राहा । सा च पराशत्रापस्तम्बाभ्यां चतुर्विंशतिमते
चान्यथान्यथोक्ता ।

“सायं तु द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चवसा स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनाख्यः” ॥ इति ॥

“सौयं द्वार्विंशतिर्ग्रासाः प्रातः पञ्चविंशतिः स्मृता ।

चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनाख्यः” ॥ इति ॥

“प्रातस्तु द्वादशग्रासा नक्तं पञ्चवशैव तु ।

अरुचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्वदः” ॥ इति च ॥

शत पवायावितवतेऽपि “अश्वाचिताशी मितभुक्” इतिवचना-
ष्टपेक्षिता ग्राजापत्यीयतद्वतैव ग्राससंख्या । अग्निकार्ये “होमं
च तत्त्वं कुर्वेत” इत्यादिमिर्थात्मवतादौ विहितं होमलूपम् ।

अथायाचित्प्रतविवेचनम् ।

अयचितं वर्तं चोपवासवदहोरात्रसाध्यत्वात्तदुभययोगिन्यां
तिथौ कर्तव्यम्। “दिवा रात्रिवतं यज्ञ” इत्यादिस्कन्दपुराण-
वचनात्।

यदा तत्त्विरेकस्मिन् दिने^१ दिवैवान्यस्मिन् रात्रैव
तदाहर्व्याप्तियां कर्त्तव्यम् । “अहंसु तिथ्यः पुण्याः” इत्यादि-
जावालिवचनात् । श्रिसंध्यव्यापित्वाच्च । एव सति संभावित-
पक्षान्तरेष्टपुण्यपासवदेव तत्त्विर्थिण्ठैतत्त्वाः ॥१॥ अयाचिताश्भोजनं
तु यदैव तल्लाभस्तदैव दिने रात्रौ वर्षनिषिद्धकाले सहदेव कर्त्तव्यम् ।
आलाभे तपवासेऽपि न व्रतक्षतिः ।

नन्वयाचितव्रतमथापरं “त्र्यहं न कंचन याचेत्” इति व्यस्तनश्च-
थवरोऽपि व्रतशब्दवत्वेन निषेधरूपत्वासंभवात्, “नेक्षेतोद्यन्तमा-
दित्यम्” इत्यादिवत्संकल्पलक्षणाया याचितमदनीयं “न भोक्ष्ये”
इत्येवंविधसंकल्परूपं यथा प्रतीयते, तथा “त्र्यहमद्यादयाचित्तम्”
“श्रयाचिताशी मितभुक्” इत्यादिषु समस्तनश्चवरणादव्रतविहित-
णिनप्रत्ययथवरणाच्च याचितमित्तमद्यादेवेत्येवं साधनविशेषविशिष्टा-
दनशात्वर्थनियमरूपवाक्यार्थप्रतीतेर्याचितमित्तमदनीयं भोक्ष्य एवेत्येवं
संकल्परूपमपि । अत एव माधवेनोभयरूपमणि तदझीकृतम् ।
अनन्तभट्टेन तु छितीयसंकल्परूपमेव । तथा च कथमुपधासे-
इयाचितसिद्धिः ।

अत्रोच्यते । समस्तनश्च वरोच्चयि लाघवात्प्राप्ते भोजने
याचितभिन्नरूपसाधनविशेषनियम एव विधेस्तात्पर्यम् । न
त्वशनरूपधात्वर्थनियमेऽपि । गौरवात् । “अहृतौ भार्याङ्गुणेयात्”
इत्यत्र तु वाप्सायुक्तस्यतोर्निमित्तवेनाविधेयत्वात्केवलाधात्वर्थनिय-
मान्न गौरवम् । न च सर्वदास्यात्तंसबद्ध इति व्यायेन “साद्य ज्ञाहोती”

त्यादिवत्कालवैचैव गमनमुवादेन ऋतुस्तत्र विधार्तुं शक्यः । तथा सति परिसंख्यापत्तेः । न होकस्यां गमनव्यक्तौ ऋतोः पाक्षिकी प्राप्तियेन नियमः संभवेत् । तेवानुत्तुगमनव्यक्तिव्यावृश्यर्थवास्परि- संख्यैव स्यात् ।

इह त्वेकस्यां भोजनव्यक्तावयाचिताश्वस्य प्राइमुखत्वस्येव
सर्वदाऽप्राप्ते: संभवति नियमः । स च निषेधगोचरसंकल्प-
योगक्षेम एव ।

फेचित् “श्रसूर्यं पश्या:” इति वशाम संगतं स्यापि न अः किया-
संबन्धाश्रयणेन निवेदवाक्यसमरनार्थं वमेव “द्युहमद्याद्याचितम्”
इत्यादीनामिच्छन्ति । यस्त्वशतानुवादे साधनविशेषनियमस्य
द्युहादेश्च विधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गः, “अयाचिताशो” इत्यत्र चैकपदे
प्रसरभेदप्रसङ्गः, स आर्थिकानुवादाभ्युपगमात्पौरुषेयस्मृत्यादिवचनेषु
च वहशो दर्शनात्पृथिवीः ।

न चैव सति नक्तैभक्तविध्योरपि दिवारात्रिभोजननिवृत्योरेव
तात्पर्यं स्यात् । तथा च तत्राप्युपवासे व्रतसिद्धिः स्यादिति
वाच्यम् । निवृत्तिमात्रे तात्पर्ये व्रतत्वनिर्वाहार्थं संकल्पलक्षणा-
प्रसङ्गत्, निवृत्तिविशिष्टश्रुतभोजननियमविधानाभ्युपगमेनैव तन्निर्वाह-
स्योचितत्वात्, चान्द्रायणादिविधिष्प्यनेनैव स्यायेन चन्द्रगत्यनु-
वर्तनाद्यन्यथानुपपत्त्याऽनेकगुणोपादानाश्च भोजनविधिरेव । न च
निवृत्तरपि व्रतत्वमस्त्वति वाच्यम् । “नियमो व्रतमस्ती तत्पोष-
वासादिपुरयकम्” इति कोशाद्वदशब्दस्यानुष्ठेयभाववाचित्वाप-
गमात् ।

पुरुषशब्दो हि धर्मसुलृतादिपर्यायः पुरुषार्थसाधनादृष्टेहेतुक्रियायां
तदाववेशेन तातूशो द्रव्यादौ वा वेदवादिनां प्रसिद्धः ।

तथा (१) चोक्तमाचार्यैः—

“श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः, सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
चोइनालक्षणैः साध्या तस्मात्तेज्वेव धर्मता” इति ।

केषांचित्तादृशेऽदृष्टे वा । न च भावनावाक्यार्थवादिनां निवृत्ते-
स्तादृशादृष्टहेतुत्वे प्रमाणमस्ति । तस्याः कालान्तरभाविफलाभावा-
त्स्वरूपेणैव च सत्त्वात् ।

कार्यवाक्यार्थवादिभिः कामाधिकारकल्पसंक्षिप्तवशान्निषेधेषु
निवृत्तेरप्यदृष्टं यद्यप्यभ्युपगम्यते, तथापि न तत्पुरुषार्थहेतुरिति न
तत्तद्वेतुर्वा निवृत्तिः पुण्यशब्दवाच्या । अत एव निषेधेष्यो निवृत्तो
न धार्मिक इत्युच्छते किंत्वधार्मिको न भवतीत्येव । तेन विश्वेक-
तत्त्ववादे यद्यपि निवृत्तिरपि विधिविषयो भवति । तथापि न
तस्या धर्मत्वम् । तादृशादृष्टहेतुत्वाभावात् । अत एव प्रजापतिव्रतनये
“नेष्टोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादिक्षातक्रतप्रकरणाधीतनिषेधेषु पर्यु-
दासलक्षणया संकल्पविधित्वं सिद्धान्तितम् । निवृत्तेरपि व्रतत्वे
प्रधानाल्प्यातार्थान्वयेन न अः श्रुत्या निषेधत्वमेव स्यादिति वैदिकपद-
वाक्यार्थानभिज्ञानां निवृत्तेरपि व्रतत्वाभिधानं प्रलाप एव ।

चतुर्थशृष्टमकालिकत्वादिविधिषु तु चतुर्थकालिकादिश-
व्यानां मत्वर्थीयठन्प्रत्यान्तानां “चतुर्थकालाहारः” इत्यादिवचनान्त-
रैकवाक्यतया भोजनोचरचतुर्थादिकालसम्बन्धपरत्वावगमाद्वयन्ति
चैकपदाभ्यव्यवेच्छालिति । यथा “अबमझो वायुभक्षः” इति
न्वावाच्य त्र्यादिकालगतंभोजननिवृत्तेश्चतुर्थादिकालगतनकैकमंको-
दिग्नियमस्य ओमयस्य प्रतीतावपि निवृत्तावेवं विधेस्तात्पर्यम् । न तु
भोजननियमेऽपि । गौरवप्रसङ्गात्कालांशे परिसंख्यात्वेन भोजनांशे

(१)—कुमारिलमहृमीर्मासाश्लेषकवार्सिके (२ सूत्रे १६१ श्लोके)
उक्तमित्यर्थः ।

नियमवेनैकपदे भिन्नप्रसरतापत्तेश्च । व्रतत्वनिर्वाहस्तु “चतुर्थकाला-
हारो ब्राह्मणान् भोजयेत्” इत्यादिविशेष्यादिभूतब्राह्मणभोजनादि-
नैव । तेन मासादिव्यापिनि चतुर्थकालिकत्वादिवतेऽनुष्ठीयमाने
एकादश्याद्युपवासदिने भोजनप्राप्तावपि तदकरणेऽपि तद्वत्क्षतेर-
भावादुपवास एव कर्तव्य इति ।

तेनायमेकभक्तादिषु संग्रहः ।

मध्याहस्य द्वितीयेऽद्व एकमक्तवर्तं भवेत् ।
तेन तद्व्यापिनी या स्यात्सैकभक्तवते तिथिः ॥
दिनद्वयेऽपि तद्व्यास्यावस्पर्शे साम्य एव वा ।
पूर्वा वैषम्यपर्शे तु याधिका सैव गृह्णताम् ॥
तत्सिद्धिक्षयनिक्षेपातपूर्वस्यां भोजनं भवेत् ।
अस्पर्शेऽपि स्वसमये गौणस्यस्तावयिस्ततः ॥
त्रिमूहर्त्ते प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सति ।
नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं तत्र नक्तवर्तं भवेत् ॥
तत्पूर्वभावी सायाहो गौणस्तस्मयः स्मृतः ।
यैव कृत्स्नेऽल्पके वापि मुख्ये तत्समये भवेत् ॥
सैव तत्रेष्वते शेषपक्षेषु तु परा भवेत् ।
सायाह एव भोक्तव्यं मुख्यास्पर्शे च तत्र तु ।
एवं नक्तवते सौरे विधवाभ्यतिनोस्तथा ।
परेद्युरेव सायाहव्यापिनी धरतो भवेत् ॥
शेषपक्षेषु पूर्वेव नार्य नक्तैकमक्तयोः ।
अन्यद्युपेश्चेष्वासप्रतिनिष्ठोऽपि निर्णयः ॥

नक्तवतेऽर्थादिरुपेऽप्येष एव विनिर्णयः ।
अयाचितं त्वं हि रात्रावहि वा या तिथिर्भवेत् ॥
तत्र कार्यं तथा चोपवासवत्तत्र निर्णयः ।
यदैवायाचितं लब्धं तदैवात्र भुजिर्भवेत् ॥
अलाभेतूपवासेऽपि न व्रतक्षतिरिष्यते ।

इति श्रीसम्भाराद्वस्थपतिरघुनाथवाजपेययाजिक्ता—
वेकभक्तादिनिर्णयः ।

आथोपाकर्मतिथिविवेचनम् ।

आथोपाकर्मनिर्णयः ।

इदं चोपाकर्म “उपाकृत्याधीयीत” इत्यध्ययनसमभिव्याहाराद्व्रह्मचारिग्रकरणाधीतस्य चाधीतेव्रह्मचर्यस्य ग्रहणाध्ययनार्थत्वेन तन्मात्रग्रत्वाद्वग्रहणाध्ययनाङ्गुत्त्रात्तदधिकारिणां ब्रह्मचारिणां भवत्येव । तन्मात्राङ्गुत्वेऽपि च व्रतस्त्रातकानामनुवृत्तप्रग्रहणाध्ययनानां गृहस्थानामपि भवति । दर्शितं च गृहस्थानामपि ग्रहणाध्ययनमाश्वलायनेन ‘समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेयेत्येके प्राजापत्यं तत्’ इति, व्रतमात्रानुष्ठानेन स्मानं वदद्विरन्यैश्च ।

वस्तुतस्तु न केवलग्रहणाध्ययनार्थमुपाकर्म धारणाध्ययनार्थमपि । “अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्धं” इत्यत्राध्याप्यसमभिव्याहारादध्यापकपरेऽध्येष्यमाणपदे धारणाध्ययनरूपत्वाणि, ते विनाप्युक्तस्याध्यापनस्य तेनैव रूपेण लक्षोपाकर्मप्रतिशेषित्वप्रतीतेः । उभयोक्तव्यलात्तत्समर्थस्याध्याप्यैविनाप्युपाकर्मस्वीकारात् ।

तेन ग्रहणाध्ययनान्विवृत्तानां धारणाध्ययनमात्रं कुर्वतां गृहस्थधनस्थानामपि भवति । अत एव स्पष्टं गोभिलवचनम्—

तिथितत्त्वविवेचनम् ।

“उपाकर्मान्विवेचनं च वनस्थानामपीष्यते ।
धारणाध्ययनाङ्गुत्वाद्वग्रहिणां ब्रह्मचारिणाम्” इति ।

कात्यायनेन तु वेदसाध्यकार्यमात्रार्थत्वोक्ता ।

“प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्विजैः ।
कियते छन्दसां तेन पूराप्यायनं भवेत् ॥
अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म कियते द्विजैः ।
कीडमानैरपि सदा तत्त्वेण सिद्धिकारणम्” ॥ इति ॥

अत एवाकरणप्रत्यवायश्चरणे जपयश्चस्यापि ग्रहणम्—

“उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।
श्रुत्वा वेदजप्यस्य फलं ‘नाप्नोति’ मानवः” ॥ इति ॥

अत एव चोपाकर्मान्विवेचनित्यत्वम् ।

अत्र च स्मृतिवद्वृत्तादिगृहो षष्ठिपि प्रत्येकमनेके काला उपाकरणस्योक्ता: । तत्र श्रावणभाद्रपदयोस्तावभ्युत्तुल्यवद्विकल्पः । किंतु मुख्यानुकल्पभावेनेति स्पष्टं प्रतीयते ।

आश्वलायनसूत्रे तावत्—“अथातोऽध्यायोपाकरणमोक्तीतीर्थादुभावे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वा” इति श्रावणस्य स्पष्टं विधानं भाद्रपदस्य तु वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति समाख्यासूचनमात्रं तत्त्वम् । अत एव तत्कारिका—

“अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते” इति ॥

अन्यसूत्रेष्वपि प्रायः श्रावणस्यैव स्पष्टं विधानं भाद्रपदस्य तु क्वचित्सूचनमात्रमिति ।

यद्यपि “श्रावणेणां ग्रौष्ठपदां चाप्युपाकृत्य यथाविधि” ।

“श्रथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावणयां प्रौष्ठपद्मां वा” इत्य। दिमहु-
गौतमादिवचनेषु श्रावणमाद्रपदयोस्तुल्यकल्पत्वं प्रतीयते, तथापि
सूत्रस्वरसाच्छ्रवणकर्मसमाख्यया च श्रावणमासस्य मुख्यत्वम्।
तत्रापि यद्यपि बहूच्छृङ्खेषु श्रवणातिरिक्ता अपि याजुषगृहेषु च
पौर्णमास्यतिरिक्ता अपि काला उक्ताः। तथापि बहूचानां श्रवणनक्षत्रं
यजुर्वेदिनां च मैत्रायणगृहे श्रवणविधानात्तद्विज्ञानां पौर्णमास्येव
मुख्यस्तकालः।

“उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामयजुविदः।

प्रहसंकान्त्युदृष्टेषु हस्तश्रवणपर्वसु ॥

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्ते त्वाष्ट्रशक्तसमन्विते ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन्द्रयजुःसामपाठकाः” ॥

इत्यादि वचनेषु तत्तदेविसंबन्धित्वेन तत्तत्कालनिर्देशात्।

यतु केनचित्प्रथमनिर्दिष्टत्वादृग्वेदिनां श्रवणो यजुर्वेदिनां
श्रावणी मुख्यः काल इत्युक्तम्। तदैकैकस्य पदस्थानुष्ठानहेतुशानजन-
कत्वाभावेनैकवाक्यगतपदकमस्य क्रमप्रमाणत्वासंभवादवर्जनीय-
मात्रत्वात्कात्यायनेन श्रवणस्य, बोधायनेन ज्ञाणाद्या अपि प्रथम-
निर्दिष्टत्वेनाव्यवस्थितत्वाकायुक्तम्।

तेन श्रावणश्रवणस्य ग्रहसंकान्तिदुष्टत्वे तत्र सूतकादि-
संभावनायां वा तन्मासशुक्रपञ्चम्यां केवलायां हस्तयुक्तायां
वा बहूचैरूपाकर्म कार्यम्। “बहूचाः भवणे कुर्युर्ग्रह-
संक्रान्तिवर्जिते” इत्युक्तत्वात्दृष्टे ताष्ट्रपञ्चम्या अपि
निर्देशात्। अवृश्यादिना तु श्रावणश्रवणासंभवे भाद्रशुक्रमत्यमोः
श्रवणताहृशपञ्चम्योः। वार्षिकसमाख्याकर्त्त्रपद्यः तामासिफलकल्पवात्।

एवं श्रावणश्रवणस्य गुरुशुक्रस्तवाद्वक्षान्तत्वे तत्र प्रथमो-
पाकर्मनिरेषात्तत्रापि यथासंभवं श्रावणपञ्चम्यां भाद्रश्रवण-
पञ्चम्योर्वा तत्कार्यम्।

निषेधये कश्यपेनोक्तः—

• “गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितान् ।

इत्याह भगवानत्रिः श्रावणं तु विशेषतः” ॥ इति ॥

अर्यां च निषेधः प्रारम्भानुपादानेऽपि तद्विषय एव ।

“यज्ञोपवीतं कर्त्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौल्येऽपि वार्षद्वक्ते वाल्ये नित्यवत्कर्म चोक्तिम्” ॥

इति स्मृतिसारसमुच्चये तदनुष्ठानस्थापि तत्रोक्तत्वात्। यज्ञो-
पवीतमारपेनोपाकर्मोपस्थयते; तत्र नवदशोपवीतधारणविधानात्।
तथा च गालवः—

“कृत्वा यज्ञोपवीतानि नवादि वसुधाधिपि ।

हुत्वासौ शुरुते वृत्वा पितृभ्यो धारयेत्ततः ॥ इति ॥

अत एव स्मृतिसंप्रहे स्पृष्टं प्रथमप्रहणम्—

“गुरुशार्गव्योमैर्वृते कल्पे च नार्जिभेदि वा ।

तथाधिमाससंसर्पमलमासानिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्व स्यात्कर्मर्विवाचकृत्” इति ।

अधिमाससंसर्परूपौ मालमासौ। आदिशब्देन सिंहस्थगुरु-
वकातित्वारादिप्रहणम्। अत्र प्रथमोपाकृतिर्विवेषे यद्यथिमासाधि-
प्रहणम्, तत्र तत्र द्वितीयविविधप्रयोगमाहर्वम्। नित्यविधापि सर्वतिकस्य
तत्र कर्तुमनुचितत्वात्।

“उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।
मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकम्” ॥

इति ज्योतिःपराशरवचने सर्वप्रयोगसाधारण्येन निषेधाच ।
किंतु तत्र प्रारम्भे प्रत्यवायातिशयज्ञापनार्थम् । प्रसवाहोत्सवशब्देन
प्रसवनिमित्ता आणाततस्तद्विने प्राप्ता जातेष्ठिर्गृहातः वर्ढापनं वा ।
न तु जातकर्मादि तस्याधिमास एव कर्त्तव्यत्वोक्तेः ।

वस्तुतस्तु—अधिमासे प्रथमोपाकर्मप्रतिषेधः सामगविषयः ।
तेषां तद्वितीयादिप्रयोगस्य सिंहे रवौ मलमासे तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् ।
“सिंहे रवौ” इत्युक्ते । अत. एव—

“दशहरासु नोत्कर्षभृत्यर्घपि युगादिषु ।
उपाकर्ममहाषष्ठ्येष्टविष्ट वृषादितः” ॥

इत्यृष्टशृङ्खवचनमपि सामगविषयमेव । तदुपाकर्मर्णेव । “पतदिष्ट
वृषादितः” इति हेतुप्रसिद्धिलाभात् । अन्योपाकर्मणि सौरमासग्रहणे
प्रमाणाभावात् । तेन सामगैः प्रथममुपाकर्म सिंहस्थे रवौ मलमासे
न कर्त्तव्यम् । अन्यैस्तु श्रावणेऽधिकमासे द्वितीयाद्यपि । “दशहरा-
सु” इति वचनार्थश्च मलमासप्रकरणे निष्कस्यते ।

यजुर्वेदिभिस्तु श्रावण्या असंभवे येषां गृहे श्रावणहस्तपञ्च-
म्याद्वाके तैस्ते, तयोरप्यसंभवे भाद्रपदपौर्णमासीतद्विगतहस्तपञ्चम्यौ
वा प्राप्ते । येषां गृहे ते नोके तैर्भाद्रपद्येव ।

“संकान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।
तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते” ॥

इति स्मृतिमहार्णववृद्धवचनात् ।

“श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्वन्दास्यधीयीत मासान् विग्रोऽर्द्धपञ्चमान्” ॥

“अथातः स्वाध्यायोपाकरणं श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा” इत्यादिमनु-
वृद्धवस्त्रिष्ठादिवचनेषु प्रौष्ठपद्या अपि, “प्रौष्ठपद्मी हस्तेनोपाकर्म”
इतिगोभिलवचने च प्राप्येत्यध्याहारेणान्यत्र हस्तपञ्चम्योः प्रायेण
साहचर्यदर्शनात्, हस्तग्रहणपञ्चम्युपलक्षणेन च भाद्रपदहस्त-
पञ्चम्योरप्युपाकर्मकालत्वोक्तेश्च । स्मृतिमहार्णवचने च वाशदा निषा-
तानामनेकार्थत्वात्तर्हर्थे । तेन हस्तयुक्तायां पञ्चम्यामित्येकं एव
पक्षं । अत एवाश्वलायनसूत्रगतं हस्तग्रहणं पञ्चमीविशेषणत्वेनैव
वृत्तिकृता व्याख्यातम् । यद्वा—

“यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्रपञ्चम्यां श्रावणस्य तु” ॥

इति वचने शुक्रपञ्चम्याः, “प्रौष्ठपद्मी हस्तेन” इत्यादिवचने च
केवलहस्तस्याप्युपादानाद्वस्तयुक्तायां यस्यां कस्यांचित्तिथौ पञ्चम्यां
वा केवलायामपीति विकल्पार्थं एव वाशदः । संक्रान्त्यादिग्रहणे च
सूतकादिसंभवनाया अप्युपलक्षणम् ।

“संकान्तौ ग्रहणे वापि सूतके मृतके च वा ।
गणमानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥
अथ चेदोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।
दुखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः” ॥

इति स्मृत्यन्तरवचने सूतकादावपि तत्रिषेधात् । “वैतानौपास-
नाः” इति प्रतिप्रसवनिवृत्यर्थं पुनः प्रतिषेधः । उपाकर्मणेऽपि
गृहाग्निसाध्यत्वात् ।

“संकान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः” ॥

इति वचनान्तरे च वाजसंबोधिग्रहणं येषां गृहे पञ्चमी श्रुता,
तेषां सर्वेषामुपलक्षणम् । या पञ्चम्यामुण्डाण्डिः कार्यत्वेनोक्ता सा
पर्वणो दुष्टत्वं इति पञ्चमीपक्षस्य विषयविशेषमात्रविधानार्थ-
त्वाद्भूतवचनस्य । अन्यथा सा च वाजसंबोधिभिरेवेत्यपिविधाने
वाक्यभेदापस्तः । अनुकरञ्चमीकैस्तु प्रौष्ठपद्ममेवेत्युक्तम् ।

बौधायनीयैस्तु श्रावण्यसंभवे वार्षिकसमाख्यां बाधित्वा
श्राष्टाङ्गामपि कर्त्तव्यम् । “श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य
छन्दांस्यधीयीत” इति बौधायनसूत्रात् । एवमन्यैरपि बहृचैर्याजुषैश्च
मुख्यकालासंभवे स्वस्वसूत्रोक्ता अन्ये काला अनुकल्पत्वेन ग्राहाः ।

सामगैस्तु सिंहस्ये शूर्ये हस्तमक्षवे कार्यम् ।

“सिंहे रवौ तु पुष्यक्षेष्ठ पूर्वाहे विचरेद्वद्विः ॥

छन्दोगा मिलिताः कुर्युहस्तर्गं सर्वछन्दसाम् ।

शुक्रामे तु हस्तेन उपकर्मापराह्निकम्” ॥

इति गार्यवचनात् ।

एवं च “प्रौष्ठपर्दी (१) हस्तेनोपाकरणम्”, “तैत्यामुत्सजन्ति”
इतिगोमिलसूत्रमपि सौरप्रौष्ठपदाङ्गीकारेण “क्वचिदपवादविषयेऽपि”
इतिन्यायेन छविपयेऽप्यौत्सर्गिकमणं कृत्वा हस्तयुक्तां प्रौष्ठपदमास-
सम्बन्धिनां तिथि प्राप्योपाकरणी कार्यम्, नक्षत्राणां सूत्रस्वरसात्पौरी
रात्रिः पौषमहरित्युपाहरणात् औरंगासीमात्रविषयत्वमाणाभावेन
सामान्यविषयत्वाच्चित्ययुक्तां तादृशप्रौष्ठपदीमेव प्राप्योत्सर्जनमिति
व्याख्येयम् । “उपकर्मापराहे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव च” इतिसामान्य-
वचनमपि छन्दोगविषयमेव । विशेषवचनकैवाक्यत्वात् । अन्येषां

(१)—हस्तेनेत्यत्र “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यनेनाण । “लुबविशेषे”
इति तस्य लुप् । “नक्षत्रै च लुप्ति” इति सत्त्वयेण शृतीया । तेन
हस्तयुक्ते काल उपाकरणमित्यर्थो लम्बते ।

तु दैवत्वात्पूर्वाहे पवोपाकर्म । प्रयोगपारिजाते तु सर्वेषामप्युपाकर्म-
पराह्निकमुक्तम् ।

यत्तु केनचित्—

“वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।
उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्ते” ॥

इति वचने देशविशेषे व्यवस्थापयतो—

“नर्मदोत्तरमागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्ते ।
कर्त्तुं संस्थिते भानाद्युपाकुर्यात्तु दक्षिणे” ॥

इति वृहस्पतिवचनस्य छन्दोगविषयत्वमभिदधता सामगानां
देशविशेषे कर्त्तस्थे रवाद्युपाकर्मोक्तम् ।

तदयुक्तम् । वृहस्पतिवचनस्योपाकर्मणि देशविशेषेण सिंहकर्क-
व्यवस्थापकता तावत्तेनैवोक्ता । व्यवस्था चोभयप्राप्तौ भवति । न
चाहत्य सामगानां कर्त्तप्रापकं वचनं क्वापि प्रन्थे दृश्यते ।

यदि च श्रावणशब्देन सामगानामुण्डाकर्मकालविधानं क्वापि
स्यात् । स च कर्थंचित्सौरपरः स्यात् । ततो “मीनमेषयोर्मेषवृषभयोर्वा-
वसन्तः” इति वचनात्सर्वेषां चैत्रवैशाखादीनां मीनमेषवृषाद्यन्यतर-
रूपत्वेन वैकल्पिकोभयरूपत्वाच्छ्रावणस्यापि कर्कसिंहान्यतर-
रूपस्थाव्यवस्थया प्राप्तिः स्यात् । न च तादृशमपि तान्प्रतिविधा-
नमस्ति । प्रत्युतेतरान्प्रत्येव तादृशां विधानमस्ति । सौरपरता च
तत्रत्यस्य श्रावणशब्दस्य संभावयितुं शक्यते ।

तथाहि “वृषे रवौ” इतिदशहराया इव युगादीनां सौरोपजीवने-
न कार्यमिधानाद्यन्तेऽपि “एतदिष्टं वृषादितः” इति सिंहवद्वद्वतु-
निर्देशान्यथानुपपत्त्या युगादिवाक्यगतानां वैशाखादिशब्दानामेव
गौणेऽपि सौरे तात्पर्यं गृह्णत इति यथा हेमाद्रिणोक्तं तथा तस्मादेव

हेतुकिपूर्वमुपाकर्मणोऽप्युत्कर्षनिषेधकाद्वचनादस्माच्च कर्कसिंहव्य-
वस्थापकाद्वचनादुपाकर्मविधिगतस्य श्रावणशब्दस्यापि शक्यं
सौरपरत्वं वक्तुम्।

न चैवम्—“उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि”
इत्यादिवाक्यं निर्विषयं स्यादिति वाच्यम्। सत्यपि चैत्रादीनां
वैकल्पिकमीनमेशादिरूपत्वे “तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी भवेत्”
इत्यस्य कार्त्तिकमाघवैशाखशब्दघटितप्रातःस्नानविधेयकाक्यतया
अन्यस्मादपि च भूयसः स्मार्त्तपौराणव्यवहाराचैत्रादीनां मीनादिरूप-
त्वव्यौत्सर्गिकत्वावगमादधिकमासेऽपि कर्कश्रावण एवोपाकर्मप्राप्तौ
तत्र सिंहश्रावणविधानार्थत्वेन सार्थक्यात्। यथा मासशब्दस्य
चैत्रादिशब्दानां च सौर एव मुख्यत्वं मन्वानानां जीमूतवाहनादीनां
मते कन्यास्थे रवौ कर्त्तव्यस्य महालयश्राद्धस्य तत्राधिमासपातेऽपि
सौरमानोपजीवित्वात्तत्रैव प्राप्तस्य तत्राकर्त्तव्यात्वार्थं तुलायां कर्त्तव्य-
त्वार्थं च तुलाविधानं “यावच्च कन्यातुलयो” इत्यादि तद्वत्। अत्रापि
च तैरेवमेव वक्तव्यमित्याद्यधिमासनिर्णये वक्ष्यते। न्यायस्य च
मन्थरत्वादौत्सर्गिकत्वरूपन्यायलभ्यकर्कनियमावगमात्पूर्वमेव देशभे-
देन व्यवस्थापनं नानुपपन्नम्। न्यायलभ्यसुसदूशनियमात्पूर्वमेव
विसदृशपूतिकादिनियमविधानवत्। सर्वे चैतद्वेमाद्रिमतमन्वा-
रुद्योक्तम्।

वस्तुतस्तु सामगेतरविषय एवोपाकर्मणि श्रुतः श्रावणशब्दो
मुख्यचान्द्रविषय एव। तत्रैव चोपकर्मकाले कर्कसिंहयोद्द्वयोरपि
संभवात्। इतरान्तर्त्येव देशभेदेन तयोर्ब्रह्मवस्थोविता। न तु
सामगान्प्रति। तेषां कर्के उपाकर्मणः प्राप्तेरेव “उपाकर्म न कर्त्तव्यं
कर्कटस्थे दिवाकरे” इति निषेधाग्रवृत्तेः। कर्त्तव्यं तर्हि नर्मदोत्तर-
भागस्थानामप्यार्थावर्त्तनिवासिशिष्टानां श्रावण एव कर्कटस्थेऽपि
रवावुपाकर्मनुष्ठानमृग्यजुर्वेदिनाम्। प्राच्यादिनिवन्धेषु दाक्षिणात्या-

नामपि महानिवन्धेष्वलिखितेऽस्मिन्वचनद्रये नाश्वासादित्यवेहि।
तस्मादितरेणमेव यथा तथा वा भवत्पाकर्म। सामगानां तु
सिंहार्कहस्त एव न चाधिमासेऽप्युत्कृष्टये। आशौचाशक्त्यादिना
च तद्विक्रमे लृप्यत एव। एवं ग्रहसंक्रान्तियुक्तेऽपि। “उपाकर्म
प्रकुर्वन्ती”ति प्राग्निलिखितवचनात्। ग्रहसंक्रान्तियोगश्च यस्मिन् दिने
उपाकर्म तदिनाद्वरात्रात्पूर्वमेवाक्तेषु काले (हस्तश्रवणपर्वसु न तु
चित्राधनिष्ठाप्रतिपत्तिवर्त्यर्थः) षुप्तज्ञायमानस्तेषां दूषको न तु
तस्मात्परस्तात्।

“आद्वरात्राद्वर्धस्ताच्छत्संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा।
उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेष्व दोषकृत्”॥।

इति गार्यवचनात्,

“यद्यद्वरात्रादर्वाक्तु ग्रहः संक्रम एव वा।
नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्वावएवां श्रवणेऽपि वा”

इति वचनान्तराच्च।

श्रावणादिग्रहणमुपलक्षणम्। यानि तु ग्रहणदिने तरेषामपि
सत्समीपवर्त्तिनां केषांचिह्नानां सदोषत्वप्रतिपादकानि वचनानि—

“त्रयोदशश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम्।
माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः॥
द्वादशश्यादिस्तृतीयान्तो वेद इन्दुग्रहे स्मृतः।
एकादशश्यादिकः सौरे च तुर्थर्यन्तः प्रकीर्तिः॥
स्वरुद्ग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम्”।
इत्यादीनि, तान्युपाकर्मादिभिन्नविषयाणि।
“नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च।
उपाकर्मणि चोत्सग ग्रहवेधो न विद्यते”॥।

इति वचनात्।

तेन पर्वणि प्रहुष्टेऽपि महावेदान्तःपातिनि श्रवणे उपाकर्म भवत्येवेति । अत्र च सामगानामुत्सर्जनोपाकर्मणोयौ पूर्वाह्नपराह्नौ तौ द्वेधाविभक्तदिनभागौ ग्राहो । तदाक्षये द्वयोरेव निर्देशात् । येषां तु दैवत्वेनोपाकर्मणि पूर्वाह्नस्य मुख्यानुकलपभावेन प्रयोगाल्पत्वमहत्वाभ्यां वा व्यस्थितस्य सर्वस्याव्यङ्गत्वादत्रापि तगदृशस्य प्रहणम् । सर्वथापि हस्तश्रवणपर्वणां खण्डत्वे औदयिकानामेवात्र कर्मणि प्रहणम् ।

तथा च परिशिष्टम्—

“धनिष्ठाप्रतिपद्युकं त्वाष्ट्रपृष्ठक्षसमन्वितम् ।
श्रावणं कर्म कुर्वीरन्वयज्ञसामाठकाः” ॥ इति ॥

कर्मणो धनिष्ठादियुतत्वं धनिष्ठायुते श्रवणे प्रतिपद्युकपौर्णमास्यां चित्रायुते च हस्ते यथाकममनुष्ठानात् । श्रवणेऽन्वयतिरेकविधया व्यासवचनमपि—

“श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराशाढसंयुतम् ।
सम्बत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
“धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।
तत्कर्म सफलं विद्याकुणाकरस्यसंक्षिप्तम्” ॥ इति ॥

औदयिकानि च पर्वादीनि प्रातःसङ्घवात्मकपरमुहूर्स्न्यापीनि प्रायाणि ।

“श्रावणं प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपद्यमुहूर्तकैः ।
विद्या स्याच्छ्रद्धसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्” ॥
इतिनिगमवचनात् । पर्वग्रहणं हस्तश्रवणयोरप्युपलक्षणम् ।
अत पव पृथ्वीवन्दोदये—

“श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्घवात्परतो यदि ।
ददैवैवमित्ते प्राया नान्यदौदयिकी भवेत्” ॥

इति गार्म्यबचनं लिखितवा—

“उदये सङ्घवस्पर्शे श्रुतौ पर्वणि चार्कमे ।
कुर्यान्भस्युपाकर्म श्रुयज्ञःसामग्राः क्रमात्” ॥

इति वचनान्तरमपि लिखितम् ।

एवं सति कर्मकालव्याप्तिरपि द्वितीयदिने लभ्यते । सामगानां त्वपराह्नोपाकर्मिणां वचनान्तकालव्याप्तिरमपि पूर्वहस्त वाधित्वोत्तरदिन एव तदनुष्ठानम् ।

तेन द्विनद्ये कर्मकालव्याप्तौ तदस्पर्शे वा औदयिकानां हस्तादीनां ग्राहात्वं यन्केनचिदुकं तदयुक्तम् । सङ्घवस्पर्शिहस्तग्राहात्वविधानां चुपण्तः । तदा पूर्वदिने कालव्याप्तौ यावश्यकत्वात् । यदा च “धनिष्ठेत्वादिवाक्येन सर्वायाजुषाणां प्रतिपद्युके पर्वणेयुपाकर्म विहितं तदा—

“पर्वण्यौदयिके कुर्युः भावणीं तैत्तिरीयकाः ।
बहृचाः भ्रवणे कुर्युग्रहसंक्रातिवर्जिते” ॥

इति बहृचाप्युपमिश्रिष्टामिक्षियानं तैत्तिरीप्यस्तद्वार्ता सर्वायाजुषाणामुगलक्षणमेव । बहृचस्मामिल्लाहात्मकमि तस्मा । तुलसीस्त्रायामेव हि समभिव्याहारो भवति । न त्रिभवति अविवैरिदं कर्त्तव्यं क्वाहैरिदं कर्त्तव्यं कठैरिदं कर्त्तव्यमिति । भवति तु भ्रामणेविदं कर्त्तव्यमिति ।

किंच उत्तरादेवं प्रायादिविजितत्वौदयिकत्वरूपध्ययणगत्वादिशेषविधानां वर्षार्धादेऽपि पर्वगततद्विशेषविधानमेव युक्तम् । अवेक्षितत्वात्ममिभ्याहाराच्च । न तु यदावैदयिके पर्वणेयुपाकर्म कुर्युक्तसैतीरीयमपवेति । पूर्वहेतुविपर्ययप्रिक्षिण्यमुक्तादनिवन्धनवाक्यमेवापत्तेऽच्च ।

उपाकर्ममात्रं हि संनिहितम् । न तु पर्वाप्यसाधारण्येन । येनः पर्वणोः संनिधिलभ्यत्वाद्यदौदयिके तत्त्वितीयका इत्येव श्रुतवचनव्यक्त्यज्ञी-कारेण स परिहितेत । विशेषणद्वयविधिनिमित्तस्तु वाक्यभेदः । विशेषणशब्दयोर्योगिकत्वात् ।

वस्तुतश्च विशेष्यान्वयसिद्धिसंभवात् “योऽग्निर्दाता स तण्डुल-विशेषणां देवता” इतिवद्यदेतादृशं पर्व । तत्रोपाकर्म कुर्युर्तिविधि-संभवात्सुपरिहरः । तत्र च पर्वणो विशेष्यस्य वचनान्तरैः प्राप्तत्वाद्विशेषणयोरेवार्थाद्विधिर्भवति । तत्प्राप्तिश्च सर्वयाज्ञुषविषयै-वेत्युपलक्षणमेव तैत्तिरीयग्रहणं युक्तम् ।

केचिच्चु बहूचकारिकाकारस्य बहूचसम्बन्धधर्मविधानार्थमेव प्रवृत्तत्वात्तद्विषयमुत्तरार्द्धमेव तदगतं विधायकम्, पूर्वाद्दृ त्वन्य-विषयकं यथाग्रासानुवादकमिति तैत्तिरीयकग्रहस्योपलक्षणत्वं समर्थयन्ते । अत एव कालिकापुराणे उपाख्यानपुरस्सरं सामान्यत एव चतुर्दशीयुते पर्वण्युपाकर्मनिवेद औदयिकतद्विधेष्वोद्गलकः श्रूयते ।

“चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटमौ ।
वेदान् स्वीकुर्वतः पश्योनेस्तौ जहुतः भ्रुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहृत्य ताः भ्रुतीस्तस्मै दद्वौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
अभूल्लब्धध्रुतिर्बह्या पर्वण्यौदयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ॥
आसुरं वर्जयेत्कार्त्तवेदादरण्यादुद्या” ॥ इति ॥
“आवणी दुर्गनवमी दूर्चा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्वैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेदिनम्” ॥
इति तु वचनं पुराणोक्ताधारणीकृत्यविषयम् ।

अत एव—

“येन बद्धो चली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वामभिबधामि रक्षे मा चल मा चल” ॥

इति मन्त्रेण यत्पुरोधःप्रभृतिभी राजादीनां ध्वावणपौर्णमास्यां कर्तव्यत्वेन भविष्योत्तरे उक्तं रक्षाबन्धनम्, तत्पूर्वस्यामेव कर्तव्यम् ।

“ततोऽपराह्नसमये कुर्यात्पोद्गलिकां शुभाम् ।
कारयेष्वाक्षतैस्तद्विसिद्धार्थैङ्गमचिंताम्” ॥

इत्यादितद्विधावपराह्नकालत्वोत्तेष्व ।

“यद्यप्युपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।
कुर्वीत ब्राह्मणैः साद्वै वेदानुदिश्य शक्तिः” ॥

इत्यभिधाय “ततः” इत्याद्यभिधानादुपाकर्मोत्तरकालतात्प्रस्य प्रतीयते । तथापि तस्याः पूर्णतिथावार्थिकत्वेनाविधेयत्वाद्विधेयत्वेऽपि वा कालविरोधेऽनाद्यत्वादुपाकर्मणः परदिनेऽनुष्ठानेऽप्येतत्पूर्वस्यामेवापराह्नव्यापिन्यां कर्तव्यमिति ।

एवं यथागृहामुपाकर्म कृत्वा “साद्वैश्वतुरः पञ्च षड्वामासानुत्सर्जनकालवशाद्वयवस्थया स्मृतिसिद्धानध्यायपरिहारेण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधीयीरन्नध्यायेष्वद्वानि । नूतनब्रह्मचारिणस्तु ज्योतिःशास्त्रोत्ते विद्याप्रारम्भकाले प्रारम्भान्तरं कृत्वा । अनध्यायास्तु वक्ष्यन्ते ।

अथोत्सर्जनतिथिविवेचनम् ।

अथोत्सर्जनकालनिर्णयः । तत्र मनुः—

“पूर्वे तु छन्दसां कुर्याद्विहस्तर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाङ्गे प्रथमेऽहनि” ॥

पुष्ये पौषे मासि बहिर्ग्रीमात् । तत्र यथाशोवरेयामुण्डोऽकर्म कृतं
तदा पौषशुक्लप्रतिपद्युत्सर्जनं कार्यम् । यदा प्रौष्ठपदां तदा
माघतस्तिवै ।

“श्वावरयां प्रौष्ठपदां वात्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्त्वान्दांस्यधीयीत मासान्विग्रोऽर्द्धपञ्चमान्” ॥

इति प्रागुक्त्वात् । अर्द्धः पञ्चमो येषु ताम् सादर्द्धश्वतुर इति यावत् ।

अत पव पुष्य इत्यशापि शुक्लस्य प्रथमेऽहनीति समवन्धनीयम् ।
उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायस्य । उत्सर्जनोत्तरं
शुक्लपक्षेष्वेव वेदाभ्ययनविधानात् । तथा च मनुरेव—

“यथाशाखं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां चहिः ।

विरमेत्पक्षिर्लीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्मिश्राम् ॥

अत उर्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत्” ॥ इति ॥

याहवल्यस्तु पौषमासतायां रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यां वा तदाहं—

“पौषमासस्य रोहिण्यामाष्टकायामथापि वा ।

इत्यात्मे छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः” ॥ इति ॥

पारस्करोऽप्येवम् ।

आश्वलाष्टम्यनृष्टो तु “मध्यमाष्टकायामेताम्यो देवताम्योऽप्नेन
हुत्वा” इत्योपश्लेषिकाधिकरणत्वस्यौत्सर्गिकल्वान्माघकृष्णाष्टमी यद्य-
पुत्सर्जनकालत्वेन प्रतीयते । तथापि “परमासानधीयीत” इति तत्रैव
प्रागुक्त्वात्सामीपिकाभ्यर्त्तवामीकारेण माघीपरतया तत्राष्ट्रवृत्ति-
कारादिभिर्व्याख्यातम् ।

अत एव वौश्रावनेनापि बग्मासाध्ययनमभिग्रेत्य-
श्रावणयुपाकर्मपक्षे माघेवोत्सर्जनकालत्वेनोक्ता । “श्रावणं
पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैव्यां माघ्यां वोत्सर्जेत्” इत्युपाकर्म-
तसर्जनकालयोर्व्यत्ययेन व्यवस्था । एवां च पक्षाणां यथापरिग्रहं
व्यवस्था ।

सामगानां तु सिंहस्थ पवार्के पुष्यनक्षत्रे । “सिंहे रवौ”
इत्यादिप्राग्निलिखितवचनात् । यदा तु सिंहस्थे सूर्ये प्रथमतो हस्त एव
भवति तत्पूर्वः पुष्यस्तु कर्कस्थे । तदा तत्रैवोत्सर्जनं कृत्वा
सिंहकर्हस्ते उपाकर्म कार्यं नूतनब्रह्मचारिव्यतिरिक्तः सामगैः ।

“मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।
तदा तु श्वावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः” ॥

इति कात्यायनवचनात् । प्रौष्ठपदमासे यो हस्तस्तस्मात्पूर्वभावि-
श्रावणमासगत इति व्याख्येयम् । प्रौष्ठपदश्रावणशब्दौ चात्रत्वै
सिंहकर्हस्तसौरमासपरौ । सामगानां सौरमास एवोपाकर्मोत्सर्ग-
विधानात् ।

मन्दमतीनां तूपाकर्मदिनेऽप्युत्सर्जनं ततः पूर्वं भवति ।
तथा च खादिरगृह्यम्—“पुष्ये तृत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मथवा” इति ।
ओदयिकस्य पर्वणः षण्मुहूर्तसत्त्वापेक्षाबोधके च “श्रावणं प्रौष्ठपदां
वा” इति वचने उत्सर्गग्रहणादपि तथा ।

उत्सर्जनकाला अप्येते “खण्डत्वे ओदयिका एव सङ्ग्रहस्पर्शिनो
ग्राहाः । उत्सर्जनस्यापि दैवत्वेन पूर्वाह्नकालत्वात्तथाशिष्ट-
समाचाराच्चेति ।

वनस्थयतिभिन्नानां द्विजानां प्रतिहायनम् ।
उपाकर्मोत्सर्जनं च भवेत्पूर्वाह्नकालिकम् ॥

तत्रोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे नभःसिते ।
पर्वणि श्रवणे कार्यं प्रहसंकान्त्यदूषिते ॥
अध्यर्थुभिर्बहूचैश्च कर्थचित्तदसंभवे ।
तत्रैव हस्तपञ्चम्यां तयोः केवलयोरपि ॥
तत्राप्यसंभवे भाद्रे पर्वणि श्रवणेऽपि वा ।
तत्पञ्चमीहस्तयोर्वा येषां नोका तु पञ्चमी ॥
तेषां यजुर्वेदविदां पर्वणेयेव भवेदिदम् ।
बौधायनानां धावण्यां प्रहसंकान्तिसंभवे ॥
आषाढ्यामपि तत्प्रोक्तमथ सामविदां रवौ ।
सिंहस्ये हस्तनक्षत्रे भवेत्तापराहिकम् ॥
उत्सर्जनं तु तत्रैव पुण्ये तेषां भवेदथ ।
सिंहस्येऽकं प्रथमतो हस्त पव भवेद्यदा ॥
तदा कर्कांगे पुण्ये तेषामुत्सर्जनं भवेत् ।
इदं पौर्णेऽथवा भावे परेषां शुक्लपक्षतौ ॥
पौर्णेऽष्टकायां होहिण्यां माघे पर्वणि वा सिते ।
भवेत्मन्दमतीनां तु उपाकर्म दिनेऽपि तत् ॥
तिथिनक्षत्रपूर्णा श्रवणे कालाः सर्वेष्यमी द्विजौः ।
उपाकर्मौत्सर्जनयोग्राह्णा औदयिकाः परे ॥
कास्त्यर्थ्येनावयवशो वा सङ्ग्रहस्पर्शिनो यदि ।
उपाकर्मौत्तरं पक्षद्वयेऽप्याध्यनं श्रुतेः ॥
भवेदुत्सर्जनं यावच्छुक्लेष्वेव तदुत्तरम् ।
कृष्णपक्षेषु चाङ्गानामनन्द्यायस्तु वस्यते ॥

इति संग्रहः ।

श्रुति श्रीसप्तादस्यपतिरचुनाथकाजयेयाजिकृताख—
शाकर्मौत्सर्जनकालनिर्णयः ।

अथेष्टुविषयः पर्वद्वयनिर्णयः ।

तत्र दर्शपूर्णमासेष्टौ “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत्”
“अमावास्यायाममावस्यया यजेत्” इतिवचनात्कृत्स्नप्रयोगस्य
पर्वकालत्वे प्राप्तेऽपि “पूर्वेष्टुर्ग्नि गृह्णाति” “उत्तरमहर्यजति” इत्यादि-
श्रुत्यन्तरादन्वाधानायनुष्ठानेनोपक्रममात्रं पर्वणि, इतरसकालाङ्गोपेत-
प्रधानानुष्ठानं तु प्रतिपदीति द्वयहकालत्वम् । अत एव गोभिलेनोक्तं
“पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षावयोऽभियष्टव्याः” इति । उपवासः
कृत्वङ्गभूतयमनियमसंकल्पः ।

एवं च पौर्णमास्यमावास्ययोः प्रयोगैकादेशान्वयेन संकोचः ।
पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिविशेषे रुद्धत्वात् । “सन्धौ यजेत्”
इतिश्रुतिस्तु संधेरतिसूक्ष्मत्वेन तत्रैकदेशस्याप्यनुष्ठानमशक्यत्वात्,
“सन्धिमितो यजेत्” इतिश्रुत्यन्तरैकवाक्यत्वाच्च, पर्वप्रतिपत्समुदाय-
लक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायिकैव ।

अतएव बौधायनेनोक्तम्—

“सूक्ष्मत्वात्सन्धिकालस्य सन्धेविषय उच्यते ।
सामीर्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाहा परेण च” ॥ इति ॥

एवं च सति पौर्णमास्यमावास्याश्रुतिरपि “अमावास्यायामपराहे
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इत्यादौ वृत्तिकारादिभिः सन्धिकाचि-
त्वेन व्याख्यानात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दनिर्वचनार्थवादोपश्रित-
योगाच्च पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरपि सम्बन्धिवाचित्वादपराह्नादि-
शब्दसमभिव्याहारस्य चाहोरात्रलक्षणाबीजस्यात्राभावातपूर्वोक्तरीत्या
पाश्वंद्वयवस्तितिथिद्वयलक्षण्या “सन्धौ यजेत्” इतिवकृत्स्नप्रयोग-
कालविधायिकेत्यपि वक्तुं शक्त्वम् । तथापि न संपूर्णं पर्वान्वाधान-
कालः । नापि संपूर्णं प्रतिपद्यागकालः । किंतु पर्वणोऽशत्रयमन्वाधा-
नस्य कालः । पर्वचतुर्थशासहितं प्रतिपद आद्यर्मशत्रयं च यागस्य ।

तथा च लौगाक्षिः—

“त्रीनंशानौपवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।
द्वार्णशाबुत्सजेन्त्यै यागे च व्रतकर्मणि” ॥ इति ॥

प्रतिपत्पर्वसम्बन्धिनावन्त्यौ चतुर्थीशौ यथाकर्म यागे उपवासे च त्यजेदित्यर्थः । अयं च प्रतिपत्पर्वान्त्यचतुर्थीशभिशांखीश्चतुरश्चेति पर्युदासप्रविधया पूर्वशेष एव । न तु स्वतन्त्रस्त्यागविधिः । “पर्वणो यश्चतुर्थीशः” इत्यादिवाक्यान्तरवशादंशविशेषविषयत्वेन पूर्वस्य कालविधेः प्राक्शक्त्यभावाद्वाक्यभेदापत्तेश्च ।

अन्वाधाने पर्वचतुर्थीशवर्जनं सद्यस्कालव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तत्रैव तदनुष्टानात् । “अथ यदहरुपवसथो भवति तदहः पूर्वाहुं एव प्रातराहुं तु हुत्वा” इत्यादिगोभिलादिवचनात्तदपगमपतीक्षणाऽसंभवात् । यागोऽपि सत्यपि पर्वचतुर्थीशादिकालत्वे सर्वदा प्रातरेव ।

“पर्वणो यश्चतुर्थीश आद्याः प्रतिपद्धतयः ।
यागकालः स विशेषः प्रातरुक्तो मानीषिभिः” ॥

इति वचनात्, “अथ पूर्वाहुं एव प्रातराहुं तु हुत्वा” इत्यादिगोभिलादिवचनात्, “प्रातर्यज्ञव्यम्” इत्यादिश्रुतेश्च ।

प्रातःकालश्च पञ्चाविभक्तिनस्याद्यत्तिमुहूर्ते भागः—

“लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तस्थिते तु वै ।

प्रातः काल इति प्रोक्तो भागश्चाहुः स पञ्चमः ॥

मुहूर्तश्चितये प्रातः” इत्यादिवचनात्, चतुरादिविभागेषु प्रातराख्यविभागाभावात् ।

यस्तु चतुर्धाविभागपक्षे सार्द्धप्रहरात्मके आद्यभागे “स एवाध्यज्ञसंयुक्तः प्रातरित्यभिदीयते” इतीदानीन्तनानां

प्रातःशब्दप्रयोगः । स लक्षणया । अनेकार्थत्वस्यान्व्याय्यत्वात् । “पूर्वाहुः प्रहरं सार्द्धम्” इतिगोभिलेन तस्य पूर्वाहुत्वोक्तेश्च । “ऋग्मिः प्रातर्दिविदेव ईयते” इति त्रिथाविभक्तिनाद्यभागविषयोऽपि प्रयोगस्तथा ।

एवं च गोभिलीयादौ पूर्वाहुत्रहरणे योगेनेद्यश्चाप्रातःपरमेष । एवं यागान्वाधानकाले स्थिते यदा पौर्णमास्यमावास्ययोस्तदुत्तरप्रतिपदोश्च सूर्योदयास्तमयस्पर्शित्वं तदा न कोऽपि विचारः । यदापि पञ्चदश्योरेवास्तमयादूर्ध्वं समाप्तिः । प्रतिपदस्तु तस्मात्प्रागेव । तदापि तथा ।

ननु तदा पौर्णमास्यां भवतु यथास्थितमनुष्टानम् । अमावास्यायां त्वस्तादूर्ध्वं समाप्तायामपि द्वितीयदिने प्रतिपदो दिनान्त्यमुहूर्तत्रयादर्वाक्त्समाप्तै तस्य द्वितीयया पूरणेन तत्र चन्द्रदर्शनसंभवात् । तद्वति च दिने यागस्य निषिद्धत्वात् तत्संभवः ।

अत्र कैश्चित्तदामावास्यादिने प्रातःपर्वतौयांश्चन्वात्तपूर्वदिने च चतुर्दशीसत्त्वाद्यागान्वाधानकालाभावात्क्षलशाखस्य च बलवत्वात्परिहारः कृतः । सोऽयुक्तः । “यहदः पश्चात्पुरस्तात्सोमोन दृष्टे” इति श्रुतेरपि कालशाखत्वात् ।

“पर्वणोऽशो द्वितीयेऽपि कर्त्तव्येष्टिद्विजातिभिः ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” ॥

इत्यादिभिः सामान्यविहितकालोपमद्देनैव तदा कालान्तरविधानात् । अन्यथापराह्नसन्धावपि तथापत्तेः । इष्टपत्तिपक्षश्च दुष्यिष्यते ।

अतोऽन्यथा परिहितये । “अपराह्नेऽथवा रात्रौ” इत्यादिरात्रिसन्धिशाखां निरवकाशम् । अपराह्नसन्धिविषये साथकार्यं “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इत्यादि शाखां बाधते ।

न च रात्रिसंधिशस्यमपि परेद्युधन्ददर्शनाभावविषयमिति
बालेयम् । तदा कैमुतिकन्यायेन “आवर्तनात्परः सच्चिदः” इत्यादि-
वाक्यैश्चागराहसम्बितुलगनुष्ठानसिद्धे रात्रिप्रहणस्य वैयर्थ्यापातेनै-
तादूर्धविषय] एव तस्य सार्थकत्वात् । अत एव न पौरंमासीमाव-
विषयत्वमपि । अत एव वौधायनेन कात्यायनेन चतुर्दशीदिनेऽपि
किञ्चिद्दिमावास्याप्रवेश एव भ्राद्याद्यनुष्ठानमुक्तम् ।

“यदा वतुर्दशीयाम् तुरीयमनुपूर्येत् ।
आग्रावास्या धीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते” ॥ इति ॥

द्वितीयदिने क्षीयमाणामावास्या यत्र। अतुर्दश्याश्चतुर्दशीदिनस्य
तुरीयं याममनुपूर्येदगुपतिशेषदस्तात्पूर्वे किञ्चित्प्रवेत्तदैव स्वलंगामावा-
स्थोपैते तद्विन एव धार्मावाधानादि भवेदित्यर्थः। क्षीयमाणेति
विशेषणात्परदिने द्विवासन्धिः प्रतीयते ।

कारिकान्तरेऽपि यागदिने सूर्यास्तपूर्वं प्रतिपत्सद्भावावश्यकता
भवीयते ।

“इष्टेर्ल प्रतिपदादिनाङ्ग्यः

सप्ताष्ट वा यत्र भवन्ति तत्स्यात् ।

क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः

कल्पोऽथ वृद्धौ च भवेद्द्वितीयम् ॥ इति ॥

दिनस्यान्तिमसु सप्ताष्टाङ्गीषु अमावास्यासम्बन्धित्वेन
क्षीणासु सतीषु यत्र तस्मिन्नेव दिने ता नाड्यः प्रतिपदाद्याङ्गीभिः
पूर्यन्ते । अर्थं च क्षयस्तदा तदेव दिनमिष्टेलं वोग्यम् । परदिने
चन्द्रवर्णनादित्येकः कल्पः क्षये । परदिनेऽमावास्यावृद्धौ चन्द्रवर्णना-
ओकारादैवोहेनुङ्गाभिमिति हितीयः कल्प इत्यर्थः । सप्ताष्टं वेति पञ्चाद्य-
माङ्गीभिः हण्डाओन्वायामविलेऽप्यामावास्याप्रवेशादशेकता प्रतीयन्ते ।
विमुद्दर्शादिक्षयामायात् ।

अत एव “दृश्यमानेऽप्येकदा” इतिगोभित्ससुं भाव्यकारेण सञ्च्य-
संमीपापत्तिभिया अमावास्या न प्रतीक्षण्डीयं येतत्परतया व्या-
ख्यातम् । अन्यथा दिवा अमावास्याऽधावे तत्रीक्षण्डीप्रसक्तः ।

कर्मप्रदीपेऽप्युक्तम् “अमावास्यां प्रतीक्षेद्वा तदन्ते वापि निवंगेत्”
इति । तदन्ते चतुर्दश्यन्त्यभागे “अष्टमेऽशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
चन्द्रमाः” इत्युक्तेऽप्युक्तमांस इत्यर्थः ।

करण्ठरवेण च गोभिलभाष्ये “यदहस्तवेच चन्द्रमा न हृष्ट्यते
तामावास्यां कुर्वीत, “गताध्वा भवति” इत्येतत्सूत्रद्रुद्यव्याख्यात्रा-
वसरे सूर्यस्तात्पूर्वं किञ्चिदमावास्यासत्य एव तदान्वाश्रामाण्डु-
ष्टानम्. परदिने चामावास्याक्षयोक्त्या दिवासन्धावेवाग्रे चल्ल-
दर्शनभिया सन्धिदिने यागानुष्टानमुक्तम्।

यानि च बौद्धायनवचनानि —

“चतुर्दश्यां चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते।

श्वो भूते प्रतिपद्यते भृत्यै कल्प्यादिका श्रिया ।

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या पूर्णिमा

श्वो भूते प्रतिपद्धेत्यगस्पर्दी तत्रैव जारयेत् ॥

इत्यादीनि । तानि “द्वितीया त्रिमुहूर्तां चेत्” इतिवचनान्तर्याद्ग्रे
चन्द्रदर्शनभिया यत्सम्ब्रिदिने यागानुष्ठानम्, तद्विकाप्रतिपत्सन्त्व
एवेत्यमुमर्थवगमयन्त्येव । अन्वाधानादिने परं दिवादर्शसङ्काशा-
नाधश्यकताद्योतकानीव भासत्ते । सत्रापि ज्ञातुर्दशयाद्यात्मुर्थे विष्णु
संपूर्णा न दृश्यते, किन्त्यवस्तुमेव स्वल्पा ज्ञातुर्दशी ज्ञातुर्भूमिं याम
स्पृशति, न त्वमावास्या तद्विषयिनी दृश्यते, किन्त्यस्तुलयाद्यात्मा इह
स्वल्पेत्यादि भावकादिभिर्दर्शनावात्मकाः ।

शसु हेमाद्रिणा—

“चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया क्षयगमिनी ।
चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कज्जादिका क्रिया”

इति यथाश्रुतवचनबलात्पर्वप्रतिपदोरेवास्तमयात्पूर्वं समाप्तौ
द्वितीयाप्रभृतिचात्यन्तपञ्चयेऽस्तमयपर्यन्तायामपि चतुर्दश्यामन्वा-
धानादि, परदिने च याग इत्युक्तम्, तत्स्वयमेव पूर्वोक्तरीत्या पूर्व-
व्याख्यातचतुर्दशीचतुर्थायामेत्यादिवचनसमानार्थतयैतस्यापि व्याख्यान-
संभवाद्वद्वितीयादिक्षयोक्तेश्च कदाचिद्द्वितीयाप्रभृतितिथिक्षयेणैवा-
पराहिकत्रिमुहूर्तद्वितीयाऽभावेऽपि प्रतिपदि चन्द्रदर्शनात् “त्रिमुहूर्सा
द्वितीया चेत्” इत्येतद्वाक्यगतं त्रिमुहूर्तद्वितीयासत्त्वमविवक्षितं ।
चन्द्रदर्शनमात्रं तु विवक्षितमित्येवं परत्वादनादृत्यम् ।

माधवीयादौ तु “द्वितीया क्षयकारिणी” इति पाठः । तस्माच्च-
तुर्दश्यमावास्यादिने किञ्चिद्मावास्याप्रतिपद्माव एव । प्रतिपदि
चन्द्रदर्शने सन्धिदिने यागानुष्ठानस्य न्याय्यत्वाद्रात्रिसंधौ परदिने
चन्द्रदर्शनेऽपि प्रतिप्रदेव याग इति निश्चयात्र तत्रापि विचारः ।

दिवासंधौ तु विचार्यते । स च वेधा । आवर्तने तत्पूर्वोक्तर-
भागयोश्चेति । तत्रावर्तने तत्पूर्वं च संधौ तद्विने यागः पूर्वदिनेऽन्वा-
धानम् । तदुत्तरं संधौ परदिने यागः, तद्विनेऽन्वाधानमिति तावत्पर्व-
द्वयसाधारण उत्सर्गः ।

तथा च लौगाक्षिः—

“पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने यदि पर्वं समाप्त्यते ।
उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इत्यते ॥
अपराह्नेऽथवा रात्रौ यदि पर्वं समाप्त्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इत्यते” । इति ॥

अत्र मध्याह्नपूर्वाह्नापराह्नशब्दा योगेनावर्तनतत्पूर्वोक्तरभागवचनाः ।

“आवर्तनात् पूर्वाह्नेऽत्यपराह्नस्ततः परः ।
मध्याह्नस्तु तयोः संधिर्यदावर्तनमुच्यते” ॥

इत्येतत्प्रकरणपठितवचनात् । अत एव गोमिलः—

“आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोभवेत् ।
तदहर्याग इत्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥
पर्वप्रतिपदोः संधिर्वागावर्तनाद्यदि ।
तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युस्तदुपकमः ॥
आवर्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपकमः ।
परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः” ॥ इति ॥

यदा चावर्तनतत्पूर्वसंध्योः पर्वचतुर्थाशो यागानुष्ठानं तदा न
यागप्रयोगः पर्वमध्ये समाप्तीयः, किन्तु प्रतिपदि प्रविद्यायाम् ।

“प्रतिपदप्रविष्टायां यदि वेष्टिः समाप्त्यते ।
पुनः प्रणीय कुत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः” ॥

इति गार्यवचनेऽन्यथा दोषस्मरणात् ॥

प्रणीय अग्निमित्यर्थः ।

परिशिष्टे तु “पक्षादिचरोरुपकमोऽपि पक्षे प्रतिपदं प्रतीक्ष्यव
कर्तव्यः” इत्युक्तम् ।

“पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् ।
पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः” ॥ इति ॥

विद्वे पर्वविद्वे । संधिनिर्णयश्च तिथिसाम्ये यथास्थित्येव ।
वृद्धिक्षययोस्तु तत्र विशेषमाह लौगाक्षिः—

“तिथे: परस्या घटिकास्तु याः स्य—
न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाभ्य तासाम्।
अर्द्धं वियोज्यं च तथा प्रयोज्यं
हासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत्” ॥ इति ॥

ततश्च यदा चतुर्खिंशङ्गाडीरूपपरमदिनसमये पौर्णमासी षोडशघटिका सप्तदशघटिका वा पञ्चविशतिघटिकारूपपरमक्षीण-दिनसमये च द्वादशघटिका ब्रयोदशघटिका वा । एवं विषुवादाष-पूर्णम् । परदिने च प्रतिपत्तिमुहूर्तं वृद्धा तदा यथास्थितसंध्यालोचने आवर्त्तने तत्पूर्वं च संधेः पर्वचतुर्थांशरूपयागकाललाभात्मा संधिदिने यागः प्राप्नोति । अर्द्धवृद्धिप्रक्षेपेण तु संधिनिर्णये परदिने । तथा यदा परमदिनसमये विशतिदण्डा वा पौर्णमासी । एवमन्यदाप्यूषम् । परदिने च प्रतिपत्तिमुहूर्तन्यूना तदा पराह्नसंधेः—

“संधिर्यद्यपराह्ने स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।
कुर्वाणः प्रतिपद्मागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति” ॥

इति चाननाम प्रतिपञ्चतुर्थांशस्यापि केषांचिन्मतेन यागकालत्वा-त्परदिने यागः प्राप्नोति यथास्थितसंध्यालोचने । अर्द्धक्षयप्रक्षेपेण तु संधिदिन एवेति विशेषः । इह चानया रीत्या संधौ निर्णयमाने यदा आवर्त्तनतपूर्वसंध्योः प्रतिपद्माह्या अपराह्नसंधिविशेषे तदभावेऽपि दिनद्वयेऽपि प्रातर्यागकाललाभः । यदा वा परमदिनसमये कदाचिदपराह्नसंधौ तु सर्वदापि अप्रे क्षयेण दिनद्वयेऽप्रातर्याग-काललाभः । तदा पौर्णमास्यां तावद्यद्यपि संध्युत्तरदिने नियमविधिविषयः कालो न लभ्यते । प्रतिपञ्चतुर्थांशं प्रत्युत निषिद्धः—

न यष्टव्यं चतुर्थेऽशो यागौः प्रतिपदः कवचित् ।
कुर्वाणः प्रतिपद्मागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति” ॥ इति ॥

तिथितत्त्वविवेचनम् ।

२४३

अङ्गगुणविरोधन्यायेन “त्रीनंशानौपवस्तस्य” इत्येतस्य सूर्योदयास्तम-यद्यापिपर्वविषयत्वापादनेनानुग्राहात्मादन्वाधानस्य कदाचित्पर्व-चतुर्थेशो कदाचिच्च चतुर्दश्यामनुष्ठानम् । तथा आवर्त्तनसमीपा-पराह्नसंधौ प्रातः किञ्चित्पर्वतृतीयांशरूपान्वाधाकाललाभेऽपि तस्यानुग्राहात्मात् । यागकालानुरोधे च निर्णये पक्षादिरूपयाग-कालानुरोधेन परदिने इव कृत्स्नयागप्रयोगव्यापिकाललाभेन पूर्वदिनेऽपि यागानुष्ठानस्य सुवच्चत्वात् ।

यदा त्वावर्त्तनतपूर्वसंध्योः परदिने वृद्धयभावेन प्रातः प्रतिपञ्च-तुर्थांशस्त्वात्संनिधिदिन एव प्रातः पर्वचतुर्थांशरूपयागकाललाभः । आवर्त्तनविग्रहष्टपराह्नसंधौ च तदिने प्रातः पर्वतृतीयांशस्त्वात्पर-दिन एव प्रातः प्रतिपञ्चतृतीयांशरूपयागकाललाभः । तदा संधिप्रयुक्त-निर्णयस्य कालशाखमप्युपोद्लकं भवति । संप्रतिपत्तेः ।

यदा तु संधिशाखस्य कालशाखस्य च विरोधो भवति । स चावर्त्तनतपूर्वसंध्योनां संभवत्येव । अपराह्नसंधौ त्वावर्त्तनसंनिधिष्टे परदिने च वृद्धयभावे पूर्वद्युरेव यागकालस्य प्रातःसत्त्वात्कालशास्त्रेण पूर्वेद्युः, संधिशास्त्रेण च परेद्युर्यागप्राप्तेः स भवति । तदा पौर्णमास्यां तावद्यद्यपि संध्युत्तरदिने नियमविधिविषयः कालो न लभ्यते । प्रतिपञ्चतुर्थांशं प्रत्युत निषिद्धः—

“न यष्टव्यं चतुर्थेऽशो यागौः प्रतिपदः कवचित् ।
रक्षांसि तद्विलुमपत्ति श्रुतिरेषा सनातनी” ॥ इति ॥

अपराह्नसंधिशाखं च वृद्धयादिना परदिने यागकाललाभेऽपि साधकाशम् । तथापि—

“सन्धिर्यत्रापराह्ने स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि ।
कुर्वाणः प्रतिपद्मागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति” ॥

इति वृक्षशातातपीयप्रतिप्रसववचनात्संधिशाखांशं परेद्युरेव यागः ।

अत्र केचिन्न्यायमयुपन्यस्यन्ति । तथाहि—

“न यष्टव्यम्” इति न तावदयं पर्युदासः । पर्युदासो हि भवत् “प्रतिपञ्चतुर्थाशभिश्चाश्वत्वारोऽशा यागकालः” इत्येवं “यागस्य चतुरो विदु” इत्यादेः शेषभूतः “चतुर्थांशरहितायां प्रतिपदि” इत्येवं “पक्षादयोऽभियष्टव्याः” इत्यादेर्वा शेषभूतो भवेत् । न चोभयथापि संभवति । तस्य शास्त्रद्वयस्य—

“पर्वणो यश्चतुर्थोऽश आद्याः प्रतिपदखयः ।
यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः” ॥

इत्यादिवाक्यविविहितप्रतिपदाद्यभागत्रयपरत्वेन तस्य च
चतुर्थाशभिश्चाश्वत्वस्य स्वतः सिद्धत्वेन पर्युदासानर्थक्यात् ।

न च “पर्वणो यश्चतुर्थोऽशः” इत्यस्य प्राप्ते कर्मणि पर्वचतुर्थांश-
प्रतिपदाद्यभागत्रयप्रातःकालरूपानेकार्थविधायकत्वासंभवात्पर्युदास—
सिद्धार्थानुवादकत्वमेव “आद्याः प्रतिपदखयः” इत्यशंस्य इति
वाच्यम् ।

“अर्द्धमन्तर्घंदि मिनोत्यर्द्दे वहिवेदि” इतिवत्सन्धिपाश्वर्द्धवर्तिनः
स्थूलकालस्यैकस्योभयलक्षितस्य विधानात्पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यभाग-
त्रयोः स्वरूपेणाविवेयत्वात् । अन्यथैकवाक्योपादानात्कालद्वयस्य
समुच्चये सति “सायं च प्रातश्च जुहोति” इति “यदाश्वेयोऽष्टाकापालोऽ-
मावास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादिवदथुतकर्मावृत्यापत्तेः ।
प्रातःकालस्य च, “प्रातर्यज्ज्वम्” इत्यादि सिद्धस्यानुवादो वा,
पौरुषेयवाक्ये वाक्यमेदस्य तथाऽदोषत्वाद्विधिर्वास्तु । अत एव
“पञ्चदश्या: परः पादः” इत्यादि यद्यपाश्वर्वचने तदनुपादानम् ।

किंच विकल्पमिया तत्र तत्र पर्युदासः स्वीकियते इह च
पर्युदासत्वेऽपि तस्यापरिहार्यत्वाङ्गं तल्लक्षणं युक्ता । तथाहि—

दिनद्वयेऽपि प्रातर्यागकालालाभे नित्यत्वेन च यागस्यावश्यकत्तर्व्यत्वे
सन्धिसंनिकर्षात्पूर्वेद्यः पर्वतृतीयांशस्य “पक्षादयोऽभियष्टव्याः” इति-
वचनाद्वोत्तरेद्युः प्रतिपञ्चतुर्थांशस्य विकल्पेन गौणकालतया प्राप्तिः
केन वार्यते । तस्मात्पर्युदासत्वासंभवात् ‘न यष्टव्यम्’ इति निषेध
एवायं “न तौ पश्चौ करोति” इतिवत् । तथा च प्रतिपञ्चतुर्थांशस्यापि
शास्त्रतो यागकालत्वेन प्राप्तेरावश्यकत्वात्तस्याश्रात्यन्तं बाधा-
संभवाद्वयवस्थापेक्षायामावर्त्तनत्पूर्वसन्धिविषयः प्रतिपञ्चतुर्थांश-
निषेधोऽपराह्नसंधिविषयश्च तदनुपपत्तिकलिपतस्तद्विधिरिति । एत-
न्यायमूलकमेव च पूर्वोक्तं वचनम् । “संधिर्यद्यपराह्ने स्यात्”
दित्यादिमण्डनकारिका चेति ।

अत्रेदमुच्यते । मध्याहादिसंधिविषयः किल “न यष्टव्य” मिति
निषेधोऽस्मिन्मतेऽभिमतः । न च तथा संभवति । तदा संधिशास्त्रेण
पूर्वदिने यागविधानात्प्रतिपञ्चतुर्थांशे यागस्याप्रसक्तेः ।

न च तदा विशेषतोऽप्रसक्तावपि “पक्षादयोऽभियष्टव्याः” इत्यादि-
कृतसामान्यप्रसक्त्या लब्धात्मनो निषेधस्य व्यवस्थामात्रं मध्याहादि-
संधिविषयत्वेन क्रियत इति वाच्यम् ।

पक्षादिशास्त्रस्य त्वया शास्त्रान्तरवशेनाद्यांशत्रयविषयत्वस्वीकारेण
पर्वतञ्चतुर्थांशप्रसक्तकत्वात् । अन्यथा पर्युदासानर्थक्यासंभवात् ।
वस्तुतः पर्युदासानर्थक्यमसंभवदुक्तिकमेव । “द्वाव॑शाखुत्सृजेदन्त्यौ”
इत्यस्येव “न यष्टव्यम्” इत्यस्य पर्युदासलक्षणया “आद्याः प्रति-
पदखयः” इत्यस्य च श्रुत्या पक्षादिशास्त्रोपसंहारकतया तुल्यफल-
कत्वेऽपि स्मृत्यन्तरत्वात् । अतएव सर्वनिवृथेषु संधिपाश्वर्परिमा-
णनिरूपणावसरे “पर्वणो यश्चतुर्थांशः” इत्यादीनां “न यष्टव्यम्”
इत्यस्य च लिखनम् ।

किंच पक्षादिशास्त्रकृतसामान्यप्रसक्त्युपजीवकत्वे निषेधस्य
व्यर्था तदुपपत्तये विध्यन्तरकल्पना, व्यर्थश्च निषेधत्वाङ्गीकारः ।

तथात्वेऽपि “दीक्षितो न ददाति” इत्यादेरिव वार्तिककृत्यते सामान्यविशेषत्यायेन बाधकत्वेन पर्युदासतुल्यत्वाद्विकल्पाप्सक्तेः । तस्माद्विकल्पवादिना विधिकल्पनावादिना च मध्याहादिसंधावेव विशेषतः प्रसङ्गको विधिः कल्पनीयः । तथा च तत्रैव प्रतिपञ्चनुर्थाशविकल्पः प्रसङ्गेतेति तद्विद्या तत्रैव पर्युदासत्वमावश्यकमेतस्येति वार्तिकचिदेतत् ।

यत्तु “पर्युदासत्वेऽपि दिनद्वये यागकालालाभे विकल्पस्य दुनिर्वारत्वान्निर्वीजा पर्युदासलक्षणा” इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । निषेधमूलकविकल्पभिया हि पर्युदासलक्षणस्वीकारः । तथा चासम्मते यत्र प्रतिपञ्चनुर्थाशे यागो विहितस्तद्विद्विश्वर्यं “न यष्टव्यम्” इत्यादिध्वचविमिति तस्य निषेधत्वे तत्रैव विषये विशेषतः प्रतिपञ्चतुर्थांशयागप्राप्तेष्वेक्षितस्त्वात्स्याश्च शाखमन्तरेणासंभवाद्विकल्प आपद्येतितद्विद्या पर्युदासलक्षणां ब्रूमः । अस्य विकल्पस्य निषेधमूलकत्वात् । न तु त्वदुक्तविकल्पभिया । तस्य न्यायलभ्यत्वस्य त्वयैवोक्तवात् ।

वस्तुतस्तु न तत्रापि विकल्पः । किन्तु “संधिर्यद्यपराहे स्यात्” इत्यस्य वचनत्वाभावे पर्वतूर्तीयांशरूपगौणकालाङ्गीकारेण पूर्वेद्युरेव यागानुष्ठानं न्याययम् । संधिशास्त्रस्य दिनद्वये यागकालालाभेऽपि सावकाशत्वात् । “न यष्टव्यम्” इत्यनेन पर्युदस्तत्वेन सामान्यप्राप्तिमुपजीव्य निषिद्धत्वेन च “प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः” इति न्यायेन प्रतिपञ्चतुर्थांशस्य गौणकालत्वेनापि स्वीकारायोगात् । तथा चैतादृशे विषये परेद्युर्यागानुष्ठानसिद्ध्यर्थर्थमपि “संधिर्यद्यपराहे स्यात्” इत्यस्य वचनत्वमावश्यकम् ।

अत एत हेमाद्रिः—“मरणकारिकैवेयं नार्त वचनमिति पौर्णमास्याभ्यपराहसंधावापि परेद्युः प्रातः प्रतिपञ्चतीयांशरूपयागकालालाभप्रत्येष्वेद्युर्मुष्ठानम् । नायथा । ‘न यष्टव्यम्’ इति निषेधात् । किन्तु

पर्वतूर्तीयांशेऽपि । “पर्वणोऽशे तृतीयेऽपि” इत्यादिसाधारणवचनात् इत्याह ।

कैश्चित्त्व—

‘यद्विकालस्तिथिद्वैष्ये पट्कलो यदि लभ्यते ।
पर्व तत्रोत्तरं ग्राहां हीने पूर्वमुपकमेत्’ ॥

इत्यपि साधारणं वाक्यं कलाशब्दस्य नाडीवाचितया त्रिमुहूर्तात्मकग्रातःकाले यागकालसद्वावावश्यकत्वस्य स्पष्टं प्रतिपादनादत्रार्थं योजितम् । आवर्तनतत्पूर्वसंध्योः संधिशास्त्रेणैव दर्शापराहसंधौ च “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इत्यादिनैव पूर्वदिनानुष्ठानसिद्धेऽवद्वाक्यानुपयोगात् ।

हेमाद्रेस्तु दर्शापराहसंधिविषयमिदं वचनमभिमतम् । तेनात्रत्यक्तलाशब्दस्य “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इतिवचनानुरोधेन मुहूर्तपरत्वाभिधानादित्याद्यस्तु ।

तस्मादपराहसंधौ सर्वदा पौर्णमास्यां परदिने यगानुष्ठानं यद्यभिमतम् । तदा “संधिर्यद्यपराहे स्यात्” इत्यस्यार्थत्वं वचनत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । उक्तं च तदवृद्धशातातपीयत्वोपन्यासेन माधवाद्विभिर्बहुभिः । “न यष्टव्यम्” इति तु पर्युदासः “आद्याः प्रतिपदख्यः” इत्यादिसमानार्थकः । सामान्यप्राप्तिमुपजीवनेन प्रतिषेध एव वा । वार्तिककृत्यतेन ‘दीक्षितो न ददाति’ इत्यादिवत् । “न चतुर्दो वृणीते” इत्यादिवत् “पर्वणो यः” इत्यादिनियमविधिसिद्धार्थिकार्थानुकावो वा । “सद्यस्कालपौर्णमासीविषयोऽयं निषेधः” इति माधवः ।

प्रातर्यागकालसत्त्वे तत्रैव प्राशुभावेन यागः कर्त्तव्यो ज्ञात्वास्यादिना प्रतिपञ्चतुर्थांशे इत्येवं परोऽयं निषेधः” इत्यस्माकुः ।

अपरे तु—“अ राहसंधिशास्त्रात्परद्युम्नाधारणेन प्राप्तस्य परेद्युर्यागस्य दर्श एव सोमदर्शनप्रयुक्तत्रिमुहूर्ताद्वितीयाचेदित्यपवाद-दर्शनात्पौर्णमास्यामपराह्नसंघौ वचनाभावेऽपि परेद्युर्यागसिद्धिः ।

“पर्वणोऽशो तृतीयेऽपि कर्त्तव्येष्टिद्विजातिभिः ।
द्वितीयासहितं यस्माद् दृष्ट्यन्त्याश्वलायनाः” ॥

इत्यपि साधारणं वचनं सोमदर्शनप्रयुक्तदूषणपरतया दर्शपरमेव । एकमूलकल्पनालाभवात् । “यज्ञकालस्थितिद्वैये”, इति तु “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चे” दित्येतद्वचनानुरोधेन षष्ठमुहूर्तपरत्वेन हेमाद्रिणैव व्याख्यानाद्वितीयमेव”इत्याहुः ।

तदप्ययुक्तम्—यदा पूर्वदिने यागकालाभावेऽपि प्रतिषिद्धत्वेन प्रतिपञ्चतुर्थांशस्य गौणत्वायोगात्पूर्वतीयांशस्यैव संधिसंबिन्दुष्टस्य गौणकालत्वाभ्युपगमेन वचनाभावे पूर्वदिने यागानुष्ठानौचित्यमुक्तम् । तदा किमु वक्तव्यम् । पूर्वदिने यागकाललाभे “पर्वणोऽशो तृतीयेऽपि” इत्यपि च वचनं तदा पूर्वन्यायोपत् हितं साधारणमेव स्याज्ञ दर्शनाभ्रविषयम् । न च तदा दर्शविषयस्य त्रिमुहूर्तशास्त्रस्यानर्थकम् । अपराह्नसंघौ परदिने यागकालाभावे पौर्णमास्यां पूर्वेद्युर्नुष्ठानम् । अमावास्यायां तु परदिने यागकाललाभेऽपि सोमदर्शन इत्येवमर्थत्वात् ।

यद्यपि कैश्चित्—“त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इति वचनस्य पञ्चाधाविभक्तदिनत्रिमुहूर्तात्मकचतुर्थभागरूपापराह्नव्यापिनी द्वितीयेति व्याख्यानात्सूर्यास्तात्पूर्वषणमुहूर्तद्वितीयासत्त्वावश्यकत्वलाभे तादृशद्वितीयाविद्यायां प्रतिपदि प्रातःकालव्यापी यागकालो न लम्यते । तथापि सार्वमुहूर्तमात्रम् । क्षये तु किञ्चित्तदधिकमपि तत्स्पर्शीं स लम्यत एव ।

वस्तुतस्तु “आवर्तनात् पूर्वाह्नो षष्ठपराह्नस्ततः परः” इति-पर्वनिर्णयप्रकरणाधीतवचनगतिपादितद्वेधाविभक्तदिनद्वितीयभागरूपा-पराह्नव्याप्त्यैवात्राप्युचितत्वात्, सूर्यास्तपूर्वत्रिमुहूर्तमात्रद्वितीया-सत्त्वेनैव सोमदर्शनोपपत्तेरधिकसत्त्वप्रमाणाभावात्, तदव्याख्या-नस्यायुक्तत्वात्, त्रिमुहूर्तद्वितीयासत्त्वस्यैवावश्यकत्वात्, सोम-दर्शनदिने प्रातःकालव्याप्तिपि यागकालः संभवत्येवेति ।

तस्मात् “संधियत्रापराह्ने स्यात्” इत्यस्मादार्पणवचनादेव पौर्ण-मास्यामपराह्नसंघौ निष्कृष्टे पूर्वदिने प्रातर्यागकाललाभेऽप्युत्तरदिने च तदलाभेऽपि परेद्युर्याग इति माधवादिबहुसंमतपक्षसिद्धिः ।

हेमाद्रेस्वस्यार्पणवचनत्वासंप्रतिपत्तेः परेद्युः प्रातर्यागकाललाभ एवापराह्नसंघौ पौर्णमास्यां परेद्युर्यागानुष्ठानं नाम्यदेति मतं सोपपत्तिकमुक्तमेवेत्यलं बहुना । अमावस्यायामव्यावर्त्तनतपूर्वसंध्यो-र्यथोक्तं एव निर्णयः । अपराह्नसंधावपि वृद्धयादिना द्वितीयदिने चन्द्रदर्शनाभावे पौर्णमासीवदेव ।

यदा तु द्वितीयदिने क्षयादिना सूर्यास्तात्पूर्वं त्रिमुहूर्तं तदधिके वा द्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शनसंभवः । तदाऽपराह्नसंधित्वेन परेद्युर्यागे प्राप्तेऽपवादमाहतुबौधायनवृद्धशाशतातपै—

“त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात्” ॥ इति ॥

प्रतिपदिने अहोऽपरभागे त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा द्वितीया यदि प्रविष्टा भवेत्तदाऽपराह्निककिञ्चिदशंयुक्तायां चतुर्दश्यमेवान्वाधानादि कृत्वा संधिदिने यागं कुर्यात् । तत्परदिने उक्तविधिद्वितीया-युक्तप्रतिपदिने चन्द्रदर्शनात् । तत्र च यागस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि—

“आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियाद्यदि ।
प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात्पञ्चदश्यां यजंत्तदा” ॥ इति ।

अस्तमिते अस्तमयप्रत्यासन्ते । अतिपत्तिर्यागस्याननुष्टानम्
निषेधश्च—

“अर्वागस्तमयाद्यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।
तत्र यागं न कुर्वीत विश्वे देवाः पराङ्मुखाः” ॥ इति ।

चन्द्रदर्शनदिने विश्वे सर्वे देवाः पराङ्मुखा यत् इत्यर्थः ।
द्वितीया त्रिमुहूर्ते ति द्रष्टव्यम् । वाक्यान्तरात् । अयं च पर्युदास-
अन्द्रदर्शनार्हप्रतिपद्मिश्रायां प्रतिपदीति । सामान्यप्राप्युपजीवी
निषेधो वा “न यष्टव्यम्” इतिवत् । पर्युदासत्वं श्रुतौ स्पष्टम् । यस्मि-
न्नहनि पुरस्तात्पथश्चात्सोमो न दृश्यते तदहर्यजेतेति । चतुर्दशीमिश्रा-
मावास्यायां पुरस्तात्सोमो दृश्यते द्वितीयामिश्रायां प्रतिपदि
पश्चात् । तद्वयभिन्नायां मध्यवर्त्तिन्यां प्रतिपन्मिश्रामावास्यायां
यजेतेत्यर्थः ।

अन्धभास्कराख्ययाङ्गिकग्रन्थोदाहृतायां श्रुतावपि—“यस्मिन्न-
हनि पुरस्तात्परतश्च सोमो न दृश्यते तत्र ह यजेते” ति ।
पर्युदाससिद्धस्य च चन्द्रदर्शनवन्यां प्रतिपदीष्यकरणस्य तदा
किञ्चिदर्शयुक्तायां चनुर्दश्यामन्वाधानविधानेन स्पष्टीकरणं तत्रैव
श्रुतौ “प्रतिपदि समुदिता चेद्वादधीत भूतदिने” इति ।

चन्द्रदर्शनवति दिने यागकरणे प्रायश्चित्तं च स्मृतं कात्यायनेन—
“यजनीयेऽहि सोमश्चेदारुण्यां दिशि दृश्यते ।
तत्र व्याहृतिभिर्हृत्वा दण्डं दद्याद्विजातये” ॥ इति ।

अत्र केचित् “चेच्छब्दस्य निमित्तत्वप्रतिपादकस्य दृश्यते इत्या-
ल्यातात्वयेन दर्शनस्य निमित्तत्वप्रतीतेस्तस्य चानिषिद्धत्वाग्न-
तन्निमित्तमिदं प्रायश्चित्तम् । किन्तु स्वतन्त्रमङ्गम् । तथा द्विभूत-
यागाभावे न संभवति । यजनीयत्वोक्तिश्चेति चन्द्रदर्शनवत्यपि दिने
यागानुष्टानद्योतकमेवैतत्” इत्याहुः ।

तत्त्वब्दम् । अपेक्षिताकालयागानुष्टाननिमित्तवैगुरुयप्रतिसमा-
धानरूपदृष्टार्थत्वे संभवत्यनपेक्षितादृष्टार्थत्वायोगात् । चेच्छब्दोपज-
नितनिमित्तत्वप्रतीतेत्वं । विशेषणे संक्षमादेवं निमित्तवाक्याभि-
व्यक्तिरूपाणि सोमदर्शनवदहो यदि यजनीयं यागसंबन्धि
स्यान्मोहाच्चेत्तत्र यजेतेति । “हविरार्तिमाच्छ्रेणे” दित्यस्य हविश्चेदार्तिं-
प्राप्तिविशिष्टं स्यादितिवत् । तेन यजयनीयत्वोक्तिरप्युपन्नेति ।

ननु यथा चन्द्रदर्शनवतो दिनस्य यागे पर्युदासः श्रुतस्तथान्वा-
धानेऽपि । तस्मात् “यदैवेन न पुरस्तान्न परस्तात्पश्येत्तद्यौपवसंत्”
इत्यादि । गोभिलादिभिरप्युक्तं “यदहस्तवेव चन्द्रमा न दृश्येत ताम-
मावास्यां कुर्वीत” इत्यादि ।

सत्यं द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं दिनं कालः । समावास्यां
कुर्वीतेत्यादि । सत्यं द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं दिनं कालः ।
संपूर्णायाममावास्यायां प्रतिपदि च दिनद्वयेऽपि चन्द्रदर्शनाभावा-
दुभयत्राप्यनुगृह्णते ।

यदा त्वेकस्मिन्नेव दिने चन्द्रादर्शनम् । तदोभयोः स्वकालत्वा-
संभवेऽङ्गनुगृणविरोधन्यायेन चन्द्रादर्शनदिने यागस्य पूर्वस्मिश्चन्द्रदर्श-
नवत्यप्यन्वाधानस्यानुष्टानं युक्तम् । अत एव श्रुतिरपि “तद्वैके
द्वयोपवसन्तीति” । “उपवसे” दित्यनुवृत्तावापस्तम्बोऽपि “यदहर्न
दृश्येत तदहरमावास्याम्” “श्वो न द्रष्टारः” इति वेति । यस्याः श्वः

परेद्युश्छ्रद्धं न द्रष्टारस्तस्यां चतुर्दशीभिश्यायां सिनीवालीसंश्किकायाम्-
मावास्यायामित्यर्थः । तदुक्तमापस्तम्बसूत्रमाष्यार्थसंग्रहकारेण—

“दूरांहे वाथ मध्याहे पर्वसंनिधर्यदा भवेत् ।
तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा” ॥ इति ॥

गोभिलोऽप्याह—“दृश्यमानेऽप्येकदेति” । एवं च पितृयज्ञश्राद्ध-
योरपि तदैवानुष्ठानम् । चन्द्रक्षयवत्पराहे हि तयोर्विधिः—“अपराह्ने
दाति तस्मिन्क्षीणे वदाती”ति ।

“पिरङ्गान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयेऽशो नातिसंध्यासमीपतः” ॥ इति च ।

स च किंचिदहः पर्यन्तवर्तिन्यां चतुर्दशीयुक्तमावास्यायामेव
संभावयितुं शक्यते न प्रतिपद्युक्तायाम् ।

“आष्टमेऽशो चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टामांशो च पुनः किल भवेदणुः” ॥ इतिवचनात् ।

कर्मप्रदीपे तु—

“पश्चान्तं कर्म निर्वर्त्त्य वैश्वदेवं च साक्षिकः ।
पिरङ्गयज्ञं ततः कुर्यात्तोऽन्वाहार्यकं त्रुथः” ॥

इत्यादिवचनैरन्वाधानपिरङ्गपितृयज्ञश्राद्धानामेकदिनसाध्यत्वा-
पितृयज्ञश्राद्धयोश्चाहत्य चन्द्रक्षये विधानावन्वाधानकालवाक्यगत-
मेष्टि चन्द्रादर्शनं अन्द्रक्षयोपलक्षणम्” इत्युक्तम् ।

“यदुक्तं यदहस्तवेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया ज्येष्ठं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥ इति ।

“दृश्यमानेऽप्येकदा” इति च सूत्रं चतुर्दशीभिश्यामावास्यायां
श्राद्धे क्रियमाणे तत्कालापराहसंनिकर्षातिविप्रकर्षाष्याममावास्या-
प्रतीक्षातदभावप्रतिपादनपरत्वेन व्याख्यातम् ।

“यज्ञोक्तं दृश्यमानेऽपि तत्त्वातुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेद्वा तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥ इति ।

तुल्यन्यायत्वाच्चैवमन्वाधानेऽपि चतुर्दश्यष्टमांशादिसामक्षयकाल-
प्रतीक्षातदभावौ व्यष्टव्यौ ।

गोभिलोऽपि चन्द्रपूर्तिक्षयनिमित्तकमेव पर्वद्यनिर्णयमभिप्रेत्य
तयोर्दुर्ज्ञानत्वात्तद्वानोपायमाह—“पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्याया भवत्य-
धीयोति वा तद्विद्ययो वा पर्वागमयेत” इति । अध्यायो ग्रन्थे ज्यौतिष-
शाखारूपः । एतच्चान्वाधानादित्रयस्यैकदिनसाध्यत्वमाश्वलायनाप-
स्तम्बव्यतिरिक्तविषयम् । तेषां कदाचिद्यागदिनेऽपि गिरुपक्षाः भवति ।
सौत्रस्यामावास्यापदस्य संधिमद्वैरात्रपरत्वेन तद्वाय्यकारादि-
मिर्याख्यानात् ।

तस्मात्सत्यव्यन्वाधानस्यापि चन्द्रादर्शनकालत्वे विरोधे तत्र
तद्वाधस्य न्याय्यत्वाद्विवासंधौ चतुर्दश्यां च सूर्यस्तात्पूर्वं किंचिद-
मावास्यासत्त्वे यागश्वन्ददर्शनदिने न कार्यं एवेति सिद्धम् । रात्रि-
संधौ तु चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यगो भवतोति पूर्वमेव सत्रपञ्चमुक्तम् ।

यत्तु शतपथब्राह्मणम्—“यदहः पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति
तदहर्यज्ञिपाण्डोकानभ्युदेतीं”ति । यज्ञ तैस्तिरीयब्राह्मणम्—(१)“एषा
वै सुमना नामेष्टियमभियज्ञमानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै
लोके समृद्धिर्भवति”इति ।

(१)—“एषा वै सुमना नामेष्टियमध्येजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्य-
स्मिन्नेवास्मै लोकेऽद्युकं भवति” इति सुदृशाधारपुस्तके पाठः ।

तदपि चन्द्रोदयदिने यागकर्त्तव्यत् प्रतिपादकत्वाच्च चन्द्रोदयस्य
चामावास्याष्टमांश्च भृतिविद्यमानत्वादुदितमात्रस्य च लोकैरदर्शनात्
चन्द्रादर्शनदिनयागप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरुद्धम् ।

यदपि “स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृशे” इति श्रुत्यन्तरम्,
तदपि चन्द्रदर्शनदिनयागप्रतिपादकवहुश्रुतिस्मृतिविरोधाच्छाल्यो-
दर्शनाभिमायेण प्रतिपादाहुतिभ्यो जातः पश्चाद्द्वितीयदिने दृश
इत्येवं व्याख्येयमिति हेमाद्रिः ।

मया तृच्यते—नैताः श्रुत्यश्चन्द्रदर्शनदिने यागं स्पष्टतया
विद्यति । किन्तु केवलं स्तुवन्ति । स्तुत्या तु विधिः कल्पयः ।
स च चन्द्रादर्शनदिनयागविधायिप्रत्यक्षविधिविरोधान्न कल्पयितुं
शक्यते । स्तुतिमात्रं त्वेवं प्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनदिनं चन्द्रादर्शनदि-
नापेक्षया हीनमेवेति प्रशस्ततरे तत्रैव यागः कर्त्तव्य इत्येवं चन्द्रा-
दर्शनदिनयागविधिशेषतयैव नेतव्यम् । (१) जर्त्तिलगवेद्यकस्तुतिरिव
पयोविधिशेषतया यदपि विधिः कल्पयते, तथापि रात्रिसंधौ
चतुर्दशीदिने दर्शनप्रवेशाभावे च चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागानुष्ठानस्य
पूर्वोक्तरीत्या व्याख्यत्वात्तद्विषयो भविष्यतीति ।

यदपि “उत्तरामुपवसेदनिर्झाय” इति श्रुत्यन्तरं हेमाद्रिणोदा-
दृतम् । तदपि प्रतिपदि चन्द्रदर्शनादर्शनसंशयेऽपि पाक्षिकस्यापि
दोषस्य परिहार्यत्वात्प्राप्तं पूर्वेद्युनुष्ठानमपेद्य परेद्युनुष्ठानं
विधत्ताम् ।

यदपि “पूर्वा॑ पौर्णमासीमुपवसेत्” इति पैद्यम्, “उत्तराम्”
इति कौषीतकम्, “या पूर्वा॑ पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा राका”
इतिभाष्यकारैः पूर्वाह्पराहसंघिभेदेन ॥२३॥ व्यष्टस्थापितं पक्षद्वयं

(१)—जर्त्तिला आरण्यास्तिलाः । गवेशुका आरण्या गोधूमाः ।
अत्र शास्त्रदीपिकायां विशेषो दृश्यः (१०।८।४) ।

पौर्णमास्यां प्रतिपादा “या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
सा कुहूः” इति तादृशमेव तत्पक्षद्वयमावास्यायामप्युक्त्वा पर्वद्वय-
साधाणोक्तपक्षद्वयोपसंहारार्थं देशविशेषपठनीयत्वेन भाष्यकारै-
रेवोक्तमैत्रेयिवाहणम्—“पूर्वा॑ पौर्णमासीमुपवसेदनिर्झाय पुरस्ताद-
मावास्यायां चन्द्रमसं यदुपैति यद्यजते तेनोत्तरामुत्तरामुपवसेदुत्त-
राणि ह वै सोमो यजते साममनुदैवतमेतद्वै देवसोमं यच्चन्द्रमास्तस्मा-
दुत्तरामुत्तरामुपवसेत्” इति ।

तदप्यमावास्यायां पुरस्ताच्चन्द्रमसमनिर्झाय शास्त्रमार्गेण
चन्द्रोदयो न भविष्यतीति “निश्चित्य यदुपैत्युपवसति यज्ञ परेद्युर्यज-
ते” इति व्याख्यानादमावास्यायाः खण्डत्वे चन्द्रादर्शनदिने उपवासं
परेद्युश्च चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागं प्रतिपादयदिव लक्ष्यमाणमप्य-
पराहसंघिव्यावस्थापितोत्तरोपवासोपसंहारकत्वात्, तस्य च
सामन्यप्राप्तस्य यागदिने चन्द्रादर्शनेऽपि संभवादविरुद्धम् ।

संभवति च खण्डत्वेऽपि दर्शप्रतिपवृद्धया द्वितीयदर्शोत्तरदिनेऽपि
त्रिमुहूर्तद्वितीयाप्रवेशाभावेन चन्द्रादर्शनम् । “एनद्वै देवसोमं
यच्चन्द्रमाः” इति चन्द्रसङ्घवभ्युक्तायोत्तरदिनयागस्तुतिः । सा संपू-
र्णचन्द्रस्यैव । प्रतिपत्तभृतिपीयमानत्वात्सोमद्रव्यवदेव प्रीतिकरत्वेन
सामर्थ्याद्याष्यकारैस्तथा व्याख्यानाच्च पौर्णमासीमात्रविषयेति ।

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने यागानुष्ठानयोत्तरकस्यानन्यथासिद्धस्य
कस्याप्यसन्त्वात्, पराहसंघिव्यावस्य च सामान्यरूपस्य चन्द्रादर्शन-
विषये संकोचोपपत्तेः “संघिर्यद्य पराह्येस्या” दित्यस्यापि पौर्णमास्यां
सावकाशत्वात्सकलनिवृन्धुसंमतैः स्पष्टैर्विधिनिषेधरूपवचनैर्मावा-
स्यायां सोमदर्शनप्रयुक्तोऽपराह्यसंघिव्यापवादः सर्वेषां क्रियत
इति व्याख्यः पन्थाः ।

तानि च वचनानि श्रुतिस्त्रुतिसूत्रलघाणि बहुतराणि
हेमाद्यादिनिवन्धेषु दृष्टव्यानि । अस्माभिस्तु दिस्तरभीतैः कानिचिरेव
दर्शितानीति ।

माधवाद्यस्तु - पूर्वोक्तविधान्यथासिद्धतैत्तिरीयैतरेयिव्राह्मणरूप-
कुशकाशावलम्बनेन स्त्रुतिविधिनिषेधस्तपनानावचनमहापूरपरिपन्थि-
तामाचरन्त श्रावलायनापस्तम्बव्यतिरिक्तविषयत्वं चन्द्रदर्शनदिन-
यागनिषेधस्य मन्यन्ते ।

आपस्तम्बसूत्रमाध्यार्थसंग्रहकारोऽपि पौर्णमासीवदेवामावास्या-
निर्णयमाह—

“अपराह्नेऽथवा रात्रौ यदि पर्वं समाप्यते ।
उपोष्या तत्र राका स्यात्सा पूर्णोत्सर्पिलक्षणा ॥
पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने यदि पर्वं समाप्यते ।
उपोष्यानुमतिस्तत्र स्ता श्वःपूरितलक्षणा ॥
अपराह्ने क्षपायां वा यदि पर्वं समाप्यते ।
उपोष्या तु कुहस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥
पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने पर्वनिधिर्यदा भवेत् ।
तत्रोपोष्या सिनीवाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा” ॥ इति—

संधिशास्त्रमेवैकं निर्णयकम् । चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधकानि
तु श्रुत्यादिवचनानि सति संभवे तदुपोद्लकानि न तु विरोधे
तदपधादकानीति नामान्तरेण तेषामिक्तिकरत्वादप्रामारण्यमेव
यस्त्वत्यर्थसारादाद्युक्तं तःसामान्यविशेषशास्त्रश्रुतिस्त्रुत्यादिवलावले
आपामरं प्रसिद्धे महत्साहस्रित्युपेक्षणीयमेवत्यलं बहुना क्षोदेन ।

यदपि प्रकारान्तरेणेष्टिकालनिर्णयार्थमापस्तम्बवचनम्—

“बोडशोऽहन्यभीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशोऽहनि ।
चतुर्दशो जघन्येष्टिः पापा सप्तदशोऽहनि” ॥ इति ।

तत्पूर्वष्टिदिनमारभ्य गणनायां बोडशे दिने यद्युत्तरेष्टिस्तदात्समा,
पञ्चदशो मध्यमा, चतुर्दशोऽथमा, सप्तदशे न कर्त्तव्येत्येवमर्थकं
प्रधानयागविषयतयावभासमानमपीष्टुपक्रमान्वाधानपरं व्याख्येयम् ।
साम्यक्षययोः षोडशपञ्चदशदिनयोरिच वृद्धो सप्तदशदिने यागविध्य-
नुपत्तेः । अन्वाधानस्य तु वृद्धिसाम्यक्षयेषु यजनीयदिनादेवारभ्य
षोडशपञ्चदशचतुर्दशदिनेषु विधिः संभवति । “पापा सप्तदशोऽहनि”
इति तु “नान्तरिक्षे न दिनि” इति वत्तद्विषय एव नित्यानुवादः । अत
एवान्वाधानविषयमेव वौधायनस्य वाक्यद्वयम् । अत्रौपवस्थस्य
स्थानानि चतुर्दशी पञ्चदशी षोडशी न तु ब्रोदशी सप्तदशीति ।

“यत्रौपवस्थं कर्म यजनीयात्त्रयोदशम् ।

भवेत्सप्तदशं वापि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्” ॥ इति ॥

अत्र त्रयोदशीनिषेधोऽपि सप्तदशीनिषेधवचित्यानुवाद एव ।
दिनद्वयवृद्धेरिच दिनद्वयक्षयस्याप्यभावात् ।

यत्तु वचनान्तरम्—

“ऊने पञ्चदशी याज्या समे याज्या तु षोडशी ।

ऊने वाप्यधिके वापि नेज्या सप्तदशी क्वचित्” ॥ इति ॥

तत्रोपवासविषयं संभवति । पूर्वयागदिनादारभ्य तद्विनगणनायां
साम्यवृद्ध्योः पञ्चदशषोडशदिनयोस्तत्प्राप्तेः । न तूनत्वसमत्वयोः ।
पूर्वोपवासदिनादारभ्य गणनायां वृद्धो सप्तदशोऽपि द्वितीयोपवासा-
नुष्टुपस्यावश्यकत्वात्त्रिषेधानुपत्तेः । नापि यागविषयम् । ऊने
पञ्चदशी समे षोडशी” इत्येतदुपत्तये यागदिनप्रभृतिगणनायां
सप्तदशोऽपि यागस्यावश्यकत्वात् । तस्मादयं सप्तदशीनिषेधः
प्रधानयाग एव दर्शोत्तरप्रतिपद्यल्पवृद्धया सप्तदशं प्रायश्चन्द-
दर्शनसंभवात्तद्विषयो व्याख्येयः ।

यसु हेमोद्रिणापि “यज्ञौपवस्थं कर्म” इत्यस्य वचनस्य पूर्वाङ्कों-
स्तरार्द्धयोरमात्रास्यपौर्णमासीविषये निषेधश्वेषेव्येकः पक्ष उक्तः ।
तस्यावमभिग्रायः—यदा पूर्वयागदिनादारम्य क्षयेण श्योदशी चतु-
र्दशी सूर्यादृश्वं समाप्ता, चतुर्दश्यमात्रास्या च तथा । एव्यदश्यां च
अतिपरि सूर्यास्तपूर्वत्रिमुहूर्तद्विलीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शनसंभवः ।
तदा चन्द्रदर्शनविनयाग्निषेधमात्रालोकनेन प्रसक्तं ब्रयोदश्यां
चतुर्दश्यमन्वाधारं पूर्वाङ्कं निषिध्यते । अत एवास्मामित्यतुर्दश्य-
मावास्यादिनेऽमावास्याप्रतिप्रवेशावश्यकतोका । एवं यदा सद्य-
स्कालयाग्नेयोऽस्या पौर्णमासी, पूर्वयागदिनादारम्य षृष्ट्या सप्तदशी,
तदा सद्यस्कालत्वात्तत्र प्रसक्तमन्वाधारं निषिध्यते ।

तेन सद्यस्कालयोग्यायामपि पौर्णमास्वां सप्तदश्यां सत्यां
पूर्वाह्नसंधित्यात्तद्विने यागमात्रम् । अन्वाधारं तु तत्पूर्वदिन इति
सद्यस्कालाप्याद इति । पौर्णमासीविशेषे च सद्यः साम्वाधावयागा-
नुष्ठानसुकः सद्यायनेव ।

“संविष्टेत्सङ्क्लयाकूर्चं प्राक् पर्यावर्त्तनाद्रवेः ।

सा पौर्णमासी विषेया सद्यस्कालविषयै तिथिः” ॥ इति ।

तदपि वैकल्पिकं न नियतम् ।

“श्वस्यादितिष्ठास्तरणेपवासी पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्तनात्प्राप्यदि पर्वत्संधिः सद्यस्तद्रा वा कियते समस्तम्” ॥

इतिसंग्रहकारत्वचनात् ।

एवं च “सद्यो वा”इत्यादिपौर्णमासीविषयं सामान्यरूपं कालत्वा-
विवेचनमपि, विशेषविषयमेव । एकमूलस्त्रप्यमालाभवात् ।
पौर्णमास्यामेव पूर्णहसंधिशास्त्रप्राप्तनिर्णयस्य सद्यस्कालत्वम्
कापवदो वाजसनेयिनां भास्यार्थसंग्रहकारेणांकः ।

“मञ्चदिनास्यादहनीह यस्मिन्नाकर्वणः संविरित्वं तुलीया ।
सा गविंका वाजसनेयिमत्या तस्यमुपोष्याथ परेद्युरिदिः” ॥ इति ॥

इदं च पौर्णमासीविषयमेव । आगराहात्रिसंधिमत्योः प्रथम-
द्वितीययोः पौर्णमास्योरेव पूर्वमुक्तस्वात् । तदपेक्षयास्यास्तूतीयत्वात् ।
अमावास्यायां प्रतिपक्तुर्यांशनिषेधस्येव चन्द्रदर्शननिषेधस्यापि
वाप्तापत्तेश्च । एकवायेनैव ओषधसौ द्वयबाधस्यास्यायत्वात् । इदं
च द्वितीयदिने प्रानःप्रतिपक्तुर्यांशलाभे वेदितव्यम् । न तु तत्तु-
र्षींश्यामात्रलाभे । तस्यापराह्नसंधावेष यागकालत्वात् ।

इति प्रकृतिर्लिंगीता ।

अथ विष्टतीष्टिकालविवेचनम् ।

दर्शपौर्णमासविष्टत्यस्त्रिष्टिपशुबन्धाः सद्यस्काला एव ।
“यदीष्ट्या पशुना च” इतिवचनात् । इदं हि वचनं विष्टतीर्ण-
कालविषयार्थं सद्यस्कालत्वार्थं वेति साधितं सन्ते । तत्र संमूर्ति-
पर्वत्यवराहसंघो च तदा प्रकृतिप्रधानानुष्ठानाभावाद्विष्टिं कृत्वा
प्रकृतिरूपकमितव्या । “यदीष्ट्या” इतिवाक्यविहितकालसामादिति
मीमांसकानां वाक्यिकानां चायित्रिपश्चमेव ।

पूर्वाह्नसंघो त्वौदविकर्वणः प्रकृत्यावस्त्रत्वात्पूर्वपर्वत्योपदिति-
द्वयपर्वत्यात्प्राप्तेषामितिदेशप्राप्तासं प्रातःकालं द्वैषदकालपवद्वाचित्य-
विष्टत्यनुष्ठानं युक्तमिति मीमांसकाः । सदुक्तं तत्त्वरत्ने ।

एवं च यद्गुर्त्तस्वाम्यादिभिरुच्यते—“प्रागावर्त्तनात्पर्वावर्त्तने प्रतिपत्पञ्चदशीसंधौ सति कृत्वा प्रकृतिं प्रतिपदि विकृतिः कर्तव्य” इति । तदन्यायमनभिमतं भगवतो भाष्यकारस्येति ।

त च पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्योगेन पर्वान्त्यक्षणवाचित्वात् तत्र च समस्तकर्मनुष्टानासंभवात्तद्वदहोरात्रलक्षकत्वमिति वाच्यम् । “सोमस्य वै राहोऽर्द्धमासस्य रात्रयः पत्न्य आसंस्तासाममावस्यां च पौर्णमासीं च नोपैत्” इत्याद्यर्थवादगतवैदिकप्रसिद्धेरापामरलोकप्रसिद्धेश्च तयोस्तिथिवाचित्वस्य तत्रैव व्यवस्थापनात् ।

त च पूर्वाङ्गसंधिदिन एव विकृतिमनुष्टाय प्रकृतिरनुष्टीयताम् । तस्याः प्रतिपद्यविवोधादिति वाच्यम् । प्रकृतावृपदिष्टस्य प्रातःकालस्य बाधितुमशक्यत्वात् । पूर्वेद्युरनुष्टाने तूपदिष्टपर्वकालत्वानुरोधेन विकृतावतिदिष्टतद्वाधस्य न्यायत्वात् । निशीष्टादिवदनन्यगतिवचनाभावे पूर्वेद्युरन्वाधानेनोपकान्तस्य प्रकृतिप्रयोगस्य मध्ये कर्मान्तरानुष्टानस्यानुचितत्वाच् । अन्यथा सर्वत्र विकृतौ प्रकृत्यर्थानुष्टानस्यमानाङ्गप्रसङ्गप्रसङ्गे निशीष्टावेव तद्विचारस्यानुपपन्नत्वादैकतविशेषाणां प्राकृताङ्गाश्रितानां च निरवकाशत्वप्रसङ्गाच्च । अत एव संपूर्णपर्वग्यपराङ्गसंधौ च विकृत्यनुष्टानानन्तरमेव प्रकृत्यन्वाधानं युक्तम् । अतिदिष्टविकृतिप्रधानाङ्गप्रातःकालानुरोधाच्च । प्रकृत्यन्वाधानस्य तूपदिष्टोऽपि प्रातःकालोऽङ्गकालत्वाद्वाध्य एवेति ।

एवं पूर्वाङ्गसंधौ पूर्वपर्वणि विकृत्यनुष्टानेऽपि द्रष्टव्यम् । याज्ञिकास्त्वावर्त्तनतपूर्वसंध्योः प्रकृत्यनुष्टानानन्तरं सन्धिदिन एव विकृत्यनुष्टानं वदन्ति ।

तदुक्तम्—

“आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः

कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मि—

निविकृत्याः प्रकृतेः श्व एव” ॥ इति ।

यदत्र हेमाद्रिणा विकृतेरपि प्रातरनुष्टाननियममभिप्रेत्य पूर्वेद्युः कृत्स्नप्रयोगे तदुपक्रमेवोपदिष्टपर्वकालालाभलक्षणवचनानुग्रहकन्यायोपन्यसनं कृतम् । तदतिदिष्टप्रातःकालबाधस्य न्यायत्वादुत्तरेद्युरनुष्टानेऽप्यावश्यकत्वाच्च यत्किञ्चिदेव । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः पर्वान्त्यक्षणवचनत्वं त्वयुक्तमित्युक्तमेव ।

“यः परमो विकर्षः सूर्बाचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः संकर्षः सामावास्या” इति गोमिलसूत्रं तु लोकवेदग्रसिद्धया तिथिवचनयोरेव पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरेकदेशवृत्तिनिमित्प्रतिपादनार्थम् । भवति चैकदेशवर्तिनायि निमित्तेन समस्ताभिधानम् । यथा “कुरुडली देवदत्तः” इति “वैश्वदेवं पर्व” इति च । तस्माच्छ्रितिमूलकं वचनमेवैतदित्यद्वीकृत्य याज्ञिकमते श्रद्धातव्यमिति ।

एवमपूर्वे सोमेऽपि मीमांसकमते तिथेरेवाङ्गत्वेनोपदेशात्तस्याश्रित्युरुच्यतेरावर्त्तनतपूर्वसंध्योः पूर्वेद्युर्भूयः प्रयोगैकदेशव्याप्तिलाभात्तस्यापि विकृतीज्ञादिवत्योस्तत्रैवानुष्टानम् । याज्ञिकमते तु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवचनत्वेऽपि वचनबलादेवेष्ट्यादिवदेव सोमस्यापि परेद्युरनुष्टानं तयोः सन्ध्योः । तद्विषयमपि हि क्षमित्रामाणिकयाज्ञिकग्रन्थे—

“सागडे पर्वणि सोमश्चेत्प्रतिप्रमिक्षपर्वणि ।
सोमसुत्या प्रवाक्येत्याह कौषीतकी श्रुतिः” ॥

इति व्रिकाण्डवचनम् ।

“एतेन सोमकालो व्याख्यानः” इति च दर्शपूर्णमासविकृतिकाल-
निर्णयप्रकारातिदेशं सङ्कर्षकाण्डसूत्रवचनं लिखितम् ।

संधिवज्ञनन्ववादिनां तु याजिकानां तद्वदहोरात्रलक्षणात्य-
आवश्यकत्वात्म्यायोग्येतद्रुचनानुप्राहको लभ्यते इति सुनरां
तथानुष्ठानं युक्तम् । वाजिकाचारोऽप्येवमेवेति ।

आप्रयणेष्टै तु विशेषः श्रुताख्यतः । “यस्मिन्कालेऽप्यावास्या
सम्पदेत तयेष्ट्राधैतया यजेत यदि पौर्णमासी स्यातयेष्ट्राथ पौर्णमासेन
यजेत” इति । अमावास्या दर्शेष्टि । तथामावास्याय । यत्या आप्रय-
णेष्ट्या ।

इदं चैतया वाचोयुक्त्या ग्रन्थसन्ति पौर्णमास्यमावास्ये-
स्त्रावृत्तरा आप्रयणानुष्ठानम् । “ब्रीहिष्ठिरिष्ठा ब्रीहिष्ठिरेत्र यजेताय-
वेष्यो एवैरिष्ठा यवैरेत्र यजेतायैष्ठिष्ठा” इतिषुतिवलाद्ब्रीहिष्ठिवद्वी-
हाप्रयणपूर्वोत्तरावधिव्यवहितप्रकृतौ वेष्यो ब्रीहिष्ठिवानुष्ठानं
तद्विषयम् । पौर्णमासैकहविष्ठिव्यविवियमादर्शस्य ।

तथा च “अथ यदहस्तमा च द्वृश्मेत तस्मात्तदावास्यम्” इतिमो-
मिलशुष्टे भाष्यम्—अत्येति तृक्षमन्तामेशः । तदत्येष्ट्रात्मर्त्तव्यात्मार्त्त-
व्यविष्टुतं तद्वावामायामानुष्ठानविष्टिविष्टिव्यवहितः । तु च “दर्शनर्त्त-
पौर्णमासेकं कर्त्त” इतिवलात् । येन हविषा कर्त्त प्रकाशतो लेष्वेत तस्मात-

नोयमिति च न्यायादिति । पौर्णमास्यां पूर्वमाप्यणानुष्ठानं स्वयस्का-
लप्रकृत्यनुष्ठानविषयमिति हेमाद्रिरिति शिष्यम् ।

पर्वणोऽशालयः पूर्वे कालेऽन्वाधामकर्मणः ।
तथातुर्थाशस्वहिता आद्याः प्रतिपदलयः ॥
प्रातःस्थिता यज्ञे पूर्वतृतीयोऽपि तुरीयकः ।
पशादेशं क्वचिच्कैश्चिद्यागकालः समाधितः ॥
आवर्तने ततः प्राग्वा यदि पूर्वं समाप्यते ।
तदन्वाधाय पूर्वेषुस्तदहर्वाग इष्यते ॥
ईदृश्यामपि राकार्यं मते वाजस्तनेविनाम् ।
व्रतमेव परत्रेष्ठिर्लाभस्तसमयस्य चेत् ॥
सङ्क्वावर्तनाम्सर्वा पौर्णमासी समाप्यते ।
तस्यां सद्यो विकल्पेन साम्वाधानयज्ञेविधिः ॥
यदा संधिविने कालस्तदाप्येतस्मापनम् ।
प्रतिपन्मध्य एव स्यात्पुनर्योऽन्यथा भवेत् ।
प्रतिपल्क्यवृक्षपर्वद्वेष्ये च पूर्वेष्यि ।
इह संधिविनिर्णयो न यज्ञस्थितदर्शनात् ॥
उत्तर्व्याघर्त्तनात्संधौ तद्विलेऽन्वाहितिर्मवेत् ।
परत्रेष्टि पौर्णमास्यां दर्शनेऽप्येवं न चेत्प्रियोः ।
प्रतीच्यर्या दर्शने तत्र त्रितीयस्तदेवुद्याने ।
यागः संधिविने तस्मात्पूर्वगाभ्याविलिप्तेष्यि ॥
प्रवेष्ये दर्शनस्तदेवत्याधानेष्ठिव्यस्योः ।
द्वर्यास्तोत्तरसंधौ तु सत्यपीडिविने विष्योः ॥

दृष्टौ तत्रैव यागः स्यादिति प्रामाणिकी स्मृतिः ।
 हेमाद्रिस्तु निशासंधावत्यन्तापचये तिथे ॥
 द्वितीयाप्रभूति ब्रूते पूर्णे दर्शे यजेः कृतिम् ।
 भूते चान्वाहितिश्राद्धपित्रिज्यानामनुष्ठितिम् ॥
 यैस्वापस्तम्बमुन्युक्तमाध्वर्यवसुरीकृतम् ।
 तेषां चन्द्रे क्षेत्रोपीष्टेस्तैत्तिरीयश्रुतौ स्तुतेः ॥
 निषेद्राभावतः पौर्णमासीवद्वर्षनिर्णयः ।
 विकाराः पूर्णमासादेरिष्यः पशवस्तथा ॥
 स्वतन्त्राः सद्य एव स्युः पर्वत्येव न तु द्रथहम् ।
 तत्र पर्वणि संपूर्णे मध्याह्नातपरतोऽथवा ॥
 समाप्ते विकृतीः कृत्वा प्रकृतीष्टेरुपक्रमः ।
 मध्याह्नत्यूर्ध्वं संघौ बहुयाङ्गिकदर्शने ॥
 तद्विने प्रकृतिं कृत्वा विकृतीनामनुष्ठितिः ।
 अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां संधिबोधनात् ॥
 मीमांसकमते कृत्वा पूर्वेच्युतिकृतिं ततः ।
 अन्याधाय संधिदिने प्रकृतीष्टे समाप्तनम् ॥
 अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तिथिकीर्तनात् ।
 न चेज्यायां विशेषोऽयं केषांचिद्वच्चनोदितः ।
 पौर्णमासस्य दर्शस्य चान्तराले न सा भवेत् ।
 किन्तु प्राक् पौर्णमासेष्टेदर्शेष्टे परतो भवेत् ॥
 पर्वत्येव खरडे वेत्येवं पर्वतिनिर्णयः ।
 इति श्रीपदवाक्यप्रमाणाभिक्षश्रीमाधवविद्वर्यात्मजसग्राद्दस्थ—
 पतिरसुनाथवाजपेययाजिकृतौ पर्वतिनिर्णयः ॥

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

- Edited by
GOPINATH KAVIRAJ, M. A.
- No. 1—The Kiranavali Bhaskara, a Commentary on Udayana's Kiranavali, Dravya Section, by Padmanabha Misra.
Ed. With Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-12
- No. 2—The Advaita Chintamani, by Rangoji Bhatta,
Ed. with Introduction etc. by Narayan Sastri Khiste Sahityacharya. Rs. 1-12
- No. 3—The Vedanta Kalpalatika, Madhusudana Sarasvati.
Edited with Introduction etc. by Ramajna Pandeya Vyakaranacharya. Rs. 1-12
- No. 4—The Kusumanjali Bodhani'a Commentary on Udayan'a Theistic Tract, Nyaya Kusumanjali, by Varadaraja. Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-12
- No. 5—The Rasasara, a Commentray on Udayana's Kiranavali, Guna Section, by Bhatta Vadindra.
Ed. with Indroduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-2
- No. 6—(Part I)—The Bhavana Viveka by Mandana Misra, with a Commentary by Bhatta Umbeka.
Ed. with Introduction etc. by M. M. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt, Rs. 0-12
- No. 6—(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12
- No. 7—(Part I)—The Yoginihrdaya dipika, by Amrtananda Natha, being a Commentary on Yoginihrdaya, a part of Vamakesvara Tantra.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-8
- No. 7—(Part II) Ditto Ditto Rs. 1-4

- No. 8—The Kavyadakini, by Gangānanda Kavindra.
Ed. with Introduction etc. by Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-10
- No. 9—(Part I)—The Bhakti Chandrika, a Commentary on
Śāṇḍilya's Bhaktisutras, by Narayana
Tīrtha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 0-15
- No. 10—(Part I)—The Siddhantaratna, by Baladeva Vidyā-
bhusana.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 1-2
- No. 10.—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-12
- No. 11—The Sri Vidya Ratna Sutras, by Gaudapada, with
a Commentray by Sankararanya.
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya. Rs. 1-2
- No. 12—The Rasapradipa, by Prabhakara Bhatta.
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya. Rs. 1-2
- No. 13—The Siddhasiddanta Sangraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.
Rs. 0-14
- No. 14—The Trivanika, by Asedhara Bhatta.
Ed. with Introduction by Batukanatha Sarma
Sahityopadhyaya, M. A. and Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-14
- No. 15—(Part I) The Tripurarshaaya. (Jnana Khanda)
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj M. A. Rs. 0-14
- No. 15—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-4
- No. 15—(Part III)—Do. Do. Rs. 2-0
- No. 15—(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by Gopi-
nath Kaviraj, M. A.
- No. 16—The Kavya Vilas, by Chittajiva Bhattacharya.
Ed. with Introduction etc. by Batukanatha Sārma
Sahityopadhyaya. Rs. 1-2

- No. 17—The Nyaya Kalika, by Bhatta Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gangānatha Jha,
M. A., D. Litt. Rs. 0-14
- No. 18—(Part I)—The Goraka Siddhanta Saṅgraha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 0-14
- No. 19—(Part I)—The Prakrita Prakasa by Vararuchi with
the Prakrita Sanjivani by Vasantaraja and
the Subodhini by Sadanada.
Ed. with Prefatory Note etc. by Batuk
Nath Sarma, M. A. and Baladeva Upadhy-
aya, M. A. Ks. 2-4
- No. 19—(Part II.) Dito. Dito. Rs. 2-12
- No. 19—(Part III) Introduction etc. (In preparation)
- No. 20—The Mansatattvaviveka by Visvanatha Nyaya-
pancanana Bhattacharya.
Edited with Introduction etc. by Jagannatha
Sastri Hoshing Sahityopadhyaya, with a Foreword
by Pandit Gopi Nath Kaviraja, M. A., Principal,
Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2-12
- No. 21—(Part I)—The Nyaya Sidhanta Mala by Jayarama
Nyaya Panchanana Bhattacharya.
Edited with Introduction etc. by Mangal
Deva Sastri M. A., D. Phil. (Oxon),
Librarian, Govt. Sanskrit Library, Saras-
vatī Bhavana Benares. Rs. 1-2
- No. 21—(Part II). Ditto. Ditto. Rs. 2-0
- No. 22—The Dharmabandhi Slokachaturdasi by Sri Sesha
Kṛṣṇa with a Commentary by Rama Pandit.
Edited with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya, Assistant Librarian,
Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana,
Benares. Rs. 1-0
- No. 23—Navaratrapradipa by Nanda Pandit Dharm-
dhikari.
Ed. with Introduction etc. by Vaijenatha Sastri

- Varakale, Dharmasastra-Sastri, Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by P. Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2 0
- No. 24—The Sri Ramatapiniyopanisad with the Commentary called Rama Kasika in Purvatapini and Anandanidhi in Uttaratapini by Anandavana. Ed. with Introduction etc. by Anantarama Sastri Vetal Sahityopadhyaya, Post-acharya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pandit Gopi Natha Kaviraja, M. A. Principal, Government Sanskrit College Benares. Rs. 3-12
- No. 25—The Sapindiyakalpalatika by Sadasivadeva alias Apadeva with a Commentary by Narayana Deva. Edited with Introduction etc. by Jagannatha Sastri Hosinga, Sahityopadhyaya, Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4
- No. 26—The Mrigankalekha Natika by Visvanatha Deva Kavi. Edited with Introduction etc. by Narayana Sastri Khiste Sahityacharya. Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No. 27—The Vidvacharita Panchakam by Narayana Sastri Khiste, Sahityacharya. Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College Library, Sarasvati Bhavana, Benares. With an Introduction by Gopinath Kaviraja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0
- No. 28—The Vrata Kosa by Jagannatha Sastri Hosinga Sahityopadhyaya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College Benares. Rs. 4-0
- No. 29—The Vritti dipika by Mauni Sri Krsna Bhatta. Edited with Introduction etc. by Pt. Gangadhara Sastri Bharadvaja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-2

- No. 30—The Padartha Mandanam By Sri Venidatta. Edited with Introduction etc. by Pandit Gopala Sastri Nene, Professor, Govt Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14
- No. 31—(Part I)—The Tantraratna by Partha Sarathi Misra. Edited by M. M. Dr. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt., Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad. Rs. 1-14
- No. 32—The Tattvasara by Rakhaladasa Nyayaratna. Edited with Introduction etc. by Harihara Sastri, Benares Hindu University.
- No. 33—The Nyaya Kaustubha (Part I) by Mahadeva Puntamskar. Edited with Introduction etc. by Umesa Misra, M. A., Allahabad University, Allahabad.
- No. 34—(Part I) The Advaita Vidyatilakam by Sri Samarpungava Diksita. With a Commentary by Sri Dharmayya Diksita. Edited with Introduction, etc. by Ganapati Lal Jha, M. A. Sadhelal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares.
- No. 35—The Dharma Vijaya Nataka by Bhudeva Sukla. Edited with Introduction etc. by Pandit Narayana Sastri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares.
- No. 36—The Ananda Kanda Champus, by Mitra Misra. Edited with a Foreword by Gopinath Kaviraj, M. A. by Nanda Kishore Sahityacharya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares.
- No. 37—The Upanidana Sutra Edited with Introduction by Dr. Mangal deva Sastri, M. A. D. phil, Librarian Govt. Sanskrit Library, Benares.
- No. 38—The Kiranavali prakásá didhiti (Guna section) by Raghu natha Siromani. Edited with Introduction by Pandit Badri nath

Sastri, M. A., Lecturer in Sanskrit, Lucknow University, Lucknow.

No. 39—The Raama Vijaya Maha Kavya, by Rupa Natha. Edited with Introduction by Pandit Ganapati Lal Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares.

No. 40—(Part I)—The Kalatattva Vivechana, by Raghunatha Bhatta. With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraj. Edited with Introduction by Pandit Nanda Kishore Sarma Sahityacharya, Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES :

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

- (a) Studies in Hindu Law (1); its Evolution, by Gangānatha Jha,
- (b) The View-point of Nyaya Vaisesika Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Nirmana Kaya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 1-12

Vol. II—

- (a) Parasurama Misra alias Vani Rasala Raya, by Gopinath Kaviraj.
- (b) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (c) Studies in Hindu Law (2):—its sources, by Gangānatha Jha.
- (d) A New Bhakti Sutra, by Gopinath Kaviraj.
- (e) The System of Chakras according to Goraksa natha, by Gopinath Kaviraj.
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Hindu Poetics, by Batuka natha Sarma.
- (h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmakara Dvivedi.
- (i) Some aspects of Vira Saiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (j) Nyaya Kusumanjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
- (k) The Definition of Poetry, by Narayana Sastri Khiste.
- (l) Sondala Upadhyaya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. III—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.

- (b) Studies in Hindu Law (3):—Judicial Procedure: by Ganganatha Jha.
- (c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (d) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (e) Naisadha and Sri Harsa, by Nilakamala Bhattacharya.
- (f) Indian Dramaturgy, by P. N. Patankar. Rs. 5

Vol IV—

- (a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure: by Ganganatha Jha.
- (b) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Analysis of the Contents of the Rigveda-Pratisakhyas, by Mangala Deva Sastri.
- (d) Narayana's Ganita kaumudi, by Padmakara Dvivedi.
- (e) Food and drink in the Ramayanic Age, by Manmathanath Roy.
- (f) Satkaryavada: Causality in Sankhya, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Discipline by Consequences, by G. L. Singha.
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans, by A. C. Ganguly.

- (i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G. L. Singha. Rs. 5

Vol. V—

- (a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.
- (b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.
- (c) An estimate of the civilisation of the Vanaras as depicted in the Ramayana, by Manmathanatha Roy
- (d) A Comparison of the Contents of the Rigveda, Vajasaneya, Taittiriya & Atharvaveda Pratisakhyas, by Mangala Deva Sastri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha.

- (f) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (g) A Descriptive Index to the names in Ramayana, by Manmatha nath Roy.
- (h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinatha Kaviraj. Rs. 5.

Vol. VI—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nathas, by Gopinath Kaviraj.
- (c) An Index etc. to the Ramayana, by Manmatha nath Roy.
- (d) Studies in Hindu Law, by M. M. Ganganatha Jha.
- (e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares), by Gopinatha Kaviraj.
- (f) Notes and Queries, by Gopinatha Kaviraj.

Vol. VII—

- (a) Bhamaha and his Kavyalankara, by Batukanath Sarma and Baladeva Upadhyaya.
- (b) Some variants in the readings of the Vaisesika Sutras, by Gopinatha Kaviraj.
- (c) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sitaram Joshi.
- (e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneya, Taittiriya, and Atharva Veda (Chaturadhyayika) Pratisakhyas, by Mangal Deva Shastri.
- (f) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (g) An Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. J. A. Jacob.
- (h) Gleanings from the Tantras, by Gopinath Kaviraj.
- (i) The date of Madhusudana Sarasvati, by Gopinatha Kaviraj.

- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinatha Kaviraj.
- (k) A Note on the meaning of the word Parardha, by Umesa Misra.

Vol. VIII—

- (a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal.
- (b) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (c) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (d) Hari Svami, the Commentator of Satapatha Brahmana and the date of Skanda Svami, the Commentator of the Rigveda by Mangala Deva Sastri.
- (e) Mysticism in Veda, by Gopinath Kaviraj.
- (f) The Devadasi: a brief history of the Institution, by Manmathanath Roy.

Vol. IX—(In progress)

- (a) The Life of a Yogin, by Gopinath Kaviraj.

To be had of
The Superintendent
GOVERNMENT PRESS, U. P.,
ALLAHABAD.

VOLUME 2

THE
PRINCESS OF WALES

Sarasvati Bhavana Texts

EDITED BY
GOPI NATHA KAVIRAJA

No. 40

(PART II)

THE
KĀLATATTVAVIVECHANA,

PRINTED BY
B. C. BANERJEE,
AT THE
Ramkrishna Printing Works,
BENARES CITY.

1933.

Saleable at half of the printed price.

सम्राट्स्थपतिश्रीरघुनाथभट्टप्रणीतं

कालतत्त्वविवेचनम्

(द्वितीयो भागः)

जयपुरराजगुरुकथाभद्रवंशावतंसेन

कथाभट्टश्रीजयचन्द्रजनुषा वेदान्तभूषणोपाधिभूषितेन

वाराणसेयहिन्दूविश्वविद्यालयीयपाठ्यनिधारकसमितिसदस्येन

श्रीनन्दकिशोरशर्मणा साहित्याचार्येण

त्रिपलायादिना समलङ्घय सम्पादितम् ।

THE
KĀLATATTVAVIVECHANA
BY
RAGHUNATHA BHATTA,
Edited with Introduction, Notes, etc.
By
NANDA KISHORE SHARMA,

*Suhityachārya, Vedāntabhuśhana. Research Scholar,
Government Sanskrit Library,
BENARES.*

1933.

Note by the editor

In the Foreword prefixed to the first part of the book it was noted that the historical and critical Introduction to the work would find a place in the second part when the text is finished. But as the full text could not be completed in this part it is hereby announced for the information of the readers that the Introduction is reserved for the third part.

NANDA KISHORE SHARMA.

अथ नानातिथिसाध्यव्रतविवेचनम् ।

अथ नानातिथिसाध्यव्रतेषु तन्निर्णयः कियते । तेषु च ये सोपपदाः सावित्रीत्रिरात्रिगोत्रिरात्रविहवत्रिरात्रदुर्गानवरात्रादयः शब्दास्त एव तत्तद्वेतादिसम्बन्धस्य तत्तकालसम्बन्धस्य च प्रमाणान्तरेणावगतत्वेन प्रवृत्तिसद्भावान्नामधेयानि । ये तु निरूपपदाखिरात्रं पञ्चरात्रं नवरात्रमित्यादयः शब्दा उत्पत्ति-विधिस्वन्यत्र वा श्रुतास्तेषामत्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयान्तानां समासान्तदर्शनादावश्यकसमाहारसमासत्वानां निरुद्धप्रायाणां श्रुत्या गुणविधित्वमेव न तु लक्षणया कर्मनामत्वम् । त्रयोदश्यादिवाष्पानि चाग्रिमाणि प्राप्ते त्रिरात्रादिसामान्ये विशेषविधयः । तद्रात्रादेव च त्रिरात्रादिशब्दान्तर्गतस्य रात्रिशब्दस्य तिथिपरत्तम् । एवं नानातिथिसाध्यत्वेनावगतेषु व्रतेषु विधाद्यम् । प्रायस्तावद्देवे प्रमाणाभावादेकमप्युपवासपूजाद्यात्मकं प्रधानम् । अन्यथाऽसंभवत्समुच्चयकालवशादाश्रेयवशानातिथिष्वावस्तंते । तेन तावत्तिथीनां प्रधानकालत्वमेव । केषुचिदन्तिमतिथिकृत्यमेव प्रधानम् । पूर्वतिथिकृत्यं त्वद्भूम् । साङ्घप्रधानप्रयोगस्य तावत्कालव्यापित्वाच तेषु त्रिरात्रादिव्यवहारः । “षट्त्रिशंदहो वा एष यदद्वादशाह” इतिवत् । एकादशीव्रतादावेचंरूपेऽपि न तथा व्यवहारः । अनादेस्तस्यापर्यन्तुयोज्यत्वात् । तत्र पूर्वविधाकान्तेष्वपि येष्वन्तिमतिथेनिर्णयो-पौर्णीव्यत्वरूपप्राधान्यदोक्तं किञ्चिदस्ति । यथा वद्वावित्रीव्रतादिषु वटपूर्णिमावटपैतृकीत्यादिसमाख्याः ।

“अशक्ता च त्रयोदश्यां नकं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।
अयाचितं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम्” ॥ इति

त्रयोदशीचतुर्दश्युपवासयोरनुकल्पविधानं विशेषतः
पौर्णमास्यां “स्नानं सर्षपमृज्जलै” रित्याद्युक्तिरित्येवंजातीयकम् ।

तत्र स्वातन्त्र्येण कालव्याप्त्या दिनान्तिमतिर्थि निर्णयैकदेशवर्त्तनी-
नामपि तदव्यवहितपूर्वतिथीनामेव यावदपेक्षां ग्रहणं न तु तासां
स्वातन्त्र्येण निर्णयः कर्तव्यः । यथा पूर्वेद्युर्न्वष्टकाभावयोः सत्यप्य-
इमीश्वाङ्गतुल्यकक्षत्वे पूर्वेद्युरपरेद्युश्वाङ्गयोश्च सप्तमीनवमीपरत्वेन
व्याख्यानात्सत्यपि तिथिग्रयुक्तत्वे तयोस्तिथयोः पूर्वेद्युरपरेद्युः-
श्वाङ्गमध्युपजीवनेनोक्तिवशात् । अन्यथा तथोक्तेनिरभिग्रायत्वा-
पस्तः । कालव्याप्तिप्रयुक्तं स्वातन्त्र्येण निर्णयमनादृत्यैकदेशवर्त्तन्यो-
रप्यष्टमी स्वातन्त्र्येण निर्णय तदव्यवहितयोरेव सप्तमीनवमयोः
पूर्वेद्युरमध्युष्टकयोर्ग्रहणं तथा ।

यत्र तु न तदृशं किञ्चिदस्ति । तत्र स्वातन्त्र्येणैव तत्त्वकर्म-
योग्यतावस्तिथिनिर्णयः कर्तव्यः । तस्मिंश्च कियमासो तिथिद्रय-
प्रयुक्तस्य कर्मणस्तन्त्रादिनानुष्टानादावृत्या बानुष्टानान्यूनसाधनदिन-
व्यापिताऽधिकसाधनदिनव्यापिता वा सकलव्रतप्रयोगस्य भवतु न
कापि क्षतिः । अत प्रवोक्तं भविष्योत्तरे—

“ब्रती प्रपूजयेद्वीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाम्यां चतुरहोमिर्वा हासवृद्धिवशास्तिथेः” ॥ इति ॥

एवं सति यत्केवांचिदीद्वोऽपि विषये यथानियमेन साधन-
दिमत्रयादिव्यापिता भवति । तथोपवासादेरनुष्टानं तत्पूर्वव्रत-
तुल्यत्वप्राप्त्या । अन्यथा नवरात्रादिव्रतेष्वपि तथानुष्टानापत्तेः ।
न हि तत्रोपवासादिकर्मगता त्रिवादिसंख्या । येन यथैकदिने
क्रियमायेषु शोदशप्रतश्चाद्देषु ब्राह्मणमोजनपिण्डदानरूपाणां प्रधाना-
नामप्येकदेशकालकर्तृक्त्वादङ्गव्यत्रसकं तन्त्रेणानुष्टानं बाधित्वा
संख्यावृद्धिसिद्धर्थं भेदेनानुष्टानं भवति तथेहापि निर्णयप्राप्तिथि-
वाधेनोदयास्तमयसत्वप्रयुक्तसाकल्याङ्गीकारेण प्रधानसंख्यावृद्धि-
सिद्धर्थम् । मुकुरतिथ्यन्तराते तु तिथिशेषोऽपि गृह्णातामितिवशि-
र्णामाप्राप्तिथिकदेशोऽप्यनुष्टानं स्यात् ।

अथ दुर्गापूजाव्यव्रतविवेचनम् ।

एवं नानातिथिसाध्यवतानां द्वैविध्ये स्थिते पतदनुसारेणैवा-
शिवनशुक्रप्रतिपदमारम्भः तद्गतनवमीपर्यन्तं प्रायः सर्वदेशेषु
क्रियमाणं यदुर्गापूजात्मकमुक्तरविधाकान्तव्रतं तत्र प्रतिपदा-
दिनिर्णयः क्रियते तत्र व्रतस्वरूपं तावद्विविष्योत्तरे—

“एवं च विन्द्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन स्वशक्त्याऽयाच्चितेन वा ॥

पूजनीया जनैदेवीं स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे भक्तिपरैग्रामे ग्रामे वने वने ॥

ज्ञानैः प्रमुदितैहृष्टर्वाह्यणैः क्षत्रियैनृपैः ॥

घैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्मूर्त्त्वैर्च्छैर्न्यैश्च मानवैः ॥

खीमिष्ठ कुख्याद्वृल तद्विधानमिदं शृणु” इति ।

विन्द्यवासिन्यामधिष्ठाने देवीं पूजनीयेति संभवाभिग्रायेण ।
न तु नियतम् । स्थाने स्थाने पुरे पुरे गृहे गृहे तदसंभवात् ।

देवीपुराणेऽपि—

“कन्यासंस्थे रवौ शुक्लामाशिवने प्राप्य नन्दिकाम् ।

अयाद्वी हृथयैकाशी नक्ताशी वाय वायदः ॥

भूमौ शयीत चामन्त्य कुमारीमौजयेन्मुदा ।

वस्त्रालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरम् ॥

बर्लि च ग्रव्यहू दद्यादोदर्म मांसमाषवत् ।

त्रिकालं पूजयेद्वीं जपस्तोत्रपरायणः” ॥ इति ॥

“कन्यासंस्थे रवा” विति प्रायिकाभिग्रायम् । एवं कल्पान्तरप्रति-
पादकदेवीपुराणवाक्येऽपि—

“इते मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रघौ ।
नवम्यां बोधयेहे वीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विल्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वांशादायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु बलिभिः पूजयेच्छ्वयाम् ॥
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत्” इति ।

इति इति पौर्णमास्यन्तमासाभिप्रायेण । अत्र चोपवासादिदेवी-
पूजाकुमारिकापूजादिवहुकर्माभिधानेऽपि प्रधानं देवीपूजनमेव ।
भविष्योत्तरे युधिष्ठिरहन्त्रप्रश्नोत्तररूपेतिहासार्थवादे पूजाया एव
प्रश्नसनात् । तत्र तत्र पूजाया एव फलसम्बन्धश्रुतेभ्य ।

तथा च कालिकापुराणे—

“कृत्वैवं परमामापुर्तिर्वृतिं विदिवौकसःः ।
एवमन्यैरपि सदा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ॥
विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम्” इति ॥

पूजयेदित्यधिकृत्य भविष्योत्तरेऽपि—

भवानीतुष्टये पार्थ सम्बत्सरसुखाय च ।
भूतप्रेतपिशाचानां नाशार्थं चोत्सवाय च ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

“पूजयित्वाशिवने मासि विशोको जायते नरः” इति ।
“घर्षे घर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम्” इति देवीपुराणे वीप्त्वा-
श्रवणात् ।

“यो मोहादथवालस्याहे वीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दुष्टात्मा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानिहन्ति वा ।

इतिकालिकापुराणेऽकरणे प्रत्यवायथवणात् पूजाया एव
नित्यत्वादवगमात् । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी” इति-
मार्करात्तेयपुराणेऽपि पूजाया एव नित्यत्वमवगम्यते । प्रतिवर्षकर्त्तव्य-
स्वार्थमेव हि वर्षे वर्षे भवा वार्षिकीति व्युत्पत्या वार्षिकीपदम् ।
आन्यथा तदव्यर्थमेव स्यात् । देवीपुराणे चोपसंहारोत्तरेवीपूजनेनैवा-
याच्यादिपदानामन्वयेनायाचितादीनां कर्तृविशेषणानां क्रतुयुक्त-
पुरुषसंस्कारद्वारायद्वावगमात् ।

अत एव निर्णयामृते “पूजयेत्प्रयतो देवीं नरो नियममास्थितः”
इति भविष्योत्तरमुपन्यस्य नियमात् देवीपुराण एवोक्ता इत्युक्त्वा
“कन्यासंस्थे” इत्यादिदेवीपुराणमुपन्यस्तम् ।

भागवतेऽप्यर्चनस्यैव व्रतत्वमुक्तम्—“चेर्हविष्यं भुजानाः
कात्यायन्यर्चनव्रतम्” इति । देवीपुराणेऽपि शारदीपूजामुपक्रम्य
तस्या एव व्रतत्वमुक्तम् ।

महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।
कर्त्तव्यं सुरसजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः” इति ॥

तस्या एव च तत्रैवान्यद्वारापि कर्त्तव्यत्वाभिधानेनावश्यकता-
प्रतीयते—“स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत्पूजयेत वा” इति । पूजाया
एव च त्रिविधन्वमुक्तं स्कन्दभविष्यपुराणयोः—

“शारदी चलिङ्गापूजा त्रिविधा परिगीयते ।
सातिविकी जपयात्मैवेद्यैश्च निरामिषैः ॥
माहात्म्यं भगवत्यात् पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पाठस्तस्य उपः प्रोक्तः पठेदेवीमनास्तथा ॥

राजसी बलिदानेन मैवेद्यैः समिषेस्तथा ।
सुरामांसाद्युग्रहरैर्जप्त्यकैविना तु या ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्याक्षिरातानां तु संमता ॥
ब्राह्मणैः क्षित्रियैः इयैः शुद्रेरन्यैश्च मानवैः ॥
एवं नाना म्लेच्छाणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः” इति ।

अत एव होमादेवि पूजात्वमेवोक्तं लिङ्गपुराणे—

“शारदी या महापूजा चतुःकर्मयीशुभा ।
तां तिथिप्रत्यमासाद्य कुर्याद्दक्षत्वा विधानतः” ॥ इति ॥

ऋणपूजमधिलिदानहोमरूपाणि अत्याहि कर्माणि । तिथिप्रत्यं सप्तम्यादि । अमेन निरात्रकृत्य उक्तः ।

इदं च वत्तमाश्विममुक्तप्रतिपदमारभ्य तदप्रिमनवमीपर्यन्तं कार्यमिति मुख्यः कल्पः ।

“कन्यासंस्थे रघौ शक शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्” इत्यारभ्य
“महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी” इत्यमताहै वीपुराणात् ।
“मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरत्ने विशेषतः ॥
संपूज्य नवदुर्गां च नर्कं कुर्यात्समाहितः” ॥ इत्यादिवाचाच ।

अत्र हि नवरात्रशब्दे रात्रिशब्दस्याहोरात्रपरत्वा तिथिविषय-पूर्ववाक्यैकवाक्यतया औत्सर्गिकसंपूर्णतिथेऽव्यायो व्यवहारविषय-त्वेन संप्रतिपत्त्वा च तिथिलक्षकत्वात्सप्तम्यन्तः कालरूपगुणविधिः । द्वितीयन्तोऽपि कविच्छ्रुतः “कालाभ्यनोरत्वसंयोगे” इति वचना-सादृशा एव । न तु नामवेशम् । तत्रैव अन्यैः वाक्यान्तरेण ऋत्विति-निमिसभूतकालसम्बन्धस्याविधानेन तत्प्रवच्याद्भावात् । श्रुत्या शुणिधाने संभवति षष्ठीहौ सामासान्तादुपरत्वा समाहारद्विषुलेन

रात्रिसप्तमुदायवचनतया निरुद्धप्रायस्य लक्षणादा नामधेयत्वान्तै-चित्यात् । “नवरात्रोपकासतः” इत्यत्र कर्थचिद्बुपचरसामान्याधि-करण्यसंभवेऽपि प्रधानेन पूजानेन वैकल्पिकैभक्तादिनित्यदेवो-पूजानादिघटित्समुदायेन च सामानाधिकरण्याभावम् ।

यत्तु—

“आपश्ववे मासि शुक्रे तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिकमेयैष यावत्ता नवमी भवेत् ॥
विराक्षं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्लमम्” ।

इति वचने प्रतिपदादिनवमीपर्यन्तं नवरात्राख्यं वतं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थं बुद्ध्योक्तराद्वै प्रतिपदादिनवतिथिविधाना-स्त्रयस्यन्यायेन नवरात्रशब्दस्य नामधेयत्वमुक्तं केनचित् । तद्वा-क्यार्थपरिज्ञानात् । न ह्यत्र पूर्वोक्तो वाक्यार्थः । किन्तु प्रतिपदादिन-वमीपर्यन्तं यज्ञवरात्रं नवतिथ्यः । तत्र सप्तम्यादि यत्तिव्रतात् । तत्र चात्यन्तसंयोगेन प्रकृते देवीपूजनं कर्त्तव्यमिति । निरुद्धप्रायस्य ध्रुत्या स्वतो निश्चितगुणविधित्वप्रिरात्रपदसम्भिद्याहरेण च संभ-वदगुणविधित्वस्यात्यन्तसंयोगाधिकरण्यत्वाच्चित्तीयान्तस्याग्निहो-त्रिमित्यादिवद्वितीयान्तत्वाद्वैकारेण लक्षणया नामधेयत्वान्तै-चित्यात् । मीमांसारहस्यानभिज्ञतया तु तस्य तादृशवाक्यार्थम्भ्रमेण तथामिधानम् । नवरात्रसम्बन्धितं नवरात्रमिति षष्ठीतत्पुरुषरूपे नवरात्रवतशब्दे तस्य सामानाधिकरण्याभिधानमपि भ्रमेयैष । कर्मधारयत्वे कालवाचिनः पूर्वपदस्य लक्षणाप्रसङ्गत् ।

न च तिथिहासबुद्ध्योगुणविधिसंभवाचित्प्रवृत्त्वाद्वैष्णवविरोधः । नामधेयत्वं तु यदा कवाचित्प्रवृत्तिनिमित्सञ्चावेनान्युपक्षम् । वैश्वदेवशब्दस्यैवैशेशगतवेषतासम्बन्धेनेतिकार्यम् । रात्रिशब्दस्य तिथिपत्त्वेन हासवृद्धयोरपि तद्दमुलविधिसंभवेनाविरोधात् ।

हासे तिथिद्वयप्रयुक्तस्य पूजादेस्तन्त्रानुष्टानेन वृद्धौ चैकतिथिप्रयुक्तस्य
प्रकान्तनियमभङ्गभावादावृत्यानुष्टानेन सर्वदा नवतिथिप्रयुक्तकर्म-
सत्त्वात् । यद्यपि—

“वृद्धौ समाप्तिरुद्धर्यां हासेऽमात्रतिष्ठिशि ।
प्रारम्भो नवचण्डवास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत्” ॥

इति वदद्विः कैश्चिद्वृद्धिहासयोरपि नवाहोरात्रसङ्घाव पवोप-
पादितः । तथाप्यमावास्यारात्रौ प्रतिपत्प्रवेशाभावेऽपि प्रतिपत्प्र-
भृत्येवात्यन्तापचयेनाष्टरात्रोपजनेऽतिवृद्धया घाष्टम्यहोरात्रास्पर्शि-
नवमीं गृहीत्वा दशरात्रोपजने पूर्वप्रकारस्यावश्यकत्वादत्रार्थे
मूलाभावाश्चोपेक्षितः स प्रकारः । “तिथिवृद्धौ तिथिहासे नवरात्रम-
पार्थकम्” इति तेषामेवोक्तिस्तु “नवरात्रमतोर्थवत्” इत्यभिधानाच्छ-
ङ्कान्तर्गतेति प्रतीयते । तस्माद्गुणविधिरेव नवरात्रशब्दो न
नामधेयम् ।

यस्तु कचित् “नवरात्राभिर्धं कर्म नक्तव्रतमिति समृद्धम् ।
प्रारम्भो नवरात्रस्य” इत्यादौ कर्मणि नवरात्रशब्दप्रयोगः स लक्षणया ।
“यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्” “चातुर्मास्यानि पशुः सोमः”
इत्यादाविव सोमादिशब्दस्याभिधात्वोक्तिरपि प्रतिपादकत्वमात्रा-
भिप्राया । “सुरा वै वाजिनं सुरा सोम” इत्यत्र नामातिदेशोक्तिवत् ।
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य शास्त्रप्रमेयत्वाभावाच्चदुग्मकस्य च सामाना-
धिकरण्यादेवभावस्थोक्त्वात् । तस्मान्नवरात्रादिशब्दः प्रतिपदादि-
नवतिथिरुपगुणविधानादत्र वते स मुख्यः कालः । अत एव
प्रतिपदमारभ्य नवमीपर्यन्तं वृद्धया पूजाजपकुमारीपूजनादिकं
कचिद्विहितम् ।

“यदाये दिवसे कुर्याच्च लिङ्कापूजनादिकम् ।
द्विगुणं तद्वितीयेऽहि त्रिगुणं तत्परेऽहनि ॥

नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्धया पूजाजपादिकम्” इत्यादिना पञ्चादि-
पक्षोऽन्युक्तः कालिकापुराणे, कल्पान्तरे—

“कन्यासंस्थे रवौ वत्स शुक्रामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाच्च त्वथ नक्ताशी एकाशी त्वथ वाय्यवः ॥
प्रातःस्नायी जितद्वन्द्विकालं शिवपूजकः ।
जपहोमसमायुक्तो भोजयेष्वै कुमारिकाः ॥
बोधयेद्विवशाखायां पञ्चां देवीं फलेषु च ।
सप्तम्यां विलवशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।
जागरं च स्वयं कुर्याद्विलिदानं महानिशि ॥
प्रभूतबलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।
ध्यायेदशमुजां देवीं दुर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥
विसर्जनं दशम्यां तु कुर्याद्वै शारदोत्सवैः ।
धूलिकर्दमनिक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गाभिधानैश्च भगप्रगीतकैरपि” इति ।

देवीपुराणे तु पूर्वकुण्डनवस्थायां देवीबोधनमुक्तम् ।

इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्यां बोधयेष्वै देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां बछुयां विलवाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पविकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु वलिभिः पूजयेद्विवाम् ॥
ध्याणेन दशम्यां तु प्रणिपत्व विसर्जयेत् ।
वाचन्त्रूपर्युक्ताशां जलं धृष्टशिप्रहाः ॥
ताम्बक चरितकापूजा भविष्यति सदा भुवि” इति ।

इव इति पौर्णमास्यन्तमासाभिप्रायेण । कन्याराशिगते इति
फलातिशयार्थम् । न तु तत्प्रम् । तथात्वे उपलब्धारोक्तनिष्पत्त्वेऽकि-

चिरोधपर्णः । अत एव तस्तिथीनां तत्त्वशत्रयोगोऽपि संभवे
कलातिशयार्थ एव । स्पष्टमेतदुकं लिङ्गपुराणे—
“मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।
तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमृक्षे वृक्षे फलोच्चयः” ॥

देवलेनापि—

“तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम् ।
योगाभावे तिथिर्माहा देवयाः पूजनकर्मणि” ॥इति।

सप्तम्यादिपक्षो भविष्यत्पुराणे—

“ब्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनक्ये” इति । भविष्योत्तरेऽपि—
“आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।
प्रतिपक्षादिकमेलैव यावद्य नवमी भवेत् ॥
त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” इति।

आष्टमीनवम्योरेव वा देवीपूजनं कर्त्तव्यम् ।

“आष्टम्यां च नवम्यां च अन्यमोक्षप्रदां शिवाम् ।
पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः” ॥

इति चत्वारात् ।

“प्रावृद्धकाले विशेषेण आश्विने शाष्टमीतु च ।
महाशब्दो नवम्यां च लोके लयात्मि गमिष्यति॥

इति देवीपुराणात् । केवलाष्टमीकेवलनवमीकलपात्रुकौ कालिका-
पुराणे—“यस्त्वेकस्थामयाष्टम्यां नवम्यां वायथ साधकः । पूजयेष्वरदां
देवीम्” इति ।

प्राप्तपुराणेऽपि केवलाष्टमीपूजेका—

“तत्त्वाष्टम्यां भद्रकालो दक्षयहविनाशिनी ।
श्राद्धुभूता महाघोरा योगिनी कोटिभिः सह ॥
अतोऽर्थं पूजाबीया सा तस्मिन्नाहनि मानवैः ।
उपोषितैर्धूपदीपदस्त्रैमालयानुलेपनैः” ॥

अयं चोपवासः पुत्रवतो निषिद्धः—

“उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवास्त्रं समाचरेत् ।
यथा तथैव पूत्रात्मा ब्रती देवीं विसर्जयेत्” ॥

इति कालिकापुराणात् ।

केवलनवमीपूजा भविष्यपुराणेऽप्युक्ता ।

“लब्धाभिषेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य च ।
तस्मात्सा तत्र संपूज्या नवम्यां ब्रह्मिङ्का शुष्ठैः” ॥

भविष्योत्तरेऽपि—

“नवम्यां तु नवम्यां तु देवेष्वानवरात्रसैः ।
गन्ध्यैरूरगैर्यक्षेः पूज्यते किनरैर्नरैः” ॥

उपवासोऽप्यस्यामुक्तः—

“तस्मादियं महापुराणा नवमी पापनाशिनी ।
उपोष्या तु प्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः” ॥

बलिदानं चास्यां विशेषतः कर्त्तव्यम् । “प्रभूतवलिदानं” च
नवम्यां विधिवशरेत्” इतिकालिकापुराणात् ।

एवं प्रतिपदादिष्वल्यादिसप्तम्याद्यष्टम्यादिनवम्यन्तर्केवलाष्टमी-
केवलनवमीरूपाः कालविकल्पाः संभवासंभवव्यवस्थिता नवरात्रे
सिद्धाः । तत्र सर्वेष्वपि पक्षेषु प्रारम्भतिथेः खण्डत्वे पूर्णविद्वावा-

मुस्तरविद्वायां वा देवीपूजनरूपं वतं प्रारम्भव्यमिति संशये
कालव्याप्त्या निर्णयार्थं तस्य कालो निर्णेतस्यः । तत्र गौडनिवन्धेषु
ताष्ट्यूर्धाहस्तकालत्वेनोक्तस्तद्व्याप्त्यैव च तिथिनिर्णयः कृतः ।
तथाहि भविष्योत्तरे—

“प्रातराषाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातभ्य संपूज्य प्रातरेव विसङ्गयेत्” ॥

अत्र प्रातःशब्दः पूर्वाह्नपरः ।

पूर्वाह्ने नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिवदा
आरोग्यं धनदा करोति विजयं चरणी प्रवेशे शुभा ।

मध्याह्ने जनपीडनक्षयकरी संग्रामघोरावहा
सायाह्ने वधवन्धनादिकलाहं सर्वभृतं सर्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाक्षा
राहः सप्ताह्नार्ड्यं जनसुखमविलं हन्ति भूलानुरोधात् ॥
तस्मात्सूर्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमी प्राप्य केवीं
भूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितां राक्षसर्क्षं विहाय” ॥

इतिज्यौतिषष्ठ्यचनानुरोधात् । देवीपुराणेऽपि—
“युगाद्या वर्षवृद्धिभ्य सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेष्यदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुभ्यता” ॥ इति ॥

“भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गमत्ताभ्य याः क्रियाः ।
तिथाखुदयगमिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्गुणः” ॥ इति च ॥

यद्यप्येतानि वचनानि सप्तम्यादिवशम्यम्बन्तकर्त्तव्यप्रवेशादि-
विसर्गमत्तापत्रिकापूजाविषयाणि तथापि तैर्विशेषवचनालिखनेन

प्रतिपदादिपूजाया अपि “पूर्वाह्ने देविकां कर्मेऽति सामाज्ञवचनेन
पूर्वाह्ने पव ऋत्यव्यतान्त्रिपदोऽपि सप्तमीवदेव निर्णयस्तेषां संमतः ।
सामाज्ञविषयाएवापि—

“शारत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
सा कार्योदयगमिन्यां न तत्र तिथियुभ्यता” ॥

इत्यादीनि नदिकेशरपुराणादिवचनानि गौडनिवन्धेषु
लिखितानि । “कारयेत्” इति स्वयमशक्तावस्थाहारापि कर्त्तव्यतोक्ता ।
अत एव देवीपुराणम्—“स्वयं चाप्यन्यतो वापि पूजयेष्याऽप्येत वा”
इति । उदयकालीनातये सविस्तरपूजाऽपर्याप्त्ये च संक्षेपपूजायां
कालिकापुराणं लिखितम् ।

“सप्तम्यकल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।
उपवारांस्तथादातुं पञ्चैतान्त्रितरेत्तदम् ॥
वर्षं पुर्णं च धूर्णं च दीर्घं नैवेद्यमेव च ।
अभावे तोयवुष्याभ्यां तदभावे तु भक्तिः ॥
संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः” इति ।

या तु वष्टिदण्डा भूत्वा वृद्धया परदिने विसुहस्तापि सा पूर्वं
प्राप्ता पूर्णात्मात् ।

“आदित्योदयवेलाया आरम्भ वष्टिनाडिकाः ।
तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यास्त्वार्दतिष्ठो इत्यं विविः” ॥

इति नारदीयात् । “आकर्मार्द्यं तिथिमलम्” इत्युक्तत्वादेति ।
दासिणात्ययाभास्त्रादिविषयाख्यातुनिकेषु “पूर्वाह्ने देविकां कर्म”
इत्यादिसामान्यवचनेभ्यः ।

“आश्विनस्य स्तिते एषे प्रतिपत्तु वयाकम्भम् ।
सुमातस्तित्वतैक्षेषु पूर्वाह्ने पूजयेष्याम” ॥

इत्यादिविशेषवचनेभ्यश्च पूजारूपस्य प्रधानस्यै पूर्वाह्नकालत्वं-
मङ्गलेक्ष्य खण्डा प्रतिपद् द्वितीयाविद्वै व्राहोत्युकम् । “कर्मणो यस्य
यः कालः” इत्यादिसामान्यवचनात् । विशेषवचनानि चोत्तरविद्वा-
विधायकानि पूर्वविद्वानिषेधकानि च स्पष्टानि बहुनिलिखितानि ।

‘या चाश्वयुजमासे स्थात्वतिष्ठद्रव्यान्विता ।

शुद्धा मर्माचर्णं तस्यां शतशङ्कलग्रदम् ॥

देशभङ्गे भवेत्तत्र दुर्भिंहं चोपजापते ।

नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनम् ॥

तस्माद्द्रव्यान्वितं नन्दा नक्त्रात्रे प्रशस्यते ।

आश्विने मासि मे भक्तैः कर्तव्या शुक्लपक्षम् ॥

प्रतिपत्तिमुहूर्तापि पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ।

धनवृद्धिकरी पुसां सर्वसौख्यकरी तथा ॥

अतोऽन्यथा न कर्तव्या नवरात्रे व्रते मम ।

योऽन्यथा कुले मोहाद्राजा पूजायिधौ मम ॥

तस्य राष्ट्रे प्रजानाशं करिष्यामि न संशयः ।

सामया सहिता प्राणा न कदाचिद्विचक्षणैः ॥

सर्वकर्त्तव्यायस्मात्स्मातां परिवर्जयेत् ।

अपावास्यायुतां कुर्याद्यदि कथित्कदाचन ॥

राज्यनाशमवाप्नोति पञ्चवं चाधिगच्छति ।

पूर्वविद्वा तु या शुक्ला भवेत्प्रतिपदाश्विनी ॥

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता” इत्यादीनि ।

यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।

तथा तिथिस्वहेराप्राद्युद्धौ प्रोक्ता मलिम्लुचा ॥

यथा मलिम्लुचः पूर्वो मासो दैवस्तथोत्तरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा त्राणा दैवे तथोत्तरे ॥

इत्यादीनि च सामान्यवाक्यान्युपोद्वलकर्त्तव्येनोपन्यस्तानि ।

माधवदेवादिप्रभृतिभिस्तु प्रामाणिकैर्महाद्विनिवन्धुभिर्नवरात्र-
व्रतस्य नक्त्रवतत्वमुक्तम् । तस्य न नक्तमोजनरूपत्वात् । तस्य
पाक्षिकत्वादङ्गत्वाच्च । किन्तु रात्रिपर्यायनक्तकालसाध्यत्वात् । तस्य
“निशि ऋमन्ति भूतानि शक्यः शुक्लाभृत् यतः” इत्यादिसामान्य-
वचनैः ।

“आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमहिनीम् ।

निशासु पूजायेत्तत्कथा सोपवासादिकः क्रमात्” ॥

तथा—

“आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपदा तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत्” ॥

तथा—

“मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूर्ज्य नवदुग्मां च नक्तं कुर्यात्समाहितः” ॥

नक्तं नक्तमोजनभिति पाक्षिकनक्तमोजनपरामर्शः । तथा—

“रात्रिवतमिदं देवि सर्वांप्रणाशनम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशक्तिवर्धणम्”

तथा—“रात्रिवतमिदं तथा रात्रौ कर्तव्यतेष्यते” इत्यादिवेषी-
पुराणादिवचनेभ्यश्चावगम्यते ।

यथापि चैतानि वचनानि न माधवादिभिर्लिखितानि । तथापि
“आश्विनस्ये” त्यादिपूर्वाह्नकालवचनस्य तदुपजीविनां च द्वितीयाविद्व-
प्राणात्ववचनानामपि तैरलिखितत्वादेतेषामेव तु तदीयनक्तव्रत-
स्वोक्तिसंबंधादित्वादेतानि तैर्दृष्टानीति गम्यते । अन्यथा तेषां
तु केन्द्रिमूलत्वापत्तेः । अत्यन्तोपयोगभावात् तेषामलिखनं देवीपूजा-
प्रकारविशेषकुमारीपूजाशिवानादिवचनपत् । रात्रिशब्देन लक्षण्या

तिथ्युपादानस्यापीदमेव प्रयोजनं यद्रात्रिकालत्यसिद्धिः । अत एवाष्मोपूजा रात्रावेद विहिता—

“निशायां पूजिता देवी वैष्णवी पापनाशिनी ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आष्टम्यां निशि पूजयेत्” ॥ इति ।

“कन्यासंस्थे रवाविवेद या शुक्ला तिथिरष्टमी ।
तस्यां रात्रौ पूजितस्या महाविभवविस्तरैः ॥ इति च ।

यत्तु—अतोऽर्थं पूजबीया सा तस्मिन्नहनि मानवैरिति
तत्राहःपदं न सूर्योदयास्तमयान्तर्वर्त्सिकालरूपदिवसपरम् । किन्तु
तिथिरूपचान्द्रदिनपरम् । तस्मिन्निति प्रहृताष्टमीपरामर्शात् ।

यद्यपि च देवीपुराणे कालत्रये पूजनमुक्तम् ।
“त्रिकालं पूजयेदेवीं जपस्तोत्रपरायणः” ॥ इति ।

तथापि ग्रातमध्याह्योः संक्षेपपूजनमङ्गलम् । विस्तरपूजनं तु ग्रधान-
भूतं रात्रावेदेति दृष्टव्यम् । एवं सति यत् ग्रातरेव कलशस्यापनादि-
पूर्वकं देवीस्थापनं शिष्टानाम्, “पूर्वाहे पूजयेच्छवा”मित्याखु-
निकलिखितं वचनं च तत्सर्वं प्रथमकालपूजाहेसुपपन्नमेव ।
तिथिनिर्णयस्तु प्रामाणिकोक्तवत्त्ववदेन ग्रधानपूजनस्य प्रदोष-
कालत्वमङ्गलीकृत्यैव च कर्तव्य इति मम मतिः ।

यद्यपि च सर्वां रात्रिः पूजाकालेत्वेन भुता तथापि प्रथमाति-
क्रमकारणाभावात्समभिव्याहृतनक्तभोजनानुरोधाच्च “ग्रदोषव्यापिनी ।
ग्रादा तिथिर्नक्तवते सदा” इति वचनस्य च भोजनास्मकनक्तवत
इत्यापापि प्रवृत्तेभ्य प्रदोष एव तत्कालः । तत्र यदा प्रतिपदः खण्डत्वं
तदा पद्मु ग्रम्यकालासामंधपक्षेषु दिनद्वये कुरुकर्मकालव्याप्तौ
द्वितीयदिन एव व्यास्तैकद्वयेन वा तत्सम्बन्धे दिनद्वयेऽपि साम्येन
वैचम्ब्येण वा तदेकदेशस्यर्थे च संकल्पमृतिविकालपञ्चाकाल-
व्यासिलाभात् निर्संभवव्यापित्वा ओतराग्राहात्स्वस्य नक्तम्यार्थिनासंदिः

ग्रधात्यपूर्वदिन एव कर्मकालसम्बन्धः, दिनद्वयेऽपि तदर्थं इत्यनयोः
पक्षयोः कस्यचिद्विशेषस्य वक्तव्यत्वाद्प्राकृतिपञ्चिर्णयः कियते ।

तत्र द्वितीयदिनेऽस्तमयात्पूर्वं समाप्त्या पूर्वदिन एव व्याप्त्यैक-
द्वयेन वा कालयोगे पूर्वैव ग्रादा । “कर्मणो यस्य यः कालः”
इत्यादिवचनात् “नक्तवतेषु सर्वेषु रात्रियोगः प्रशस्यते” इत्यादिवच-
नात् “प्रतिपदाप्यमावास्या” इति युग्मवाक्याच्च । एवं च पूर्वदिनेऽपि
सत्ये सुतरां पूर्वा । पतद्विषयारयेव “अमायुक्तैव कर्तव्या प्रति-
पञ्चिर्णिकार्चने” इत्यादीन्याधुनिकनियन्धलिखितानि वाक्यानि ।

न च पूर्वदिनकर्तव्यतायाम्—

“आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः ओडशा द्वादशापि वा ।
अपराह्ने च कर्तव्यं शुक्लसंततिकाञ्छिमिः” ॥

इत्येतद्वाक्यविहितमाङ्गीत्यागानुषपत्तिः ।

“रात्रिरूपा यसो देवी दिवारूपो महेश्वरः । अतः संधौ तयोः
पूजा” इति प्रदोष एव पूजोपक्रमविधानादित वाच्यम् । आधुनिक-
किञ्चिद्विप्रस्थलिखितस्यास्य वचनस्य तद्ग्रन्थलिखितेनैव—

“आदाः ओडशा नाडीस्तु लन्ध्या यः कुरुते नरः ।
कलशस्थापनं तत्र अरिष्टं जायते भ्रुवम्” ॥

इति वचनेवैकवाक्यतयापराङ्गसमभिव्याहारेण च कुलाभार-
प्राप्तापराङ्गिककलशस्थापनविषयत्वात् । अत एव पूर्वदिने चित्रा-
वैभृतिसत्त्वेऽपि न दोषः । “आरभ्यं नवराशं स्याद्वित्वा चित्रां च
वैभृतिर्” इत्यस्यापि क्वचिलिखितस्य वचनस्य—

“त्वाष्ट्रवैथृतियुक्ता चेत्यतिपक्षिर्णिकार्चने ।
तयोरन्ते विद्यतत्वं कलशारोपणं गुह” ॥

इति तत्रत्यवाक्यान्तरवशात्पूर्वोक्तविषयत्वात् । तिथिरात्र्योः प्राधान्यात्संभवविषयत्वाद्वा । पूर्वदिने प्रदोषादूर्धर्वं प्रवृत्त्या द्वितीय-दिने आस्तमयपर्यन्तसत्त्वेन दिनद्वये प्रदोषास्पर्शेऽपि पूर्वोक्तव्या । गौणकालव्यापित्वात् । “स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः” इति प्रदोषोत्तरकालस्य गौणत्वात् । “नक्तव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगः प्रशस्यते” इति ब्रह्मनाश ।

यद्यपि प्रदोषभोजनात्मकनकव्रते प्रदोषपर्वभाविनः सायाहस्य तद्वगौणकालत्वं तद्वयापिन्याश्चोत्तरस्या एवैवंविधे विषये तत्र आहात्वमुक्तम् । तथापि यथा तत्रैतदर्थप्रतिपादकम्—

“प्रदोषव्यापिनी न स्याद् दिवा नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणा इत्या मन्त्रेभवति भास्करे ।
तत्रक्तं नक्तमित्याहुर्व नक्तं निशि भोजनम् ।
एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाहे तु भूतिक्षियाम् ॥
कुर्यान्नकव्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्” ।

इतिवचनमस्ति । नैवविधमन्तेति । “रात्रौ देवीं च पूजयेत्” इतिवचनान्मुक्तयत्यैव नक्तद्वयोरेहेन वा प्रदोषस्य कर्मकालत्वे गौणत्वया प्रदोषोत्तरकाल एवात्र कालः । पूजायनुष्ठानोपकमस्तु तथापि प्रदोष एव तिथेः प्रदोषास्पर्शेऽपि । एकसकादेरिव तिथेदिन-द्वयेऽपि मध्याह्नाद्यस्पर्शित्वे मध्याह्नादौ ।

यद्यपि च तद्वदत्र सूर्योदयास्तमयवर्तित्वप्रयुक्ततिथिसाकल्यापादितं तत्काले तिथेः सर्वं नास्ति । उदयवाक्येन तदुत्तरभाष्यस्तमयपर्यन्तसत्त्वप्रस्पास्तमयवाक्येन च तत्पूर्वभावयुदयपर्यन्तसत्त्वप्रस्पृश्यैव साकल्यस्य बोधनात् । तथापि “तिथ्यादिषु नवेदावान्” इति वचनबोधितपर्वतिथ्यविकरणकोत्तरतिथिक्षयप्रस्तेष-प्रयुक्तं तत्संभवत्येव । कर्मसमापने तु मुख्यतिथिसत्तां प्रतीक्षयापि क्रियमाणे न दोषः । पाक्षिकनक्तभोजनरूपस्याङ्गस्य प्रधानद्वयोरेहेन

गौणकालेऽप्यनुष्ठानात् । सर्वदाप्यत्र तत्पुर्व्यकालस्य प्रधानेनानुरोधेन तस्य दथवानुष्ठानाश ।

एवमनेन न्यायेनोभयेषुः प्रदोषास्पर्शिंश्च पर्वेति यद्यपि प्रतिभाति । तथापि माधवादिभिर्नक्तव्रतत्वमात्राभिधानादिग्रेशानभिधानाज्ञाप्यन्तभोजनात्मकनक्तव्रतसाम्यप्रतीतेर्नवरात्रव्रतेऽप्येतादृशी उत्तरैव ग्राह्या । अत्रापि सायाहस्यैव गौणकालत्वात् ।

“प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्सा दिवत तथाः ।
तदा नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत्” ।

इत्यस्य यथाक्रमं मुख्यगौणकालादेकस्य भोजनात्मकनक्तव्रत इवात्रापि प्रवृत्तेष्वप्त्वेः ।

समापनं त्वत्र प्रधानपूजायाः सायाहस्यापि तत्कालात्वोक्तिवलात्मस्तितिथात्प्रकल्प्य प्रदोष एव कर्त्तव्यम् । तस्या रात्रिसंबन्धस्वावश्यकर्त्तव्यत्वात् । “सायाहे तु भूतिक्षियाम्” इतिवदत्र ब्रह्मनाभावाश । तिथ्यभावेऽपि तत्त्विहुक्त्वसमाप्ननस्य च—

“यो यद्यु विहितः कालः कर्मणस्तुपक्षमे ।
विद्यमाना भवेदङ्गं नोउभितोपक्षेण तु” ॥

इत्वेतत्प्रयुक्तनिर्णयविषये दृष्टव्यात् । उदयवाक्यस्योदयत्वसामान्योपस्थितद्वितीयसूर्योदयपर्यन्तसाकल्यवोधकत्वेन तत्प्रयुक्ततत्कालीनतत्त्वियसत्त्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाश । संकल्पपूर्वाङ्गमध्याह्नपूजाकालव्याप्तिलाभावयम् वहवो गुणे उत्तरस्यामिति सैव युक्ता ।

एवं प्रामाणिकनिष्ठम्बकारोक्तव्रतत्वानुरोधेन पूर्वोदयेव प्रदोषव्याप्तौ हृदिनेऽसत्त्वेऽपि तत्र सर्वे झुतरां दर्शयुक्ताया एव प्रतिपदे

नवरात्रव्रतश्चाद्यत्वे न्याये यदिदानान्तनामां केवांचिह्नाशिणात्यानं
नक्तव्रतत्वापद्धयेन—

“अमायुका न कर्तव्या प्रतिपत्पूजने मम ।
मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता” ॥

इत्यादिकाप्यदृष्टव्यचनपुरस्कारेण त्रिमुहूर्तदर्शयुक्तामहोरात्रव्या-
पिनीमपि प्रतिपदमुलङ्घ्य मुहूर्तमात्रापि द्वितीयायुक्तैव सा
ग्राह्योति निर्णयकरणं तादृशमेव चानुष्ठानप्रवर्तनं तत्साहस्रामात्रम् ।

अथ दुर्गापूजानुष्ठानपद्धतिः ।

एथं निर्णीतायां प्रतिपदि पूर्वाङ्के कृतमङ्गलकालानां यजमानी
नित्यकिर्यां कृत्वा अद्यप्रभृतिनवमीपर्यन्तमुपवासाद्यत्यतरनिष्ठमोपेतो
तुर्गापूजनमहमसुकफलकामः करिष्य इति संकल्प्य शुभदारमये
देवीपूजार्थमेष्व निर्मिते कदलीस्तम्भादिग्रिडते गृह उत्तमवस्थादि-
भूयिते पूर्वगृह एव वा चतुरक्षचतुर्हस्तवेदिकोपरिसर्वतोभद्राद्वि-
मण्डले विधाय मृगमयादिप्रतिमां तत्मध्यस्थापिते आसने तदप्रे-
च कलशं विधिना स्थापयित्वा सौबर्णीविप्रतिमां तु मण्डलमध्य-
स्थापितकलशोपर्येव स्थापयित्वा पूजयेत् । “पूज्या मण्डलकुम्भस्था”
इति देवीपुराणात् । प्रतिमा च हेमादिमयी भवति—

“तस्मिन् देवी प्रकर्तव्या हैमी वा राजती तथा ।
मृद्राक्षीं लक्षणोपेता खड्गे शूलेऽय पूजयेत्” ॥

तथा—“हेमराजतमृद्धातुशैलकिन्त्रार्पितापि वा ।
खड्गे शूलेऽचिता देवी सर्वकामकलप्रदा” ॥

तथा—“मृगमयी प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु फूजयेत् ।
आस्मविस्तातुर्सारेण स लभेत्मौलिकं फलम्” ॥

त्रृष्णादिदेवीपुराणादिवचनात् । प्रतिमालक्षणं च मलस्यपुराणे—

“जटाजूटसमायुक्तामङ्गेन्दुकृतलक्षणाम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तं पश्चेन्दुसहशाननाम्” ॥
अतसीपुष्पवर्णमां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसंपदां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सुचारुवदनं तद्वलीनोक्तपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
विश्वलं दक्षिणे दद्यात् खड्गं चक्रं क्रमादधः ।
तीक्ष्णं बाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निषोधत ॥
खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्गुशमूर्द्धं जम् ।
घणटां बा परशुं वापि वामतः सन्धिवेशयेत् ॥
अधस्तान्महिषे तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिरस्त्वेदोक्तव्वं तद्वानवं खड्गपाणिनाम् ।
हृदि शूलेन निर्मितं निर्यदन्त्रविभूतिम् ।
रक्तरक्तीकृताङ्कं च रक्तविस्तारितेष्वणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन चुक्टीभीषणाननम् ।
सपाश्वामहस्तेन धृतक्षेत्रं च तुर्णया ॥
वमद्वयित्वक्षत्रं च देवयाः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देवयास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ॥
किंचिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ।
स्तूयमानं च तदूपमरैः संनिवेशयेत्” ॥ इति ॥

आवाहनपूर्वभावित ध्यानमध्येवमेव कार्यम् । आवाहनमन्त्रभ—

“एहि तुर्गे ऋषाभागे रसार्थं मम सर्वदा ।

आवाहयाम्यहं देवि सर्वकल्पमार्थसिद्धये ॥

अस्वां भूमै समागच्छ स्थिरं मत्कृपया कुरु ।

रक्षां कुरु सदा भद्रे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते” ॥ इति ॥

एतन्मन्त्रपाठानन्तरं भगवति दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठ इह संनिधेहि इह स्थिरा भव सुप्रसन्ना भवेत्यपि पठन्ति । पूजाङ्ग-प्रतिमाप्रतिष्ठाप्रकारभ्य जग्माषुमीप्रकारसोको द्रष्टव्यः । वेदिकोणेषु च वस्त्रारः कलशा विधिना स्थाप्याः ।

“चतुरः कलशान्यस्तु दद्याइवगृहे नरः ।
चतुःसमुद्रेश्वरायां च तु भुज्ञके वसुन्धराम्” ।

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । पूजामन्त्रभ्य “जयन्ती” इत्यादिः । कुर्याद्यास्तु ग्रन्थेऽत्यभिधाय—

“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा समा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत्” ।

इति देवीपुराणात् ।

दुर्गालिङ्गको वैदिक आगमिको वा । “तलिङ्गै पूजयेभ्यः सर्वदेवान्समाहितः” इत्यभिपुराणात् । प्रणवादिचतुर्यन्तं नमोऽन्तं नाम वा । “नान्ना सर्वे समापयेत्” इति साधारणवाक्यात् ।

पूजा च बोडशेपवारैः पञ्चोपचारैर्वर्णयैष्य राजोपचारैरेष्टत्र-वामपरादिभिः । सा च त्रिकालम् । प्रदोषे विशेषेण । पूजोपकरणानि च गन्धपुष्पधूपदीपमैवेद्यफलार्दीनि देवीपुराणदिवूकानि । पूजा-नमरं च मार्करङ्गेयपुराणादिगतं देवीमहात्म्यं पठेच्छृण्यादा ।

“माहात्म्यं भगवत्यास्तु पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पठेच्छ शृणुयाद्वापि सर्वकामसमृद्धये” ॥

इति वचनात् । पाठादिकं च न सहश्रेष्ठ । किन्तु फलभूमार्थ्य-बोऽसकृदपि । अन्यत्र तथा दर्शनात् । “संकलिपतस्तोत्रपाठे संस्कृ-

कृत्वा पठेत्सुधीः” इति वाराहीतन्त्रवचनात् । आवृत्तिसंस्थामेदेन फलमेवद्भूतवैवोक्तः ।

“बाहुडीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्तादिपाठानां यथावत्कथयामि ते ॥
संकलन्य पूर्वं संपूज्य व्यस्ताङ्गेषु मनून्सकृत् ।
पाठाङ्गलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उषसर्णोपशान्त्यर्थं त्रिरवृत्सं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्तो कर्त्तव्यं पञ्चावृत्सं वरानने ॥
महाबये समुत्पन्ने सप्तावृत्सं समुम्भयेत् ।
नवावृत्ताङ्गलेच्छान्तिर्बाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रगृहसमुदीरयेत् ।
सौर्यं पञ्चावृत्ताङ्गलं वृद्धिवैरहानिभ्य जायते ॥
मन्वावृत्तादिपुर्वश्यस्तथा खीवश्यतामियात् ।
सौर्यं पञ्चावृत्तावृत्ताच्छ्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्रपौत्रघनधान्यागमं विदुः ।
राहां भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्याद्विसद्वावृत्सं तयाष्टावशाकं प्रिये ।
महारणविमोक्षाय विशावृत्सं पठेत्सुधीः ॥
पञ्चविशावृत्सात् भवेद्रूपविमोक्षणम् ।
संकटे समनुप्राप्ते दुष्क्रितिसामये तथा ।
जातिष्वंसे कुलोच्छेषे आयुषो नाशा आगते ।
बैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा भये ॥
तथैव त्रिविषोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्याद्वावृत्तावृत्सं ततः संपदते शुभम् ॥
अयोद्धिः शतावृत्ताद्वाज्यवृद्धिस्तथा पवा ।
मनसा विन्नितं देवि सिद्ध्येदष्टोत्तरावृतात् ॥

शताश्वरमेयथानां फलमाप्नाति सुव्रते ।
सहस्रावर्तनाललक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामाभरो मोक्षमवाप्न्यात् ।
यथाऽप्यमेधः कतुराद् देवानां च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्वेणां तथा सप्तशतोस्तवः ।
अथेषा बहुनेत्रेन किमेतेन वरानन्मे ॥
ब्रह्मणः शतावृत्पाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः” इति ।
सर्वेण च ब्राह्मणादेव कर्तव्यम्—

“ब्राह्मणं बाचकं विद्याज्ञान्यवर्णजमावरात् ।
भृत्यान्यवर्णजाद्राज्ञान्याचकाभरकं ब्रजेत् ॥
इति भविष्यत्पुराणात् । स चैवंगुलयुकः—
“विष्टपृष्ठमङ्गुतं शान्तं स्पष्टाक्षरणदं तथा ।
कलस्वरसमायुकं रसभावसमनिवतम् ॥
बुध्यमानः सदा हर्यं प्रथ्यार्थं कृत्स्नशो नृप ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ॥
य एवं बाचयेद् ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते” इति ।
पौराणस्तोत्राठश्च स्वार्थं परार्थं वा नारायणादीश्वरस्कृत्य कर्तव्यः—

“नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवां सरस्वतीं व्यासं दत्तो जयमुदीरयेत्” ॥

इति वचनात् । जयशब्दार्थाद् भविष्यत्पुराणे—

“अष्टादश पुराणानि दामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माद्य भारत ॥
कात्सर्वं च पञ्चमो चेदो यममहामरतं स्मृतम् ।
श्रीबाल्य धर्मां राजेन्द्रं मानवोक्ता महीपते ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

पाठप्रकाराध्य मत्स्यसूक्ते—

“प्रणवं चादौ जस्या च स्तोत्रं षा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युचाचादिपूर्णः ॥
सर्वत्र पाठे विशेषो हन्त्यथा विफलं भवेत् ।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितम्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्यास्तकमनसा कार्यं स्तोत्रस्य बाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः ॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयं च लिखितं यत् हृतिनाडलिखितं च यत् ॥
अब्राह्मणेन लिखितं तत्त्वापि विफलं भवेत् ।
प्रश्नचन्द्रादिकं (१) न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्राणस्यासमाचरेत् ।
संकलिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत्सुधीः ॥
अध्यार्थं प्राप्य विरमेन तु मध्ये कदाचन ।
हृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत्पुनः” इति ॥

“दुर्गामन्त्रं वा बैदिकमागमिकं वा जपेज्ञापयेद्वा । “दुर्गाप्रतो
जपेन्मन्त्रमेकचित्तः समाहितः” इति देवीपुराणात् ।

कुमारीपूजनं च प्रत्यहं यथाशक्ति एकदद्यादिकमेण कर्तव्यम् ।
तत्प्रकाराध्य देवीपुराणे—इष्टोवाच—

“न तथा तुष्यते शक होमदानजपेन तु ।
कुमारीभोजनेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥
पितरो वसवो रुद्रा आदित्या गणलोकपाः ।
सर्वे ते पूजितास्तेन कुमार्यो येव पूजिताः ॥

(१) छन्दादिकमित्यार्थः प्रणोगः ।

शुक्लाष्टमोचतुर्दश्योर्नवम्यां च विशेषतः ।
कृष्णपक्षे विशेषं भोजयेत् कुमारिकाः” ॥ इति । अत्र नवरात्रे ।
प्रसङ्गः हन्त्रयापि तद्विधानम्—

“प्रक्षपल्य पादौ सर्वासां कुमारीणां च वासव ।
सुलिसे भूतले रथे तत्र ता आसने स्थिताः ॥
पूजयेद्वधुपुष्पैश्च स्वगिमधापि मनोरमैः।
पूजयित्वा विधाने भोजनं तासु हापयेत् ॥
खण्डलद्वुगुडं सर्पिर्दधि क्षीरं समाक्षिकम् ।
तासां देव्यं कुमारीणां शनैर्भुजापयेत् ताः ।
पात्रीयं याचितं देवमन्तं वाऽयाचितं शुभम् ।
तास्त्वसास्तु यदा सर्वास्तदासां चमनं ददेत् ॥
आचम्य चाक्षतान् दत्त्वा त्वया क्षन्तव्यमित्युत ।
दातुः शिरसि दातव्याः कन्यकाभिरथाक्षताः ॥
तेनापि प्रणिपातस्तु कर्त्तव्यो भक्तिपूर्वकः ।
अनेन विधिना शक देवी क्षिप्रं प्रसीदति ॥
ददाति विधिधानं कामान् मनोऽभीष्टान् सुराधिप ।
राज्यं दृत्वा ततः पश्चादेवलोकं च गच्छति” ॥ इति ।

पूजान्ते च प्रणम्य देवीं प्रार्थयेदनेन मन्त्रेण—
‘महिष्मि महामाये चामुरदे मुरुडमालिनि ।
द्रव्यमारोग्यविजयं देहि देवि नमः सदा ॥
भूतप्रेतपिशाचेभ्यो रक्षोभ्यश्च महेश्वरि ।
देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भयेभ्यो रक्ष मां सदा ।
सर्वं मङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरणये द्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
रुपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामान्प्रदेहि मे’ ॥ इति ।

देवीगुहे च घृतपूरितास्तिलतैलपृगिना वा दीपा अहोगत्र
प्रजालनीयाः । वायाविषादमं च कारणीयम् ।

“गीतवादित्रिनिधींष देवस्याप्ने च कारयेत् ।
घण्टा भवेदशकस्य सर्ववायमयी यतः” ॥

इतिमत्स्यपुराणात् । यदपि च—

“कन्यासंसंस्ये रघौ शक शुक्लामारम्य नन्दिकाम् ।
अयाची त्वथवैकाशी नकाशी वाथ वायवदः ।
प्रातःस्नायी जितद्वन्द्विक्षिकालं शियपूजाकः ।
जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा”

इति देवीपुराणे प्रतिपदाद्युपक्रमात्सदेतिवचनात्य पूजाजपाश्च-
द्वोमोऽपि प्रत्यहं कर्त्तव्यत्वेनोक्तस्तथापि व्रह्मपुराणे “नवाप्रम्यां
भद्रकाली” इत्युपक्रम्य “होमैर्ब्रह्मणतर्पणैः” इत्यष्टमीकृत्यमध्येऽ-
मिधानात् ,

“नवम्यां वलिदानं च कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूतये” ॥

इति कालिकापुराणे च नवमीकृत्यमध्येऽमिधानाच्छ्रृङ्खसमाचारा-
ओभवतिथिसम्बन्धेन नवम्यामेव वा होमः कर्त्तव्यः । शिवध-
शिवा च शिवौ तयोः पूजकः । देवीपूजात्मकत्वाद् व्रतस्य । अत्र च
देवीपुराणे मन्दा प्रतिपदेष । प्रथमोषस्थितत्वात् । अयाचित्वादीनां
नियमानां वाशष्वदभवणाद्यशासन्या संभवाच सर्वका विकल्पः ।
पूर्वलिखितकालिकापुराणे तु प्रिकापूजायाः चष्ठ्यादित्वात् वच्छ्रवेष
मन्दा । अयाचित्वादीनां च यथासंख्यमन्वयः । अथशष्वदभवणात्
संभवाच । अलिदानं त्वष्टमीनवम्योरेव ।

“पुमः पूजां तथाएष्यां विशेषेण समाचरेत् ।
आगरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महामिशि ।
प्रभूतवलिदानं च नवम्यां विधिवश्चरेत् ।

इति कालिकापुराणात् ।

यद्यपि च देवीपूजायां ब्राह्मणानामप्यधिकारः ।

“कर्त्तव्यं ब्राह्मणादैस्तु क्षत्रियैर्लोकपालकैः ।
गोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ॥
सौभाग्यार्थं तथा लीभिरन्वैश्च धनकाङ्क्षिभिः ।
महाब्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्टितम् ॥

कर्त्तव्यं सुराराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः” इति देवीपुराणात् ।

“क्लातैः प्रमुदितैह शैव्राह्मणैः क्षत्रियै नृपैः ।

वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्लोकैरन्वैश्च मानवैः ॥ इति भविष्योत्सराच्च ।

तथापि यथा सुरया स्वगात्रस्थिरेण च पूजा ब्राह्मणस्य
न भवति ।

“स्वगात्रस्थिरं दत्त्वा ब्रह्मणस्यामवाप्नुयात् ।
मर्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणादेव हीयते” ॥

इति कालिकापुराणात् । “मर्यमयेयमदेयमनिग्राह्यम्” इत्युशनो-
वचनाच्च । तथा पशुबलिदानमांसनैवेद्यपूजापि तस्य न भवति ।
तस्याः “राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा” इति राजसत्वात् ।
ब्राह्मणस्य च सात्त्विककर्मस्वेवाधिकारस्य भगवद्गीताविषु प्रसिद्ध-
त्वात् । तेन “सात्त्विकी जपयश्चाद्यैनैवेद्यैश्च निरामिषा” इतीयमेव
भवति । सपष्टमेव च “कन्यासंस्थे रवौ शक” इत्यादिना ।

“कुर्मांश्लो अपेगमन्त्रमेकविषः समाहितः” इत्यन्तेऽन सर्वसा-
धारणपूजाप्रकारमभिधाय—

“तद्वर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपोक्तमः ।
पञ्चाष्ट्यं लक्षणोपतं गन्धधूपस्त्रगच्छितम् ।
विधिवत्कालिं कालोति जस्त्वा खड्गेन घातयेत्” ।

इति पशुबलिदानादि राजकृत्यत्वेनैव देवीपुराणोऽभिहितम् । एवं च—

“पशुबातैः प्रकर्त्तव्यो (१) गवलाजघधस्तया ।
तथा देवी पूजयित्वा येऽद्वारात्रेऽष्टमीषु च ॥
घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ।
बर्ति च ये प्रवच्छुन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥
तेषां तु तुप्यते देवी यावत्कल्पं तु शाङ्कम्” ।

इत्यादि यावत्किञ्चिन्नानापशुधाततद्वलिदानविधानं शिष्टपरि-
गृहीतकालिकादेवीपुराणादिगतं तदप्नीयोमीयादिपशुर्हिसाम्यायेन
धर्म्यमपि क्षत्रियादिविषयमेवेति तत्प्रकारो न लिख्यते । अत एव
विस्तरभिधा चाशवादिपूजाविधिरपि न लिख्यते । माषभक्तादिना
तु बलिदानं ब्राह्मणस्य भवति ।

“मात्र (२) कुल्माष्मांसादैर्देयो विभू बलिनिशि ।
कृष्णारुदमिक्षुदण्डश्च मद्यमासव एवं च ।
एते बलिसमाजेयास्तृती छागसामा भताः” ।

इतिकालिकापुराणात् । होममन्त्राच्च “जयन्ती” इत्यादिः ।
“अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत्” इति प्राग्लिङ्गितदेवीपुरा-
णात् । होमद्रव्ये चाम्यतिलादि । “पूजयेत्तिलहोमैश्च विभिसोरघृता-
दिभिः” इतिदेवीपुराणात् ।

(१) गवलो महिषः ।

(२) “कुल्माष्मं काञ्जिके यावके पुमाश्च” इति शूर्वन्यान्ते भेदिनी ।
कुल्माष्मो माषादिभिर्मर्यादिवक्षसोवनभिति मुकुरः ।

केचित् मार्कण्डेयपुराणगतसप्तशतीस्तवेन प्रतिश्लोकं स्वाहा-
कारान्ते तिलसर्पिमिश्रपायसेन होमं कुर्वन्ति । प्रतिश्लोकं च
“जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा” इति रहस्याख्यग्रन्थवचनं च तत्र
प्रमाणमुपन्यस्यन्ति ।

एवं नवम्यां होमं समाप्य प्रत्यहवज्ञियमयुक्तो देवीपूजाकुमारी-
पूजनब्रह्मण्डेजनादि कृत्वा दक्षिणामाचार्याय दद्यात् ।

“नवम्यां पूर्ववन्पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।
दक्षिणां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत्” ॥

इति मस्यसूक्तात् ।

“आश्रित्वे मासि शुफले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिकमेणैष यावद्वा नवमी भवेत् ॥
त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” ॥

इति भविष्योत्तरवचनात् ।

“हन्त्रामिषेका वरदा शुक्रे चारवयुजस्य च ।
तस्मात्सा तत्र संपूज्या नवम्यां चरिङ्का बुधैः” ॥

इति भविष्यवचनात् नवम्यां प्रतिपदादिवत्पूजा आवश्यकी ।
अर्थाहशत्यां देवीविसर्जनं नियमत्यागच्छ ।

अत एव भविष्यपुराणोक्ते प्रतिपदादिविशेषपूजाप्रकारेऽपि
नवमीपर्यन्तं पूजामुक्त्वा दशम्यामेव विसर्जनमुक्तम् ।

“केशसंहकारद्वयादि प्रदधात्प्रतिपहिते ।
पट्टांरं छितोद्यायां केशसंयमहेतवे ।
दप्तं च तृतीयायां सिन्धुरात्कर्कं तथा ।
मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमण्डनम्” ॥

पञ्चम्यामङ्गरार्गं च शक्तयालङ्करणानि च ।
षष्ठ्यां विलयतरौ घोर्यं सायंसंध्यासु कारयेत् ॥
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये भवेशयेत् ।
उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनम् ॥
नवम्यामुग्रवणादायास्तद्वदेवाचनं दिवा ।
पूजा च बलिदार्मं च तत्त्वमातृः प्रपूजयेत् ॥
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः ।
संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्विशम्यां शावरोत्सवैः ॥
अनेन विधिना यस्तु देवीं पूजयते नरः ।
स्कन्दवत्पालयेसं तु देवीं सर्वापदि स्थितम् ॥
पुत्रदारघनद्वीर्णां संख्या तस्य न विद्यते ।
भुक्तवेह परमान् भोगान् प्रेत्य देवगणो भवेत्” ॥

इति कालिकापुराणेऽपि कल्पान्तरे रामरावणयोर्जयपरं जयार्थं
प्रतिपदि देव्याः प्रबोधनं द्वितीयाप्रभृत्यष्टमीपर्यन्तं रामरावणयुद्ध-
दर्शनपूर्वकं नवम्यां कृतस्य राघणवधस्य दर्शनं घोक्तवा—

“निहते रावणे वीरे नवम्यां स्वकलैः सुरैः ।
विशेषपूजां दुर्गायाम्बके लोकपितामहः” ॥

इति नवम्यां देव्या विशेषपूजामुक्त्वा तेनैव च प्रतिपदभृति-
पूजां सूचयित्वा “ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शावरोत्सवैः” इति
दशम्वामेव विसर्जनमुक्तम् ।

एवं सति यत्केषांचिद् भ्रात्तानां नवमीपारणाचरणं तन्मूल-
भूतवचनकल्पनं च तस्सर्वं शिष्टैः कदाचिदष्टमीयुक्तनवम्यां नवमीकृत्ये
जाते द्वितीयनवम्यां क्रियमाणां पारणामुपलभ्य । तत्र नवमीप्रयुक्तत्व-
भ्रात्त्या प्रवृत्तः शक्तिभ्रात्त्यैवासाधुशब्दप्रयोग इत्युपेक्षणीयम् ।

प्रतिपदादिदेवीपूजाशक्तौ सप्तम्यादिनत्रये यथाक्रमं भूलादि-
नक्षत्रत्रययुक्ते केवले वा महाष्टम्यादिनद्वये नवम्यामेव वा संपूज्य-

भ्रवरोपेतायां केवलायां वा दशम्यां देव्या नियमानां च विसर्जनम् ।
अष्टम्यामेव वा सम्पूज्य नवम्यामित्युक्तम् । षष्ठ्यादिपञ्चस्तु
यत्रिकापूजायाम् । सा च वस्थते ।

इयं चाष्टमी नवमीविद्वा प्राशा । “धसुरन्ध्रयोः” इति शुभम्-
वचनात् ।

‘अष्टम्यासुदिते सूर्ये दिनाभ्ये नवमी भवेत् ।
कुञ्जारो भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः’ ॥

इति विशेषवचनात् ।

“नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता” इत्यादीनि चाष्टमी-
नवमीगिर्णयप्रकरणलिखितानि वचनान्यत्रोपोद्वलकानि । तेन नवरात्र-
व्रतस्य नक्तव्रतत्वेन प्रतिपदादिकमेण विशेषवचनाचाष्टम्यामपि
रात्रावेष पूजेति कर्मकालब्यापित्वात्सप्तमीविद्वैष रात्रियोगिन्यष्टमी
तत्र ग्राहेति यथपि प्रतिभाति । अत एव दुर्गाभक्तिरङ्गुल्यामपि—
“रात्रिपूजायामष्टमी रात्रियोगिनी पूर्वैव प्राशा । कालब्यासिंशास्त्रात् ।
युग्मादिवचनं तु दिवापूजाविषयम्” इत्युक्तम् । तथापि—

“अष्टम्या नवमी युक्ता नवम्या चाष्टमी युता ।
अर्द्धनारीश्वरप्राया तिथिः सर्वव्रतादिषु” ॥

सर्वेषु रात्रिसाध्येष्वपि ।

“नवमीसंयुता कार्या सदा दुर्गाष्टमी युधैः ।
सप्तमीसंयुता हन्ति पूर्वपूर्णयफलं रुतम्” ॥

सदा रात्र्यस्पर्शेऽपि ।

“नवमीसहस्रं सुकामहमी कालेत्तुधम् ।
दुर्गा देवी तथा शूला दूर्विद्वां त कालमेत्” ॥

इत्यादिभिर्विच्छिन्नमोक्तरेत्रीषुराजसक्षम्युराणादिगतैः । सर्व-
संभौर्किर्णेष्व द्वैतनीत्यूरीत्यूरीयादिवत्कर्त्तव्यकालब्यासिंशास्त्रं शापित्वा

नवमीयुतायामेव रात्रावसत्यामप्यष्टम्यां नवमीपूजया सह तन्त्रे-
णाष्टमीपूजोचिता । अत एव कामरूपीयादिनिबन्धेषु वचनम्—

“अष्टम्याः शेषदग्डध्य नवम्याः पूर्व एव च ।

तत्र या क्रियते पूजा विवेष्या सा महाफलम्” ॥ इति ॥

“अष्टमीनवमीसंधौ तृतीया खलु कथ्यते ।

तत्र पूज्या त्वहं पुत्र योगिनीगणसंयुता” ॥

इति कालिकापुराणोक्ता तृतीया सन्धिपूजाप्यष्टमीनवमीपूजाभ्यां
तन्त्रेणैव सिद्धयति । “उपोषितो द्वितीयेऽहि पूजयेत्पुनरेव ताम्”
इत्यष्टम्युपवासपरदिनविहिता तु नवमीपूजा प्रातवर्त्तमानायां नवम्यां
कर्त्तुं शक्यैव । “विसर्जनात्पूर्वम्” इति न तदनुरोधेनापि सप्तमीयुता-
यामष्टम्यामुपवासादिः । उपवासे तु विशेषतोऽपि नवमीसप्तमी-
विद्वाविधिनिषेधौ । गर्गः—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी यौर्लमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या त्रयोदशमि ता उपोष्याः परान्विताः” इति ।

स्कन्दपुराणे—

“षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्वा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्वा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम्” ॥ इति ॥

अत चाष्टमी शुक्ला ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

उपवासादिकायेषु एव धर्मः सनातनः” इति निगमात् ।

अत एव दुर्गोत्सवप्रकरणे नवमीयुताया अष्टम्याः प्रशंसा
भीमपराक्रमे ।

“न दिवा न निशापि च विष्णुहता न च सप्तमिशल्यसमोणदता ।
यदि चाष्टमिशेषभवा नवमी अमरैरपि पूज्यतमा कथिता” ॥इति।

यदि तिथिद्वये अष्टमीशेषभवा नवमी भवेचबमीविद्वाष्टमी
लभ्यत इति यावत्तदा स्म अमरैरपि पूज्यतमा भवेत् । यतो दिवा
निशमयामपि विष्णुहता न भवति । विष्टुष्टितस्य तत्पूर्वदलस्य
पूर्वाहोरात्रे गतत्वात् । सप्तमीशल्येन शल्यवत्तिद्वेन सप्तमीशेषेण
ज्ञोषहता न भवतीत्यस्यार्थः । यदा तु नवमीदिने सूर्योदयोत्तर-
मष्टम्यात्मिमुहूर्तव्यापित्तवान्नवमीविद्वद्वेष्टपि परेण्यः ध्यवशाङ्कवमी
सूर्योदयं न स्पृशति तदाष्टमी सप्तमीविद्वद्वै ग्राहा ।

“ददा सूर्योदये न स्यावद्वदी वापेऽहनि ।
तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप” ॥

इति स्मृतिसंग्रहवचनात् । तथाच—

“अहं भद्रा च भद्रा च नावदोरस्तरं क्षचित् ।
तस्मद्वै सप्तमीविद्वा कार्यं दुर्गाष्टमी लिथिः” ॥

इत्यादीत्यपि वचनान्येतद्विषयाणेव ।

“मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याष्टमी कुप्तैः ।
लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि दूषिता” ॥

इति निषेधपि पूर्वोक्तविषयः । अत यद्यपि “अष्टम्यामुदिते सूर्ये”
“अर्खनारीश्वरप्राया” इत्यादिवचनेभ्यः शुद्धाया अपि पूर्वाष्टम्याः
परित्यागेन नवमीयुक्ताया ग्राह्यत्वं प्रतीयते । तथापि बहुषु वचनेषु
सप्तमीयुतानिषेधसाहचर्येणौत्तराप्राह्णत्वविधानावाविद्वोत्तरदिने न-
वमीयुक्तापि पूर्वोक्त ग्राहा । अत पव गौरीतृतीयायाअष्टुर्थीयोग-
प्रशंसामात्रेण माधेवनोक्तः शुद्धात्यागो नाद्रूपः । केवलं “वर्जनीया
प्रथनेन सप्तमीवेशसंयुता” “पूर्वविद्वां न कारयेत्” इत्यादिवचनेभ्यः

प्रतीयमान्तस्त्वंसर्विक्षिमुहूर्तवेष्ट एतत्र निषेधप्रयोजको न चोन्तर-
विवेचनिमुहूर्तस्त्वमेव ग्राहताप्रयोजकम् । किन्तु—

“सप्तमीशल्यसंविद्वा वर्जनीया सदाष्टमी ।
स्तोकापि सा तिथिः पुरुषा अस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥
लेशमात्रेण सप्तम्या स्म कार्योद्दियग्रमिनी” ।

इत्यादिवचनाद् गौरीतृतीयावदेवालपेनापि सप्तमीयोगेन त्याज्यत्वं
घटिशोऽन्युदयमात्रसत्त्वेनापि चेत्तरस्या ग्राह्यत्वं द्रष्टव्यम् ।
“ग्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्” इत्यादिसामान्यवचनेभ्यः ।
नवमी तु सदाष्टमीविद्वद्वै ग्राहा युभवाक्यात् ।

“आवणी दुर्गाष्टमी तथा दूर्गाष्टमी च च ।
पूर्वविद्वद्वै कर्तव्या शिवरात्रिवर्लेदिनम्” इति वचनात् ।

“अश्वयुक्त शुक्ल पक्षे या अष्टमी शूलसंयुता । सा महानवमी
प्रोक्ता” इत्यादिवचनात् । यदा तु नवम्यमीविद्वा भूत्वा द्वितीय-
दिनेऽपि सूर्योदये कियती भवति तदा नवमीप्रयुक्तस्य पूजादेः
कृतवेऽपि महावलिदानमात्रं द्वितीयदिने कर्तव्यम् ।

“अष्टम्यामुदिते सूर्ये द्विनात्ते नवमी भवेत् ।
प्रभाते बलिदाने च कियन्मात्रापि लक्षते ॥
नवम्यां तत्र संयूज्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी” ।

इति वचनात् । अत्र पूर्ण बलिदानरूपैव ।

“सूर्योदये परं रिक्ता शूर्णा स्यादपरा यदि ।
बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देव्याः शुभावहम् ॥
बलिदाने कृतेऽष्टम्यां राष्ट्रभङ्गे भवेन्नृप” ।

इति देवीपुराणात् ।

अत्र बलिदानं नवमीप्रयुक्तम् । अष्टमीप्रयुक्तस्य तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् । द्वितीयदिने नवम्या अलामे तु पूर्वेयुरेव नवमीमध्ये कार्यम् ।

“दशम्यां बलिदानं तु दीयते यत्र मानवैः ।
तद्राष्ट्रं नाशमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम्” ॥

इति भविष्ये नवमीप्रयुक्तबलिदानस्य दशम्यां करणे दोषभवणात् ।
या तु—

“आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्तेन सप्तमी ।
तस्यां च पत्रिका पूजा कर्तव्या नवनायकैः ॥
प्रशस्तां सफलां बिल्वशाखामाहत्यं पूजयेत्” ।

इति ज्योतिःशास्त्रे विहिता बिल्वशाखायां दूर्गापूजा तदङ्गभूतं बिल्वतरौ देवीबोधनमाश्विनकृष्णनवम्यामार्द्रायुक्तायां केवलायां वा कर्त्तव्यम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्वै दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्वीं महाविभवविस्तरैः” ॥ इति लिङ्गपुराणात् ।

“इते मास्यसिते पक्षे” इति प्रागुदाहतदेवीपुराणात् । नवम्यां बोधनासामध्ये नवरात्रान्तरगतवच्छयां तत्कर्त्तव्यम् ।

“षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं संध्यासु कारयेत्” इति भविष्यवचनात् । तेन दिवेत्युक्तत्वाभवमी पूर्वाह्नियापिनी बोधने प्राश्ना । उभयत्र तद्वयःसावाद्रायोगो विनिगमकः । षष्ठी तु सायंसंध्याव्यापिनी । आमन्त्रणं तु षष्ठ्यामेव । “ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां बिल्वामिमन्त्रणम्” इति प्राग्लिखितदेवीपुराणात् । बोधनादिषु

तत्तत्तिथिषु तत्त्वशत्रयोगे फलाधिकम् । न तु स व्यादरणीयो लिङ्गपुराणदेवलवचनाभ्यामित्युक्तम् ।

“तिथिः शतोर्द वेष्टस्य तिथौ नक्षत्रमाधितम् ।
तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना” ॥

इति ज्योतिःशास्त्रात् । अत्र च

“युगाद्या वर्षवृद्धिक्ष सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
सूर्योदयमुदीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ॥

इति वचनेन, “प्रातरावाहयेद्वीम्” इत्यादिग्राग्लिखितवचनैः ।

“पत्रोविसर्जनं रात्रौ प्रवेशं वा करोति यः ।
तस्य राज्यविनाशः स्याद्राजा च विकलो भवेत् ॥
ऋग्योगानुरोधेन रात्रौ पत्रीप्रवेशनम् ।
विसर्गं वा चरेद्यस्तु सराष्ट्रं स विनश्यति” ॥

इति निषेधेन च पत्रीप्रवेशनस्याष्टमीविद्यायां सप्तम्यां प्रातः-कर्त्तव्यत्वात्तदव्यवहितपूर्वदिन एव सायाहे षष्ठ्यमावेऽप्यामन्त्रणं कार्यम् । तदुक्तं ब्राह्मणडपुराणे—

“पत्रीप्रवेशात्पूर्वेयुः सायाहे बिल्ववासिनीम् ।
चरणीमामन्त्रयेद्विद्राजात्र षष्ठीपुरस्किया” ॥ इति ॥

मत्स्यसूक्ते च—

“ज्येष्ठा वाप्यवेदा षष्ठी सायं काले न चेद्वते ।
सायमेव तथापि स्याद्विल्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥
पूर्वां षष्ठीं सनक्षत्रां सायं प्राप्तामपि त्यजेत् ।
यदा तु पत्रिकापूजा न परेद्युर्भविष्यति ॥
संनिकृष्टं तु यत्पूर्वं पत्रिकादिवसस्य तु ।
तद्विने वरणं कृत्वा परे शास्त्रां प्रवेशयेत्” ॥ इति ।

तेन पत्रिकापूजायां सप्तम्यादितिथित्रयं प्रातःकालीनमुसरोत्तर-
तिथिविष्टमेव ग्राहम् ।

“ग्रातरावाहयेत्” इनिवचनेन ग्रातरेव तत्प्रवेशादिविधिनात् ।

“भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताभ्य या कियाः ॥
तिथादुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेदुष्वः” ॥

इति नन्दिकेश्वरपुराणात् । एवं सति—

“शर्तकाले महापूजा कियते या च वार्षिकीं ।

सा कार्यादयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता” ॥

इत्यपि वचनं पत्रिकापूजापरमेव । न तु नवरात्रिरात्रादि-
विहितकेवलप्रतिमापूजाविषयमिति न पूर्वोक्तद्विषयतिथिनिर्ण-
यस्थानेन विरोधः ।

यदा तु तिथिवृद्धया संपूर्णसप्तमीरूपपत्रिकाप्रवेशादिनापेशया
अतुर्थदिने नवमी तश्युकपूजायोग्या पौर्वाह्निकी सम्भवते । पूर्ववचनै-
रुद्धमीशुमतायास्तत्र तस्या वाधितत्वात् । यदा वा पत्रिकाप्रवेश-
दिनोत्तरदिन एव त्रिसुहर्त्ताष्टम्युत्तरं वर्तमाना नवमी क्षयवशा-
दुसरदिने नास्ति तदा अतुरहव्यापिनी द्रथव्यापिनी वा पत्रिकापूजा
भवति । अत एव भविष्यते—

“ब्रती प्रपूज्येहर्वां सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां अतुरहोमिर्बां हासवृद्धिवशास्त्रिये ॥ इति ।

इदमेव लिङ्गं सर्वपक्षेषु रात्रिशब्दस्य तिथिपरत्वे । “अष्टम्या
नवमीयुक्ता” इत्येतदपि वचनमेताद्वाशनवस्त्रीविषयमेव । पूर्वोक्तपूजा-
विषये तु वस्तुतः । संधिपूजाविषयमिति । गौडाः । बलिदानं च
पत्रिकापूजायामध्यष्टम्यां महानिशायां नवम्यां च द्वैव भवति ।

“युनः पूजां तथाष्टम्याम्” इत्यादिप्राग्लिखितकालिकापुराणात् ।
विसर्जनं दशम्यामेवेत्युक्तम् ।

पत्रिकापूजा च प्रतिपत्रतिष्ठापितदेवीप्रतिमासमीप एव । यदा
प्रतिमापूजायामपि सप्तम्यादिपक्षस्तदा पत्रिकयैव चह प्रतिमाया
अपि देव्यर्थकृतगृहे प्रवेशादिविर्जनान्तां कर्तव्यमिति दुर्गम्भकि-
तारक्षिण्याम् ।

अयमत्र संक्षेपतः पत्रिकापूजाविधिः ।

अत्र श्वेतकृष्णनवम्यामाद्र्घयुक्तायां केवलायां वा तच्छुद्धशुद्धयां
या उपेष्टायुक्तायां केवलायां सायंकाले शोभनविल्वतरुसमीपं गत्वा
कुम्भविल्ववृक्षाय नम इत्यर्च्यगन्धपुष्पधूपदीपनैवेष्टुप्ताजालिमि-
विल्वतरुं संपञ्ज्य “जयन्ती” इत्यादि दुर्गे इहागच्छेह तिष्ठेति
विल्ववृक्षे दुर्गामायाम लोडशमिः पञ्चमिर्बाहैस्तां तत्रैव
संपूज्य गीतवाद्यघोषपुरःसरं तत्रैव देवी विदोधयेदनेन ।

“रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले अहमण्ड बोधो देष्यास्त्वयि हृतः पुरा ॥

इते मास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्र्घयोगतः ।

भ्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम्” ॥ इति ।

षष्ठ्यां बोधने तु “इषे” इत्यादिश्लोकस्थाने “अहमप्याशिष्ये
षष्ठ्यां सायाहे बोधयाम्यतः” इति । ततो विल्वतरुमामन्त्रयेत् ।

“भेदमन्दरकैलासहिमवज्ज्वरे गिरौ ।

जातः श्रीफलवृक्ष त्वमस्त्रिकायाः सदा शिष्यः ॥

श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफल श्रीनिकेतन ।

नेतव्योऽसि मया वृक्ष पूज्यो दुर्गास्वरूपतः” इति ।

तत्र आश्रित्वनुभूतसम्यां मूलयुकायां केवलायां वा पूर्वदिना-
मन्त्रितविलक्षतरुतमीपं गत्वा पुनस्तं संपूर्ज्य हृताखलिः प्रसादयेत् ।

‘बिलवृक्षं ब्रह्माभाग सर्वदा शङ्करग्रियः ।
गृहीत्वा तत्र शास्त्रां तु दुर्गापूजां करोम्यहम् ॥
शास्त्राद्वेदोऽध्यं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो’ इति ।

ततः फलद्वययुतां शोभनामपराजितादिगतामेकां शास्त्रां
छेदयेत् “वावस्त्र” इत्येन मन्त्रेण । क्वचित्सु छिंधि फट् स्वाहेति मन्त्रः ।

ततस्तां शास्त्रमानीय गृहाङ्गे पीडेऽवस्थाप्य शुद्धोदकेन
संस्कार्य विलवशास्त्रायै नम इत्यर्थादिभिः पूजयित्वा विलवशास्त्रायां
मूर्खमयग्रतिमायां च देवीमावाहनपुरःसरं तथैव पूजयित्वा मण-
भक्तादिवर्ति च दत्त्वा दोलादिना शास्त्रां प्रतिमां च पूजागृहद्वारदेश-
ग्रावीय तत्रैव स्थापयित्वा पूजागृहस्थितानि भूतानि भूतेभ्यो नम
इति गत्थादिभिः संपूर्ज्य—

“भूताः प्रेताः पिशाचाभ्य ये वसन्त्यत्र भूतले ।
ते गृहन्तु मया दत्तो बलिरेष प्रसाधितः ॥
पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तपिंतास्तथा ।
देशादस्माद्विनिःसृत्य पूजां पश्यन्तु मरुताम् ॥

भूतेभ्य एव माषभक्तबलिनं म इति सपुष्पजलोत्सर्गेण वर्णि
तेभ्यो दत्त्वा—

“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहम्” ॥

फडिति तानपसारयेत्सर्वपादीश विकिरेत् । तदकरणे दोष-
स्मरणात् । तथा च कालिकापुराणे—

“स्थितेषु तत्र भूतेषु नैवेद्यं मरणलं तथा ।
विलुम्पन्ति महालुधां न च गृहन्ति देवताः ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं भूतान्ममपसारणम्” ॥ इति ।

शास्त्रातिलके—

“विकिरान्विकिरेत्तत्र सप्त जसान् शाराणुना ।
साज्जचन्दनतिद्वार्थफलपुष्पकुशाक्षताः ॥
विकिरा इति संप्रोक्ताः सर्वविघ्नविनाशनाः” इति ।

शाराणुः फडित्यत्तमन्त्रः । स चाभिमन्त्रेण विकिरणे च । ततः
पुनः शास्त्रायां प्रतिमायां च देवी संपूर्ज्य “श्रीशैल” इत्यादि, “नेत-
व्योऽसि ममागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः” इति दुर्गारुपतया शास्त्रां
ध्यात्वा गीतवाद्यादिवोषेण प्रतिमासहितां तां पूजागृहं प्रवेश्य—

“आरोपितासि दुर्गे त्वं मृतमये श्रीकलेऽपि च ।
स्थिरा नितान्तं भूत्वा मे गृहे त्वं कामदा भव” ॥

इति पूजास्थाने शोभनपीठोपरि स्थिरोक्त्य पूर्वोक्तप्रकारेण
आणप्रतिष्ठां कृत्वा प्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य सपुष्पानक्षतानादाय—

“आवाहयाम्यहं देवीं मृतमये श्रीकले तथा ।
कैलाशशिखरादेवि विध्याद्रेहिमपर्वतात् ॥
आगत्य विलवशास्त्रायां च एडके कुरु संनिधिम्” ।

“भगवति दुर्गे इहागच्छ” इत्युभयोरावाणा—
“स्थपितासि मया देवि धीकले मृतमयेऽपि च ।
आशुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते” ॥
भगवति दुर्गे इह तिष्ठेति स्थापयित्वा हृताखलिः—

“दुर्गे दुर्गस्वरूपाति सुरतेजोमहाबले ।
सदानन्दकरे देवि प्रसीद मम सिद्धये ॥
षष्ठेऽदि भगवत्यम् शशुभ्यजप्रदे ।
भक्तिः पूजयामि त्वां दुर्गे देवि सुरार्चिते ॥
पल्लवेशं कलोपेतैः पुण्ड्रे शुमनोहरैः ।
पल्लवे संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे ॥
दुर्गे देवि इहागच्छ सांनिध्यमिह कल्पय ।
यशमागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह” ॥

इति पठेत् । ततो “जयस्ती”स्यादि ।

इति पार्थं दुर्गायै नम इति गन्धपुष्पादियुतपार्थं दत्त्वा, सौबर्णी-
घर्षपात्रे चुष्पाक्षतकुरुकुमदधिदूर्वाकुशतिलविल्वपत्रसहितं जलं
निधाय तेनैव मन्त्रेण इदमर्थं दुर्गायै नम इत्यर्थं दत्त्वा तेनैव
इदमाचमनीयमित्यादिकमेणाचमनीयपञ्चामृतस्नानीयपुनराचमनीय—
वर्णपुनराचमनीयानुलेपनानि दत्त्वा पुष्पाङ्गलित्रयं दृश्यात् “ओं दुर्गायै
नमः” इत्यावृत्तेन । ततः—

“अमृतोद्भवं श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा ग्रियम् ।
विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि” ।

इति विल्वपत्रम्,

“ब्रह्मिष्वशुशिवादीनं ग्रोणपुष्पं सदा ग्रियम् ।
तसे दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धेष्व” ॥

इति द्वोणपुष्पं च निवेद्य “जयस्ती” इत्यादिनेमानि पुष्पाणि
दुर्गायै नम इति जातिचम्पकादिसुगन्धिपुष्पाग्रथये दत्त्वा तथैव
वृषदीपनानानैवेष्टपुनराचमनीयतामूलानि दत्त्वा पूजासाकुरुत्यार्थं

किंचिद्दक्षिणां च दत्त्वा स्तुतिभिः स्तुत्वा प्रणम्य दद्वाखलिः
प्रार्थयेत् ।

“भद्रिष्मि भद्रमाये चामुखदे मुरुडमाखिनि ।
द्रव्यमारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
कुम्भेन समालध्ये चन्दनेन विलेपिते ।
विल्वपत्रकृतापीडे दुर्गेऽहं शरणं गतः” ॥
सर्वमङ्गलेति रूपं देहि इति च भोकद्वयं पठेत् । वर्लं च
दृश्यात् । एवमेव महाष्टम्यामयि देवीपूजनम् । अद्वारात्रे विशेषतः ।
गीतवाद्यनृत्यादिना जागरत्नं च कर्त्यम् ।

राजा तु विजयकामोऽद्वारात्रे विशेषपूजापूर्वकं वर्लं दृश्यात् ।
ब्रह्मपुराणाद्युक्तप्रकारेण शस्त्रादिपूजां च कुर्यात् । महानष्टम्यामप्येव-
मेव पूजयित्वा प्रभूतवतिदानं कार्यम् । होमश्च पूर्वोक्तप्रकारेण ।
राजा त्वश्वपीडाशान्तये ब्रह्मपुराणोक्तप्रकारेण (१) रेवन्तादिपूजापि
कार्यां । एवं प्रतिपदादिपक्षेण देवीप्रतिमां सप्तम्यादि च पत्रिकां
महानष्मीपर्यंतं पूजयित्वा दशम्यां भ्रष्टाणयुतायां केवलायां वा
ग्रातदेव्या विसर्जनं कार्यम् । तद्यथा पूर्ववत्पूजां विधाय प्रणम्य—

“दुर्गा” शिवां शान्तिकरों ब्रह्माणीं ब्रह्मराजः ग्रियाम् ।
सर्वलोकप्रयोर्चां च ब्रह्ममामि सदा शिवाम् ॥
मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां कर्मां कलाम् ।
विश्वेश्वरीं विश्वमातां च यज्ञिकां प्रणमाम्यहम् ॥
सर्वदेवमयीं देवीं सर्वदेवेन्द्रियमङ्गलाम् ।
ब्रह्मेशिष्वशुनमितां प्रणमामि सदा उमाम् ॥

(१) रेवन्तः सूर्यपुत्रविशेषः । तत्पूजामन्त्रस्तु निर्णयसिन्धौ
२ परिच्छेदे विजयादशमीप्रकरणोऽभिहितः ।

यथा—“सूर्यपुत्र महावाहो क्वायाहृदयनन्दनम् ।

शान्तिं कुरु दुर्गाणां रेवन्ताय नमो नमः” इति ॥

विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां द्विष्टस्थाननिवासिनीम् ।
योगिनीं योगमातां च चरिडकां प्रणमाम्यहम् ॥
ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरप्रियाम् ।
प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां संसाराण्वताप्लिम् ॥
य इदं पठति स्तोत्रं श्रुणुयाद्वापि यो नरः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यो दुर्गां या सह मोक्षते” ॥ इति,

अन्यैवां स्तोत्रैः स्तुत्वा बद्धाङ्गिः “महाद्विष्टां इत्यादिः
शोकचतुष्येन प्रार्थ्य—
“विभिन्नानं कियाहीनं भक्तिहीनं यदर्चितम् ।
पूर्णं भवतु तत्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वरि” ॥
इति प्रसाद्य क्षमश्वेत्युक्त्वैकं पुष्पं ढूँ दुर्गायै नम इत्यैशान्यां
निःक्षिप्तिवस्त्वज्य—
“उक्तिष्ठ देवि चरण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्ण च ।
कुरुत्व भम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥
गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चरिडके ।
ब्रज झोतोजले वृद्धै तिष्ठ नेहे च भूतये” ॥
इत्युत्थाप्य गीतवाद्यब्रह्मघोषयुरःसरं स्तोतोऽलसमीपं नीत्वा—
“दुर्गे देवि जगन्माताः स्वस्थानं गच्छपूजिते ।
सम्वत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
इमां पूजां भयां देवी यथाशक्त्या निवेदिताम् ।
रक्षणार्थं समादाय ब्रज स्वस्थानमुक्तमम्” ॥
इति स्तोतसि प्रवाहयेत् ।
अथ देवीपूजास्थानमागत्य शान्तिकलशोदकेन ब्राह्मणैरभिविक्तो
यजमानः कृतशारददुर्गापूजाप्रतिष्ठासिद्धार्थं ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णाकि-
दक्षिणां दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वबन्धुभिः सार्वं
भुज्ञते विः ।

राजा तु तस्यामेव दशशयाम् “अथातः प्रस्थानं व्याख्यास्यामः”
इत्यादिना गोपथब्राह्मणेन विवाहमुद्दिश्योक्तं प्रास्थानिकविचित्रं कृत्वा
अथापराजितादशम्यां पूर्वोक्ते विजयमुहूर्तं उक्तं प्रास्थानिक-
मित्युपकम्य, तदप्येते ऋकाः—

“श्रलंकृतो भूवितभृत्यवर्णः परिष्कृतोक्तुङ्गतुरक्षुभागः ।
धादित्रनादप्रतिनादिताशः सुमङ्गलाचारपरम्पराशीः ।
राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः ॥
प्रास्थानिकविचित्रं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ।
गत्वा नगरसीमान्तं वास्तुपूजां समारम्भेत् ॥
संपूज्य चाथ दिकपालान् पूजयेत्पथि देवताः ।
मन्त्रैवैदिकपौराणैः पूजयेत् शमीतरूपम् ॥
अमङ्गलानां शमर्णीं शमर्णीं दुष्कृतस्य च ।
दुःस्वप्रशमर्णीं धन्यां प्रपद्येत् हं शर्मीं शुभाम् ॥
ततः कृताशीः पूर्वस्वां दिशि विष्णुकमान् क्रमेत् ॥
रिपोथ प्रकृतिं कृत्वा ध्यात्वा च मनसाथ तम् ॥
शरेण स्वर्णपुङ्गलेन विघ्नेत् हृदयमर्मणि ।
दिशाविजयमन्नाश्च पठितव्याः पुरोधसा ॥
एवमेव विधिं कुर्याद्भिण्णादिदिशास्वपि ।
पूज्यान् श्रिजांश्च संपूज्य साम्बत्सरपुरोहितो ॥
गजाजिपदातीनां प्रेक्षाकौतुकमाचरेत् ।
जयमङ्गलशब्देन ततः स्वभवनं विशेत् ॥
नीराज्यमाणः पुरयाभिर्गणिकाभिः समङ्गलम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विजयं च स गच्छति ॥
नाधयो व्याधयस्तस्य भवन्ति त वराज्याः ।
थिर्यं पुरयमवाज्ञोति विजयं च सदा भुवि” ॥

इति गोपथब्राह्मण एवोकं प्रस्थानादि कुर्यात् । सर्वे च जनास्तस्यामेव “उल्लङ्घयेयुः सीमानं तहिनश्चं ततो नरा:” इति कश्यप-वचनाद्वाप्रामसीमानमुलुक्ष्याश्रितनशुक्लपक्षं प्रकम्भ—

“दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयापराजिता ।
ऐशानीं दिशमाश्रित्य अपराह्ने प्रयत्नतः” ।

इति पुराणसमुच्चयवचनाद्वा ग्रामादैशान्यामपराह्नेऽपराजितापूजां कुर्यात् । सा यथा—अद्याश्विनशुक्लदशम्यां क्षेमसिद्धयर्थं राजा तु यात्रायां विजयसिद्धयर्थमपराजितापूजामहं करिष्य इति सङ्कल्प्य चन्दनादिलिखिताष्टदलकमलमध्ये अपराजितायै नम इत्यपराजितां तद्विशेषतः क्रियाशक्त्यै नम इति विजयां प्रतिष्ठाप्य अपराजितायै नमः जयायै नमः विजयायै चम इत्यावाहनाद्युपचारैः संपूज्यं प्रणम्य—

“इमां पूजां यथा देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।
रक्षार्थं तु समादाय व्रजत्वं स्थानमुत्तमम्” ॥

इति विसर्जयेत् । राजा तु प्रणामानन्तरं—

“बारुण मुखपद्मेन विचित्रकलकोज्ज्वला ।
जया देवी शिवे भक्ता सर्वकामान् ददातु मे ॥
काञ्छनेन विचित्रेण केयूरेण विभूषिता ।
जयप्रदा माहामाया शिवभूतवित्तेतसा ॥
विजया च महाभागा ददातु विजयं भम ।
हारेण मूर्धिचित्रेण भगवान्कमेश्वला ।
अपराजिता छद्रता लुधेतु विजयं भम” ॥

इति ग्राथ्यं हरिहारकवस्ते दूर्वायुक्तसिद्धार्थकान् प्रदक्षिणा वक्षयाकारेणावध्य—

“सदापराजिते यस्मात्वं लतासूक्ष्मा समृद्धा ।
सर्वकामार्थसिद्धयर्थं तस्मात्वां धारयाम्यहम् ॥
भवापराजिते देवि भम सर्वसमृद्धये ।
पूजितायां त्वयि थेयो ममास्तु दुरितं हतम्” ॥

इति तद्वलयमभिमन्त्रय—

“जयदे वरदे देवि दशम्यामपराजिते ।
धारयामि भुजे दक्षे जयलाभाभिवृद्धये ॥
वलमाधेहि वलय मयि शत्रौ पराजयम् ।
तवद्वरणाद्वचेयुर्मे धनधान्यसमृद्धयः” ॥

इति मन्त्रेण दक्षिणवाही धारयित्वा पर्वतवदपराजितां विसर्जये-दिति । सर्वे त्वाचाराद्वाप्रामसीमातो बहिरीशानदिग्गतां शमीं पूजयित्वा “अमङ्गलानां शमनीम्” इति तां प्रार्थयेयुः ।

इयं च दशमी सरहट्टवे यदोत्तरैव भवणयुक्ता तदेषैकादशीयुक्ता पूर्वोक्तविकौ प्राप्ता ।

“उदये दशमी किञ्चित्संपूर्णैकादशी यदि ।
भवणस्तु यदा कार्या सा तिथिर्विजयाभिधा ॥
भवणस्तु पूर्णायां काकुत्स्यः प्रस्त्यतो यतः ।
उल्लङ्घयेयुः सीमानं तहिनश्चं ततो नरा:” ॥

इति कश्यपवचनात् ।

“अवलो वापराजिता” इति पूर्वोक्तवचनात् । “संपूर्णैकादशी” इति-वचनात् । तदा कर्मकालव्यासिरपि नायेषिता । इतरथा सर्वपक्षेषु नवमीयुक्तैव प्राप्ता । अपराजिताकालाभात् ।

“दशम्यां तु जनैः सम्यक् पूजनीयापराजिता ।
ऐशानीं दिशमाश्रित्य अपराह्ने प्रयत्नतः” ॥

इत्यपराहस्य कर्मकालत्वोक्ते ।

“यापूर्णं नवमीयुक्ता तस्यां पूज्यापराजिता ।
स्मार्यं विजयार्थं च प्रसिद्धविधिना नरैः ॥
नवमीशेषसंयुक्तदशम्यामपराजिता ।
ददाति विजयं देवी पूजिता जयवद्देवी ॥
आश्चिन्ने शुक्रग्रहे तु दशम्यां पूज्येन्नरः ।
एकदशयां न कुर्वीत पञ्जनं चापराजितम् ॥
दशमीं यः समुद्भव्यं प्रस्थानं कुरुते नरः ।
तस्य सम्बल्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥

इत्यादिवचनेभ्यश्चेति संक्षेपः ।

तदर्थं संग्रहः—

अनेकतिथिसाध्येषु कर्मस्वेकस्य कर्मणः ।
अभ्यस्तस्य प्रतिविनं भिन्नभिन्नस्य वा पुनः ॥
यत्र सत्यपि मुख्यत्वे पूर्वापरदिनोक्ततः ।
उपजीव्यत्वमेकस्याः प्राधार्यं तद्गतस्य वा ॥
तां तिथिं तत्र निर्णयं तत्पूर्वादिविनेषु च ।
तस्यस्तिथ्यांसत्स्वेऽपि तत्तत्कर्मेति निर्णयः ॥
अत्र स्वशेषप्राधार्यं न चैकप्रोपजीव्यतः ।
स्वातक्षयेण विनिर्णयास्तत्र तास्तिथयोऽखिलाः ॥
कर्मद्वयादितिथिवेदं चतुरादिषु वास्तु तत् ।
एकस्या उपजीव्यस्य उदाहरणमष्टकाः ॥
सावित्र्यादिप्रधानत्वे सर्वसाम्ये वहनि तु ।
अभ्यस्तदेवीपूजात्मप्रधाने नवरात्रके ॥
उपवासादिनिवामाङ्केऽप्येवं च स्थितिः ।
आद्यनन्दादि वष्ट्यादि सम्मादि जयादि वा ॥

नवम्यन्तमथाष्टम्यां नवम्यामेव वेत्यमी ।
आश्चिन्नश्वेतपक्षस्थे पक्षा उक्ता व्रतोत्तमे ॥
तत्र देवीपूजनस्य मत्वा पूर्वाह्लाकालताम् ।
मुहूर्चमाश्रापि परा न तु दर्शनं संयुता ॥
आहा प्रतिपदित्येवं तुधाः कैचित्प्रचक्षते ।
नक्तव्रतत्वमिच्छन्तो माधवाद्याः प्रदोषगाम् ।
पूजां मुख्यतयेच्छन्ति विहितेऽपि ग्रिकालगे ।
पूजने नक्तभुजिवत्सेनाश्रापि विनिर्णयः ॥
प्रामाणिकानां महतां तेषामिष्ठो मयाप्यतः ।
नक्तभोजनं एवोक्तो निर्णयोऽश्रापि योज्यते ॥
पूर्वत्रैव प्रदोषास्त्रौ पूर्वान्येषु परैव सा ।
दिनद्वये प्रदोषास्पृक् सायाह्वयापिनी परा ॥
या तु तत्र विशेषोऽयं तिथौ सायाह्वर्तिनि ।
प्रारम्भं पूजा संस्थाप्या प्रदोषे तिथ्ययोगिनि ॥
न तु सायाह पवान्न भुक्तेरिव समाप्तनम् ।
महाष्टमी तु नवमीविद्वा रात्रावसत्यपि ॥
नवम्यप्यष्टमीविद्वा वलिदानं तु तत्कर्तम् ।
द्वितीयदिनवर्तिन्यां कार्यं सूर्योदयस्पृशि ॥
तिथिद्वयप्रयुक्तं च तन्त्रेणैवार्चनादिकम् ।
कार्यं पूर्वेऽहि नवमी यदि न स्यात्परेऽहनि ॥
सप्तमीयुक्तदा आहा न नवम्या युताष्टमी ।
नवमीकृतमेवेह कार्यं च नवमीविने ।
पूजादिवलिदानं च न दशम्यां कथञ्चन ।
मिलिते कैवले वापि अष्टमीनवमीद्वये ।
अनुकल्पतया ग्रोका पूजैतद्वत्तगोचरा ।
अष्टम्याश्च नवम्याश्च तत्रापीत्यं विनिर्णयः ॥

केवलाष्टमीभिन्नेषु सर्वपक्षेषु चोदिता ।
 विसर्जनात्मिका पूजा समाप्तिर्दशमीतिथौ ॥
 तेनात्रैवोपचासादिनियमानां समापनम् ।
 उचितं तेन नवमीपारणा भ्रान्तिकलिपता ॥
 बिल्वशाखात्मिकायां च पत्रिकायामुमार्चनम् ।
 विहितं यथुराणेषु सप्तम्यादितिथित्रये ॥
 देव्या बिल्वतरौ बोधस्तदङ्गमिषकृष्णगे ।
 आर्द्रायुक्ते केवले वा पूर्वोह्ने नवमीदिने ॥
 कर्तव्यस्तेन सा प्राह्णा तत्र पूर्वोह्नामिनी ।
 उभयत्र तथात्वे तु प्राह्णाद्राश्रद्धक्षयोगिनी ॥
 इष्टशुक्लग्रन्थयां तप्तवस्त्रां तदसंभवे ।
 आमन्त्रणं तु तत्रैव सायं चैतद्वृद्धयं भवेत् ॥
 तेन तद्व्यायिनी तत्र सा प्राह्णा ताहृशी द्वयोः ।
 ज्येष्ठायुक्ता यदा पत्रीपूजार्हा सप्तमी भवेत् ॥
 प्रातः परे द्युषि तदा कार्यं पूर्वेद्युरेव तत् ।
 पष्ठयभावेऽपि संध्यायां सप्तम्यादितिथित्रयम् ॥
 मूलादिमत्रययुतं केवले बोचरोत्तरम् ।
 प्रातःकालीनमेवेष्ट यस्मिन् पत्रीप्रपूजने ॥
 तदा च हासवृद्धयोः स्याद् द्विचतुर्दिनगामिता ।
 यलिप्रदानं तत्रापि त्वष्टमीनवमीकृतम् ॥
 अर्द्धरात्रे दिवा चैव कर्तव्यमिति निर्णयः ।
 अपराजितापूजायां दशम्येकादशीयुता ॥
 प्राह्णा तदैव श्वेतं यदा तस्यामतोऽन्यथा ।
 सर्वपक्षेषु पूर्वैव तत्कृत्येऽखिल एव सा ॥
 संग्रहो निर्णयस्येत्य कर्तव्यं पूर्वमीरितम् ।
 इति श्रीमीमांसकमुकुटमाणिक्यश्रीरघुनाथबाजपेययाजिकातौ सामा-
 न्यतोऽनेकतिथिसाध्यकर्मसु तिथिनिर्णयो नवरात्रनिर्णयम् संपूर्णः ।

अथ कौमुदीमहोत्सवकालविवेचनम् ।

श्रीकृष्ण उवाच—

“पुरा वामनरूपेण प्रार्थयित्वा धरामिमाम् ।
 ददावतिथिर्दिदाय वर्लि पातालवासिनम् ॥
 कृत्वा दैत्यपतेदर्त्तमहोरात्रव्रयं नृप ।
 सरहस्यं तदेतत्त्वे कथयामि शृणुष्व मे” ॥

इत्युपकल्प्य युधिष्ठिरपश्चपूर्वकम्—

“कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये ।
 अवश्यमेव कर्तव्यं छानं नरकमीरभिः ॥
 अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामयेच्छिरसोपरि” ।

इत्यादिना भविष्योत्तरे पूर्णिमान्तकार्त्तिककृष्णचतुर्दश्यमावा-
 स्यातदुत्तरप्रतिपूर्वपतिथित्रये यो विहितः कौमुदीत्सवस्तत्रैव चामा-
 वास्यान्तपक्षेणापि । नारदसहितायां च—

“इषासितचतुर्दश्यामिन्दुक्षयतिथाष्टपि ।
 ऊर्जाद्रौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपाबली भवेत् ।
 तैले लक्ष्मीर्जले गङ्गा दीपावलितिथौ वसेत् ॥
 अलक्ष्मीपतिहारार्थमम्बङ्गस्तानमाचरेत् ।
 इन्दुक्षयेऽपि संकान्ता वारे याते दिनक्षये ॥
 तत्राम्बङ्गमदोषाय प्रातः प्रपापनुत्तये” इति ।
 तत्र चतुर्दशी तावदभ्यङ्गस्ताने ।
 “ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
 यमाय धर्मराजाय मृतवे चान्तकाय च ॥
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
 ग्रीष्मुम्बराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ॥
 वृक्षोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः” ।

इति भविष्योत्तर एव विहिते यमर्तर्पणे च “दिनोदयप्रातः-शब्दयोः” समानार्थत्वात्प्रातःकालव्यापिनी पूर्वा परा वा प्रात्या ।

गौडिनिवन्धेऽपि दिनोदय इत्येव लैङ्गत्वेन तु पठितम् । “क्वचिहिनोदये” इति पठितं तत्पूर्वसम्बादेव । क्वचित्प्रायोदाक्षिणात्याचारसंवादी “विधृदये” इति पाठः । तत्र चन्द्रोदयकालीना ज्ञाने प्राणा । तत्र या पूर्वेव प्रातश्चन्द्रोदये वा वर्तते सा खण्डा सर्वकृत्येषु दीपदानान्तेषु सभीचीनैव । या तूतरैव प्रातश्चन्द्रोदये वा तावत्येव च समाप्ता तस्यामेव ज्ञानं यमर्तर्पणं च कार्यम् । “ततश्च तर्पणं कार्यम्” इति ज्ञानानन्तरं तद्विधानात् । तस्य कालविशेषानुरक्तेभ्य ।

दीपदानमपि यद्यपि “इति ज्ञात्वा प्रदातव्या दीपाः संपूज्य देष्टाः” इति ज्ञानानन्तरमेव विहितास्तथापि—

“ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोहरात् ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च” ॥

इति तस्य स्वतन्त्रकालविधानात्कमानुरोधेन च कालवाधस्यासंभवात् । उक्त्यपरमावस्थ्य तु प्रथानधर्मत्वेन समवाध्युषितसूर्य-रूपाङ्गयोऽप्तिश्चित्तोत्रकालवाधकत्वात्पूर्वेद्युरेव प्रदोषश्चापिभ्यां तन्मात्रं कर्तव्यम् ।

क्वचित्तु “इति ज्ञात्वा” इत्यस्य स्थाने “नरकाय प्रदातव्यः” इति पठितं तदा संपूर्णचतुर्दश्यामार्थिकमेव दीपदानस्य ज्ञानानन्तर्यमिति न तदनुरोधेन खण्डायां कालवशायात् भिन्नदिनानुषेष्टव्ये ज्ञानदीपदानयोस्त्याज्यम् । नरकायेति नरकासुरोद्देशेनेति बहुधः । क्वचित्तु “मशकार्थो धूमः” इतिविश्वस्यप्रयोजनपरत्वेन व्याख्यातम् ।

या तु दिनद्वयेऽपि तादृशी तत्र पूर्वस्यामेव सर्वं ज्ञानादि । संपूर्णत्वात् । भूयःकृत्यकमानुग्रहात् । यापि दिनद्वयेऽपि न तादृशी सापि पूर्वेव ।

“स्वकालादुसरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः” इत्युत्तरौणकालव्याप्तिज्ञानाभात् ।

“पूर्वविष्वचतुर्दश्यां कर्तिकस्व सितेतरे ।
प्रत्यूषसमये ज्ञानं कुर्यात्तत्र प्रयत्नतः” ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदयधृतवचनात् । चन्द्रोदयज्ञानपक्षे रात्रावेद्यवर्समानया त्रयोदश्या चतुर्दशी विद्वा भवति । रात्रिकर्मत्वात् ।

ज्ञानं त्वसत्यामपि चतुर्दश्यां प्रातरेव चन्द्रोदय एव वा भवति । “तिथ्यादौ च भवेद्यावान्” इत्युत्तरतिथिक्षयप्रक्षेपेण शास्त्रात्स्तत्र तिथेः सत्त्वात् । प्रातःपक्षे “यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं यतिदिवाकरः” इत्यवेक्षापि तथ्यत्वात् ।

अपामार्गशाखा च तु ऋबीचकमर्दकसितालोष्टयुक्ता ज्ञानमध्ये शिरस उपरि ज्ञामणीया पुनः पुनः ।

“अपामार्गमयो तु ऋबीं प्रपुज्ञाटमथापरम् ।
भ्रामयेत्ज्ञानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै” इति ब्रह्मपुराणात् ।
“सितालोष्टसमायुक्त सकर्णक दलान्वित ।
हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः” ॥

इति ज्ञामणमन्त्रलिङ्गात् ।

यमर्तर्पणं चोपषीतेन प्राचीनावीतेन वा कार्यम् ।
“यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवा ।

देवत्वं च पितृत्वं च यमस्यास्ति द्विरूपता” ॥ इतिवचनात् ।

हेतृकिबलाच्छुक्रकृष्णतिलसकृत्विरावृत्यादिरूपदैवपित्र्यधर्मविकल्पोऽपि द्रष्टव्यः ।

अत्र च दीपदानानन्तरं यथाशक्तिरौपविभान् भोजयित्वा माषपत्रशाकमिथं नक्तं भोक्तव्यम् ।

“ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् ।
शैवान् विग्रान् धर्मपरान् शिवलोके महीयते ॥
मात्रपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्र दिने नरः ।
प्रेतचतुर्दशीकाले सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
नकं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छ्रवतुष्टये ।
न तत्कुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम्” ॥

इति लिङ्गपुराणवचनेभ्यः ।

अमावास्यामपि चतुर्दशीवदेव प्रातरभ्यङ्गमानं कर्त्तव्यम् ।
भविष्योत्तरे चतुर्दशीकानमभिधाय—
“एवं प्रभातसमये त्वमावास्यां नराधिष्ठितः ।
ज्ञात्वा देवान् पितृन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणय च” ।

इत्येवं ज्ञात्वेत्यतिदेशात् । नारदसंहितायामपि तिथित्रयं
दीपावलित्वेनाभिधाय “तैले लक्ष्मीः” इत्यादिना तत्राभ्यङ्गमान-
विधानात् ।

अमावास्याकर्त्तव्यदीपदानं च यद्यपि “कृत्वा तु पार्वणथाद्धम्”
इत्यभिधाय “ततोऽपराह्नसमये” इत्यादिराजकर्त्तव्याभिधानमध्ये—
“दीपमालाकुले रस्ये षिष्ठस्तथान्तसंचये ।

प्रदोषे दोषरहिते शस्ते दोषागमे शुभे” ॥

इत्यभिधानात्सर्वैरपि श्राद्धानन्तरं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते ।
श्राद्धदिने प्रदोषव्यापिन्यां च तस्यां तत्संभवत्येव । तथापि यदा
पूर्वेद्युरेव प्रदोषे लक्ष्मीं यथाविभवं पूजयित्वा दीपदानं च कृत्वा
ग्राहणादिभ्यश्च भोजनं दत्त्वा स्वयं बान्धवैः सह भोजनं कार्यम्—

“दिवा तत्र न भोक्तव्यस्ते बालानुराज्ञनात् ।
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाभ्यम्” ॥

(१) तिथित्रयसाध्यमहोत्सवद्वितीयदिन इति भाष्यः ।

दोषवृश्चास्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेषु च इत्यभिधाय—
“ग्राहणान् भोजयित्वादौ संभोज्य च शुभुक्तिनां ।
अर्णकृतेन भोक्तव्यं नववर्खोपशोभिना ॥
स्त्रियैर्मुख्यैर्विदर्घैष्ठ निवृत्तैर्बान्धवैः सह” ।

इत्यादित्यपुराणेऽभिधानात् ।

विधेयत्वेऽपि कालविरोधे क्रमस्यानादृत्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वकालप्राप्तश्राद्धानुवादात् क्रमस्यात्राविधानमेव ।
औत्सर्गिकाखण्डतिथेरेव प्रायोद्यवहारविषयत्वेन तस्य प्राप्तत्वात् ।
उल्कादानमपि प्रदोषे एव ज्योतिर्ग्रन्थे विहितं तत्रैव कार्यम् ।

“तुलासंस्ये सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः कुर्याः पितृणां मार्गदर्शनम्” ॥ इति ।

स्पष्टं च पूर्वाग्राहात्मुकं तत्रैव ।

“अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विहेया सुखरात्रिका” ॥ इति ।

प्रतिपद्यपि दीपावलीत्वात्प्रातरभ्यङ्गमानं कृत्वा द्यूतादि कर्त्तव्यम् ।

“तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।

तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य सम्बत्सरं शुभम् ।

पराजये विरुद्धं तु लघ्नाशस्ततो भवेत् ॥

श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलितैः स्वलक्ष्मतैः ।

सिंशेषवश्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह ॥

तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शश्यास्यानं सुशोभनम् ।

गन्धैर्वस्त्रैस्तथा पुष्पैरन्नैर्मालैरलक्ष्मतम् ॥

दीपमालापरिक्षितं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दयिताभिष्म सहितैर्मेया सा च भवेत्तिशम् ॥

नवैर्वल्लैश्च संपूज्या द्विजसम्बन्धिवान्धवाः” इत्यादित्यपुराणात् ।

तथास्यां सर्वे दिवं संतोषेणावस्थानं प्रदोषे च बलिराजं संपूज्य
 सदुद्देशेन दीपानामन्येषां च वस्तुनां यथाविभवं दानं सर्वे कुर्यात् ।

“यो यादुद्देशेन भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।
 हर्षपदैन्यादिरूपेण तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥

रुदितो रादते वर्षं हृष्टो वर्षं प्रदृश्यति ।
 भुक्तो भोक्ता भवेद्वर्षं स्वस्थः स्वस्थो भविष्यति ॥

तस्मात्प्रहृष्टैस्तुष्टैश्च कर्तव्या कौमुदी नरैः ।
 घैषणवी दानवीयेयं तिथिः पैत्री युधिष्ठिर” ॥ इति ।

“लोकश्चापि गृहस्यान्तःशय्यायां शुक्लतण्डुलैः ।
 संस्थाप्य बलिराजानं फलैः पुण्यैश्च पूजयेत् ॥

बलिमुहिश्य दीयन्ते दानानि कुरुनन्दन ।
 यानि तान्वश्याएयाहुर्मयैतत्संप्रदर्शितम्” ॥

इति भविष्योत्तरात् ।

अत्र वचने यद्यपि बलिपूजायां कालविशेषो नोक्तस्तथाप्येतत्पूर्व-
 वचनोक्तराजकर्तव्यतत्पूजायां—

“हृष्ट्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्वक्षेः ।
 पूजां कुर्यान्तुपः साक्षात्कूमी मरण्डलके कृते ॥

बलिमालित्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरक्षकैः ।
 सर्वाभरणसंपूर्णे विन्द्यावल्या समन्वितम् ॥

कृष्णारडवाणजग्मोरुषुद्वानवसंवृतम् ।
 संपूर्णहृष्टवदनं किरोटोकटकुरुण्डलम् ॥

द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा नृपः स्वयम् ।
 गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽचर्येत्” ॥

इति रात्रेः कालतत्त्वाभिधानात्सर्वेषामपि तत्र स एव कालः ।
 शुक्लतण्डुलनिर्मिता प्रतिमापि तादृश्येव ।

बलयुद्देशेन दीपदानमुक्तं वामनपुराणे वामनकर्त्तृकबलिवरदान-
 व्याजेन कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य—

“वीरं प्रतिपदं प्राप्य तत्र भावी महोत्सवः ।
 तत्र त्वां नरशार्दूलं हृष्टाः पुष्टाः स्वलंकृताः ॥
 अधर्यदीपप्रदानेन अर्चविष्यन्ति मानवाः ।
 बालिराजं नमस्तुभ्यं विरोचनसुतं प्रमो ॥
 भविष्येन्द्रं सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्णताम्” इति ।

इयं च प्रतिपद्विषये पूर्वविद्वा ग्राहा कालव्याप्तिलाभात् ।
 “प्रतिपदाप्यमावास्या” इति युग्मवाक्यात् ।

“श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैष हुताशनी ।
 पूर्वविद्वैष कर्तव्या शिवरात्रिवलेदिनम्” ॥ इति वृहद्यमवचनाच्च ।

यद्यपि गवां पूजनं कीडनं चात्रैव प्रतिपदि “नन्दोदये तु तत्रैव
 पूजयेत्सुरभीस्तथा” इति “खियः कीडन्यमावास्यां गावो नन्दासु
 कार्तिके” इति च विहितं तत्रापि सा पूर्वविद्वैष ग्राहा ।

“प्रतिपद्विषयसंयोगे कीडनं तु गवां मतम् ।
 परविद्वेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः ॥
 या कुहः प्रतिपन्निश्च तत्र गाः पूजयेत् ।
 पूजने त्रीणि वर्जन्ते प्रजा गावो महीपतिः” ॥ इति देवलघुचनात् ।

नन्दा प्रतिपत्तत्सम्बन्धिन्युदये सूर्योदयोपलक्षिते ग्रातःकाले ।

यद्यप्येनद्वचनात् “पूर्वाङ्के कीडनं गवाम्” इति वचनाच्च तत्कालच्या-
पिम्युत्तरा प्रतिपद्मोक्तीडनादौ प्रतिभावति ।

तथापि —

“गवां कीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत अन्दमः ।
सोमो राजा पश्चन् हन्ति सुरभीपूजकं तथा” ॥

इति देवलेन निपिद्धत्वात्सा तत्र न प्राणा । अत पञ्च चन्द्र-
दर्शनाभावे क्वचिदुत्तरापि तत्र प्राणात्वेनोक्ता ।

“व्रियामगः दर्शतिथिर्भवेत्सार्द्धत्रियामा प्रतिपद्मिवृद्धौ ।
दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोऽन्यथा पूर्वयुते विधेये” ॥ इति ।

पुराणसमुच्चयेऽपि —

“बद्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीया वृद्धिगमी स्यादुत्तरा तत्र चोच्यते” ॥ इति ।

उत्तरा नन्दा । तत्र गोकीडनादौ । पूर्ववचनेऽपि दीपोत्सव-
पद्मेनदेव गृह्णते । तत्र कालानुग्रहलाभात् । न तु बलिपूजादिकाल-
बाधप्रसङ्गात् । चन्द्रदर्शनाभावलाभार्थसार्द्धत्रियामोक्तिसामर्थ्याच्च ।

“कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु विधानद्वितयं भवेत् ।
नारीनीराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका” ॥

इति व्राण्युत्तरोक्तं तु कर्मद्वयं स्वल्पायामपि द्वितीयायुक्तायामेव
प्रतिपदि कर्त्तव्यम् ।

“तम्येत यदि वा प्रातः प्रतिपद्मघटिकाद्वयम् ।
तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिकाम् ॥
आश्विवनाम्ते यदादर्शे नारीनीराजनं भवेत् ।
नारीणां तत्र वैधव्यं देशे दुर्भिक्षमेव च ॥

कार्त्तिके शुक्लपक्षादावमावास्याद्विद्वयम् ।
देशमङ्गलमयात्रैव कुर्यान्मङ्गलमालिकाम्” ॥

इति देवीपुराणगतान्वयव्यतिरेकवचनाचेति । क्वचित्कौमुदी-
तिथित्रयपूर्वभावित्रयोदश्यामपि यमाय दीपदानमुक्तम् ।

“अश्वयुक्त्व्युपक्षेत् तु त्रयोदश्यां निशामुखे ।
यमदीपं बहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति” ॥ इति ।

तत्र मन्त्रोऽप्युक्तः—

“मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेनामलया सह ।
त्रयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां नमः” ॥ इति ।

अत्र चतुर्दश्यमावास्यादिकर्त्तव्योलकादीपदानलक्ष्मीपूजादिषु
मन्त्रादिर्विशेषः प्राच्यनिबन्धे । तत्रोऽप्नाप्रहणे मन्त्रः—

“शश्वाशस्त्रहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं देहेण व्योमवहिना” ॥ इति ।

तद्वाने—

“अग्निदग्धाभ्य ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु पस्यां गतिम्” ॥ इति ।

तद्विसर्जने—

“यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।
उज्ज्वलज्योतिषा बर्त्म प्रपश्यन्तो वजन्तु ते” ॥ इति ।

लक्ष्मीपूजानन्तरं प्रार्थना—

“नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिया ।
या गतिस्त्वप्रप्रक्षामा सा मे भूयात्त्वदर्चनात्” ॥ इति ।

“सुखरात्रयां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति वै ।
धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माभिपाय च ॥
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः” इति ।

दीपदाने—

“अग्निर्ज्योती रविज्योतिश्वन्द्रो ज्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्णताम्” ॥ इति ।

भविष्ये—

“सुखरात्रेवः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये ।
सर्वान् बन्धूनवन्धूश्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥
प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
गोरोचनाक्षतं चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥
विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रि कुरुज्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रिप्रभातेऽथ तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहनु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
सम्वत्सरत्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सूष्ठिसंभवा ।
आत्म्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽहनु से” ॥ इति ।

दीपावलीप्रतिपदुत्तरयमद्वितीयाख्यद्वितीयाकृत्यं लिङ्गपुराणे—

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्रायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मसु” ॥

तस्या इति शेषः । भविष्योत्तरे तु —

“प्रथमा श्रावणे मासि तथा माद्रपदे परा ।
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥

श्रावणे कलुणा नाम तथा भाद्रे च गीर्मला ।
आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके याम्यका मता” ॥

इति चतुर्थो द्वितीया उपक्रम्य प्रथमायां किञ्चित्प्रायश्चित्तं
द्वितीयायां सरस्वतीपूजां तृतीयायां थादं कर्त्तव्यत्वेन सूचयित्वा
चतुर्थामस्यां कर्त्तव्यमुक्तम् ।

“कार्तिके शुक्रग्नेषु तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥
अतो यमद्वितीया सा ग्रोक्ता लोके युधिष्ठिर ।
अस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यमतो ब्रुवैः ॥
यत्नेन भगिनीहस्ताद्वोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥
स्वर्णालङ्गारवलाणि पूजासत्कारभाजनैः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपक्षकाः ॥
पितृव्यभगिनीहस्ताद्वत्प्रथमायां युधिष्ठिर ।
मातुलस्य सुताहस्ताद्वद्वितीयायां तथा नृप ॥
पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् ।
भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥
सर्वासु भगिनीहस्ताद्वोक्तव्यं बलवर्द्धनम् ।
यस्यां तिथी यमुनया यमराजदेवः
संभोजितः प्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन ॥
तस्यां स्वसृकरतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रक्षशुभगं धनमुत्तमं सः” ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

“यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घश्वात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥

एहे हि मार्तण्डज पाशहस्त यमान्तकालोकधरामरेण ।
भ्रातुद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्ध्यं भगवन्नमस्ते ॥
घर्वराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्कौः सः द्वं सूर्यं पुनः नमोऽस्तु ते ॥
यमस्वसर्वमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यं युत्रि नमोऽस्तु ते” ॥

इति यमुनापूजानन्तरं तत्प्रणामः ।

प्रतिपन्नका मित्रभगिन्य इति हेमाद्रिः । पितृव्यभगानी पितृव्य-
सम्बन्धेन भगिनी पितृव्यकन्येत्यर्थः । सहजदैयैमार्तभगिनीभिः ।

प्रतश्वन्द्रोदये वास्ते यैषा फृष्णचतुर्दशी ।
सैवाभ्यङ्गापूष्वे ग्राहा पूर्वा वा यदि वोत्तरा ॥
यज्ञतुर्दशसंज्ञाभिस्तदनन्तरमीरितम ।
यमस्य तर्पणं तथा कार्यं तत्रैव यत्पुः ॥
दीपदानं तथैवेह विहितं रजनीमुखे ।
पूर्वैतत्कर्मयोग्यायां संभवकमप्यद् ॥
प्रातरेव समाप्तायां त्यक्त्वा कालबलात्कमम् ।
प्रदंषे वर्तमावायां पूर्वस्यामेव संमतम् ।
प्रातश्वन्द्रोदये वापि यदा न स्याद्विनष्ट्वे ।
तदाद्यदिनगा ग्राहा गौणकाले यतोऽस्ति सा ॥
दिनष्ट्वे तत्र सतो पूर्णत्वात्प्रथमा मता ।
लक्ष्मीपूजादीपदानायमावास्यप्रदोषगम् ॥
भाद्रैतत्कर्मयोग्यायां संभवकमप्यदः ।
प्रदोषगायां पूर्वैः पूर्वस्यामेव पूर्ववत् ॥
बलिपूजा प्रदोषे या शुक्लोर्जप्रतिपद्मगतः ।
कर्त्तव्या पूर्वविद्यायां सा कालव्याप्तितो नरैः ॥

गोक्रोऽनादि तत्रैव यदुकं तथा पूर्वतः ।
कर्यं पौर्वाद्विकमपि निवेधाशन्द्रदर्शने ॥
अत पथ यदा सार्वद्वियामाप्रतिपद्मवेद् ।
पूर्वव च त्रियामामा परवैव तु तत्तदा ॥
नारीनीराजनं ग्रातः सायं भङ्गलमालिका ।
तत्रेवोकं दृथं यत्तद्वितीयायुजि तत्तिथौ ॥
कार्यं मुहूर्तमात्रावामपि स्यादिति निर्णयः ।

अथहोलिकाकालविवेचनम् ।

यश्चफाल्युनपौर्णमास्यां प्रदोषे शुष्ककाष्ठकरीषसंचयस्य
राशोऽप्त्वैर्मन्त्रैरग्रिता दीपनं किलिकिलातालशब्दपूर्वकं तस्याश्रेष्ठाः-
परिम्मणं निःशङ्कनानाविधभगलिङ्गानमकोर्तनमित्रं हास्यगानादि-
वालगानं परस्परं दाहखड्गयुज्ञादीत्येवं रपस्तदुत्तरप्रतिपदि च—

“वन्दितासि सुरेन्द्रेण ग्रहणा शङ्करेण च ।
अतस्त्वं पाहि नो देवि विभूते भूतिदा भव” ॥

इति मन्त्रेण ग्रातःकृत्यानन्तरं होलिकाविभूतिवन्दनमित्येव—
रूपस्तिथिद्वयसाध्यो होलिकास्वावो भविष्योत्तरेऽभिहितस्तत्र पौर्ण-
मासीपूर्वविद्वैव ग्राहा युग्मवाक्यात् ।

“श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिवैलेदिनम्” ॥

इति वृहद्यमवचनाच्च । हुताशनी होलिकापूर्णिमा । “पूर्वविद्वा
प्रकर्त्तव्या फाल्गुनी पूर्णिमा सदा” इति शिवरहस्यसम्बादात् ।

होलिकादीपनं च प्रदोषे कार्यम् । तथा च पृथ्वीचन्द्रोदये
दुर्वासो वचनम्—“निशागमे तु पृथ्वेत होलिका सर्वतो मुखैः”
इति । तत्र भद्रायां सत्यां तु न कर्त्तव्यम् ।

“भद्रायां दीपिता होला राष्ट्रमङ्गं करोति वै ।
नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनात् ।

“भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये भावणी कालगुनी तथा ।
धावणी नृपति हन्ति ग्रामं दहति फलगुनी” ॥ इति स्मृत्यन्तराच्च ।

एवं सति भद्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनमित्यादि-
निवन्धाभासवचनं हेयम् । तथा च सति यैव प्रदोषे वर्त्तते पूर्वा परा
वा सैव ग्राहा । तत्र पूर्वस्थां प्रदोषे भद्राया असत्त्वे सम्यगेत् । यदा
तु तत्र भद्रा भवति तदा “शेषः सूर्योदयः स्मृतः” इति परिमाषित-
सूर्योदयात्पूर्वं भद्रान्तं प्रतीक्ष्य होलिकादीपनाय यदि कश्चिदपि कालो
लभ्यते तदा प्रदोषातिकमेऽपि तत्रैव तत्कर्त्तव्यम् ।

“राकायामद्वयादूर्ध्वं चतुर्वृश्यां यदा भवेत् ।
होलां भद्रावसाने च होलिकां तत्र दीपयेत्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनाच्च। निशीथान्ते निशीथोत्तरम् । एवं सति—

“मध्यरात्रमतिकम्य विष्टे: पुच्छं यदा भवेत् ।
प्रदोषे ज्वालयेद्विंहि सुखसौभग्यदायकम् ॥
प्रदोषान्मध्यरात्रान्तं होलिकापूजनं शुभम्” ।

इत्यादिनिवन्धाभासवचनं हेयम् ।

यदा तु पूर्वत्र भद्रारहितः कालो न लभ्यते । उत्तरदिने च
सूर्योस्तात्पूर्वमेव पूर्णिमा समाप्ता । तदा भद्रापुच्छे ज्यौतिषिक-
प्रसिद्धे पूर्वदिन एव तत्कार्यम् ।

“पृथिव्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि च ।
तानि सर्वाणि सिद्धयन्ति विष्टिपुच्छे न संशयः” ॥

इति ललवचनात् ।

यदा त्वस्मिन्नेव विषये उत्तरा पौर्णमासी सार्वद्यामत्रयमिता
ततोऽधिका वा प्रतिपञ्चोत्तरदिने वृद्धिगामिनी तदा प्रतिपत्रदोष
एव न पौर्णमास्युत्तरभाविनी होलिका दीपनीया न तु पूर्वरात्रौ
विष्टिपुच्छे । तथा च भविष्योत्तरे—

“सार्वद्यामत्रयं पूर्णा द्वितीये दिवसे यदा ।

प्रतिपद्धर्घमाना तु तदा सा होलिका स्मृता” ॥ इति ।

तथा च या पूर्वप्रदोषे सत्यप्युत्तरप्रदोषेऽपि तत्रैव वा कृत्वे
तदेकदेशे वा वर्त्तते सा सुतरामुत्तरा ग्राहा । पूर्वरात्रेभद्रायासत्या-
दुत्तरत्र प्रदोषे लाभाच्च । पूर्वोक्तं च पूर्वविद्वाग्राहात्वमुत्तरत्र प्रदोषा-
सपर्शे वृद्धधमावे च ।

न चैवं कालत्याप्तिशास्त्रादेष तत्सिद्धेवर्यर्थं विशेषवचनमिति
बाच्यम् । पर्वदिनेऽपि प्रदोषासपर्शे प्रतिपद्धद्यधमावे च सार्थक्यात् ।
तत्र पूर्वरात्रौ भद्रारहितदीपनकालालाभाप्रदोषकृत्येषु च नक्त-
भोजनादितपूर्वभाविनः सायाहस्य गौणकालत्वदर्शनात्प्रतिपत्त्ये-
उप्युत्तरदिने तत्प्रसक्ते: सत्त्वात् । तत्र पूर्वरात्रावेव भद्रापुच्छे
तदलाभेऽपि वा तत्कर्त्तव्यत्वार्थं पूर्वविद्वाग्राहात्ववचनम् । यतादृश-
विषयमेव च—

“दिवा भद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।
सा भद्रा भद्रदा यस्माद्द्वाकल्याणकारिणी” ॥

इति ज्यौतिषिकवचनमिति ।

न च यदा पूर्वा रात्रिः सर्वा भद्राव्यापा, उत्तरदिनप्रदोषमध्य
पौर्णमासीशेषयुक्तोऽपि ग्रस्तचन्द्रादयाद्राविप्रथमघटिकायामेव वा
चन्द्रग्रासाद्यग्रहणाकान्तस्तदा “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने”
इत्यशुचित्वात्कर्थं तत्र तदनुप्रानमिति वाच्यम् । तदुत्तरमेव “क्षात्या

कर्माणि कुर्वीत श्रुतमधं विवर्जयेत्” इत्यभिधानात्कानोत्तरं नित्य-
नैमित्तिकेष्वधिकाराविधातात्। न च तत्र ग्रहणनिमित्तकालामेव
कर्मणां ग्रहणम्। “स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरम्यत्र सूतके” इति तत्र
सर्वस्मार्तवश्यककर्मणां प्रसवात्। राहोः सूतकादिति हेमाद्रिः।
अतो ग्रहणे वेघप्रभृतिभोजनं ग्रहणान्तरितप्रक्षेपयोगश्च निषिद्धो
नान्यतिक्षित्। काम्यानि तु महावेघप्रभृत्येव निषिद्धानीति।

प्रदोषव्यापिनी ग्राहा परा पूर्वोक्तफल्युनी ।
होलिका दीपने पूर्वा प्रदोषो यदि भद्रया ॥
षणस्तदा पुरा सूर्योदयतः परिभाषितात् ।
मनुको यदि लभ्येत कालस्त्रापि दीपनम् ॥
अलामे विष्टिपुच्छे तत्पूर्णिमा यदि तूचरा ।
सार्वद्यामव्रयमिता प्रतिपद्वृद्धिगामिनी ॥
तदोचरा प्रदोषे तत्प्रतिपद्येव चान्यथा ।
पूर्वस्यामेव भद्रान्तरपि स्थादिति निर्णयः ॥

इति श्रीसप्ताङ्गस्थपतिरघुनाथवाजपेयवाजिकृतौ नानातिथि-
साध्यकौमुदीहोस्तिकोस्त्वनिर्णयः ।

अथ श्राद्धकालविवेचनम् ।

अथ श्राद्धतिथिनिर्णयः। तन्निर्णयश्च वेलाकृपश्राद्धकर्मकाल-
आनाथीनः। वेला च तत्तद्वाद्धमेदेन व्यवस्थितेति श्राद्धमेदा-
निहपणीयाः। तत्र पार्वणैकोदिष्टरुपेण द्विविधे श्राद्धे। पार्वणमेदा-
हतावत्। तत्र याहवलक्ष्यः—

“अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्।
द्वयं आश्वाणसंपत्तिविषुयत्सूर्यसंकमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
श्राद्धं प्रति रुचिश्वैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः” ॥ इति ॥

अष्टकाशब्दः कर्मतामधेयमप्यत्र तदधिकरणकालपरः पूर्वोत्तर-
निथ्योरुपलक्षणं च। तेनामावास्याष्टकाकृष्णपक्षव्यतीपातगजच्छ-
यानां सुख्यमेव कालत्वम्। वृद्धिसंकमद्वयादिसंपदग्रहणरूपीनां
तु सधाश्रिमित्तभूतानां तदुपलक्षणात्वेन। अत्र च वचनेत
कचिद्विहितस्य श्राद्धकर्मणः कालमात्रसम्बन्धः क्रियते। “य इत्या”
इत्यादिवचनेनेवेष्टयादीनाम्। अस्यां स्मृतौ कालानालिङ्गितम्य
श्राद्धकर्मण इष्टयादेरिव रुचिदविधानात्। तथात्वे च सायं च
प्रातश्च जुहोतीतिवत्सकृत्रयोगः संभवविवेशानेककालसमुख्यवशेना-
भ्यासमात्रापत्तेः। स्मृत्यन्तरगतांस्तत्तद्वाद्धविधीनपेश्य तत्करणस्य
च तत्कालविशिष्टानामेव तेषां तत्र विधानेनासंभवात्। अनु-
वादमात्रस्य च संभवति विधावन्याद्यत्वात्तदभावे चेति कर्त्तव्य-
तानाकाञ्छणेनोत्तरतद्विधानानुपपत्तेः ।

तेनानया वाचोयुक्त्या विशिष्टविधिरेवायम्। एते श्राद्धकाला
पतेषु कालेषु श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः। तत्र च विधेकलेऽपि एककर्मा-
संभवविवेशानेककालवशेन संख्यान्यायेन न्यायसुधाकरमते सिद्धये-
दपि यावत्कालं श्राद्धमेदो ‘यदाम्नेयः’ इत्यत्राम्नेयमेदवत्। सुख्यमने
तु न सिद्धतीति दस्तुतोऽत्र वाक्यतन्त्रतामात्रम्। पर्यवसानगत्या
तु विधिमेद एव यावत्कालम्। कालानां क्रियेयत्वेन गुणभावेन
चैकविधिनुप्रयेशसंभवेऽपि निमित्तानामतथात्वेन तदसंभवात्तद्वेशो
विधिमेदस्यावश्यकत्वात्तन्मित्रवाश कालानां तत्रापि तदौचित्यात्।
तज्जदेच विहितस्य विधानायोगात्प्रति विधिमेद एव श्राद्धानाम् ।

स्मृत्यन्तरेषु च भिन्नमित्रप्रकरणगतैः कालादियुक्तविधिभिः
स्पष्ट एव भेद इत्यत्रापि तदेकवाक्यतालाभाय तथैव युक्तम्। एवमेव-
ज्ञातीयकेष्वन्येष्वपि वक्त्रमेषु द्रष्टव्यम् ।

गौतमीयेऽपि— “अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्, पञ्चमीप्रभृति
व्यापरपक्षस्य, यथाश्रद्धं सर्वस्मिन्वा, द्रव्यदेशाक्षणसंनिधाने
वा कालनियमः” इति त्रिभिः सत्रैविधास्यमानानां ब्रयाणां थाद्वानां
तदुपलक्षितानां चान्येषामपि सहोपक्रममात्रम् । “अथ थाद्वान्” इति,
“साहस्राः साद्यस्काः”, “अथेषुश्रयनानि” इत्यादिवत् । अतएव दरदत्तेन
तद्विषयावसर पव विधिं थाद्वान् प्रपञ्चेन दर्शितम् । न तु विधिः ।
अत एव नैकफलत्वं नाप्येकप्रयोगत्वं वक्ष्यमाणथाद्वानाम् । सदोप-
क्रमप्रयोजनम् च । “अथैतन्मनुः थाद्वान् र्कम् प्रोवाच प्रजानिः-
थेयसाय” इत्यापस्तम्बीयवशार्थवादत्वं स्तुत्यप्रतीतेः । किन्तु
“शक्तिः प्रकर्षेऽगुणसंस्कारविधीनस्य” इत्यादिवक्ष्यमाणधर्माणां
साधारण्यम् ।

न च गौतमोक्तानां ब्राह्मणविशेषविधिप्रतिवेदादिद्वयधर्माणां
साधारण्येऽपि काचित् क्षतिः । ऊबाधविषयभूतानामसंभवत्सा-
पानविधानानां होमपिण्डानां तेनानुकरेत् ।

यद्वा (१) निकायित्वसिद्ध्या साद्यस्कादिवच्छ्राद्धशब्दवत्त्वाद्वा पूर्व-
वर्शश्राद्धविध्यन्तस्योत्तरेऽप्यपरपक्षश्राद्धादिव्यतिदेशसिद्धिरेव प्रयो-
जनमस्तु । इथते हि मनुष्याश्वलक्ष्याद्विसृतिषु मन्त्यमार्करुदेयादि-
पुराणेषु च बहुवृ धर्मनिबन्धनेषु श्राद्धशब्दवत्त्वरूपात्कचिद्वतादि-
सामान्यरूपादपि चोदनासामान्यात्सर्वश्राद्धेषु दर्शश्राद्धविध्यन्ता-
तिवेशः ।

(१) — “साहस्राः साद्यस्का:” इत्येवमेकसंशायागिनो यागास्ते संघात-
रूपनिकाययोगाज्ञिकायिन उच्चन्ते। तेषां य एवैको धर्मवान्
तस्यधर्मकेषु प्रवृत्तिः। एकसंशाययोगित्वसादृश्यात्” इति भाष्ट-
दीपिकायां खण्डद्वेनोक्तम् ।

शशधरभाष्ये च निकायिनामतिदेशस्य विवरणं विशिष्य
विहितम् । यथा—‘निकाय इति संघात औक्तराथ्येणावस्थित उच्चने

केषुनिदेव तु कातोयापस्तम्बीयादिसुभेष्वपरस्थाद्विभ्यन्ता-
तिदेशोऽभिमतः । तेषु नत्रैव धर्मोपदेशात् ।

यत् मेधातिथिना “श्राद्धशब्दोऽमावास्यार्था विहित पविण्डदानव्राणामोऽनादिरूपे कर्मणि मुख्योऽन्यथ तु नित्यश्राद्धादौ मासग्रहोत्रे तच्छब्दवद्वाणां धर्मातिदेशः सर्वश्राद्धेषु” इत्युक्तम् । तच्छब्दादं द्विविधं पञ्चविधमष्टविधं द्वादशविधमित्यादिमुख्यतयैव

स पशां ते निकायिनः । यथा ‘साहस्राः साद्यस्काः’ तेषां पूर्वस्य केचिद्धर्मा आम्नाताः । उत्तरे त्वर्धर्मकाः । तत्र चिन्त्यते । किं ज्योतिष्ट्रोमस्य विध्यन्त उत प्रथमस्य निकायिन इति । अव्यक्त-च्छदनाज्योतिष्ट्रोमस्य इति प्राप्ते उच्यते । निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः निकायित्वसामान्यात् । साहस्राणां साहस्र-सामान्यात् । साद्यस्काणां साद्यस्कसामान्यात् । एवं सर्वत्र पूर्वस्मिन् च साहस्रे सहस्रं दक्षिणामान्नायोत्तरस्मिन् दर्शयति “यावदस्य साहस्रस्य उत्तरा गौः समाहिता भवति । तावदस्माल्लोकात् असौ लोकः” इति, तथा पूर्वस्मिन् साद्यस्के ‘सात्त्विवत्सरः सोमकयणः स्पर्धमानाम्’ इत्याम्नाय उत्तरस्मिन्नपि तमेव दर्शयति । ‘खी गौः सोमकयणी व्याबृत्ता हि पशां स्पर्धिता’ इति । तस्मात्पूर्वस्योत्तरेषु धर्मः” । इति ।

तत्र साहस्रा यागाश्वत्वारो ज्वोतिः-विश्वज्योतिः-सर्वज्योतिः-
प्रिरात्रसम्मित-नामभिरभिधीयमानाः एकाहाः सहस्रगोदक्षिणात्वेन
साहस्रा इत्युच्यन्ते । अत्र लृतीयः साहस्र उक्ष्यसंस्थः, इतरेऽन्ति-
ष्टोमसंस्थाः । साद्यस्कास्तु सद्यो दीक्षादिवस एव क्यप्रभृति
अभिष्वान्तं कर्म भवति येषु ते तत्रास्त्रोच्यन्ते । ते च पडेव । तत्र
प्रथमद्वितीययोर्व विशेषसंक्षा, इतरे चत्वारः कमेण अनुकी-विश-
जिच्छिल्प-श्येन-एकत्रिकसंज्ञकाः इति स्पष्टं कात्यायनभौतसूत्रे
(२२ अध्याये २—३ कारण्डक) ।

सर्वत्र श्राद्धशब्दप्रयोगदर्शनाभिवन्धुमिश्र सर्वानुगृहतश्राद्धशब्दवाच्यो-
पात्रिनिर्वचनक्लेशकरणान्नातीवादरणीयम् । श्राद्धशब्दस्त्वेक्षेनोपा-
धिना प्रवर्त्तमानः सर्वत्रेष्टशब्दयन्मुख्य एव । स चोपाधिः श्राद्धतस्य-
विधेचने निष्क्रम्यते ।

गोभिलीयान्वयिः—“अथ श्राद्धमावास्यार्यं पितृभ्यो दद्यत् । पञ्चमीप्रभृति वापरेवक्षस्य, यदहरूपयेते” इति सूत्राणि गौतमीयवदेवच्छेदेन व्याख्ययेयानि । “पञ्चमीप्रधृति वा” इति विकल्पाभिधानं तु शास्त्रान्तरोक्तप्रतिपत्रभृतिपक्षाभिप्रायेण न त्वमावास्याभिप्रायेण । तस्यां पृथक् श्राद्धविधानात् । अत एव तद्वायकृता तथैवोक्तवा “प्रतिपत्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्थशीम्” इति योगीश्वरवचनमुपर्यस्तम् ।

यत्तु तेनैव श्राद्धशब्दं श्राद्धमनेन भुक्तमितिवच्छ्राद्धप्रदेयाश-
परमङ्गीकृत्योत्तरेणैकवाक्यतयैव पूर्वसूत्रं व्याख्यातं न त्वधिकारार्थ-
त्वेन पृथक्कृत्य ।

यश्च गौड़ैः—श्राद्धशब्दमन्त्रिहोत्रवद्योगिकं द्वितीयान्तं नामधेय-
मङ्गोक्त्य तथैव व्याख्यातं तदस्तु नाम । सर्वथा कालविशिष्टकर्म-
विधय पवैते ।

वस्तुनस्तु पृथगेव “अथ भाद्रम्” इति सूत्रं विधेयकवाद्यत्वे १-
धिकारार्थाप्यशब्दानन्वयात् । न च पिण्डपितृशशानन्तर्ये गार्हस्मित्या-
न्तर्ये वाथशब्देतोच्यत इति युक्तम् । गृहसूत्रापेक्षयास्य ग्रन्थान्तरत्व्या-
द्विशेषतस्यारेचानुपस्थितेश्च । पिण्डपितृशानन्तर्यस्य चान्वष्टय-
स्थालीपाकधर्मातिदेशेनामावास्यादां पिण्डपितृश्च विधाय “तच्छ्रा-
द्म्” इत्युक्त्वा “इतरदन्वाहार्घ्यम्” इति गृहोऽभिभानादनुशब्दादेव
सिद्धत्वात् । पिण्डपितृश्चप्रसङ्गेन तदानन्तर्यविधातुमेव ह स्वतन्त्रे
प्रत्येव विधास्यमानस्य दर्शभाद्रस्य तत्र परामर्शः परामृष्टस्व च तस्य

“पश्चान्मासीनम्” इति सूत्रेण प्रतिमासिकत्वविधिः पिरहपितृयश्च-
साहियेन। अत एव “दक्षिणामो हविषः संस्करणम्” इत्यादिना
पिरहपितृयश्चत्यैवाग्रे इतिकर्तव्यताविशेषविधिनं प्रसङ्ग इति
न्यायेन।

परं सति गौतमीयादिगतस्य सामान्योपक्रमस्याप्यधिकार-
मात्रार्थत्वेन कर्मविधित्वाभावात्कालसमभिद्याहृतानामेव विशिष्ट-
विधिरुपेण तद्विधित्वात्प्राप्तिकालं श्राद्धकर्मभेदे सत्यमावस्थायाः
कृष्णपक्षान्तरगतत्वेऽपि कृष्णपक्षथ्राद्वाद्विभासेव तच्छ्राद्धम्। अभेदे
याज्ञवल्क्यादिवचनेषु पृथग्मावास्याप्रहणवैर्थ्यापत्तेः ।

न चायनविषुवतोरिव प्राशस्त्यातिशयद्योतनार्थं तद्ग्रहणम्।
 अत एव तिगमः ‘अपरपक्षे यदहः संपद्यते, अमावास्यायां तु
 विशेषेण’ इतीति वाच्यम्। (१) अवयुत्यानुवादवशेन तद्योतनेऽमा-
 वास्यापदान्वितस्य श्राद्धकालपदस्यानुवादत्वेन, इतरान्वितस्य च
 विधित्वेन वैरूप्यापत्तेः। पुनर्विधानादेव तद्योज्यतामिति चेत्।
 न । तस्यासंभवादेव । न ह्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकं विधानमेकगोचरं पुनः
 संभवति । अत एव विधिभेदादेव कर्मभेदः। शब्दान्तरादोनि तु
 विधेः कर्मस्वरूपपरतामात्रं गमयन्तीति भेदन्यायरहस्यम् ।

अयनविषुवतोस्तु श्राद्धस्य विधानमेव गोबलीवर्द्धन्यायेन ।
तदितरसंक्रान्तिपरेण सूर्यसंक्रमपदेन तयोस्तस्याविधानात् । स्पष्टं
च गोबलीवर्द्धन्यायेन तस्यायनादिभिन्नपरत्वमुक्तं शूलपाणिना ।
इतरसंक्रान्त्यपेक्षयाऽयनादिश्राद्धस्यावश्यकत्वज्ञापनं तु यदोदं न
स्यात्तदा किं स्यादिति परिसंख्यान्यायेनापूर्वश्राद्धविधेरेव लक्षण्या
समभिव्याहृतसामान्यविधेः स्वविषयेतरविषयत्वङ्गेशकरस्य प्रयोजन-
मार्गम् । भिद्यन्ते एव चेतरसंक्रान्तिश्राद्धेभ्योऽयनादिश्राद्धानि ।

(१) अवयुत्य पृथक्कृत्यानुवाद इति भावः।

यदि चात्राप्यमावास्याशब्दसमभिव्याहारात्कृष्णपक्षशब्दं तद्विभान्तियसमुदायपरं कृत्वा मावास्याथाद्वं तेन न विहितमावास्यापदेनेव विधीयत इन्द्रुच्यते । सिद्धशब्देव तथा पक्षशादादमावास्याथाद्वस्य भेदः । न त्वेदत्र संभवदुक्तिकम् ।

यदि हि कृष्णपक्षशब्देन सर्वासु तत्त्विषु भिन्नान्येव आद्वान्येकस्यैवेतावन्तः प्रयोगा वा समुच्चित्य विधीयेरस्तदामावास्याशब्दसमभिव्याहारात्कृष्णतिथिशब्देव ते न विधीयन्ते । अमावास्यायां त्वमावास्याशब्देनैव । आवश्यकत्वज्ञापनं च तत्प्रयोजनमियुक्तिः संभवेत् । न त्वेतदस्ति । धार्ढ्रभेदे तावत्प्रमाणमेव नास्ति । आवृत्तिरपि “अश्वयुक्त्कृष्णपक्षे तु शाद्वं कुर्याद्विने दिने” इतिवदीप्साश्रवणाभावात् पक्षनिमित्तकथाद्वस्य च वसन्तनिमित्तउयोतिष्ठामवत्सकृत्करणेनैव सिद्धेरयुक्ता ।

यनु “सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितॄन् प्रीणाति, कर्तुस्तु कालाभिनियमान्कलविशेषः” इत्यापस्तम्बवचनं तेनापि न समुचितासु सर्वतिथिषु शाद्वं विधीयते । किन्तु पितॄशीतिर्यस्यां कस्यांचिद्व्यपरपक्षतिथौ शाद्वे क्रियमाणेऽविशिष्टा । प्रतिपदेव द्वितीयायामेवेत्यादिकालाभिनियमाद्यः शाद्वं करोति तस्य कर्तुस्तु तत्त्वालनियमात्प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं जायते द्वितीये स्तेनाः पुत्रा जायन्ते इत्यादिः कलविशेषो भवतोत्युच्यते । व्याख्यातं चेत्थमेव तद्वरदत्तेन ।

एवपि देवलवचनं पार्वणश्चाद्वमभिधाय—

“अनेन विधिना शाद्वं कुर्यात्सम्बत्सरं सकृत् ।

दिध्वतुर्वा यथाशद्वं मासे मासे दिने दिने” इति ॥

तत्रापि “दिने दिने” इत्यहरहः शाद्वमुच्यते न तु दिने दिन इति वीप्साभृत्यापरपक्षशाद्वमवगम्यत इति शूलपागयुक्तिर्युक्ता ।

सम्बत्सरपक्षमात्स्यैव मासि मासीत्यत्रेव दिने दिन इत्याप्यन्य-प्रतीतेः । अत एवापस्तम्बेन नित्यशाद्वं प्रकम्प्योक्तम्—“एवं सम्बत्सरम्” इति । मासि मासीत्यनेन तु मासानुमासिकमित्युक्त्वादमावास्याथाद्वं वा “मासि मासि चैवम्” इत्युक्त्वादपरपक्षशाद्वं वा गृहते । “यदहः संपदेत्” इति कातोयस्त्रं तु तद्वर्गाह्यणानामन्येत्येतदेवकाक्यतयैव कर्कादिभिर्व्याख्यातम् । एवं गोभिलीयमपि “यदहस्पदेत्” इति । भिन्नमपि द्रव्यवाहाणसम्पत्तिरित्येतत्समानविषयतया । न तु द्रव्यमपि कृष्णपक्षे एकदिनपक्षविधायकम् । येन पूर्वसुत्रस्य समुच्चयेन सर्वतिथिविधायकता गम्येत ।

तेन सामान्यकृष्णपक्षे प्रतिपत्प्रभृतियस्यां कस्यांचित्ततोऽपि विशेषकामनायां दशम्यादियस्यां कस्यांचित्ततोऽपि विशेषकामनायामावास्यायां सकृदेव शाद्वं कर्तव्यम् ।

एवं चुमार्गादिकृष्णपक्षेऽपि शक्तस्य प्रतिपदादिस्ततो हीनशक्तेः पञ्चम्यादिस्ततोऽपि होनशक्तेदेशम्यादिस्ततोऽपि हीनशक्तेरेमावास्यामात्रं शाद्वकाल इति वाचस्पत्युक्ते: कृष्णपक्षे प्रत्यहमिति हेमाद्रयुक्तेश्मूलं चिन्त्यमेव । प्रौष्ठपृथुत्तरापरपक्षविशेषे तु पञ्च पक्षा वक्ष्यन्ते ।

तेनात्र गोबलीवर्दन्यायानुपपत्तेः प्राप्ते कृष्णपक्षशाद्वे कलविशेषार्थममावास्यायां तु विशेषेणेतिवदमावास्याविधिरित्येवापतति । तच “शाद्वकालाः” इति बहुवचनावगतपरम्परानपेक्षतन्नान्वयविधातकचैरूप्यापत्तेरयुक्तम् । निगमवचनेन तु पृथग्विधित्वाद्युक्तोऽपरपक्षशाद्वं एव कलविशेषार्थममावास्याविधिः । यद्यपि च “अमावास्यायामपराह्नेमासिकमपरपक्षस्य वायुक्त्वहःसु” इति हिरण्यकेशस्त्रेऽमावास्याया इतरायुग्मतिथिभिः सह तुल्यवद्विकल्पः प्रतीयते । तथापि निगमैकवाक्यतया तस्याः प्रशस्तत्वं तत्रापि द्रष्टव्यम् । एवं कैश्चित्पठ्यमाने “मासि शाद्वमपरपक्षस्योत्तमेऽहनि” इत्यापस्तम्बयेऽपि ।

यद्यपि तथा “पक्षस्य जग्न्यान्यहानि” इत्युत्तरसूत्रेणैव तथाशब्देन “अपरपक्षस्यापराहः श्रेयान्” इत्युत्कथेयस्त्वनुकर्णणात्प्रतिपदपेक्षया द्वितीयादीनि द्वितीयापेक्षया तृतीयादीनीत्यनेन क्रमेणामावास्यायाः थेयस्तरत्वं हरदत्तव्याख्यया सिध्यत्येव। तथापि वस्तुतः “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्” इति मनुवचनैकवाक्यतया जग्न्याहःपदेन दशम्यादीनामेवोपादानेन तेषामेव तत्र थेयस्त्वाभिधानात्तन्मध्येऽपि थेयस्तस्त्वप्रतिपादनार्थं पूर्वसूत्रम्। “न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्रेह्मिजन्ममः” इति मनुवचनैकवाक्यतयाहिताग्निविषयं वास्तु। कृष्णपक्षश्राद्धविषयतया हीदं मनुवचनं पार्थसारथिमिथैः प्राच्यैश्च व्याख्यातम्। तस्मद्द्विन्नमेव कृष्णपक्षश्राद्धादमावास्याश्राद्धम्। तस्य फलविशेषलोभेन तत्रैव क्रियमाणेन कृष्णपक्षश्राद्धेनाविरुद्धाङ्गकत्वे त्वावृत्तिरस्तु। मनुना तु स्पष्टमेव—

“पितृयां तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।
पिरडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्”॥

इति सन्द्रक्षयसंक्रिकायाममावास्यायां श्राद्धं सविधिकं विधाय—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
धार्मे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः”॥

इति पश्चात्कृष्णपक्षश्राद्धविधानात्ययोभदो दर्शितः। आश्वलायनेनापि “मासि मासि चैवं पितृभ्यः” इत्यनेन पूर्वसूत्रगतापरपक्षपदानुशङ्केणान्वष्टक्यधर्मातिवेशेन प्रतिमासमपरपक्षश्राद्धं विधाय “अथातः पार्वणे श्राद्धे” इत्यादिना चतुर्थेऽध्याये पृथगेवामावास्याभाद्रं पार्वणशब्देन ग्रस्तावपूर्वकं पिरडपितृयज्ञव्यतिषङ्गेण कृत्वविधानतया विहितम्।

यद्यपि च तत्र सप्तम्या निर्विष्टानां पार्वणादीनां करिष्यमाणधर्मविधानावधित्वसंकीर्तनलग्नोदेश एव प्रतीयते न तु विश्रान्म्।

तदुपपत्त्यर्थमेव चैकोदिष्टस्य “श्राद्धमस्मै दद्युः” इति स्वशास्त्रगतं काम्याभ्युदयिक्योश्च शास्त्रान्तरस्तरगतं विधानं व्याख्यातुभिर्दर्शितम्। तथापि पर्वणि भवं पार्वणं तथाप्येकस्मिन्नेव पर्वणिः भवत्यमावास्यायां नोभयोः पर्वणोः पिरडपितृयज्ञेन सह व्यतिषङ्गव्यतिषङ्गेनादिति वृत्तिग्रन्थात्पार्वणशब्दस्य कालविशिष्टकर्मविधायित्वप्रतीतिः। तस्य कालविधायित्वाभावे तद्विशेषविचारानुपयोगात्। न च कर्मनामधेयत्वोक्तिविरोधः। कर्मनामधेययोरपि पार्वणोपांशुयाजशब्दयोरन्वर्थतासिद्धयर्थं देवतोपांशुत्वविधित्वस्येष्टत्वात्। तद्देतस्यापि कालविशिष्टकर्मविधायित्वसंभवात्।

कर्मविध्यभावे तदीयकृत्वविध्यन्तोपदेशानुपत्तेश्च कर्मविधिः पार्वणशब्दः। अत एव च पार्वणश्राद्धस्यैवात्र विधानं पिरडपितृयज्ञव्यतिषङ्गव्यतिषङ्गेनादित्वस्य विध्यन्तस्यान्यत्रासंभविनस्तन्मात्रान्वयित्वात्। अत एवैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ ऋंस्त्रीन्वेति ब्राह्मणसंख्याविधेः पार्वणमात्रविषयत्वं वृत्तिकारेणोक्तं पार्वणे तु वक्ष्यतीति।

काम्यदीनां तु शास्त्रान्तरस्वशः स्वान्तरसिद्धानामेवात्रोपादानमतिदेशप्राप्तवर्णविध्यन्तसम्बन्धानुवादक्ष सप्तम्या। कर्त्तव्यताविध्यर्थं चेति वृत्तिग्रन्थेऽपि पार्वणविषय एव। सर्वेषामत्र विधानाभ्युपगमे सर्वान् प्रकृत्य विहितस्य विध्यन्तस्यातिथ्यादिविधिर्धर्मविशेषवदुपदेशत एव साधारण्यापत्तेः। तत्र च बहुग्रन्थविरोधप्रसङ्गात्, तत्त्वामरूपसाध्यविशेषतत्त्वित्तिविचारादिरूपसाधनविशेषानुपादानाच्चानुपश्चः काम्यविधिः। मासि श्राद्धेन समं विकल्पाभिधानादपि पार्वणस्य ततो भेदं श्रावस्त्रयनसूत्रव्याख्यातृणां समतः। न चैकस्मिन्नेवापरपक्षश्राद्धे प्रकारविकल्पाभिर्यात् तत्।

अत एव हेमाद्रिणा दर्शश्राद्धस्यापरपक्षश्राद्धाङ्गेदप्रसाधनेनैव तथोविकल्पमतं निरस्तम्। एककर्मत्वे हि पितृयज्ञे श्राद्धबलिदानप्रकारः

विकल्पवन्मासि श्राद्धपार्वणप्रकारयोर्विकल्पो युज्यते न तु तदस्तीति
वाच्यम् ।

“अन्वष्टकं च पूर्वेद्युमासि मासि च पार्वणम् ।
काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकं द्वृष्टमथाष्टमम्” ॥

आचार्येणाई श्राद्धान्युक्तानीत्यादिबहुशो भेदव्यवहारेण
तदसंभवात् । प्रकारविकल्पे समानकालत्वस्य हेतुत्वानुपपत्तेश्च ।
कर्मभेदेऽद्वृष्टार्थयोः श्राद्धयोः समानकार्यत्वे प्रमाणाभावात् कथं
नेन हेतुना विकल्प उच्यते इति चेत् । श्रूयतामत्रोपपत्तिः । तत्तदर्थ-
वादवशः अन्यत्रूपित्विशेषार्थमुत्पत्वादिमासविशेषादिरूपतत्तद्व्यव्यमधा-
त्रयोदश्यादिरूपकालविशेषपुष्करादिरूपदेशविशेषपञ्चकिपावनादिरूप-
पात्रविशेषोपदेशात् मुख्यत्वेन प्रजानान् अयसायेत्युक्तत्वाच्छ्राद्ध-
कर्तृगामिन्यपि फले द्वारत्वेन पितृतृप्तेः श्राद्धकर्मफलत्वेन सर्वैरपि
निवन्धकारैरभ्युपगतत्वात् कृष्णपक्षे पितृतृप्तिः कर्त्तव्येत्येतावन्मात्रे-
च्छोरन्यतरकरणेनापि तत्सद्येर्युक्त एव पार्वणमासिश्राद्धयोर्विकल्पः ।
द्वयोरपि च नैमित्तिकत्वेऽपि मासिश्राद्धाकरणहेतुकप्रत्यवायपरि-
हातस्य च “अनेन विधिना श्राद्धम्” इति पूर्वोदाहृतदेवलवचनात्स-
म्बवत्सरमध्ये सकृदिद्विरादिकरणेनापि सिद्धेः ।

मनुनाप्युक्तम्—

“अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरूपस्येह निवर्येत् ।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयश्चिकमन्वहम्” ॥ इति ।

अत्र हेमन्तप्रयुक्तं कुम्भस्थेऽकेऽमावास्यायां ग्रीष्मप्रयुक्तं वृशस्थे
घर्षाप्रयुक्तं कन्यास्थे इति द्रष्टव्यम् । ऋतवश्च त्यृतुसम्बवत्सराभिग्रायेण
मासचतुष्यात्मकाः ।

“अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरूपस्येह निवर्येत् ।
कम्याकुम्भवृशस्थेऽके कृष्णपक्षे च सर्वंदा” ॥

इति मत्स्यपुराणेकवाक्यत्वात् । अत एव केषु चिद्वचनेषु
महालयापरपक्षश्चाद्वनवरात्रव्रतयोर्वर्णकालत्वमुक्तम् । एतस्मान्मन्त्य-
पुराणवचनादपि स्पष्टोऽमावास्याश्राद्धस्य कृष्णपक्षश्चाद्वाद्वेदः ।
दर्शश्राद्धस्य सम्बवत्सरे त्रिरायनुष्टानसु नुकल्पविधानात् । कृष्णपक्ष-
श्राद्धस्य च सर्वदैव कर्त्तव्यस्त्वविधानात् ।

अन्योऽप्यनुकल्पः सराग्निकस्य विगडपितृयज्ञगिराददानेनैव
तिद्विनिरग्निकस्य ब्राह्मणभोजनमात्रमित्येवंरूपः पार्वणासंभवे उक्तो
निगमः—“आहिताग्नेः पित्रवर्तपिराद्वैरेव निरग्नेः पूर्णमन्नदानम्”
इति । तत्राभ्यशक्तनिरग्निविषये विद्युपुराणे—

“अनेन वा यथाशक्ति कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रघीः ।

भोजविष्यति विप्राप्रयास्तन्मात्रविभवो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाशस्वशक्तिः ।

प्रदास्यति द्विजास्येभ्यः स्वल्पाल्पामपि दक्षिणाम् ॥

अत्राप्यसामर्थ्यगुक्तः कराग्रावस्थितांस्तिलान् ।

प्रणिपत्य द्विजाप्राय कस्त्वैचिन्द्रूप दास्यति ॥

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतांस्तिलाङ्गलीन् ।

भक्तिनङ्गः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥

यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्यो वा पि गवाहिकम् ।

अभावे प्रीण्यश्चस्माद्वद्वागुकः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वर्णं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धर्वं न वान्य—

च्छाद्वोपयोज्यं स्वपितृप्रतोऽस्मिन् ।

तृप्त्यन्तु भक्त्या पितरो ममैतौ

कृतौ भुजौ वर्त्मनि मास्तस्य” ॥ इति ।

भोजयिष्यतीत्यादिग्रार्थन् पितृणाम् । तस्मात्सत्यप्यमावा-
स्यायाः कृष्णपक्षाविनाभावे कृष्णपक्षधाद्वाद्विन्नमेव तच्छाद्म् ।
एवमष्टकाभाद्मपि ।

अष्टकाश्राद्विवेचनम् ।

(१) अष्टकशब्दध्य यद्यपि सूत्रस्मृतिपुराणेषु कर्मणि कालविशेषे
च प्रयुक्तो दृश्यते तथापि “अष्टकाः पितृदेवत्यः” इति व्याकरणादप्तमी-
ष्टकाः इत्यमात्रपत्तिविभासोचनया च कर्मणेव शक्तः । काले तु
तस्माद्बन्धालताक्षणिक एव तत्रापि सत्यपि प्रचुरप्रयोगे । अत
एवैकवचनं समुच्चितकालानुरोधेनावृत्तावप्याग्रेयवत्कर्मण एकत्वात् ।

(१) — अष्टकाकर्म वैदिकेषु प्रसिद्धम् । अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोऽपि
कालोपलक्षकः । यथा वात्रपूर्णी पौर्णमासी वृथन्वती अमावास्येत्यत्र
कर्माभिधायकौ पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ कालस्यात्युपलक्षकौ ।
अम्यथा आग्रहायरया ऊर्ध्वं तिस्रोऽष्टका इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्म-
प्राप्तिः स्यात् । तस्माद्षकाशब्देन अष्टम्युपलक्ष्यते । तथा च श्रुतिः—
“द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्याः” इति ।
आश्वलायनस्मृतिश्च — ‘हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णाम्परपक्षणाणामष्टमी-
ष्टकाः’ इति । तत्राप्रहायरया ऊर्ध्वमिन्द्रदैवत्या प्रथमाष्टकापूर्ण-
चरुभिः कर्तव्या । पौर्ण्या ऊर्ध्वं वैहवदेवी मांसैः कर्तव्या । लोकविद्व-
ष्टवान्मांसं हेयमिति धर्मनिवन्धकाराः । प्राजपत्या तृतीयाष्टका
माध्या ऊर्ध्वं कालशाकेन वास्तुकेन च निवर्त्तनीया । प्रौष्ठपद्मा ऊर्ध्वं
चतुर्थीं पितृदेवत्या शाकाष्टका ।

नीलकण्ठेन धाद्मयूले पञ्चाष्टका उक्ताः । ता यथा ‘हेमन्त-
शिशिरयोश्चतुर्णाम्परपक्षणामष्टमीष्टकाः’ इत्याश्वलायनोक्ता-
अत्थः । भाद्रकृष्णाष्टमी च पञ्चम्यष्टका । तथा च पाद्मे “घस्तुनामा-
पिता स्वकर्त्यां शशापत्तुन्माह च साष्टकात्त्वेनोत्पक्षा” इत्युक्ते ।

तच्चाएकानामधेयमाश्वलायनादीनां होमश्राद्धरूपकर्मद्वयस्य कात्याय-
नादीनां होममात्रस्यैव । योगीश्वरवचने तु “श्राद्वकालाः” इत्युक्ते:
कालपर एव । स च कालोऽमावास्यान्तमार्गशीषादिभास-
चतुर्ष्यमादपदकृष्णाष्टमीरूपः । भाद्रपदाष्टमीकर्मद्वयप्याश्वलायन-
व्यतिरिक्तैष्टकाशब्दप्रयोगात् । “प्रौष्ठपदाष्टका भूयः पितृलोके
भविष्यसि” इति पुराणाच्च । आश्वलायनीयानामपि प्रौष्ठपद्मां कर्म

“प्रौष्ठपदाष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।

आयुरारोग्यदा तियं सर्वकामफलभिदा” ॥ इति ।

श्राद्धकियाकैमुद्यां गोविन्दानन्देन तु तिस्रोऽष्टका एव नित्या
चतुर्थीं तु काम्येति प्रतिपादितम् (पृ० २५४) । यथा—“तिस्रो-
ऽष्टकाः” इत्यष्टकान्तरस्य नित्यत्वव्युदासार्थम् । संख्याया न्यूनत्वादि-
कल्पव्यवच्छेदात् । तथा च वायुपुराणे—

“पित्रयदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्रं एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रो विभाद्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।

आद्यापूर्णैः सदा कार्या मांसैः कार्या सदा परा ॥

शाकेस्तृतीया कर्तव्या एष द्रव्यगतो विधिः ।

अन्वष्टका पितृणां तु नित्यमेव विधीयते ॥

या चाप्यन्या चतुर्थीं स्यात्तां च कुर्याद्विशेषतः ।

आसु धाद्वं द्विजः कुर्यात्सर्वस्वेनापि नित्यशः” ॥

अत्रापि तिस्रं एवेत्येवकारात्तिसूलामेव नित्यत्वम् । अत एवासु
श्राद्मित्यर्थेन तिसूर्णां नित्यत्वं प्रतिपाद्य क्षिप्रं प्राप्नोतीत्यर्थेन
चतुर्थ्याः काम्यत्वं कमेण प्रतिपादितम् । सा च वर्षासु कर्तव्या ।
‘वर्षास्वमेध्यशाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा’ इति वचनात् इति ।
अन्वष्टका अष्टम्या उत्तरेद्युर्भवन्ति । अन्वष्टका अष्टका अनु पश्चाद्
भवन्तीत्यन्वष्टकाः ।

तादृशमेव । एतेन माध्या वर्षं प्रौष्ठपदा अपरपक्षे कृष्णातिदेशादृष्टकाशब्दः परं तत्र नास्ति माध्या वर्षशब्देन व्यवहारात् । अनुष्टानं परं शास्त्राभेदेन व्यवस्थितम् । यथा श्वलायनानां “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरक्षाणामष्टशीष्वष्टकाः” इति । एतेन “माध्या वर्षम्” इति च सूत्रकारबचनाच्छक्तस्य पञ्चसु । एकस्यां वेति पक्षाभ्ययणे द्वयोः । प्रौष्ठपदीव्यतिरिक्ताश्वतसोऽष्टका गोभिलोऽप्याह — “चतुरष्टको हेमन्तस्ताः सर्वाः समांसाध्विकिर्णेदिति कौत्सः” इति । हेमन्त इति इयतु सम्बत्सराभिप्रायेण शिशिरस्यापि संग्रहः । केषांचिद्दर्शान्तफालगुनाष्टमीत्यागेन तादृशमाद्रपदाष्टमीसंग्रहेण चतुस्तः । तथा च ब्रह्मपुराणे—

“पेत्रद्वयां तु प्रथमायां च शाकैः संतर्पयेत्पितृन् ।
प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूर्णैश्च यथाक्रमम् ।
वर्षसु मेष्यशाकक्ष्य चतुर्थ्यामेव सर्वदा” ॥ इति ॥

अत्र यद्यपि मांसविशेषोपादानं नास्ति । तथा वायुपुराणेऽपि—

“पित्र्यदानाय भूले स्युरष्टकस्तिस्त एव च ।
कृष्णपक्षे बरिष्टा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीय स्यात्तीया वैश्वदेविकी ।
आद्यापूर्णैः सदा कार्या मांसैरम्या भवेत्स्था ॥
शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विभिः ।
या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्याद्विशेषतः” ॥ इति ।

तथापि “पौषे कृष्णाष्टकायां तु शाकैः संतर्पयेत्पितृन्” इति ब्रह्मपुराण एव शाकाष्टकात्वेनोक्तायाः प्रथमायाः पौषमासीयत्वेनाभिधानात्—

“शाकं तु कालगुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि वा पचेत् ।
वास्तुशाकादिहोमश्च कार्योऽपूर्णाष्टकावृता” ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे च वायुपुराणे शाकाष्टकात्वेनोक्तायास्तृतीयायाः फालगुनमासीयत्वेनाभिधानात्,

“अमावास्याष्टकास्तिस्तः पौषमासादिषु त्रिषु ।
तिस्तश्चान्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा” ॥

इति कृमपुराणाश्च पौषमावकालगुनगता एव तिस्तः । चतुर्थी तु वर्षतुर्गतत्वेनाभिधानाद्वाद्रपदगतैव । पौषादित्रयं च पौर्णमास्यन्तपक्षेण । “आग्रहायणामतीतायां कृष्णास्तिस्तोऽष्टकास्तथा” इति, “आग्रहायणाया ऊर्ध्वं तिस्तोऽष्टकाः” इति च विष्णुधर्मोत्तरादिवचनात् ।

यत्तु हेमाद्रिणा वायुपुराणे मासविशेषानुपादानात्तिस्तस्ता यदि “अग्रहायणा ऊर्ध्वम्” इति वननादर्शान्तमार्गशीर्षादिमासत्रयगता एव तदा “या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्” इति फालगुनकृष्णाष्टम्या आश्वलायनद्वचनात् “पौषमासादिषु त्रिषु” इत्युक्त्वात्, पौषादित्रयमपि दर्शान्तमेवाभ्युपगतं प्रतीयते ।

मदनरत्नेऽपि “अग्रहायणा ऊर्ध्वं तिस्तः” इति पक्षे फालगुनीवर्जनं “पौषमासादिषु त्रिषु” इति पक्षे मार्गशीर्षीवर्जनम् । चतुर्थी तु व्यवहिता प्रौष्ठपदेवत्यव्ययहितज्यष्टकापक्षे पक्षद्वयाभिधानात्तथैव प्रतीयते ।

तदाग्रहायणाद्वयवचनस्य पौषादित्रयवचनस्य च कृष्णादिमानग्रहणेनैकपक्षप्रतिपादकत्वसंभवे विकल्पमूलभेदकलपनापादकभिन्नार्थत्वस्यासंभवादयुक्तम् । मार्गशीर्षादित्रिकगतज्यष्टकापक्षे फालगुनकृष्णाष्टमी चतुर्थीत्युक्तिस्तु हेमाद्रेत्यन्तायुक्तैव । तथा सति

हि चतुर्षामव्यव्यवधानादाश्वलायनगोभिलीयकौत्समतोकिवदावा-
वेव चतुर्स्त्रियुच्येत किमिति तिस्रश्चतुर्थी च पृथक् पृथगुच्येरन् ।
अष्टकापक्षेऽपि हि प्रौष्ठपदी गृहीत्वा सम्बत्सरश्चतुरष्टकं एव ।
चतुरष्टकञ्चकपक्षमेदस्तु गोभिलोको हेमन्ताभिप्रायः । “अष्टकः”
इत्युत्तरसूत्रेऽपि हेमन्तपदानुषङ्गात् । भाद्रपदीग्रहणे तु व्यवधाना-
द्देहेमन्तानन्तर्गतत्वाच्च पृथक् चतुर्थ्युक्तिः संगच्छन्ते । चतुर्थीशब्दाच्च
ब्रह्मपुराणे चतुर्थीशब्देनैवोक्तायाः प्रौष्ठपद्या एव प्रत्यभिज्ञा । तस्मा-
द्वायुपुराणेऽपि चतुर्थी भाद्रपदगतैव । सापि चावश्यक्येव अष्टका-
पक्षेऽपि । हेमन्तः परं अष्टकः । अत एव भाद्रपदाष्टकाया
अप्यावश्यक्त्वे गोभिलस्य स्वमत्वेन अष्टकापक्षोकिरुद्धयेतेति
शुलपाणेः शङ्का आद्यागविषयत्वेन तयोरविरोधाभिधानं च
सर्वमेवायुक्तम् । आश्वलायनादिभिस्तत्र होमस्याव्यभिधानाच्च ।
शाकादिद्रव्यमेद इन्द्रादिदेवताभेदश्वलायनव्यतिरिक्तविषयः ।
तेषां तु पञ्चस्वपि देवतानां द्रव्याणां चाभेद एव । शाकादिद्रव्यव्यव-
स्था च प्राधान्याभिधाना । तीर्थयात्राङ्गश्चाद्य घृतवत् । “मुन्यज्ञ
ब्राह्मणस्योक्तम्” इत्यादिवद्धा । न तु निरपेक्षत्वाभिप्राया । शाकादीनां
केवलानां भोजत्वाप्रसिद्धेः । न तु देवतावद्वामविषयं निरपेक्षमेव
शाकादीनां भवतु । न । “पितृन् संतर्पयेत्” इति विरोधात् ।

अष्टकाग्रहणं च योगीश्वरवचने तत्पूर्वसप्तमीनां तदुत्तरवच-
मीनां चोपलक्षणम् । “पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यादपरेद्युरन्वष्टकम्”
इति चाश्वलायनवचनात् ।

अन्वष्टका अन्यत्रान्युक्ताः । “अमावास्या तिस्रोऽष्टकास्ति-
सोन्वष्टकाः” इति विष्णुस्मृतौ । अमावास्येत्यादि कूर्मपुराणे च ।
एवं च शुक्लादिमार्गशीर्षादिविष्टयभाद्रपदकृष्णाष्टमीनां तत्पूर्वोत्तर-
सप्तमीनवमीनां च आद्यकालत्वे सत्यमि यत्सर्वेषां तत्र तदकरणे
यथाश्वलायनव्यतिरिक्तानां फाल्गुनाष्टम्यां सर्वासु च सप्तमीन-
वात्—

“स्वशास्याभ्यप्यमुत्सन्ध्ये परश्चास्याभ्यये तु यः ।
कर्तुमिच्छति दुर्मेध्य मोर्ध तस्य वेष्टितम्” ॥
इत्यादिवचनविवेचनद्यादिकसंगतमाणशरिग्रहलयवस्था । व्याप-
दित्तानुष्टानवशात् ।

वृद्धिश्राद्विवेचनम् ।

वृद्धिः पुत्रजन्म । अन्याधानसोमयागादीनि श्रौतानि महादान-
तडागायुत्संगदेवप्रतिष्ठादीनि पौराणानि स्त्रीसंस्कारापत्यसंस्कारा-
दीनि सौत्राणि ग्रहशान्तिविनायकस्तपनादीनि स्मार्तानि कर्माणि-
त्वा । तथा च ब्रह्मासङ्कुपुराणे—

“कर्मण्यथा भयुदयिके माङ्गल्ये चातिशोभने ।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्व च ॥
पितृश्चान्दोमुखाशाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” इति ।

आभयुदयिकं स्वाभयुदयार्थं कर्म राज्याभिषेकनवग्रहमस्तमहादानादि । माङ्गल्यं गर्भाधानसोमन्तोशयनादि । श्रतिशोभन इति-
तदिशेषयोन ब्राह्मणेभ्य वृद्धा जीवत्पत्यो जीवत्पत्यो यद्युपदिशे-
शुस्तत्तत्कुर्युः “अथ खलूश्चावच्चा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्वि-
वाहे प्रतीयात्” इत्यादिसूत्रानुमतस्याचास्यास्य । फलादिभिर्भिणी-
कुक्षिभरणादेविवाहाद्युपरिद्रावन्दनवेक्ष व्यावृत्तिः ।

अत एवोक्त मत्स्यपुराणे—“नानिष्ठा तु पितृवृद्धाद्ये कर्म वैदिक-
माचरेत्” इति । कर्मप्रदोपेऽपि—

“अनिष्ठा तु पितृवृद्धाद्ये न कुर्यात्कर्म वैदिकम् ।
तथापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

आगुल्याणि च शान्त्यर्थं जस्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्” ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे चैव वेश्मनः ।
नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
सीमन्तोब्ययने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं वृज्यत्प्रयतो गृही” ॥ इति ।

पुत्रादिमुखदर्शने इत्यनेन तद्योग्यतासंपादकं पुत्रजन्ममात्रं गृह्णते न तु जातकर्म । पूर्ववचनेन वैदिककर्मसात्रे प्राप्तस्य नान्दीमुख-भाद्रस्य केषुचित्कर्मसु पर्युदासार्थे—

“नाष्टकासु भवेच्छाद्वं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोष्यन्तीजातकर्मप्रोपितागतकर्मसु” ॥

इति परिशिष्टवचने जातकर्मणि तत्रिषेधात् । अतश्च प्रहण-घनैर्मित्तिकथाद्वं पुत्रजन्मन्यपि भवत्येव न तु कर्माङ्ग्रहम् । अत एव—

“निषेकाले नोमे च सीमन्तोब्ययने तथा ।
शेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्” ॥

इति पारस्करवचने कर्माङ्गश्चाद्विषयत्वेन जातकर्म नोपात्तम् ।

किन्तु वृद्धाविवेति पुत्रजन्मनिमित्तं श्राद्धं दृष्टान्तत्वेन पृथगेवोपात्तम् । अत एव च—

“यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।
पुत्रजन्मवृत्सर्गे नान्दीभाद्धं समाचरेत्” ॥

इति जावालिवचनेऽपि पुत्रजन्मैव गृहीतम् । तेन जातकर्मणि श्राद्धपर्युदासश्वदोगविषयः । तत्परिशिष्टगतत्वात् । इतरेषां तु तत्रापि तद्वत्येव । जन्मनीत्यादि केषांचिदुक्तिर्निरस्ता वेदितव्या । वृषात्सर्गश्च काम्यः । प्रेतत्वनिवृत्यर्थे “न श्राद्धे” इति तत्रिषेधात् । श्राद्धशब्देन प्रमीतगतफलार्थकर्मात्रग्रहणात् । अन्यथा पिण्डपितृयज्ञे तत्प्रसङ्गात् । अष्टकाशब्देन च गोभिर्लादिसूत्रोक्तहोमरूपाष्टकार्कमग्रहणात्तत्र पृथक्तत्त्विषेधः ॥

अत्र च “नान्दी” इति सामान्यवचनादेव विवाहादिष्वपि श्राद्धसिद्धौ तेषु पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । तेन विशेषवचनोपात्तेष्वेव कर्मसु वृद्धिश्चाद्धं भवति नान्यत्रेति केचित् ।

तदयुक्तं सामान्यवचनानर्थकथापत्तेः । यत्र हि शाखान्तरगतत्वेन वा द्वारविशेषसम्बन्धप्रमाणेन वा सामान्यशाखमव्यर्थवद्वयति तत्रैवोपसंहारो भवति “पुरोडाशं चतुर्द्वा करोति” “अग्नेयं चतुर्द्वाकरोति” इत्यादौ प्रकरणानात्म्याधीतसापदश्यवाक्यादौ च । न चेह तथा संभवति । स्मृतिपुराणादीनां सर्वेषां सर्वान् प्रतिप्रमाणत्वेन शाखान्तरन्यायाभावात्साक्षात्कर्माङ्गत्वेन तस्य चोभयत्रापि वाक्यीयत्वेन सापदश्यन्यायाभावाच्च । तेन केषुचित्पुनर्वचनं सामान्यवचनस्य प्रपञ्चमात्रं तत्रावश्यकत्वार्थं वा । अत एवाग्निहोत्रहोमवैश्वदेवा इतिषु केषांचिद्वृद्धिश्चाद्धाननुष्ठानं केषांचिद्वानुष्ठानम् । येषामनुष्ठानं तद्विषयमेवेदं—

“असकृद्यानि कर्मणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः ।
प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च” ॥

इत्युक्त्वा तादृशकर्मपरिगणनार्थं परिशिष्टवचनम्—

“आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यद्ग्रहा वदन्त्येवं मनोषिणः ।
एकमेव भवेच्छाद्वमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ इति ॥
वैश्वदेवादिषु श्राद्धावृत्तिनिषेधादप्युपसंहारो न शुक्तः ।
उपसंहारे तत्र श्राद्धस्यैवाप्रसक्तः ।

कृष्णपक्षीयश्राद्धविवेचनम् ।

कृष्णपक्षः सर्वोऽपि । कात्यायनोऽपि—“अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वन्तोद्धर्वं वा चतुर्थ्याः” इति । तत्र सकृदेव न तु प्रतितिथ्यावर्तते “सकृकृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् । वसन्ते ज्योतिष्मवत् । “अश्वयुक्तकृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्विने दिने” इतिवच्च वीप्साया अश्रवणात् ।

यच्च “पञ्चमीग्रभृति वापरपक्षस्य यथाश्रद्धं सर्वस्मिन्वा” इति गौतमसूत्रम् । तत्रापि न सर्वस्मिन्त्यनेन समुच्चितासु सर्वतिथिषु श्राद्धं विधीयते येन्नवृत्तिः स्यात् । किन्तु पञ्चम्याः पूर्वतिथीनामपि श्राद्धकालत्वम् । तेन कातीयसमानार्थमेव तदपि । प्रपञ्चितं चैतत्प्रसङ्गात्प्राक् । “यदहः संपद्येत्” इति तु “तदहर्बाहस्यानामन्त्य” इत्येतदेकवाक्यतया भाष्यकारैर्व्याख्यातं सकृत्करणस्यैव द्योतकम् ।

केचिच्च “यदहः संपद्येत्” इत्येतावतो विच्छिन्नस्यैकाहपक्षविधायकत्वमङ्गीकृत्य वूर्वसूत्रयोः प्रतिपत्पञ्चमीग्रभृतिसमुच्चितसर्वतिथिक्षिधायकत्वेनावृत्तिपक्षमपि शक्तविषयं मन्यन्ते ।

तदपि यस्तच्छब्दयोः परस्परसायेक्षवेनैकवाक्यताया एव स्पृहं ग्रहीतेर्दा शब्दाध्याहायपत्तेवायुक्तम् । अत एव “स्योन्ते ते” मन्त्रे यदि पूर्णार्द्धं च यच्छब्दः स्यावेकवाक्यतैव स्यादित्युक्तं तम्ने ।

यदपि (१) चतुर्दशकामाननुकम्य—
“… सर्वकामानाप्रोति धारदः सदा ।
प्रतिपत्प्रभृतिव्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्” ॥

इति योगीश्वरवचनं तद्यदि कृष्णपक्षनिमित्तकथाद्वाश्रिततत्त्वतिथिरूपगुणानां फलसम्बन्धविधायकं तदा कामन्याप्येकस्मिन् कृष्णपक्षे एकतिथावेव श्राद्धम् । गुणफलानुरोधेनाश्रयानावृत्तेः । अर्थं च पक्ष आपस्तम्बधर्मादिषु संभवति तत्वापरपक्षश्राद्धं प्रकम्य तत्तत्त्वितत्तकामानं श्रवणात् ।

याज्ञवल्कीये तु कृष्णपक्षश्राद्धानुपक्रमात्तस्याश्रयत्वेनालाभात्तस्तप्तलार्थतया तत्तत्त्विथिषु श्राद्धान्येव विशिष्टविधिरूपेण विधीयन्ते । तानि च परस्परं कृष्णपक्षनिमित्तान्नित्यश्राद्धाच्च भिद्यन्ते इत्येकस्मिन्पि कृष्णपक्षे यावत्कामं तेषामनुष्ठानं भवतु । येन केनापि च नित्यस्य प्रसङ्गात्सिद्धिः समानप्रकारक्त्वे । न तु कृष्णपक्षसामान्ये तत्त्विमित्तस्य नित्यस्य श्राद्धस्यावृत्तौ किञ्चिदपि प्रमाणमिति प्रतिपदादिषु पञ्चम्यादिषु वामावास्यां तासु चतुर्दशीवर्जितासु तिथिषु मध्ये यस्यां कस्यांचित्तिथावमावास्यायामेव वा सकृदेव कृष्णपक्षसामान्यप्रयुक्तं श्राद्धम् ।

यदपि याज्ञवल्कीयं चतुर्दशीवर्जितं काम्यश्राद्धविषयं तथापि—

“नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।
नैव नन्दादिवर्ज्यं स्याज्ञैव वर्ज्या चतुर्दशी” ॥

(१) “कन्यां कन्यावेदिनश्च पश्चात्वै सत्सुतानपि ।
द्यूतं कृष्ण वणिज्यां च द्विशफैकशकांस्तथा ॥ २६२ ॥
ग्रहावर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।
शक्तिश्चैष्यं सर्वकामानाप्रोति धारदः सदा” ॥ २६३ ॥
इति याज्ञवल्क्यस्मृत्याचाराध्याये चतुर्दशकामाः प्रतिपादिताः ।

इति कार्णोजिनिवचने भाद्रपदापरपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधात् ।
अस्यत्र तद्वर्जनावगमात् ।

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
आद्वे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः” ॥

इति मनुवचने च नित्य एव कृष्णपक्षश्चाद्वे दशम्यादिपक्षे
चतुर्दशीवर्जनोक्तः प्रतिपदादिपञ्चम्यादिपक्षयोरपि कृष्णपक्षसामान्ये
तद्वर्जनम् ।

अत एव च तत्र नन्दादिकमणि वन्न्यम् । तथा च नारदसंहितायाम्—

“न नन्दा सुभूगोर्वारे रोहिण्यां च विजन्मसु ।
रेवत्यां च मध्यायां च कुर्यादापरपक्षिकम्” ॥ इति ।

नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः । त्रिजन्मानि । आद्यदशमैकोन-
विश्वानि नक्षत्राणि । गाय्योऽपि—

“नन्दायां भार्यवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मसु ।
एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुष्टधनक्षयात्” ॥ इति ।

वृद्धगाय्योऽपि—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रक्षें भार्गवे तथा ।
यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति” ॥ इति ।

एवमर्येऽपि तद्विषया निषेधा प्रयोगपारिजातादिषु द्रष्टव्याः ।

“भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमधासु च ।
पिण्डदानं मृदा ज्ञानं न कुर्यात्तिलतपर्णम्” ॥

इति स्मृत्यन्तरेऽपि पिण्डदानग्रहणं आद्वोपलक्षणमेवैकमूलत्वाय ।
ये त्वये पिण्डदानगोचराः कालविशेषनिषेधास्ते प्रेतकृत्यविषया
बहस्यन्ते । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि—

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे द्रिवाकरे ।
यो वै थाद्वं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
तस्य सम्बत्सरं यावत्तृपाः स्युः पितरो ध्रुवम्” ।

इति नागरखरडोले एकदिनपक्षे भवत्येव । तत्र तदप्रवृत्तौ
कारणाभावात् । पक्षान्तरेषु तु नन्दादिवर्जनं न भवति । प्रतिपदादि-
पक्षयोः चतुर्दशीवर्जनमपि । तिथियोगनक्षत्रविशेषे निषेधप्रयोजका-
न्तरसन्त्वेऽपि सकृत्पक्षे महालयथाद्वं भवत्येवेत्युक्तं प्रयोगपारिजातो-
दाहते संग्रहवचने—

“अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके ।
तिथिं वारं च नक्षत्रं योगं च न विवार्येत्” ॥ इति ।

मृततिथिसामानजातीयायामेव चतुर्दशीभिन्नायां तत्पक्षान्तर्गत-
तिथौ निषेधप्रयोजकयुक्तायामपि सकृत्पक्षे यावत्संभवं प्रायः सकल-
देशोयाः शिष्टा महालयथाद्वं कुर्वन्ति ।

एकदिनपक्षातिरिक्ताश्च पञ्च तत्र पक्षाः कृष्णप्रतिपदादिशुक-
प्रतिपदन्तमिति षोडशतिथिपक्ष एकः, प्रतिपदादिदर्शनान्तमिति
पञ्चदशतिथिपक्षोऽन्यः, पञ्चम्याद्यष्टम्यादिदशम्यादिचतुर्दशीवर्ज-
दर्शनान्तमित्यपरे दश सप्त पञ्च तिथिपक्षाः ।

तत्र प्रथमः पक्षः शाष्ट्यायनिना दर्शितः—

“नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।
कन्यागतान्वितश्चेत्स्यात्स कालः थाद्वकर्मणि” ॥ इति ।

चेदित्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं “शाष्ट्राणि चेत्प्रमाणं स्युः” इतिवत् ।
न ह्यत्र सकलस्य पक्षस्य कन्यागतान्वितता विवक्षिता । वाक्यमेद-
प्रसङ्गात् । पक्षविशेषगते तिथिषोडशके श्राद्धं कुर्यात्तदा तदा यदि

स सकलः कन्यागतान्वितो भवतीति । न च तादृशं एव तिथिषोडशके
आद्दं विधीयत इति वाच्यम् । प्रतिसाम्बवत्सरिकत्वव्याघातापत्तेः ।
अत एव शारदनवरात्रान्तरसप्तस्यादितिथिषु मूलगदियेषो
प्राशस्यमात्रं न तु स एवाकरणीय इत्युक्तम् ।

अत एव वृद्धमनुनाम्युक्तम्—

“मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्जेत् ।
स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धं तत्र विधीयते” ॥ इति ।

तेन यदा कदाचित्कन्यागतान्वयस्तस्यापेक्षितः स च नित्यप्राप्त
एव । कन्यागते सूर्ये समाप्तिं विना तस्य भाद्रपदत्वाभावात् ।

“मेषादिस्ये सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।
चैत्राद्यः स. श्लेषः पूर्तिद्वित्वेऽधिमासोऽन्यः” ॥

इति चैत्रादिमासविशेषाणां लक्षणस्य ज्योतिःशास्त्रेऽभिधानात् ।

यत्त्वादित्यपुराणे—

“आषाढोमवर्धि कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।
श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा” ॥ इति ।

एवं व्याख्येयम् । सकलस्य पक्षस्य कन्यायोगो नापेक्षित
इत्यभिप्रायः । पञ्चमत्वं चान्तरामलमासानायात इति मलमासनिर्णये
वक्ष्यते । तिथिषोडशकथामावास्यान्तरां प्रतिपदमादायेति देवले-
नैवोक्तम् ।

“अहोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।
चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शत्मिका समुत्ता” ॥ इति ।

ध्रुतिस्त्रेषु च पौर्णमास्युक्तरा प्रतिपदुन्तरपौर्णमासीत्वेनामावास्यो-
क्तरा चोक्तरामावास्यात्वेन बहुपूर्का । तथा च तैः—“अमावास्यायां

वा यज्ञेत्” इत्याश्वलायनसूत्रे पौर्णमास्यमावास्याशब्दाम्यां प्रतिपदपि
गृहीते इति सिद्धान्तिनाः व्याख्यातम् । “स पक्षः सकलः पूज्यः
श्राद्धषोडशकं प्रति” इति वचनान्तरेऽपि प्रतिपदोऽप्यमावास्यावेच-
नैकीकारमभिग्रेत्यैव पक्षगदोपादानम् । अमावास्यामाव्रग्रहणे षोडशम-
श्राद्धासंभवात् । तेनात्र षोडशतिथिपक्षाश्रयणे एकेनाधिकारिणा-
कृष्णप्रतिप्रभृतिशुक्लप्रतिपत्पर्यन्तमेककृत्यं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । अमा-
वास्योन्तरप्रतिपत्संग्रहपक्षेण तिथीनां षोडशत्वमुपपादयतो हेमाद्रे-
रपीदभेदाभिमतम् । एतद्रचनोपक्षमेव संख्यया कर्मभेदमभ्युपगच्छता-
तेनैतस्योत्पत्तिविधित्वाङ्गोकारातत्र चाधिकारिभेददेवताभेदानुपादने-
तदैक्यस्यैव प्रतीतेः ।

तेन जीवतिपतृकदौहित्राधिकारिणा कियमाणं मातामहदेवत्य-
श्राद्धमभिग्रेत्यैतत्पक्षाभिधानं हेमाद्रेरिति पामराणां भ्रम एव । तथात्वे-
च दौहित्रप्रतिपच्छाद्धमूलप्रमाणान्वेषणक्षेत्रस्तस्य नोपयोगेत् ।

यत्तु हेमाद्रिणा तिथिषोडशत्वोपपत्तयेऽन्यत्प्रकारद्वयमुक्तं
तिथिवृद्धिमभिग्रेत्य पूर्वा पौर्णमासीं गृहीत्वा वेति । तत्र नायो नित्य-
वच्छ्वरणविरोधात् । न द्वितीयोऽपरपक्षश्रुतिविरोधात्, तिथिपदेना-
होरात्रलक्षणापत्तेश्च । प्रकरणान्तरान्तरामलस्याश्रुमुखोपरितनान्दीमुख-
संक्षेपित्रादिवेत्यस्य विष्फ्राद्वाद्य स्याद्विद्वाद्वक्त्राधिपति-
वृत्तेश्च । तेन वचनस्वरसादुत्तरप्रतिपत्परिग्रहेण पञ्चदशदिनपक्षात्
पक्षान्तरमेवेदं महालयापरपक्षश्राद्धे । एवं च सति यदेतस्यामेव
प्रतिपदि जीवतिपतृकैः क्रियते पार्वतीविधानेन मातामहश्राद्धं तदपि
कन्यासंकान्त्युपलक्षितैतदपरपक्षनिमित्तकमेव । अत एव जीवतिपतृ-
कैरेव क्रियते । मृतपितृकैर्येन केनापि पक्षेण कियमाणेन पितृपार्वणे-
नैव सहैतस्यापि करणात् ।

तत्तु जीवतिपतृकस्यापरपक्षनिमित्तकं पित्रादिश्राद्धम्—

“दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कुञ्जैश्च तर्पणम्” ॥

इति वचनेन निविध्यते यथा तथा मातामहश्राद्धमपि ।
वस्तुतस्तु पितृश्राद्धनिषेधे सति प्राप्तिरेव मातामहश्राद्धस्य नास्ति
“पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति पितृश्राद्धोपजीवनेन तस्य विधानात् ।

न च पितृश्राद्धस्यापि तर्हि कथं निषेधः प्रमीतदेवत्यस्य तस्य
जीवति पितरि प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । यतः सत्यं जनकदेवत्यं न
प्राप्नोति किन्तु मन्वादिभिः स्मृतिकारैराश्वलायनपस्तम्बादिभिश्च
गृह्यकारैर्यहर्शश्राद्धमपरप्रक्षश्राद्धं वा प्रकृत्य श्राद्धधर्मा आम्रातास्तस्य
पूर्वनिर्वापादिग्रकारेण करणपक्षो जीवत्पितृकं प्रति सर्वैरुक्तः ।
कैश्चिदकरणपक्षोऽपि । अतिदेशाच्चेतरश्राद्धेष्वपि तत्पक्षद्वयं
प्राप्नोति । तथा च प्रमीतपितामहादिदेवत्यं जीवत्पितृकस्यापि
दर्शश्राद्धं करणपक्षे प्राप्नोत्येव ।

तत्र यथा—

“उद्धाहे पुत्रजनने पित्रेषुणां सौमिके मखे ।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते वडेते जीवतः पितुः ॥
बृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः” ॥

इत्यादिवचनैः केषुचिच्छाद्वेषु करणपक्षस्तत्र च प्रकारो विशेषो
नियम्यते । तथा “दर्शश्राद्धम्” इत्यनेन केषुचित्कथांचिदप्यकरणपक्षः ।
तेन पित्रादीनां दर्शादी श्राद्धनिषेधे सति तदुपजीवप्राप्तिकस्य
मातामहादिश्राद्धस्याप्राप्तिरेव निषेधो वेति कथं जीवत्पितृकस्य
तस्याप्तिर्मालयापरपक्षे ।

उच्यते । प्राप्तिस्तावद्वर्शादिषु जीवत्पितृश्राद्धाभावेऽपि पिता-
महादिश्राद्धस्तर्वात्तुपजीवनेनैव मातामहश्राद्धस्य वर्तु शक्यते ।

पितर इति वहुवचनात् । पितुरित्यादिसम्बन्धिपदमात्रप्रक्षेपेण पित्रा-
दिशबद्वैरेव पितामहादीनां देवतात्वाच्च । अत एव विष्णुस्मृतौ
जीवत्पित्रादिकस्य पितृपार्वणे पूर्वेषां देवतात्वं विधाय तत्सहप्रयोगे
मातामहपार्वणेऽपि जीवमातामहस्य तपित्रादीनां देवतात्वं
पूर्वानिशेषेन विहितं मातामहानां चैवमिति । गयायां तु स्वातन्त्र्ये-
णापि सर्वेषां श्राद्धस्य प्राप्तिरस्ति “यन्नाम्ना पातयेत्पितृणं तं
नयेद्ब्रह्म शाश्वतम्” इति । अथ प्राप्तावपि निषेधात्कन्योपलक्षिते-
उपरपक्षे तज्जिमित्तं मातामहश्राद्धं न प्राप्नोतीत्युच्यते । तदपि न
सामान्यतो ह्यापस्पष्टिकस्य निषेधः । विशेषतश्च—

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।
शून्या प्रेतपुरी राजन्यावद्वृश्चिकदर्शनम्” ॥

इत्याद्यर्थादोन्नीतो येषां श्राद्धे येऽधिकारिणस्तैस्तेषां
कन्यागतोपलक्षितेऽपरपक्षे श्राद्धं कर्त्तव्यमिति विधिः । अत्र हि
पितृसुतप्रदणं श्राद्धदेवतातदधिकारिमाश्रोपलक्षणम् ।

नागरखण्डे—

“न ददाति नरः श्राद्धं पितृणां चन्द्रसंक्षये ।
क्षपिताशापरीताङ्गाः पितरस्तस्य द्वूषिताः” ॥

प्रेतपक्षं प्रतीक्षन्ते” इत्युपकम्य—

“तत्स्तुलागतेऽप्येके सुर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।
श्राद्धं स्ववंशजैर्दत्तं श्रुतिपाससमाकुलाः” ॥

इति सामान्येनाभिधानात् ।

अत एवैतद्वचनबलादेव जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धमपि
कन्यागतापरपक्षनिमित्तं स्मृतिरलब्धशमुक्तम् । एतावांस्तु

विशेषः। तत्र दर्शोत्तरप्रतिपद्येव मातामहश्राद्धवत्तदुक्तम्। इदानीं तु तस्य नवम्यामनुष्टानाचार इति। अत एव मृतपितृकैः पितृश्राद्धदिन एव पृथगपृथग्वा मातृत्सेरपि संपादितत्वाज्जीव-प्रितृकैरेव तत्त्वस्थर्थं नवम्यां तस्क्रिवत् इति तस्या अविधवा-नवमीत्वप्रसिद्धिर्महाराष्ट्रेषु। अत एव चापुत्रपितृव्यज्ञेष्ट्रभागादीनामपि श्राद्धस्य तत्त्वनृतिथौ जीवपितृकैः शिष्टैः कैश्चित्करणं महालयापरपक्षे। तेन सामान्यापरपक्षनिमित्तस्यैव श्राद्धस्य जीवपितृकान्प्रति प्रतिषेधात्कल्पोपलक्षितातिप्रशस्तापरपक्षनिमित्तं मातामहादिश्राद्धं तेषामपि प्राप्नोत्येव। तादृशस्य च तस्य दर्शनमन्तिकम्यापि करणे बाधकाभावेऽपि यत्तदुत्तरप्रतिपदिं करणं तत्केवलं सदाचारात्। नन्वेवं पितामहादीनामव्येतदपरपक्षनिमित्तं श्राद्धं कर्तव्यं स्यात्। न स्यात्। “न जीवन्तमतिदद्यात्” इति निषेधात्। वृद्धयादिवच्च प्रतिप्रसवाभावात्। एवं च प्रतिपद्यर्थं क्रियमाणस्य मात्रामहश्राद्धस्यापरपक्षनिमित्तकत्वाविश्वात्तत्त्विभितकस्य च श्राद्धस्याधिकमासापाते उत्कर्षस्य वक्ष्यमाणत्वादर्शोपज्ञातकन्या-संकान्तावधिमासापाते दौहित्रप्रतिपच्छ्राद्धस्य तदतिलक्ष्मेनापरपक्षश्राद्धव्यवधानेनैव करणमुचितमिति वक्ष्यते मलमासनिर्णये। यान्यपि सूर्यसिद्धान्ते—

“पडविशे धनुषो भागे द्वाविशे निमिषस्य च।
मिथुनाष्टादशे भावे कन्यायाक्ष चतुर्दशे”॥

इत्युक्त्वा—

“अत ऊर्ध्वं तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश।
कतुभिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमक्षयम्”॥

इति षोडश दिनानि श्राद्धकालत्वेनोक्तानि तानि भवन्तु नाम तथा। “नभस्यस्यापरे पक्षे” इति वचने तु तानि न ग्रहोत्तुं शक्यन्ते।

अपरपक्षश्रुतिविरोधादेव। न हि तानि कन्यायाः शेषदिनान्यपरपक्षे एव भवन्ति। तिथिश्रुतिविरोधाद्य। तिथिशब्दस्य चान्द्रदिनमात्र-वाचित्वेन सौरेऽप्रवृत्तेः। काम्यत्वाद्य तच्छ्राद्धस्य। “पितृभ्यो दत्तमक्षयम्” इति फलश्रवणात्। “कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश” इत्यत्र भवतु तेषां ग्रहणम्। तत्र तिथिविशेषोपलक्षणे कारणाभावात्। ज्योतिषसंवादाद्य। अत च वचनान्तरे “श्राद्धषोडशकम्” इत्युक्तावपि न संख्या श्राद्धानां भेदः। अनुत्पत्तिवाक्यगतत्वात्। वचनस्यैकदेशकन्या सम्बन्धमात्रेण सकलपक्षपूज्यत्वमात्रप्रतिपादन-परत्वात्। “मध्ये वा यदि वायन्तः” इति वृद्धमनुवचनवत्। “श्राद्धषोडशकम्” इति द्वितीयानिमित्तभूतलक्षणार्थकर्मप्रवचनीयप्रतियोगेन श्राद्धानामुद्देश्यत्वप्रतीतेश्च। संभवति च कालविधौ तत्सम्बन्धित्वरूपेणोपादेयानामपि कर्मणां स्वरूपेणोद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं च। न च यदि “ब्राह्मणो यजेत्” इत्यादिवत्त्वागकारणं किञ्चित्। न चानेकगुणोपादानं हेमाद्रशुक्तियज्ञातकन्यां किञ्चित्। “आदौ मध्येऽश्ववायन्ते” इत्येतेषां द्वितीये द्विगुणं तृतीये त्रिगुणमित्यादिवत्स्वरूपेणाविवक्षितत्वात्। एकदेशमात्रविवक्षणात्।

तेन “नभस्यस्यापरे पक्षे” इति श्राद्धोत्पत्तिविधौ संख्यायुक्तिथिसमुच्चयवशादाग्रेयवद्यावत्तिथिसिद्धानामभ्यासानामियं संख्या श्राद्धषोडशकमिति।

व चैवं पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वादनेनैव न्यायेन हेमाद्रशुक्तियज्ञापक्षेऽपि प्रतितिथिश्राद्धावृत्तिरेव स्यान्न तु पूर्वोक्तं सकृदेवानुष्टानमिति वाच्यम्। पक्षस्य वस्तुतः पञ्चदशतिथिरूपत्वेऽपि तिथीनां स्वरूपेणाङ्गत्वाभावात्। अन्यथा तिथेषपि नानाक्षणसमुदायात्मकत्वेन क्षणानामङ्गत्वापत्तेः। किञ्चित्यनर्तुमासादिविशेषवन्महासमुदायरूपस्य पक्षस्यैवायोगान्ययोगव्यावृत्याङ्ग-

त्वम् । अत एव सकृत्करणेऽपि तत्र इदं कर्मास्मिन्नयनेऽस्मिन्नुताव-स्मिन्मासेऽनुष्ठितमिति बुद्धिः ।

महालयापूर्वपक्षे तु पूर्ववाक्ये संख्यावशात् क्वचिद्हिने दिन इति वीप्सावशात्पक्षमित्यादिष्वत्यन्तसंयोगद्वितीयावशात् क्वचित्स-कलादिशब्दवशाद्यावत्तिथ्यभ्यासप्रतीतिः । अभ्यासपक्षेऽन्त्यदिने दक्षिणादानमिति यद्देमाद्रिणोक्ते तेन च यत्सूचितं यावत्समाप्तिपात्रैक्यं तदप्ययुक्तमेव । निमन्त्रणादिविसर्जनान्तस्य श्राद्धप्रयोगस्यैव सायं प्रातर्होमवदावृत्तेः । कालस्य प्रयोगानुबन्धत्वेन तत्समुच्चय-व्याप्त्ययोगावृत्तेभेदोचित्तत्वात् ।

सोमयागे तु प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवतासमुच्चयवशात्प्रधान-स्यैवावृत्तिः । अत एव च यत्र देवतादिसमुच्चयकृता प्रधानमात्रावृत्तिः सोमयागप्रथयज्ञादिषु यत्र चोत्पन्नगतसंख्या कृता सैकादशप्रयाजल-क्षहामकोटिहोमादिषु । तत्र तावदभ्याससमुदायवृत्तिविधिप्रमेया जातिः । यत्र तु कालवशात्प्रयोगावृत्तिः सायं प्रातरशिरोत्रदर्श-पौर्णमासिकाग्रेयादिषु तत्र प्रत्येकसमवेता सा । प्रतिनिमित्तावृत्तितश्चास्या आवृत्तेरिदमेव वैलक्षण्यं यदचावृत्तिविशिष्टात्पक्षलमिति । केन च विशेषेण दक्षिणादानमात्रास्यैव सकृत्करणमुच्यते । प्रधान-मात्राभ्यासाभ्युपगमे हि आरादुपकारिणां सर्वेषामपि प्रधानपूर्वोत्तरभाविनां तदुचितं पात्रानव्यर्थानां च ।

एवं निमन्त्रणादिविसर्जनान्तश्चाद्धप्रयोगभेदे सत्यपि ब्राह्मणालाभे किञ्चित्प्रयोगलोपभयेन चिकीचित्सकलप्रयोगार्थमभिन्नैरेव प्रात्रब्राह्मणैः सह सकृदेषोपसंवादमात्रकरणाद्राजासूय इवात्पिजां तेषामधिष्ठानैक्ये भवति चेद्भवतु ।

“कुशादव्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणास्य बहुश्रुताः ।

न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् । वरणभरणक्षे

तु निमन्त्रणादक्षिणादाने प्रतिधाद्वप्रयोगं भिन्ने षडोचिते राजसूयवदेव ।

अत एव च पक्षशास्त्रार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेषोपसम्बादेऽपि तेषामाशौचेऽभ्यासान्तरे त्यगोऽन्येषां चोपादानम् ।

“निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाविरतस्य च ।
देहे पितृषु विष्टत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित्” ॥

इत्यस्य वचनस्य शास्त्रीयनिमन्त्रणाभावेनाप्रवृत्तेः । तथा सत्यपि प्रयोगसंवस्थ संभूयैकफलजनकत्वे सायं प्रातरशिरोत्रदर्शत्रितिथिसंकल्पमेदात्प्रतिपदि महालयापरपक्षश्चाद्दं करिष्ये द्वितीयायां महलयापरपक्षश्चाद्दं करिष्ये तृतीयायां महालयापरपक्षश्चाद्दं करिष्ये इत्यादि । पाकमेदाद्यान्तराप्रतिबन्धानिश्चयेन केनचिदभ्यासेयसापक्षेणारघ्येऽप्येतस्मिन्द्वाद्वे यद्यन्तराश्राद्धकर्त्तुराशौचोपनिपातस्तदा “श्राद्धे पाकपरिक्रिया” इत्युक्तमुख्यप्रारम्भाभावात्संकल्पाभावाच “प्रारघ्ये सूतकं नास्ति” इत्याप्रवृत्तेनधिकारात्तत्र प्राप्तानां प्रयोगाणामनुष्ठानमेव । तस्मिंश्च सति कृतानामपि प्रयोगाणां सह कार्यान्तराभावादफलत्वम् । तथा चाशौचापगमोत्तरं सकृदादिपक्षेण यावद्दोपावलि पुनर्महालयश्चाद्दं कर्त्तव्यम् ।

प्रतिबन्धान्तरे तु प्रतिनिधिना तदशायां कर्त्तव्यम् । साय-मशिरोत्रपौर्णमासान्तरमाशौचोपनिपाते तु प्रातरशिरोत्रदर्शयोः “वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्” इत्यधिकारप्रतिप्रसवादाशौचमध्येऽप्यनुष्ठानम् ।

यत्तु कृष्णपक्षे यजमानमरणसंभावनायां दर्शेष्टिपर्यन्ताशिरोत्र-होमकरणपूर्वकं तदानीमेव दर्शस्यानुष्ठानं तद्वाचनिकं शुक्लपक्षे पुनराधाने सति गौणकाले दर्शानुष्ठानवत् ।

न तु तेषामपि संकलिपतत्वात् पूर्वकृतानां निष्फलतत्वप्रसङ्गभयाद्वा ।
कालाभावेन सायंकृतहोमसहकारिणः प्रातहौमस्याप्यसंकलिपतवेन
सायंग्रातहौमान्तराणां सुतरामसंकलिपतत्वात् । अनधिकारप्रति-
बद्धसहकार्यन्तराभावे निष्फलतत्वस्यौचित्यापातत्वात् । अग्नीषोमी-
यादिवद्वाचनिकानुष्टानाभावेनकैदेशादेव फलसंपत्तेः कल्पयितु-
मशक्यतत्वादित्यलमतिदूरं गत्वा ।

पञ्चदश-दश-सप्त-पञ्च-तिथिपक्षा ब्रह्मपुराणे दर्शिताः—

“अश्वयुक्त्यज्ञपक्षे तु आद्वं कुर्याद्विने दिने ।
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्वमेव वा ॥
न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
आद्वं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥
यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं ततः” ॥ इति ।

दिने दिन इति वीज्ञया पञ्चदशतिथिलाभः । स्पष्टश्च वचनान्तरे—

“कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनैह विधिना आद्वं तत्र विधीयते” ॥ इति ।

अग्रेऽत्यन्तसंयोगद्वितीयाबलाद्वर्शादिति लाभः । दिनशष्ठ्यस्य
पक्षप्रक्रमाद्वान्द्रदिनपरतया तिथिपरत्वम् ।

“तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रे माने प्रकीर्तिते” ।

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अतश्च पक्षस्य “अहोरात्रेण चैकेन
सावनो दिवसः स्मृतः” इति लक्षितचतुर्दशसावनदिनाग्रमकत्वे
ताद्वशेषोऽसदिनात्मकत्वेऽपि वा न कापि क्षतिः । हासे तिथिहृय-
प्रयुक्तप्रयोगद्वयस्य तन्त्रेणानुष्टानात् । वृद्धौ च यद्यपि गुणानुरोधेन

प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् पञ्चदशप्रथोगाणां च सकृत्करणादेव सिद्धेक-
दिनच्छेदं एवोचितः । न च नवरात्रवतवदाहत्यावृत्तिवचनम् ।
तथाप्याचारादेकतिथिप्रयुक्तस्य श्राद्धस्यावृत्त्या प्रयोगेणाविच्छेदे-
नैवानुष्टानम् । किं तिथिप्रयुक्तं श्राद्धमावर्तनीयमिति तु आद्वकाल-
व्याप्त्याधिक्येन विवेकव्यम् । एवमप्रिमपक्षेष्वपि । तृतीयो
भागस्त्रिभागः पक्षस्य पञ्चतिथियस्तद्वीनता चाद्यानां चतस्तुणां
चतुर्दश्याश्च वर्जनात् । एवमर्ज्वत्रिभागपक्षयोरपि चतुर्दशीवर्जनम् ।

“नमस्यस्यापरे पक्षे आद्वं कुर्याद्विने दिने ।
नैव नन्दादिव वर्ज्ये स्यान्नैव कर्त्त्या चतुर्दशी” ॥

इति प्रतिपदादिपक्षे एव चतुर्दशीवर्जनवर्जनादितरपक्षेषु
तद्वर्जनप्रतीतेः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्” इति
सामान्यकृष्णपक्षे दशम्यादिपक्षे मनुना तद्वर्जनोक्तेश्च । न चेदमा-
श्विनापरपक्षश्राद्वं ततो भिन्नं तस्यैव त्वत्र विशेषतः पुनरभिघानं
प्रशंसनं च फलातिशयार्थमावश्यकत्वातिशयार्थं वा । नन्दादिवर्जनं
तु न भवति संख्याहानिप्रसङ्गात् । आद्वं च पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः
पक्षस्यैव भागितयान्वयाद्वापि तथौचित्यात् । न तु संनिधाना-
त्रिभागस्याद्वमिति कल्पतर्वादिसकलग्रन्थविरुद्धं शूलपाणयुक्तं
युक्तम् । पाठसंनिधेरकिंचित्करत्वात् । अनन्तर्यमचोदनेति न्यायात् ।
बुद्धिसंनिधिस्तु त्रिभागान्वितस्य पक्षस्योत्तरत्राप्यस्त्येव । अनन्तरेण
संबद्धः स्यात्परस्याप्यनन्तर इति न्यायात् । अन्यथा त्रिभागोऽपि
त्रिभागहीनपक्षस्यैव स्यात् । उत्तरोत्तरहीनपक्षाभिघानौचित्यमात्र-
त्यागस्तु छन्दोऽनुरोधात् । यदपि शूलपाणिनैवान्यवद्यत्रोक्तं
“त्रिभागहीनम्” इति षष्ठ्यादितिथिषु, त्रिभागमित्येकादश्यादिषु ।
पञ्चपञ्चतिथीनामेव पक्षत्रिभागत्वात् ।

“उत्तरादयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्याहक्षिणायनम् ।
चातुर्मास्यं च तत्रापि प्रसुते केशवे हितम् ॥

प्रौष्टपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।
एञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वमतोऽप्यति ॥
मध्यागुकाथ तत्रापि शस्ता राजेखयोदशी ।
तत्राक्षर्यं भवेच्छाद्वं मधुना पायसेन च ॥
सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्मन्त्र नराधिप ।
पराशमोजी स्वपत्रः श्राद्मेव तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरसम्बादात् ।

यत्तु “ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः” इति कृष्णपक्षे दशम्यादाविति च तसामान्यकृष्णपक्षे । तेनाश्विनापरपक्षे कस्मिमपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं नास्त्येवेति । तदप्यगुकम् । “श्राद्मं शत्रुहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये” इति कालादर्शाद्युद्दाहृतवचनविरोधात् । समान्यकृष्णपक्षश्राद्मादस्यभेदात् । पञ्चमीप्रवृत्तेदर्शमीप्रवृत्तेरुर्ध्वमिति व्याख्यानेन विष्णुधर्मोत्तराविरोधादत्रापि तद्भर्तप्रवृत्तौ वाधकाभावात् । एतदुत्त्वाख्यासंबादिस्पष्टमाश्विनापरपक्षाधिकारे देवोपुराणम्—

“कन्यास्थे तु रवावंशे पूजा कार्या यथाविधि ।
भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्राकंसंगमम् ॥
तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदैवते ।
ऋक्षे पिण्डप्रदाने तु येषुपुत्री विवर्जयेत्” ॥ इति ।
भौजङ्गी पञ्चमी । चन्द्राकंसंगमो दर्शः ।

एतेन—

“विषशालश्वापदाहितिर्थग्राहणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां किया कार्या अन्येषां तु विग्रहिता” ॥ इति ।

मरीचिवचने या चतुर्दश्यामशत्रुहतादिश्राद्मनिन्दा सा सामान्यकृष्णपक्षश्राद्मविषया न तु महालयापरपक्षश्राद्मविषयम् । प्रकरणभेदेन सामान्यविशेषकृष्णपक्षश्राद्मयोर्भेदात् । इतस्यासंकान्त्यादिप्रयुक्तस्याप्यशत्रुहतश्राद्मस्य चतुर्दश्यां निषेधापत्तेरित्यपि शलपाणगुकिनिरस्ता वेदितव्या । न ह्यसंनिधिमात्रं प्रकरणान्तरं किञ्चत्पूर्वानुपादेयसम्बन्धसहकृतः सः । अप्रत्यभिहानार्थं तस्यावश्यापेक्षितत्वात् । इह तु कृष्णपक्षश्लुपानुपादेयसम्बन्धः प्रत्यभिहाहेतुरेवेति विपरीतम् । प्रापस्यैव तु कृष्णपक्षसामान्यश्राद्मस्य विशेषेण तत्र स्मृतिपुराणादौ पुनरभिधानफलातिशयाभिधानार्थमकरणे प्रत्यवायातिशयाभिहानार्थं चेत्युक्तम् ।

अत्र च कवित “अश्वयुक्तकृष्णपक्षे” इति, कवित “नभस्यस्यापरे पक्षे” इति यदभिधानं तदेकस्यैव पक्षस्य कृष्णादिशुक्ळादिभेदभिन्नमासद्वयेन । तस्यैवोपलक्षणात् । अत पत्र विष्णुधर्मोत्तरे “प्रौष्टपद्याः परः पक्षः” इत्येवोक्तम् ।

“आकाढीमविधि कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।
तत्र श्राद्मं प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥
अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्मं कुर्वीत यद्रातः ।
आषाढः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥
शक्वध्वजनियाताङ्गो यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।
स विहेयोऽपरः पक्षः श्राद्मं तत्र विद्योयते” ॥

इत्येवमादौनि जातूकर्यजावालकाष्णाजिनिप्रभृतीनां बहुते वदनानि स्पष्टं चान्द्रमासग्रहणघोतकान्यप्रमाणोऽकृत्य—

कन्यागते सवितरि पितृराजानुशासनात् ।
भवेत्प्रेतपूरी श्रस्या याष्टद्वृक्षिकवर्णनम् ॥

ततो वृक्षिकं अथयते निदाशः पितरो नृप ।
पुनः स्वभवनं यान्ति शार्ण दत्तवा सुदारुणम् ॥
सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धे यो न कुर्याद्गृहाभ्यमी ।
कुतस्तस्य धनं पुत्राः पितृनिःश्वासपीडिताः” ॥

इत्येवमादिषु वचनेषु कन्यासम्बन्धेनैव श्राद्धविधानाद्वापुराणादिगतमाश्विनपदमपि जीमूतवाहनमतेन शक्त्यैव तात्पर्यग्राहकवशाद्वा लक्षण्यापि सौराश्विनपरमेव । नभस्यपदमपि “तुलामकरमेषेवु प्रातः ऋग्यी भवेन्नारः” इत्यादिकार्तिकमाघवैशाखमानादिविधायिंहुवन्नदर्शनान्मीनादिष्वेव । चैत्रादित्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि “मीनमेषयोर्मेषवृषभयोर्वा वसन्तः” इति वचनात्सर्वतुर्मासानां वैकल्पिकत्वेन कन्याया भाद्रपदत्वस्यापि संभवात्तत्परमेव ग्रमादादिना मलमासस्त्वाद्वा—

“मासि कन्यागतो मानुरसंकान्तो भवेद्यदि ।
दैवं पितृं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम्” ॥

इति वचनात् कन्यायामकरणोऽनुकलपत्वेन तुलाप्राप्त्यर्थं वेति यत्केचिन्मन्यन्ते तदप्यनेन विष्णुधर्मोत्तरवचनेनापहस्तितं द्रष्टव्यम् । अहमपुराणे पौर्णमास्यन्तमासकमेषैव सकलकृत्याभिधानात् । यद्यपि च—

“इन्द्राद्गी यत्र हृयेते मासादिः स प्रकीर्तिः ।
अग्निषोमो स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ” ॥

इति मासलक्षणवशान्मासशब्दस्तद्विशेषवचनाश्च चैत्रादिशब्दादर्शान्ते मुख्यास्तथापि कलृप्रतात्पर्यवशात् लक्षण्यापि पौर्णमास्यन्तपरमेव न्यायम् ।

सहृष्टक्षस्तु “आचार्याः पञ्चमे पक्षे” इति नागरखण्डवचनमूलकः पूर्वमेव दर्शित इति पट् पक्ष महाल्प्यापरपक्षे ।

केचिदत्र सर्वान् पिराङ्गामनिषेधान्महालयश्राद्धविषयत्वहेतु-प्रमाणगन्धशूल्यानपि तद्रिष्याद्वाद्विषेधानपि च स्वमत्यैव पिराङ्गामात्रविषयान् परिकल्प्य प्रतिपदादिपक्षेऽपि पिराङ्गामरहिर्वं सांकलिकविधानेनैव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तज्ज्ञमूलम् ।

अत्र च—

कन्यागतरवियुक्तानि दिनान्यतिप्रशस्त्वानि ।

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रियुदाहृतादिपुराणात् ।

नित्यं चत्र श्राद्धम् ।

“प्रावृषोऽन्ते यमः प्रेतान् पितृंश्चाय यमालयात् ।
विसर्जयति मानुष्ये शूल्यं कुत्वा स्वकं पुरम् ॥
श्रुधार्ताः कीर्त्यन्तस्ते दुष्कृतं यत्स्वयं कुतम् ।
काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥
तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।
मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥
ग्रासमात्रं परं त्वन्यैर्दत्ते यः प्राप्नुयान्नरः ।
भिक्षामात्रेण यः प्राणान् संधारयति वा स्वयम् ॥
यो वा संधारयेहेहं प्रत्यहं स्वात्मविक्यात् ।
श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तद्र्द्वयैः सुसंचितैः” ॥

इत्यादित्यपुराणात् ।

“शकेनापि नापरपक्षमतिकामेत” इति कात्यायनवचनात् ।

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति ।
शकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यज्ञत्वमुपेष्यति ॥

आसनं शयनं भोज्यं स्पर्शनं भाषणं तथा ।
तेन साद्धं करिष्यन्ति वे ते पापतमा नराः ॥

इति नागरखण्डे ग्रत्यवायश्चवणांश्च ।

कार्यं च—

“पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्चर्कर्मतुलं तथा ।
प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा थाद्धं कामांश्च पुष्कलान्” ॥

इति कार्णजिनिवचनात् । यदि च केनचित्प्रतिबन्धेनैतत्पक्षमध्ये
सहृत्यपक्षेणापि थाद्धं न जातम् । तदेव दनन्तरशुक्लपञ्चमी यावत्कस्मि-
श्चिदिदिने कार्यम् ।

“हंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।
पञ्चम्योरन्तरे कुर्यादुभयोरपि एक्षयोः” ॥ इति यमवचनात् ।

उभयोः कृष्णशुक्लयोः पक्षयोस्तत्सम्बन्धिन्योः पञ्चम्योरन्तरे
कृष्णपञ्चम्युपकमप्रभृतिशुक्लपञ्चम्यन्तं यावत्कस्मिश्चिद्विने थाद्धं
कुर्यादिति त्रिभागहीनपक्षेण कृष्णपञ्चम्यादि । तस्य चोपलक्षणत्वात् ।
अन्यपक्षेणाप्यमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु थाद्धस्य बहुभिर्वचनैः
प्राप्तवादुत्तरपञ्चमीपर्यन्ततिथीनां प्रथमानुकल्पत्वेन विधानार्थमेवेदं
वचनम् । तत्राप्यसंभवे तुलासंकान्ति यावत्कस्मिश्चिद्विने । तत्राप्य-
संभवे वृथिकसंकान्ति यावत् ।

“यावच्छ कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
तावच्छाद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं ततः” ॥

इति ब्रह्मपुराणात् ।

कन्यातुलयोः क्रमादस्थानस्य प्राप्तव्यादेव क्रमादित्युत्तरत्रान्वेति ।
क्रमाच्छाद्धस्य कालः स्यादिति । तारतम्येनेत्यर्थः । तथा च
नागरखण्डेऽपि कन्यापेक्षया तुलाया अनुकल्पत्वं दर्शितम् ।

“न ददाति नरः थ्राद्धं पितृणां चन्द्रसंक्षये ।
क्षणिताशापरीताङ्गाः पितरस्तस्य दूषिताः ॥
प्रेतपक्षं प्रतीक्षन्ते गुरुवाङ्गासमन्विताः ।
कर्षका जलदं यद्विवानकमतन्द्रिताः ॥
प्रेतपक्षेऽप्यतिकान्ते यावत् कन्यागतो रविः ।
तावच्छाद्धं प्रवाङ्गुन्मिति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥
ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये वाङ्गुन्मिति पार्थिव ।
थ्राद्धं स्ववर्णजैर्दत्तं क्षुतिपासासमाङ्गुलाः ॥
तस्मिन्नपि व्यतिकान्ते काले वृथिकरो रवौ ।
निराशाः पितरो दीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥
मासद्वयं प्रतीक्षन्ते गृहद्वारं समाधिताः ।
वायुभूताः पिपासात्ताः क्षुत्क्षामाः पितरो नृणाम् ॥
यावत्कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च महीपते” इति ।

तत्रापि कार्त्तिकामावास्यायां विशेषतः कार्यम्—

“येऽदीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्याश्चेहत्तं पितृणां वै महालये” ॥

इति भविष्यवचनात् । “पञ्चदश्यमावास्याख्याता” इत्युक्त्वात् ।
तस्यामेव च—

“दीपमालाश्च कर्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापणश्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥

इत्यादिना ब्रह्मपुराणे बहुदीपदानविधानात् ।

यद्यपि क्वचित्कार्त्तिकपौर्णमास्यामपि दीपदानं विहितं
स्यात्तथाप्यमावास्यैव प्राह्णा । कृष्णपक्षस्य पित्र्ये प्रशस्तत्वात्,

दीपावलीत्वेन तस्या एव ख्यातत्वाच्च । अमावास्यायां च तत्प्रयुक्त-
आद्ध्रप्राप्तावपि महालयप्रयुक्तमप्राप्तं शक्यत एव विधातुम् । आद्ध्र-
मात्रप्राप्तिथ कार्त्तिकमामप्यविशिष्टा ।

“आषाढ्यामथ कार्त्तिक्यां माघ्यां त्रीन्पञ्च वा द्विजान् ।
तर्पयेतिपृथूर्व तु तदस्याक्षयमुच्यते” ॥ इति यमवचनात् ।

यच महालयदर्शनन्तरप्रतिपदि जीवपितृकैः क्रियते माता-
महथाद्धम्, यच स्मृतिरत्नावल्यादिनिबन्धनिर्माणकाले प्रतिपद्येव
तस्यामिदानीं तु महालयान्तर्गतनवम्यां जीवपितृकैरेव क्रियते
मातृश्राद्धम्, अपुत्रपितृव्यज्ञेष्ठभ्रात्रादिश्राद्धं च तत्स्मृतियौ
तत्तदधिकारिभिः क्रियते, तदपि तत्त्वाकालेषु कथंचिन्न जातमेतेष्वेव
शुक्रपञ्चमीपर्यन्तादिषु गौणगौणतरादिकालेषु कर्त्तव्यम् । तस्यापि
कन्योपलक्षितापरपक्षनिमित्तत्वात् । तच व्यवस्थापितं ग्राक् । १

अत्र च यथा कृष्णपक्षसमान्यप्रयुक्तं श्राद्धमाहिताग्नेरमा-
वास्यायामेव भवति न त्वितरेषामिवान्यस्यामपि तिथौ । अमा-
वास्यायां तु फलातिशयमात्रम् । “न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्ने-
द्विजन्मनः” इति मनुवचनात् । इदं हि वचनं नाहिताग्नेर्दर्शश्राद्धा-
तिरिक्तश्राद्धनिवेद्यार्थं प्रतिसाम्वत्सर्पिकादिश्राद्धाभावप्रसङ्गात् ।
दर्शपदे श्राद्धलक्षणाप्रसङ्गात् । नियममात्रे संभवत्यपूर्वनिवेदपरत्वे
गौरवाच्च । एतेन दर्शश्राद्धसदृशानां साधारणकालकानामेव
श्राद्धानामयं प्रतिवेदो नासाधारणकालकानामादिकादीनामित्यप्य-
पास्तम् ।

किंतु “कृष्णपक्षप्रयुक्ते श्राद्धे सकृदेव यस्यां कस्यांचित्तिथौ
कर्त्तव्ये दर्शकालनियमार्थम्” इति पार्थसारथिमिथप्रभृतिभिर्व्या-
ख्यातम् । तथा महालयापरपक्षश्राद्धमपि सकृत्पक्षे दर्श एवाहिताग्ने-
भवति । प्राप्ते सकृत्वसामान्ये तत्र कालविशेषनियममात्रकरणे लाभवेन

तत्रैव पक्षे पूर्ववचनप्रवृत्तेः “पुरावाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्” इत्यस्येव
प्रातःकालीनप्रधानाङ्गुलिर्वर्णे । पक्षान्तराणि त्वाहिताग्नेरपि भव-
न्त्येव । अनेनैव न्यायेन—

“सन्यासिनोऽप्यादिकादि पुत्रः कुर्याद्यथातिथि ।
महालये तु यच्छाद्धं द्वादश्यामेव तद्धवेत्” ॥

इत्यपि वचनं सकृत्पक्षविषयमेव ।

यत्तु—आहिताग्ने: पित्रादिवार्पिकश्राद्धं दर्शकर्त्तव्यश्राद्धप्रकारेण
त्रिपुरुषोद्देशेन विना “प्रतिसम्वत्सरं चैवम्” इत्याद्युक्तप्रकारेणैकोद्देशेन
न भवतीत्याहिताग्निकर्त्तृकादिके पार्वणप्रकारानियमार्थत्वेन केषां-
चिन्मनुवचनस्य व्याख्यानं तद्वारिकश्राद्धस्य मनुसृतौ विशेषतोऽ-
संनिधानादर्शपदे लक्षितलक्षणापत्तेश्राद्धयुक्तम् । अहिताग्नेर्दर्शश्राद्धमेव
नियतं तेन विनान्यच्छाद्धं तु तस्य न नियतमिति नियतपदाध्या-
हारेण मेधातिथिव्याख्यानं कथंचिद्युज्यतां नाम ।

कैश्चित् “न दर्शेन विना” इत्यस्य कृष्णपक्षश्राद्धविषयत्वमन्यु-
पेत्यैव “न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते” इत्यस्य पूर्वार्द्धस्य
तत्र हेतुवेनेत्थं व्याख्यानं कृतम् । आहिताग्निना सर्वाधानिना श्राद्ध-
रूपपितृव्यज्ञाङ्गुतो होमः “स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ” इति विहिते
ओपासने तावकर्त्तुं न शक्यते । लौकिके तु स न विधीयते । अग्ने:
प्रतिनिधिभावात् । प्रत्युत—

“साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सु वा ।
कुर्यादग्नौ कियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम्” ॥

इति हेमाद्रियुदाहृतस्मृतिवचनेन निविध्यते । साग्नित्वाचा-
नानिकस्य विहिते पाण्यादौ न भवति । परिशेषात्वेताग्नावेद-

कर्त्तव्यः । तत्रापि दक्षिणाग्नावेव । पितृकर्माधिकरणत्वेन तस्य दृष्टत्वात् । “अयं पितृणामग्निः” इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च । स च दर्शन्यदिने न लभ्यते । यदि हि श्राद्धीयहोमोऽपि स्वार्थतया तस्य विहरणमाहरणं वा प्रयुज्ञीत ततस्तत्रापि स लभ्येत स च तदा तत्प्रयुज्ञीत, यदि कापि तत्प्रयुक्तिं विना तं न लभेत । शकोति तु दर्शने तां विनापि दर्शयागार्थविहरणादेव तं लब्धुम् । अत एव विज्ञानयोगिनाप्युक्तम्—“पिरडपितृयज्ञानन्तरभाविनि दशंश्राद्धे विहृतदक्षिणाग्नेः संनिधानात्” इति । तस्मादेतस्माद्देतोराहिताग्निना सर्वाधानिना दर्शने एव कृष्णपक्षश्राद्धं कार्यं नान्यदिन इति ।

तदिदमयुक्तम् । ॥ साक्षाद्वचनं विना श्राद्धीयहोमस्य श्रौतेऽग्नौ कर्त्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । न तावदग्नीनां प्रयोजनाकाङ्क्षया स्मात्तें कर्मणि विनियोगः । असंयुक्तोपन्नानामपि तेषां वचनिकैर्होमादिभिरेव प्रयोजनाकाङ्क्षाशान्तेः । वचनमपि “हुत्वाम्नौ पितृयज्ञवत्” इत्यादि यद्यपि सामान्यविषयं तथापि न श्रौताग्निपरम् । विषये लौकिकं स्यादिति न्यायात् । किमुत “गृह्णाणि वक्ष्यामः” इति प्रतिक्षानाद् “गृह्णाणं कर्म स्मात्” विवाहाम्नौ इत्युक्तत्वाच्च । स्मृतिगतमप्यौपासनाग्निपरमेव तदा तत् । न च “पितृयज्ञवत्” इत्यति देशादक्षिणाग्निप्राप्तिरिति । शम्भुशङ्खधराद्युक्तं युक्तम् । अग्नेरुपदेशसिद्धत्वेनार्तिदेशस्य तद्विवर्धमविषयत्वात् । अन्यथानावित्यस्य वैयर्थ्यपातात् । अत एव च न तस्य दक्षिणाग्निपरत्वमपि । तदुपादाने हि कदाचिदतिदेशादक्षिणाग्निरेव प्राप्नुयादिति तन्निवृत्यर्थमौपासनाग्निपरमेव तत् । एकस्यैवाग्निशब्दस्य गृह्णाग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वाधानिनं च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं चान्यथायम् । तेनश्च गृह्णेषु स्मृतिषु चाग्निपदेन गृह्णाग्नेरेव ग्रहणात्तदमावे । सर्वथा निरन्वरिव—“अग्न्यभावे तु विग्रस्य पाणावेवोपादयेत्” इति मनुवचनात्पाणावेव श्राद्धीयो होमो युक्तः । अन-

ग्न्यादिपदैरपि गृह्णाग्निरहित पदोन्यते । अत एव होमस्याधिकरणाकाङ्क्षया दक्षिणाग्निप्राप्तिरित्यपि न युक्तम् । सत्यामव्याकाङ्क्षायां वचनिकेन पाणिनैव तन्निवृत्तेः । वस्तुतस्तु न होमस्याधिकरणाकाङ्क्षा । देवतोदेशत्यागपूर्वकप्रक्षेपमात्ररूपत्वात् । अत एव “यदा हवनीये जुहोति” इत्यपूर्वविधिरेव न नियमविधिरित्युक्तं “न देवताग्निशब्दकियम्” इत्यप्राधिकरणे ।^(१) सनिधानमात्रं त्वकिक्षिकरमाहवनीयाद्यतिप्रसक्तं च ।

अथैतदपरिष्ठोषादेव मिताक्षरायामुदाहृतम्—

“आहिताग्निस्तु जुहुयाद् दक्षिणाग्नौ समाहितः ।
अनाहिताग्निस्त्वौपसदे अम्यभावे द्विजेऽप्नु वा” ॥

(१)—देवताग्निमन्त्रकियाणां प्रतिनिध्यभाव इति सिद्धान्तः । यथोक्तं जैमिनीकन्यायमालायाम्—

“देवताग्निमन्त्रोक्तादावस्ति प्रतिनिधिर्वा ।
पुरेवास्तीह यन्मुख्ये कार्यं तन्नेति नास्त्यसौ” ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” “सौर्यं चरूम्” । इत्यादातुका अग्निसूर्यादयो देवाः, आहवनादयोऽग्नयः, “बहिर्देवसदनं दामि” इत्यादयो मन्त्राः, ग्रोक्षणादयः क्रियाः, एतेषां देवादीनामपचारे द्रव्यवत्प्रतिनिधिरस्ति इति चेत् । मैवम्—कार्यसिद्धयमावात् । पुरोडाशनिष्पादनं कार्यं ब्रीहापचारेऽपि नीवारेण सिद्धयति । देवादिकार्यं तु नान्येन सिद्धयति । न ह्याग्नेययागो विष्णुना निष्पदाते । नाप्याहवनीबकार्यो होमोऽसंस्कृतेन वहिना सिद्धयति । नापि “बहिर्देवसदनं दामि” इत्येतन्मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिद्धयति । नापि ग्रोक्षणकार्यमद्वष्टमविहितेनान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेणापि सिद्धयति । तस्मात्—नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः ।

इति वचनमेव सर्वाधानिनः श्राद्धीयहोमे दक्षिणाग्निप्रापान्
कत्वेनाभिमतम् । तर्हि श्रौतेष्यादिभिरिचाप्रयोजकलक्षणाभावाच्छ्रा-
द्धीयहोमेनापि तस्य विहरणादिप्रयुक्तिसंभवाद्वार्षान्यदिनेऽपि दक्षि-
णग्निः सुलभं पत्रं । अत एवोक्तं वायुपुराणे—

“आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रथत्ततः ।
अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये” ॥ इति ।

अग्न्यर्थं “स्मार्तं कर्म विवाहाग्नौ” इति स्मार्तकर्माधिकृतौपासना-
न्यर्थं तत्कार्यमिति यावदिति । न पैतृयज्ञिये, इत्यस्य “न दर्शेन”
इत्यब्राह्मणे हेतुत्वेन व्याख्यानं यत्किञ्चिद्देव । वाचनिकं एव त्वयमथो
“न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेद्विजान्मनः” इति द्वयोरप्याहिताग्न्योः ।
“न वैतृयज्ञिये” इति तु वायुपुराणोक्तलौकिकनिषेधार्थं पृथगेव
वाक्म् । निषिद्ध्यते च ऋष्यन्तरोक्तमृष्यन्तरेण “यदुच्यते द्विजाती-
नाम्” इतिवत् ।

न च वायुपुराणगतं लौकिकपदं गृह्णाग्निपरम् । अग्न्यर्थमित्य
ग्रपदं च स्ववाक्यप्रकृतदक्षिणाग्निपरम् । तेनाग्नौ करणहोमे दक्षिणा-
ग्निरेव मुख्यस्तदभावे गृह्णाग्निरनेन विश्रीयत इति वाच्यम् । स्ववा-
क्यप्रकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषशब्देनैव वा दृष्टत्वात्सामान्य-
वाचनाग्निशब्देन दक्षिणाग्निपरामर्शानुपपत्तेः । अविधिकृतविशेष-
परत्वं तु सामान्यशब्दस्य “ब्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादिषु बहुशो दृष्टम् ।

किंच गृह्णस्तुत्युक्तकर्मसु न्यायाद्राक्षाद्वौत्सर्गतो गृह्णाग्निरेव
मुख्यस्तदसंभवेऽपवादत्वेन वा पाठ्यादिवहक्षिणाग्निविदीयत इत्ये-
वोचितम् । अत एव मिताक्षरायां “कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ” इत्यस्या-
पवाददर्शनादित्युक्त्वा “आहिताग्निस्तु” इत्यादिवाक्यं लिखितम् ।
सर्वाधानिविषयत्वं च तस्योक्तमित्यलं प्रसङ्गागतेन ।

महाकालमावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

“भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।
अस्यां श्राद्धं कुर्त ऐन स गयाधाद्वृद्धवेत्” ॥
इति मत्स्यपुराणात् ।

कृष्णपदे त्रयोदशीश्राद्धविवेचनम् ।

अथात्रैव त्रयोदश्यां श्राद्धे किञ्चिद्विचार्यते । तत्र यद्यपि
“मध्यायुक्ताथ तत्रापि शस्ता राजंखयोदशी” इति पूर्वोदाहृताद्विष्णु-
धर्मोस्तरवचनात् ।

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।
त्रयोदशी गजच्छाया गयात्रुत्ये तु पैतृको” ॥

इति ब्रह्मारडपुराणाङ्कापरपक्षनिमित्तमेव येन केनापि सकृतपक्ष-
मिन्नेन पक्षेण त्रयोदश्यां क्रियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति
प्रतीयते । तथापि भिन्नमेवेदं तस्मात् ।

“यत्किञ्चिन्मधुना मिथूं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मधासु च ॥
यद्वाति गयास्यक्ष सर्वमानन्यमश्वते ।
तथा वर्षात्रयोदश्यां मधासु च विशेषतः ॥
प्रौष्टपद्यामतीतायां मध्यायुक्तं त्रयोदशीम् ।
प्राप्य श्राद्धं प्रकर्तव्यं मधुना पायसेन वा ॥
श्राद्धकालमावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।
पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नृपोत्तम ॥
प्रौष्टपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।
अष्टकान्वषट्कास्तिस्त्रस्तथैव च नृपोत्तम ॥
पतानि श्राद्धकालानि नित्यान्याहुंप्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्माणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥

अमावास्या तिसोऽष्टकास्तिसोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपूर्ध्वं कृष्ण-
त्रयोदशीत्यादिषु मनुयाश्ववलक्ष्मविष्णुधर्मोत्तरविष्णुस्मृत्यादिगतस्पष्ट-
विधिवचनेष्वनेकस्मृतिपुराणगतपितृगाथाहृषार्थवादोन्नेयविधिवचनेषु
आपत्पक्षनिमित्तस्य आद्दस्य प्रत्यभिक्षानात् । यद्यपि वायं
त्रयोदशीविशेषः कृष्णपक्षविनाभूतस्तथापि न तच्छाङ्कविनाभूतः
सकृत्पक्षे तत्र तदभावात् । येन तदुपस्थापयेत् । कृष्णपक्षविशेषस्तु
कृष्णपक्षसामान्यनिमित्तश्चाद्वचिनाभूतस्तदुपस्थापयन्त्यवेति ततो
महालयापरपक्षश्चाद्वस्याभेदो युक्तः ।

शुर्वोक्तवचनैश्च नित्यत्वावगमात्पकरणान्तराच्च कृष्णपक्षसामा-
न्यविहितात् काम्यश्चाद्वादपि भिक्षम् । वै क्षत्राञ्जिहोत्रदर्शपूर्ण-
मासादिवत्काम्यनिमित्तसंयोगभेदात्प्रयोगमात्रभेदो न कर्मस्वरूपभेद
इति संभवति । एकोपत्तिविधिसंनिध्यावेन कर्मस्वरूपभेदापवाद-
कस्य संनिधौ त्वविभागादिति न्यायस्य तद्वदत्राभावात् । तेनात्र
कर्मभेद एव । युगादिश्चाद्वात् त्रयोदशीत्राद्वद्व न भिद्यते । त्रयोदशी-
विशेषस्य युगादित्वाविनाभावात् । तस्य च पुनर्विधिर्मन्वादिस्मृत्या-
दिषु तावद्युगादिसामान्यश्चाद्विधेरभावाद्युक्त एव । यदि कवित्तद्वि-
धायाप्येतस्य विधिः स्यात् । सोऽयनविषुवमहालयादिवदावश्यक-
त्वार्थः कलातिशयार्थश्च भविष्यति ।

अत एवोक्तं ब्रह्मपुराणे—

“यो नाम वर्द्धयेद् देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।
आद्दं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुप्तंचितैः ॥
त्रयोदश्यां विशेषेण वर्षासु च मध्यासु च ।
नास्मात्परतरः कालः आद्व्यवन्यस्तु विद्यते ॥
यदत्र साक्षात्पितरो गुह्यस्यमृतमक्षयम्” इति ।

अत्र च यद्यपि बहुषु वचनेषु मध्यायुक्तैव त्रयोदशी श्चाद्व-
कालत्वेन श्रयते तथापि केवलापि प्रौष्ठपदपरितनी सा तथा

प्रवत्येव । “प्रौष्ठपदामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी”, “प्रौष्ठपूर्ध्वं
एषत्रयोदशी” इत्यादिवचनेभ्यः ।

“अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रावृद्धालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
मधुमृतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” ॥ इति ।
“अपि नः स कुले जायादो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” ॥

इति च विष्णुमन्वादिस्मृतिगतासु गिरुगाथासु च त्रयोदशी-
प्रशंसनात् । “कार्त्तिकं सकलं यःपि” इति च पृथगेव प्रशंसोन्नेयः
कलकार्त्तिकव्यापिनो मधुमृतपायसद्रवयकस्य श्राद्धस्य विधिः ।
प्राक्छाये कुञ्जरस्य” इति च तथैवापराह्निकहस्तिच्छायारूपदेशाङ्ग-
स्य । अत एव महाभारते—

“अपि नः स कुले जायादो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
मधासु सर्पिणा युक्तं पायसं दक्षणायने ॥
आजेन सर्वलोहेन मधासु च यतवतः ।
हस्तिच्छायासु च तथा कर्णव्यजनवीजितम्” ॥

वर्षास्त्विति च व्यतुतम्बवत्सराभिप्रायेण मासचतुष्यात्मकं
तुमिप्रेत्य । तथा च महाभारते—

“चतुरो वर्षिकान्मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राश्याप्राप्ति कीर्तिमायुर्यशो वलम्” इति ।

यतीनधिकृत्य वशिष्ठेनाप्युक्तम्—“न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र
वर्षाकालात्, थावणादयश्चारो मासा वर्षाकालः” इति ।

पृथग्मधाग्रहणं भारतवचने महालयपक्षगयाताः केवलमधाया
अपि ब्रयोदशीवच्छाद्धकालत्वार्थम् । तथा च वशिष्ठेनार्पय केवलमधासु
श्राद्धसुकं प्रशंसासुखेन—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
उपासते सुतं जातं पिप्पलं शकुना इव ॥
मधुमांसेत्वा शाकैष्व पथसा पायसेन च ।
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मधासु च” इति ।
उभययोगे तु फलातिशयार्थत्वलक्षणं प्राशस्त्यम् ।

“योरां माधात्रयोदश्योः कुञ्जच्छायसंज्ञितः (१) ।
भवन्मधायां सिंहे च शाशिन्यकं करे स्थिते” ।

इति ब्रह्मपुराणोक्तकुञ्जच्छाययोगे प्राशस्त्यातिशयवत् ।
प्राशस्त्यार्थमेव च भारतवचने पूर्वं मधाग्रहण वाक्यान्तरेषु च मधा-
युक्तादिग्रहणम् । स्पष्टं चेत्यांगीश्वरवचने—“तथा वर्षात्रयोदश्यां
मधासु च विशेषतः” इति । एवं सति ब्रयोदशीसमभिव्याहृतेषु
वचनेषु “यो मधासु च” इति चकारः स यद्यपि तिथ्या सहेतरेतरया-
गार्थस्तथापि प्राशस्त्यार्थं एव मधायुक्तादिवचनवत् ।

वस्तुतस्तु सपरस्परनिरपेक्षैककियान्वयलक्षणम्मुच्यार्थं एव ।
“ग्राक्ष्याये कुञ्जरस्य च” इतिवत् । केवलमधाया अपि श्राद्धकाल-
त्वोक्ते । वर्षास्तु ब्रयोदश्या विशेषणमेव । “ग्रावृद्धकालेऽसिते पक्षे
ब्रयोदश्याम्” “वर्षात्रयोदश्याम्” इत्यादिवचनात् ।

यत्तु शूलपाणिना “वर्षावन्मधापि ब्रयोदशी विशेषणमेव । मधा-
युक्तवाक्यैकवाक्यत्वात् । तथा च मधायुक्तैव ब्रयोदशी श्राद्धकालो न

(१)—गजच्छायसंक्षेपे योगस्तुर्धा भवति । ते च भेदा अस्माभिः
१३१ पृष्ठटिप्पण्यां विवृतास्तत्रैव विलोकनीयाः ।

तु केवला ब्रयोदशी मधा वा । यत्तु काचित्कं केवलतच्छ्रवणं
तदितरोपलक्षणम् । पूर्वोक्तादेव हेतोः । मन्वायुक्तपितृगः आरुपार्थवादेषु
तु सुतराम् । अर्थवादानां विधिशेषत्वेन तदनुरोधेन नेतव्यत्वात् ।
विधौ च “वर्गसु च मधासु च” इति मधायोगस्य श्रवणात् । केषु-
चित्वर्थवादेष्वपि मधायोगोऽपि श्रूयते एव । तत्र च विधिः कल्प्य-
मानो विशिष्टतिथिगोचर एव कल्पयितुं न्यायो न तु ब्रयोदशीमात्र-
श्राद्धगोचर एक, फलातिशयार्थमधायोगगोचरश्चान्यः । गौरवप्रस-
ङ्गात् । गजच्छायाकुञ्जरप्राक्ष्याययोगौ तु ब्रयोदशीश्राद्ध एव फला-
तिशयार्थवलयम्मुच्युक्तवात्” इत्युक्तम् ।

तदयुक्तम् । न हि सृष्टिवचनानां भंवादात्प्रामाण्यं येन चालयत्व-
बहुवक्तो विशेषः स्यात् । तेन यद्येकविधिकल्पनालाघवमात्रेण
स्वारसिकनैरपेश्यवादेनाप्यनाकाङ्क्षितंतरोपलक्षणं स्वीक्रियते तर्हि
सर्वोपसंहारेण तादृशैकविधिकल्पनाद्वज्ञायाख्ययोगयुक्तायामेव
प्रयोदश्यां कुञ्जरप्राक्ष्याय एव च श्राद्धं स्यान्नान्यत्र ।

अथ—

“रूपतो हि निराकाङ्क्षाभिन्नत्वेनाघवादिताः ।
अन्योन्यानादरेणैव प्रर्थयन्ते प्रयोजनम्” ॥

इति न्यायेन तत्तद्विवचनानुरूपनानाश्रुतिकल्पनमपि प्रामाण्य-
कमेव । ततो मदुकमेव कल्पतर्वादिसंमतं युक्तम् ।

अत एव केवलमधात्रयोदशीप्रशंसारुपार्थवादेभ्यः प्रत्यक्षतो
वा केवलतत्तद्वाचरविध्योः क्लृपत्वादुभयप्रशंसार्थवादेभ्यः फलाति-
शयार्थनक्षत्रविशिष्टतिथिगोचरस्यैव विधेः कल्पनान्न विधिद्वयकल्पना-
गौरवमपि ।

एवं च सामान्यकृष्णपक्षवयोदश्यां शातिश्रूयैप्रयवहुप्रजादि-
फलकं काम्यमेव श्राद्धम् । महालयापरपक्षवयोदश्यां तु पक्षश्राद्धा-

त्यावश्यकमक्षयतुम्यादिपितृगतप्रजापुष्ट्यादि कर्तृगतमहाफलं जनकं च श्राद्धमिति स्थिते ये तावत् कृष्णत्रयोदशीसामान्यश्राद्धविषयाः सगृष्टा निषेधाः—

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
पञ्चत्वं तस्य जानीयाऽज्ञेष्टपुत्रस्य निर्शितम् ॥
गृहो त्रयोदशीश्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।
उपवासं च संकान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययाः ॥
त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ।
नेष्यते सोपवासश्च कैश्चिदप्ययनद्वये” ॥

इत्यादयो ज्योतिर्वृहस्पतिवामनपुराणशब्दत्रिशन्मतादिगताः । ये च तादृशा एव “युवमारिणस्तु भवन्ति” “युवानस्तत्र भ्रियन्ते” इत्यापस्तम्बकात्यायान्युक्तनिन्दाक्षया निषेधास्ते पुत्रवद्गृहिणोऽन्य-बहुपुत्रलाभार्थतच्छ्राद्धनिषेधपराः । तेष्वेव तस्याधकारिणः श्रवणात् । युवानः समनन्तरजनिष्यमाणपेक्षया पूर्वोत्पन्ना इति यावत् । तेऽप्यिन्द्रियन्ते इति दोषशब्दाच्च । ज्येष्ठपुत्रस्येति ज्येष्ठशब्दोऽपि तत्पर एव । भवतु वा “ऋक्षे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्” इतिवत्सर्वज्येष्ठपरस्तथापि तद्वत् एव निषेधः । तेन सर्वेषां संतानरहितस्य तद्वतोऽपि वा तदरिक्मोक्षादिफलार्थिनो न त्रयोदशीश्राद्धनिषेधः ।

अतएव स्कान्दे नागरखण्डे—

“यो वाऽङ्गुति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।
असन्तानश्च यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ॥
संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत्” इति ।

एतन्सामान्यतोदृष्टमूलिकैव चैकमात्रं पुत्रवतां बहुपुत्रकामनया पुत्रार्थनिषिद्धिहितहरिवंशश्रवणा दिक्कर्मानाचरणप्रसदिः शिष्टानाम् । आनन्दभर्तृयज्ञसम्बवादरूपनागरखण्डेतिहासार्थवादत् महालयापरपक्ष-व्रयोदशयां केवलायां मध्यादियुक्तायां वा यद्यन्यावश्यकं महाफलं च श्राद्धं विहितं तस्य निषेध उन्नीयते । तत्राहि यद्यपि—

“त्रयोदश्यां कृते श्राद्धं कस्माद्विंश क्षयो भवेत् ।
स हि श्राद्धं त्रयोदश्यां कुरुते पायसेन च” ॥

इत्युपक्षे त्रयोदशीमात्रं प्रतीयते तथापि—

“ऋक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।
त्रयोदश्यां तु सा छाया विवेया कुञ्जराहया ॥
श्रद्धेष्वतिप्रशस्ता सा पितृणां तृप्तिकारणी ।
अतो मध्यात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ॥
करोमि अङ्ग्रया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ।
तस्य तद्रचनं श्रुत्वा ये चाऽयेऽपि जना भुवि ॥
नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चकुर्मुदान्विताः ।
अद्यप्रभृति यः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ॥
कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसंक्षयः” ।

इति मध्ये मध्ये महालयव्योदशीप्रामर्शादुपकमस्याप्यविरोधेन तत्परत्वात्तच्छ्राद्धं दैयैव तत्र निषेधः । तत्र स्पैष्टेविधिभिर्बहुकलार्थ-तथा विहितस्यात्यन्तं निषेधसंभवात् कल्पत्वाभावाच्च । षोडशिग्रहणाद्यहणवद्विधिप्रतिषेधयोर्विकल्पासंभवान्विषेधस्य कस्मिन्विद्विषय-भेदेऽवश्यं वक्त्रे पिण्डशानोपेतत्वरूपविस्तरसाहित्यरूपस्तवदेक-स्तद्विषयो नागरखण्डे एवोक्तः ।

“अतः श्राद्धं विना देयं तद्विने मधुपायसम् ।
खड्मांसं कालशाकं मांसं वाघीणससा च” ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं क्षीरोदमनुतमम् ।
तस्मिन्नहनि विप्रेभ्यः पितृणां तुष्ण्ये नृश्च ॥
तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ॥ इति ॥

अत्र आद्धशब्दः पिण्डदानपरस्तस्यापि पितृदेवत्यत्वे आद्धशब्द-
वाच्यत्वात् । अप्ये ब्रह्मणभोजनस्योक्त्वेन तज्जिवेधासंभवात् ।
पितृतुष्टेस्तदुहेशं विनाऽसंभवेन तत्र पितृ शमवश्यमुद्देशनीयत्वात् ।
तत्सद्गत्वे च तदञ्जनां निमन्त्रणार्दीनां ब्राह्मणोपचाराणामवश्यं
गमत्वेऽपि पिण्डदानस्य तदञ्जनां चाभावेन तप्रयुक्तेन च वाचनि-
केनार्थदानाप्नो करण्याद्यभावेन विस्तरपर्युद्दासोपयत्तेः । ‘श्रद्धप्रभृति
यः श्राद्धम्’ इति पूर्वतोऽपि आद्धशब्दः पिण्डदानपर एव ।
निन्दायाः “अतः श्राद्धं विना” इतिपूर्युदासशेषत्वात् । युक्तश्च
तच्छाद्धे पिण्डदाननिषेधस्तस्य युगादिप्रयुक्तत्वात् । तत्र च—

“श्रद्धनकृतये श्राद्धं विषुवद्दिवितये तथा ।
युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वयणाद्वते” ॥
इत्यगस्त्येन पिण्डदाननिषेधात् ।

न चैवं सामान्यनिषेधेनैव सिद्धेविशेषनिषेधो व्यथः प्राप्य-
भावादसङ्गतश्चेति वाच्यम् ।

पूर्वोक्तनानावचनैरेतत्रयोदशीशाद्धस्यात्यावश्यकाक्षयपितृसि-
हेतुत्वयोरत्वगमात्पिण्डदानस्य च तीर्थश्राद्धादिषु ब्राह्मणभोजना-
संभवे केवलपिण्डदानविधानेन ब्राह्मणभोजनापेश्यातिशयेन पितृसि-
हेतुत्वावगमादृष्टकान्वष्टुकपिदिकमभिव्याहारात् सत्यपि युगादि-
आद्धत्वे सामान्यनिषेधवाधेनात्र पिण्डदानं भवत्येवेति शङ्कानिवृत्य-
र्थत्वात् ।

अत पत्र कर्त्त्वोपाध्यायेन—‘अपि नः स कुले भूयात्’ इत्यादि-
मंधान्योदशीशाद्धविषया पितृप्रार्थनम् पिण्डदानविषयैवोक्तम् । वेषु

प्रथेऽवेतात्रयोदशीशाद्धनिषेधस्तत्र युगादिसामान्यश्राद्धतत्रत्यपिण्ड-
दाननिषेधयोरनुकृत्वात् ।

अन्योऽप्येकवर्गोद्देश्यकरूपो निषेधविषयः कालर्णाजिनिनोक्तः ।

“श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुण्डमेत् ।
न तप्तास्तत्र पेयस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते” इति ।

तेऽप्रजामिति कन्तिपाठः । एकवर्गस्य पितृपितामहप्रपितामह-
मात्रवर्गस्य । किन्तु मातामहादिवर्गस्यापीति विधेविषयः । न तु
तत्त्वाकृतिहितेषु तत्तच्छाद्धेष्विति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां समीपे
धर्मानुपदेशादुदिष्टर्थमकस्य पार्वणाख्यस्य दर्शश्राद्धस्य धर्मा
आतिरेशात्प्राप्यन्ते ।

पार्वणे च यद्यपि “पितृभ्यो दद्यात्” इति लिङ्गसमवायगौणपितृ-
शब्दोपेतविधिविहितेन पितृपितामहप्रपितामहदेवत्याभ्यासत्रयसमुदा-
यात्मकेन प्रकरणलब्धधर्मेणैकेन श्राद्धसमुदायिना सहैकग्रयोग-
घचनातिदेशप्राप्तधर्मविशिष्टं मातामहादिदेवत्याभ्याससमुदायात्मकं
समुदायन्तरमपि श्राद्धं “मातामहानामप्येवम्” इत्यादिना विहितम् ।
तथापि तस्यातिदेशतो धर्मग्राहित्वेन भिक्षुकत्वात् हि भिक्षुको
मिक्षुकान्तराद्याचितुमहर्ति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायेन
तदीयधर्मातिदेशानौचित्यत्पित्रादिश्राद्धरूपस्यैव समुदायिनो धर्माणा-
मतिदेशः । एकसमुदायिविकारे च समुदायन्तरं नैवातिदिश्यते
कर्मणस्वप्रवृत्तित्वादिति न्यायात् । तेन यद्यपि श्राद्धान्तरेषु
मतामहादीनामतिदेशतो न प्राप्तिः सौर्यादिष्विद्वाग्नीषोमादीनाम् ।
तथापि—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रुवम् ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाभ्रकं व्रजेत् ॥

(१) कर्षसमन्वितं मुक्त्वा तथायां श्राद्धोऽशम् ।
प्रत्याबिद्कं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति क्षितिः” ॥

(२) कर्षुर्गतस्तस्मन्वितं श्राद्धमण्कान्वष्टकाश्राद्धम् । तद्विहाये-
त्वर्थः । मलिनमध्यमोत्तममेदैः पाडशश्राद्धानि त्रिविधानि । तत्रायस्य
मलिनयोऽशश्राद्धस्य स्वरूपं यथा गरुडपुराणे (सारोद्धारे)—

‘स्थाने द्वारेऽर्थमार्गे च चितायां शब्दहस्तके ।

अस्थिसंचयने षष्ठा दशपिण्डा दशाहिकाः ॥ (१२ अ० ५८ श्ल०)

मलिनं षाडशं चैतन्मया ते परिकीर्तितम्” ॥ इति ।

मध्यमाख्यस्य षाडशश्राद्धस्यापि स्वरूपं तत्रैवदं चरितम्—

“प्रथमं विष्णवे दद्याद् द्वितीयं श्रीशिंशाय च ।

यमाय परिकारं त्रृतीयं पिण्डमुख्यं ॥ ६० ॥

चतुर्थं सोमराजाय हव्यवाहाय पञ्चमम् ।

कथ्यवाहाय पष्ठं च दद्यात्कलाय सप्तमम् ॥ ६१ ॥

स्त्राय चाप्तमं दद्यात्त्रवमं पुरुषाय च ।

प्रेताय दशमं चंचकादशं विष्णवे नमः ॥ ६२ ॥

द्वादशं ब्रह्मणे दद्याद्विष्णवे च त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं शिवं च यमाय दशपञ्चकम् ॥ ६३ ॥

दद्यात्तपुरुषायैव पिण्डं षाडशकं खग ।

मध्यं षाडशकं प्राहुरेतत्तत्त्वविवदो जनाः” ॥ ६४ ॥ इति ।

एते सर्वेषु पिण्डा एकादशाहे विष्णुपूजापक्षे प्रदीयन्त इति
प्रत्येतत्त्वम् । अन्त्यस्योत्तमाख्यशाष्टश्राद्धस्य तु वर्णनमित्यं लिखितं
तत्रैव । तद्यथा—

“द्वादश प्रतिमासेषु पाक्षिकं च त्रिपाक्षिकम् ।

न्यूनशारामासिकं पिण्डं दद्यात्य्यूनद्वादशिकं तथा ॥ ६५ ॥

उत्तमं षोडशं चैतन्मया ते परिकीर्तितम्” ॥ इति ।

इदं षोडशश्राद्धत्रयं सपिण्डोकरणादवांग् भवति । द्वादशाह-
दिन एव सपिण्डोकरणपक्षे तु मध्यमोत्तमे पाडशश्राद्धे एकादशाह-
दिन एव तन्मेण परिसमाप्तेते ।

इत्यादिवचनैरेव यथाश्राद्धान्तरेषु मातामहादिश्राद्धस्यापि
प्राप्तिस्तथा त्रयोदशयामपि तत एव तस्यापि प्राप्तेः कथमेकवर्ग-
यजनस्य प्रसक्तिर्यस्यायं प्रतिवेधः ।

केचित्तु प्रत्याबिद्कायतिरिक्तेषु सर्वेषु त्रिपुरुषश्राद्धेषु दर्श-
भाद्धातिवेशादेव मातामहादिप्राप्तिं वदन्ति । तथाहि भवेत्पूर्वोक्तो
न्यायो यद्यभ्यासत्रवस्तुमुदायात्मकतिप्रादिश्राद्धादन्यत्तादृशं माता-
महादिश्राद्धं नाम कर्म स्यात्तत्तदा स्याद्यदि “अमावास्यायां पितृभ्यो
दद्यात्” इति पितृशब्दो जनकपुरुषवचनो बृहवचनान्वयार्थं च पिता-
महप्रपितामहावेव लक्ष्येत् । तदा हि मातामहादिश्राद्धस्य तत्राविहि-
तत्वादगत्या मातामहानामप्येवमिति विशिष्टविधिरेव कर्मभेदापादक
आपद्यते ।

न त्वेवमस्ति नायं पितृशब्दो जनकपुरुषपरो लक्षणापत्तेः ।
नापि वसुर्द्वादित्याग्निष्वात्तादिदिव्यपितृपरः “स्वधा पितृभ्यः”
इतिवत् । नामगोत्राद्यन्वयविधानात् । किन्तु सपिण्डोकरणान्त-
श्राद्धजन्यावस्थाविशेषवचनो मन्त्रगतपितृशब्दवत् । ते च सर्व एव
देवताभूताः पितृशब्देनैव चोहेष्टव्या इति ।

यद्यप्येतावन्मात्रालोचनया प्रसक्तं तथापि “पितरिदं तेऽर्थम्,
शुभ्यन्तां पितरः” इत्यादिमन्त्राप्तानामातामहानामाप्येवमित्याद्युक्तेभ्य-
पित्रादीनां त्रयाणां मातामहादीनां च त्रयाणां देवतात्वं पित्रादिशब्दै-
श्चोहेश इत्यवगम्यते । तेन “पितृभ्यो दद्यात्” इत्युपदेशेनैवावस्थाविशेष-
रूपसामान्यवचनेनापि पित्रादिमातामहादित्रिकत्रिकपरेण षण्णां
देवतानां विधानात्तावदभ्याससमुदायात्मकमिदमेव श्राद्धम् ।
मातामहानामप्येवमिति तु न धर्मातिवेशः । एककर्मणि ऐन्द्रानैन्द्र-
प्रदानवत्प्रकृतिविकृतिभावासंभवात् । किन्तु तद्वदेवसर्वाभ्यासेषु
समानविधानानामेव धर्माणां केषुच्चिदभ्यासेषूक्तस्य प्रयोगप्रकार-

स्वेतरेषु लाघवार्थं संक्षेपेणैव प्रदर्शनमेवम् । “इतरे अपि सवने” इत्यादिवत् । अत एव याज्ञवल्कीयादिषु द्विरेवमभिधानम् । धर्मातिदेशार्थत्वे एकेनैव सकलेत्थभावातिदेशसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । पितृनीति सामान्याभिधानेऽपि वृद्धो श्राद्धत्रयं द्रष्टव्यमिति “वृद्धो ना नदीमुखान् पितृन् यजेत्” इति योगीश्वरवचनगतमिताक्षरापर्यालोचनयापि पितृशब्दाऽवस्थाविशेषवचनं एव गम्यते । पितृमातृमातामहायनुस्यूतस्य तदतिरिक्तस्य सामान्यस्यासंभवादिति ।

तदेतदपेशलम् । “वृद्धो श्राद्धत्रयं स्मृतम्” “तन्वं वा वैश्वदेविकम्” इत्यादिवचनेभ्यः श्राद्धभेदप्रतीतेः । तस्य च पित्रादित्रययागवन्मातामहादित्रययागस्यापि तेनैव विभानेऽनुपपत्तेः । कर्मभेदस्य विभिन्नेदाधीनत्वात् । विभ्यैक्येऽपि संख्यान्यायेन न्यायसुधाकारमतेनैतादृशगुणभेदेनापि कर्मभेदाभ्युपगमे पित्रादित्रयेऽपि प्रत्येकं कर्मभेदापत्तिः । इषापत्तौ श्राद्धैक्यव्यवहारस्य राजसूयादिवत्समुदायनामत्वेनोपपत्तावपि सर्वत्राविवक्षितसाहित्यानां समुदायिनामेवेति कर्तव्यतान्वयातिप्रादित्रयेऽपि प्रयोगकाले वैश्वदेवादीनामारादुपकारिणां तन्त्रत्वापत्तेः स्मृतिशिष्टव्यवहारविरोधः । तुल्यत्वे हि सति किमिति वर्गदृश एव तन्त्रत्वम् । स्मृतिषु “तन्त्रेण करिष्ये” इत्यादिरूपेण शिष्टैश्च व्यवहिते नैकवर्गेऽपि । तेनैकवर्गे कर्मेक्यमेवाभ्यासभेदमात्रं वर्गदृशे तु कर्मभेद एवेति गम्यते । अत एव मिताक्षरायां दर्शश्राद्धप्रकरणे यदि द्वावेव ब्राह्मणौ लघौ तदा दैत्रे पात्रं प्रकल्प्य पितृवर्गे मातामहवर्गे चैकैकं नियुज्यादित्युक्त्वा तत्र प्रमाणत्वेन—

“यद्येकं भोजयेच्छाद्वे दैत्रं तत्र कर्थं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्भूत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥
देवतायातने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् ।
प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दयाद्वा ब्रह्मचारिणः” ॥

इति वचनमुदाहृतम् । एवं हि वदन श्राद्धत्वं वर्गदृशे प्रत्येकपर्यासमेकवर्गे च व्यासकमिति दर्शयति । किं च मातामहश्राद्धे शुन्धनमन्त्रस्य पिण्डपितृयज्ञप्रकृतिकत्वाद्गूहोपपत्तावपि श्राद्धव्यस्यैकविधिविधेयत्वेनैककर्मत्वेऽर्थमन्त्रादिषुहो न स्यात् । कर्मणि प्रकृतिविकृतिभावासंभवात् । तेनैषमादित्रयवहारोपपत्तये त्रयः पित्र्य इतिवत् जनकपुरुषवचनलिङ्गसमवायगौणपितृशब्दोपेतेन “पितृभ्यो दद्यात्” इत्येतेन पित्रादित्रिकदेवत्यश्राद्धमात्रविधिः, मातामहादिश्राद्धस्य त्वातिदेशिकधर्मविशिष्टस्य मातामहानामप्येवमिति पृथगेव विधिरित्येव वक्तव्यम् ।

आश्वलायनादिसूत्रेषु तु पित्रादित्रयमात्रदेवत्याधर्यदानस्य च भोज्यब्राह्मणान्वयित्वातिप्रादिभ्य एव त्रिभ्यो भोजनदानपिण्डपितृयज्ञकल्पेन तेभ्य एव पिण्डदानं च स्पष्टमुक्तम् । न तु मातामहादिभ्यः ।

वायुपुराणेऽपि पिण्डदानरूपप्रधानं पित्रादिभ्य एवोक्तम् । “मधुसर्पिस्तलयुतांखीन् पिण्डान्विर्वपेद् बुधः” इति ।

जातूकरण्येनापि “कृत्वावनेजनं दद्यात्तीन् पिण्डांस्तु यथाविधिः” ति । “दर्शवन्स्यात्त्रयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते” इति व्यासवचनादिप्यादिके दर्शश्राद्धप्रकारातिदेशकात्तत्र त्रिपुरुषोद्देश्यकमेकं श्राद्धं प्रतीयते । द्विरूक्षिस्तु याज्ञवल्कीयादिषु स्वस्वेतिकर्तव्यताविशिष्टब्राह्मणभोजनपिण्डदानरूपप्रधानद्वयस्य प्रत्येकं विध्यर्था । यद्यपि प्रथमोक्ते: पूर्वपितृवर्गेऽपि ब्राह्मणभोजनं नोपदिष्टं तथापि ब्राह्मणोपवेशानादेस्तद्वेजनाङ्गुत्त्वात्त्रिधिनैवोपकान्तविधिकश्य तस्य संभवति मातामहादिसम्बन्धित्वेन विधिः । श्राद्धं कुर्यादित्यनुपङ्गभ्याहारान्यतराभिधानं तु हेमाद्रेयत्रैकैव मातामहानामेवमित्युक्तिस्तदभिप्रायम् ।

अत एव पुलस्त्यवचनम्—

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेषां तु पितृबद्धाद्दं कुर्युर्द्दहितसूनवः” ॥ इति ।

कात्यायनसूत्रे तु पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृद्धप्रमातामहेभ्य इति तुल्यवन्मत्रामनानात्
त्रीस्त्रीनिपण्डान् दद्यादिति वीप्सायुक्तैषपट्टिपिण्डानविधेश्च तद्रश-
देव चाविशेषादुभयेषां पित्रादीनां मातामहादीनां चेत्येवं कर्कोपा-
ध्यायेन व्याख्यातात् “अपरपश्चे धार्दं कुर्वति” इत्युत्पत्तिविधेभ्य वर्ग-
द्वयस्याप्येक एव धार्दविधिरिति प्रतीयते ।

बृहस्पतिस्मृतावपि—

“सर्वस्मात्प्रकृताद्धान्तिपण्डान्मधुतिलान्वितान् ।
पितृमातामहादीनां दद्याद्यग्नविधानतः” ॥ इति ।

व्यासस्मृतावपि—“पितृमातामहाद्यैव द्विजः धार्देन तपये-
त्” इति । देवलस्मृतावपि—

“एकेनापि हि विग्रेण षट्पिण्डं धार्दमावरेत् ।
षड्द्वर्णन्दापयेत्तत्र षड्द्वयो दद्यात्तथाशनम् ॥
पिता भुज्ञके द्विजकरे मुखे भुज्ञके पितामहः ।
प्रपितामहश्च तालुस्यः करणे मातामहः स्मृतः ॥
प्रमातामहस्तु हृदये बृद्धो नामौ तु संस्थितः ।
एवमप्याचरेच्छाद्दं षड्देवत्यं महासुने ।
विमर्कं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते” इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि पिण्डान्वाहायंकं भाद्रं प्रकृत्य—

“ग्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वं विजानता ।
षट्कं तस्माद्विःशेषात्पिण्डान् दद्याक्षयोदकम् ॥
दद्यादुदकपात्रेषु सतिलं सव्यपाणिना” इति ।

अत्र च पश्चे मातामहानां चैवमित्युक्ते: प्रकारप्रदर्शीनार्थत्वेन-
पूर्ववद्दुपपत्तावप्यूहविषयाणां च मन्त्राणां केषांचित्कातीयसूत्रेऽ-
दशंनेऽपि वर्गद्वयशाद्दस्यैकोत्पत्तिविधिविषयन्ते एकवर्गे इव वर्ग-
द्वयेऽपि तुल्यरूपकर्मापत्तरेकवर्गेऽभेदव्यवहारस्य, वर्गद्वये च
भेदव्यवहारस्य, कथंचिदप्युपापादयितुमशक्यत्वात्तदुपत्तये पकेनापि-
विधिना वचनान्तरवशादेकवर्गेऽभ्याससमुदायात्मकं वर्गद्वये च
परस्परं भिन्नं विलक्षणमेव कर्मोत्पादात् इत्यवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

दृष्टं च न्यायवचनस्वरत्प्राप्तस्याप्यर्थस्यान्यथाकरणमनन्य-
गतिकप्रमाणान्तरवशाद्वेऽपि “सुवेण पार्वणौ ज्ञहोति” अप्सीलोमा-
भ्यामाज्यभागौ यजति, “श्राव्येन शेषं संस्थापयति” इत्यादिषु ।
किमुत संक्षेपलाघवादिप्रधानकपुरुषप्रणीतेषु स्मृतिसूत्रवचनेषु ।

तेन केषुविचित्तद्वयेषु पित्रादित्यवाग्भ्याससमुदायात्मकमेकं
धार्दं पृथगुत्यात्तपूर्वकं धर्मोपदेशयुक्तं विधाय पश्चाद्वाचनिकर्धर्माति-
देशयुक्तं तादृशमेव मातामहादिधार्दं पृथगेव विधीयते । सहप्रयो-
गता च तस्य पितृथादेन सह वैश्वदेविकतत्त्वप्रक्षाक्त्या तत्प्रयोग-
मध्यविधानेन च ज्ञाप्यते ।

केषुविचित्तसूत्रं कर्मद्वयं सहैवोत्पाद्य पश्चादुभयसम्बन्धेन
धर्मा उपदिश्यन्ते । तत्र सह प्रयोगत्वं स्पष्टमेव । तत्रापि पितृशाद-
प्रकारस्य सविस्तरं मातामहथाद्वप्रकारस्य च मातामहानां चैवमिति
संक्षेपेणाभिधानेन मातामहधार्दस्य पितृशाद्वान्यग्रामवस्त्रवा-
दणुरपीति न्यायेन विकृतिशाद्वेषु पितृशाद्वधर्माणमेवातिदेशः ।

केषुवित्वतिसंक्षेपप्रधानेषु पितृशाद्वमेव सप्रकारसुपदिश्य
प्रन्थातरोक्तमुण्डीव्य वा “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इत्यादि प्रकारेण
तत्सहप्रयोगस्य मातामहधार्दस्य तदुपजीवनेन विधानम् ।

केषुचित् तदपि न केवलं पितृशादस्यैव विधानमित्येवं सत्यपि प्रन्थनां प्रस्थानमेदे पूर्वोक्तस्य वर्गद्वयगतस्य भेदाभेदव्यवहारस्य सर्वप्रन्थानुष्ठातृसिद्धस्य संरक्षणार्थं कर्म पूर्वोक्तरीत्यैकस्पृमेवाङ्गीकर्त्तव्यम् । “बृद्धो नान्दीमुखान्पितृन्” इति तु पितृशब्दस्य मातृमातामहथात्योप्रभ्यन्तरादेव प्राप्तिमङ्गीकृत्य जनकादित्रिक्रात्रपरतया “आमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्” इतिवत्संभवद्वयाख्यानस्यापि यन्मिताक्षरायां सामान्यपरतया व्याख्यानं तत् “षड्भ्यः पितृभ्यः” इत्यादिषु तस्य तत्परतादर्शनाच्छाद्यत्रयस्यापि योगीश्वरवचनास्त्रदृष्टवप्रदर्शनार्थम् । तथा पितुर्वर्गत्रये प्रथेकं भिन्नमध्याससमुदायात्मकं कर्मत्रयमेवोपदिश्यते शास्त्रत्रयमिति ध्यवहारात् ।

तेन पितृमातामहथात्योपेऽवश्यंभाविति विकृतिशादेष्वेकस्य पितृशादस्यैव धर्माणामतिवेशस्योचितत्वान्मातामहानामतिदेशतस्त्राप्राप्तेयच्छाद्यान्तरेषु पार्वणातिवेशेन मातामहप्राप्तिमभिधाय “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इत्यादिवचनतस्तत्प्राप्त्यभिधानं हेमाद्रशादीनां पितृव्याणां च तत्पूर्वपरितोषादेवेति भाद्रान्तरेष्विव अयोदशीभाद्रेषपि वचनादेव मातामहानामपि प्राप्तेप्रसक्तस्यैकवर्गयजनस्य कथं तत्र प्रतिषेधः ।

अत्र हेमाद्रित्वं समादेषे । इतरथादेष्विव अयोदशीभाद्रेषपि “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इत्यनेनैवैकवर्गयजननिषेधसिद्धावधिं तत्र पुनस्तस्य निषेधो दोषविशेषार्थः । स च “न तृपास्तत्र ये यस्य” इति वाक्यशेषे दर्शितः । यद्वा श्राद्धे कुरुद्गोलकादिनिषेधवक्त्रमप्रसक्तस्य तस्यायमत्र प्रतिषेधः । यथा च तत्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणयामुत्पन्नो ब्राह्मण एव, यथा गोर्गवि घौरश्वाद्वायामप्यश्व इति न्यायामासमूलको भ्रमस्तथात्राप्यद्विषयस्याप्यक्षयत्यागन्यायस्य प्रधानैकदेशेऽपि प्रवृत्तिरिति भ्रममूलक इति ।

मथा तूर्यते—मिताक्षराद्वां गृह्यभाष्यादिषु च मातामहथादस्याख्यावश्यकत्वं तावदमावास्यादिष्टकम् । तत्र गृह्यभाष्याद्युक्तेर्मूलं—

“बङ्गलं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वं कृतो भवेत्” ॥

इति तत्रैव लिखतं वचनं लभ्यते । मिताक्षरोक्तिस्तु याशवलभ्यादिस्त्रृतिषु गाभिलकात्यायनादिस्त्रेषु च नित्यवच्छवणात्सर्वप्रामाणिकनिवधकाराद्वतेभ्यः “कर्वूसमन्वितम्” इत्यादिपरिशिष्टादिवचनेभ्यश्च प्रत्यक्षेभ्यो मातामहथादस्यापि पितृशादवदमावास्यादिवावश्यकत्वायगतेनिर्मूलेष्व प्रतिभाति । तत्र अयोदश्यामेकवर्गश्चाद्वनिषेधोऽयं “वृद्धयादिषु च पद्भ्यः पितृभ्यस्तदनु शाद्वदानमुपकमेत्” इत्यादिमातामहथाद्वपुनर्वचनमेव मूलम् । कचिद्दि निषेधात्पुनर्वचनाच्चान्यत्रानावश्यकत्वं स्फुटं गम्यत एव ।

अविशेषेति तु वचनं येन मातामहेन सह मातुः सपिण्डीकरणे करणे कृतं तदिष्यम् । पुत्रेण हि साधारणेषु श्राद्धकालेषु पितुरिव मातुरपि तृसिरवश्यं कर्त्तव्या । न च मातामहेन सह सापिण्डये तस्मै दावं विना मातुस्त्रिहेतुभागलाभः संभवति ।

“एकमूर्च्चित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।
एतनी पतिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी” ॥

इति वचनादाहत्य वचनं विना तस्मै पृथग्नशदानासंभवात् । पतिपित्रश्चभागित्वस्य च सपिण्डनव्यवस्थया व्यवस्थितत्वात् । पितामहादिभिः सापिण्डये तु पत्यंश्चभागित्वमेव ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।
न योजित्वः पृथग्दद्यादवसानदिनाद्वते ॥
स्वभन्त्रपिण्डमवाभ्यस्त्रिरासां यतः स्मृता”

इति च सामान्यवचनात् । लियास्ततिप्रा सह सपिरडीकरणे पतदपवादकपित्रंशभागित्वोक्तवित्पितामस्यादिभिः सह तस्मिन्नेतदपवादिकायास्तदेशभागित्वोक्तेभावात् ।

अपुत्रसंतानमातामहविषयं च । तादृशमातामहश्राद्धस्य दौहित्रे-णावश्यं कर्तव्यत्वात् । “पौत्रदोहित्रयोर्लोके विशेषो नैव विद्यते” इति वचनात् । तस्माद्यत्र केवलपितृवर्गनिवेदधरुपेण विधिरुपेण वा मातामहपुनर्वचनं तत्रैव मातामहश्राद्धं नित्यमन्यज्ञानित्यमिति तत्त्वित्यत्वार्थस्योदश्यामेकवर्गनिवेदः । “आद्धं नैवैकवर्गस्य” इत्येत्समानार्थं हेमाद्रयुदाहतं वचनान्तरमपि—

“बेच्छेन्त्रयोदशीधर्माद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।
एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वणं तु समाचरेत्” ॥ इति ।

एकस्यैव वर्गस्य । पार्वणं पर्वणि दर्शे क्रियमाणेनामावास्याआदेन सदृशं पद्देवत्यमित्यर्थः । तत्रैव मातामहानामप्येवमिति पित्रादिधाद्वसहयोगस्य मातामहश्राद्धस्योत्पत्तेः ।

केचित्तु वदन्ति “न तृपास्तत्र ये यस्य” इतीज्यमात्रातृप्रयुक्त-दोषश्वशार्द्गाण्यामिज्यानां पित्रादीनां मात्रादीनां मातामहादीनां पितृव्याणां भ्रातृणां मातुलानां श्वशुराणां गुरुणां दुहितृणां भयिनीनां भार्याणां पितृव्यसृणां मातृव्यसृणां सख्यादीनां मध्ये एकस्य कतिपयस्य वर्गस्य आद्धं त्रयोदश्यां न कुर्यादिति निवेद-व्याजेन सर्वेषां तत्र आद्धे “आद्धं नैवैकवर्गस्य” इत्यनेन विहित-तत्पार्णैकोहिष्टमध्ये केन प्रकारेण कर्तव्यमित्यपेक्षायाम्—

“सपिरडीकरणदृध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।
पितृव्यभ्रातृमृणामेकोहिष्टं सदैव हि ॥
सपिरडीकरणदृध्वं मेकोहिष्टं विधीयते ।
अपुत्राणां च सर्वेषामपलीनां तथैव च ॥

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।
पितृव्यगुरुवे श्राद्धमेकोहिष्टं न पार्वणम् ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित् लियो वा पुरुषास्तथा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोहिष्टं न पार्वणम्” ॥

इत्यादिभिर्जातूकर्यं प्रचेतश्चापस्तम्बादिवचनैः पितृमातृमातामहातिरिक्तानां सर्वेषां मृताहमहालयग्रान्तिविवैकोहिष्टप्राप्तौ “एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वणं तु विधीयते” इत्यनेन ‘न गिरा गिरेति-ब्रूयात्” इतिविनिषेधानुवादपुरःसरं पार्वणप्राप्तो विधीयते । तेन त्रयोदश्यामस्यां पितृव्यादीनामप्यपुत्राणां पित्रादिवत्त्रैपुरुषमेव आद्धं कर्तव्यम् ।

पुत्रवतां तु श्राद्धमेव तेषां न भवति । एवं तीर्थे महालये च । “पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम्” इतिवचनात् । ग्रायाणां तु स्वपित्राद्युद्देशेन गतस्य पुत्रवतामपि पितृव्यादीनां भवति “यज्ञाम्ना पायेत्पिण्डं तत्रयेद्व ब्रह्म शाश्वतम्” इति पुर्वचनस्यैवमर्थत्वादिति । अत्रैतावद्रक्तव्यं त्रयोदश्यां कैन प्रमाणेण पितृत्यादिश्राद्धप्राप्तिरिति । यदुक्तं “श्राद्धं न चैकवर्गस्य” इत्यनेनैव निवेदव्याजेनेति ।

तदयुक्तम्—श्रुतेनिन्दासमभिव्याहारात् निवेदस्यैवात्र वाक्यार्थत्वात् । न च वाच्यम्—“पञ्चपञ्चनका भक्ष्याः” इत्यादिविधिस्तु यथालक्षणयेतरनिवृत्तिर्वाक्यार्थस्थात्र विधिरकरणनिन्दापि करणस्तुत्यर्थैवेति । पितृमातामहवर्गयोर्मध्ये आवश्यकत्वादिना पितृवर्गमात्रास्यैव पार्वणैकोहिष्टदेवतानां मध्ये पितृव्यादिसाधारण्येनैकदेवतामात्रयजनप्रतिषेधेन च सामान्यवचनादिना तत्साहित्येनावगतस्य मातामहवर्गयजनस्यैव लक्षणितुं शक्यत्वात् । किन्तु मातामहादीनामपीति । एकवर्गस्य न कुर्यादिक्षितुं वर्गान्तरस्यापि कुर्यादिति प्रतीतेश्च

पितृव्यादिसाधारणेन कतिपयप्रतिषेधस्य तथैव प्रापणस्य चानुप-
पत्तिः । न हि पितृव्यादीनां वर्गरूपत्वम् । तद्विश्वामित्रोमादिवत्स-
मुच्चितदेवतात्वे स्यात् । पित्रादिवद्वा प्रत्येकदेवतात्वेऽप्यभ्यासमात्र-
भेदेन कर्मेक्ये । न च पितृव्यमातुलादिषु द्वयमप्येतदस्ति । यद्यपि
च गयामहालयादिषु श्राद्धे विहिते तस्य च भेदप्रमाणाभावाद-
भेदेतिदेशसामामान्यवचनाभ्यां पितृमातामहवर्गयोरेव देवतात्वे
प्राप्यमाणे—

“स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुज्ञके सदैव हि ।
क्षयाहं वर्जयित्वैकं खीणां नास्ति पृथग्विधिः ॥
केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं द्विजोत्तमाः ।
आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च ॥
सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च ।
पिण्डानेभ्यो गयायां तु दद्याद्वाद्रपदे द्विजः ॥
तीर्थेषु चैष सर्वेषु माधमासे मधासु च ।
एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥
दौहित्रपुत्रदात्रश्च ये कनिष्ठाः सहोदराः ।
निःसन्तानमृता ये च तेभ्योऽप्यन्नं प्रदीयते” ॥

इत्यादिचतुर्विंशतिमतभविष्यादिवचनैर्मात्रादिपितृव्यादीनामपि
देवतात्वेन विधानात् ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।
पितृव्यमातुलामेकोहिषुं सदैव हि” ॥

इति च जातूकर्यवचनेन तत्र व्यवस्थया पार्वणैकोहिष्टप्रकार-
विधानास्तत्प्रकारवदभ्यासप्रचयात्मकमेकेव श्राद्धमिति द्वितीय-
प्रकारेण वर्गरूपत्वं पितृव्यादीनामपि तत्र वक्तुं शक्यते तथा ब्रयोदशी-
श्राद्धेऽपि कथ्यचित्तेषां देवतात्वप्राप्तौ । तथापि “अपरपक्षे श्राद्धं

कुर्वीत” “पड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्” इत्याविवद्धेदाभे-
दव्यवहारोपपत्तये पूर्वोक्तं न्यायेन प्रतिवर्गमभ्याससमुदायात्मकानि
परस्परं च भिन्नानि त्रीणि पार्वणानि, प्रतिदेवतं भिन्नान्येकोहिष्टानि
च गयामहालयादिषु श्राद्धोत्पत्तिविधिना देवताविष्येकवाक्यतापन्नेन
विधीयन्त इत्येव युक्तमिति न कापि पितृव्यादीनां वर्गरूपत्वम् ।
तेन नैकस्य पित्रादिवर्गस्यैव कुर्यात्किन्तु मातामहादिवर्गस्या-
पीत्ययमेव “श्राद्धं न चैकवर्गस्य” इतिवचनस्याथो न तु पितृव्यादी-
नामपीति । “न तृप्ताः” इति निन्दापि मातामहश्राद्धाकरणस्यैव
तत्करणप्रशंसापरेति । तथा चानेन वचनेन न ताथत्वयोदश्यां
पितृव्यादिश्राद्धप्राप्तिः । चतुर्विंशतिमतादिवचनैस्वत्र तत्प्रसिरना-
श्राद्धस्यैव । महालयश्राद्धात्वयोदशीश्राद्धस्य भेदात् ।

एवं त्रयोदश्यां पितृव्यादीनां श्राद्धस्यैव प्राप्त्यभावे: “एकस्यैव
न कुर्यात्स पार्वणं तु समाचरेत्” इत्यस्य तप्रैकोहिष्टप्रकारनिषेधेन
पार्वणप्रकारविधायकत्वासंभवातित्प्रमातामहश्राद्धयोरपि कृतसपि-
राङ्गीकरणस्य पित्रादेर्मासिकाविद्विकातिरेकैकोहिष्टनिषेधात्तप्राप्त्य-
भावेन तदर्थकत्वायोगात्पूर्वकृतव्याख्यया “श्राद्धं न चैकवर्गस्य”
इत्येतत्समानार्थत्वमेव युक्तम् । पार्वणशब्दस्य च गौणत्वमनुवा-
दत्वाद्युक्तमेव ।

त च “न गिरा गिरेति ब्रूयादैर्यं कृत्वोद्देयम्” इतिवदश्रापि
निषेधभागोऽनुवादः, अर्यं तु विधिरेवेति वाच्यम् । “नेच्छेत्रयोदशी-
श्राद्धं पुत्रवान् यः सुतायुपे” इति त्रयोदशीश्राद्धनिषेधानुवादेन
तद्विषयसमर्पणार्थत्वादस्य समानार्थत्वं च विना तदनुपत्तेनिषेध-
भागस्यैवात्र विधित्वस्य वाच्यत्वात् । अत एव दाक्षिणात्यैरपि
सर्वैर्निवन्धुभिन्नयोदशीश्राद्धं पद्देवत्यमेवोच्यते न तु तीर्थमहालया-
दिवद्वद्वेवत्यम् । हेमाद्रिणापि त्रयोदशीश्राद्धप्रयोगप्रकारप्रदर्शना-
वसरे तथैवोक्तम् ।

तेन कृष्णत्रयोदशीमात्रे विद्यमानपुत्रेण गृहिणा “पष्टव्या वहवः पुत्रा” इति “त्रयोदश्यां बहुप्रजाः” इति च चचनवशाद्वृपत्रलाभेच्छ्रया श्राद्धं न कर्तव्यम्। भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां तु दर्शादौ पितृवर्गश्चाद्व-मात्रेणापि नित्यशास्त्रार्थसिद्धावपि न तावन्मात्रं कर्तव्यं किन्तु मातामहवर्गस्याव्यवश्यम्। तत्रापि पिरएडदानरूपं प्रधानं न कर्तव्यं किन्तु ब्राह्मणभोजनमात्रं मधुघृतप्लुतपायसादिना विशिष्टेनाश्रेन पुत्रवद्गृह्णिभिरिति सामान्यविशेषरूपविधिनिषेदवचनानां व्यवस्था सिद्धा।

कृष्णपक्षे चतुर्दशीश्राद्वविवेचनम् ।

अथ कृष्णचतुर्दश्यां किञ्चन्निरूप्यते। तत्र कृष्णपक्षसामान्य-निमित्तके श्राद्धे चतुर्दशीवर्जनस्य पूर्वमुक्तवाद्येन केनापि पक्षेण यस्यां कस्यांचिच्छतुर्दशीवर्जितायां तिथौ॥ तस्मिन् पित्रादीनां श्राद्धे कृतेऽपि चतुर्दश्यां शशादिहेतुकमरणनिमित्तकं तेषां पुनः श्राद्धं कर्तव्यमेव। तथा च मरीचिः—

“विषसर्पश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मण्यातिनाम् ।
चतुर्दश्यां किया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता”॥ इति ।

विषादिभिर्ब्राह्मणान्तैर्घातो येषां तेषांमित्यर्थः। न तु तान्ये ग्रन्तीति। विषेऽसंभवात्। “तेषां ये ब्राह्मणैर्हताः” इति ब्रह्मपुराणदर्शनाश्च। विषादिग्रहणं शशादीनामप्युपत्क्षणम्।

“अपमृत्युभवेद्येषां शशमृत्युरथापि वा ।
उपसर्गमृतानां च विषमृत्युपेयुषाम् ॥
वह्निं च विद्यथानां जलमृत्युपेयुषाम् ।
सर्वव्याघ्रहतानां च शृङ्गैरूद्धन्वनैरपि ॥
श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिष्ठ”॥

इति हेमाद्रियुदाहृतनागरस्वरूपवचनात्। अपमृत्युरकालमृत्यु-रग्नासज्जरसामेव मृत्युः। अत एव मार्कण्डेयपुराणम्—

“युवानः पितरो यस्य मृताः शशेण वा हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृस्मिमीप्सता”॥ इति ।

पितर इति न जनकाद्य एव किन्तववस्थाविशेषरूपपितृत्वापन्नाः सर्वेऽपि । “युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदाययेत्” इति वायुपुराणे सामान्याभिधानात्। तेन पुत्रमात्रादीनामपि तादृशानां भवति। उपसर्गो ग्रहभूताद्यावेशः। शृङ्गैः शृङ्गिभिः ।

“बृक्षारोपणलोहादैर्यिव्युज्ज्वालाविषादिभिः ।
नखिदंश्चिविपन्नम् ये तेषां शस्ता चतुर्दशी”॥

इति प्रचेतोवचने नखादिमतां ग्रहणात्। अत्रादिशब्देन विद्यु-द्विषादिसाहचर्यात्प्रमादमृत्युहेतवो विधिविना बुद्धिपूर्वमरणप्रवृत्त-मृत्युहेतवश्चाच्चेऽपि गृह्णन्ते। तेनाग्निजलादयोऽपि वचनान्तरोपाचास्तादृशा एव ग्राहाः। अत एव नागरेवादेऽप्युक्तम्—“दुर्मृत्युना मृता वे च संग्रामेषु हताश्च ये” इति ।

ततश्च भर्तुमरणनिमित्तं वहिप्रवेशेन मृतानां खीणामसाध्यव्याध्याद्यभिभूतानां चाग्निजलप्रवेशादिभिर्मृतानामिह श्राद्धं न भवति। प्रायोऽनशनाभ्यां तु विधितोऽपि मृतानां भवति ।

“प्रायोऽनशनशश्वाशिविषोद्भूमिनां तथा ।
चतुर्दश्यां भवेच्छाद्धं तृस्यर्थमिति निश्चयः”॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

युद्धमृतानां च। “युद्धहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता” इति विष्णुस्परणात्। “प्रीयन्ते पितरस्तस्य ये च शशहता रते” इति वृद्धमृत्युस्परणाच्च ।

एतत्र शशधातादिहेतुक्षमरणनिमित्तकं कृष्णचतुर्दशीश्च। द्वं पित्रादीनामप्येकोद्दिष्टरूपमेव भवति। न तु पार्वणरूपम्। तथा च गार्घ्यः—

“चतुर्दश्यां तु यज्ञाद्वां सपिण्डीकरणात्परम्।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शशधातिनः”॥ इति ।

सपिण्डीकरणात्परमित्यनेदं ज्ञाप्यते। येषामौर्ध्वंदेहिकमेव निविद्धं पतिताऽमत्यागिप्रभृतीनां वेषां चा सपिण्डीकरणमात्रं प्रतिविद्धं व्युत्कममृतादीनां तेषां यथायोगं नारायणबल्यादिपूर्वकं यावदौर्ध्वंदेहिकं सपिण्डीकरणं च न क्रियते तावच्छतुर्दशीश्चाद्वमपि न भवति सत्यप्येकोद्दिष्टरूपत्वं इति। अपरं च—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते।
तत्र ष्वपुरुषं कुर्याद्वर्जयित्वा मृताहिकम्”॥

इति शङ्खवचनात्प्राप्तस्य पार्वणस्यायमपवाद् इति।
अत एव वृद्धमनुः—

“एकोपिण्डीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम्”॥ इति ।

भविष्यत्पुराणोऽपि—

“समत्वमागतस्यापि पितृः शशहतस्य वै।
एकोद्दिष्टं सुतैः कर्यं चतुर्दश्यां महालये”॥ इति ।

समत्वं पूर्वेः सह प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वरूपं सपिण्डनेन प्राप्तस्य। महालय इति तत्रावश्यकत्वार्थं न तु तत्रैवेदम्। “शशेण तु तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते” इति याज्ञवल्क्यवचनेन पूर्वालिक्षितैश्च बहुभिर्वचनैः कृष्णपक्षमात्रे लघ्विगानात्।

अत एव च नागरखण्डे—

“कृष्माच्छ्रव्यहतानां च श्राद्धे प्रोक्ता चतुर्दशी ।
एकोद्दिष्टं कुतश्चात्र कारणं प्रभवीहि मे”॥

इत्यानत्तेन पृष्ठा भर्तृयक्षो ब्रह्महिरण्याक्षसम्बादद्वपेतिहासमुखेव—

“यश्च शशहतानां च तस्मिन्नहनि दीयते ।
एकोद्दिष्टं नरैः श्राद्धं तत्त्वे वक्ष्यामि कारणम् ॥
संख्ये शशहता ये च निर्विकल्पेभ्युचेतसा ।
युद्धमाना न ते मर्त्ये जापन्ते मनुजाः पुनः ॥
पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पलायनक्षयणाः ।
ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह गितामहः ॥
संमुखा अपि ये दैन्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
पश्चात्सापं च वा कुरुः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥
तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्वायंभुवोऽवीत् ।
कदाचिच्छित्तचलतं शराणामपि जायते ॥
तेषामपि दिने तत्र देयं प्रेतत्वशङ्क्या ।
श्रापमृत्युमृतानां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
प्रेतत्वं जायते यस्मात्तस्मात्तेषां हि तस्मिन्म् ।
श्राद्धार्हं पार्थिवधेष्ठ विशेषेण प्रकीर्तिम् ॥
एकोद्दिष्टं च कर्तव्यं यस्मात्तत्र दिने नरैः ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तत्त्वे वक्ष्यामि कारणम् ॥
यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचिच्छतिपता भवेत् ।
सप्तर्थं तस्य कर्तव्यं श्राद्धं तत्र दिमे नृप ॥
पितामहाद्यास्तप्राहि श्राद्धं नार्हन्ति कर्हिचित्” ।

इत्यनेन ग्रन्थेन संशयितं निश्चितं वा शशहतादीनां प्रेतत्वं चतुर्दशीश्चाद्वस्त्रूपे तदेकोद्दिष्टत्वे च कारणे यदभिहितवान्, तदपि सत्यपि

“यः कश्चिन्मानवः श्राद्धं स्वर्णपत्रम् यः प्रदास्यति ।
प्रेतपक्षे चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थितः” ॥ इति ।

तेनैकोहिष्टमेवात्र कर्त्तव्यं न तु पार्वणम् । “पितृपक्षे चतुर्दश्यां कल्यासंस्थे दिवाकरे” इति चोपक मोपसंहारयोविशेषसंस्पर्शे सामान्य-कृष्णचतुर्दशीपरमेव । अर्थवादमात्रं चैतत् । एतच्छाद्धस्य आहत्य सपिण्डीकरणोत्तरत्वाभिधानात्सपिण्डीकरणान्तैश्च श्राद्धे: प्रेतत्व-निवृत्तेः । तन्निवर्त्यप्रेतत्वविलक्षणैतिभिर्वर्त्यप्रेतत्वकल्पनेऽपि सकृचतुर्दशीश्राद्धात्तश्चिवृत्तौ पुनः पुनस्तकरणविरोधः । पितृरिति सुतैरिति च वो यस्य श्राद्धेऽधिकारी तस्य तस्योपलक्षणम् । पितृमात्रादित्रिकमये द्वयोः शस्त्रादिभिर्मरण एकोहिष्टद्वयं तन्नेण भवति । ब्रयाणामपि तथात्वे तत्त्रयम् । आहत्य पार्वणविध्यमावेन तत्रापि चतुर्दशीनिमित्तकस्यैकोहिष्टस्यैव प्राप्तेः । तन्नेण च बहूनामपि स्वकालेऽनुष्ठानसंभवान्न कालासंभवः ।

अपराक्षस्तु—ब्रिष्वपि शस्त्रादिहतेषु पार्वणयोग्येषु पार्वणमेव मन्यते । तस्यायमभिप्रायः । नैते एकोहिष्टविधयः पार्वणाधेनैको-हिष्टं विधयति । किन्तु पार्वणासंभवात्प्राप्तासमेव तदनुवदन्ति । पार्वणासंभवश्च शश्त्रहतादिभिन्नानां तत्र आद्धनिषेधात् । “अन्येषां तु विगहिता” इति “पितामहाद्यास्तत्राहि श्राद्धं नाहन्ति कर्हिचिद् त” इति च ।

तत्रेदं वक्तव्यम् । सपिण्डीकरणोत्तरभावित्वेनात्राप्यभ्यासत्रय-समुदायात्मके वैश्वदेविकादिग्रकारविशेषविशिष्टे पार्वणकृपे श्राद्धे प्राप्ते वचनात्प्रथनभूतकिञ्चिदभ्यासनिवृत्तावपि तदीयप्रकारविशेष-निवृत्तौ कारणाभावेनैकोहिष्टप्रकाराप्राप्तेः । “तस्योक्तः पार्वणे विचितः” इत्यत्र प्राच्यव्याख्यान इति । “एकस्मिन् द्वयोर्वैकोहिष्टविधिः, इति तु कस्यचिदपराक्षमतानुसारिणो निबन्धुर्वचः । तेनैकोहिष्ट-

विधामाभावे एकपुरुषं द्विपुरुषं वा पार्वणविधिनैव श्राद्धं स्थादिति विधय एवैत एकोहिष्टप्रकारस्येति ब्रिष्वपि शस्त्रादिहतेष्वेकोहिष्टा-स्येष तावस्त्युचितानि ।

यच्च शूलपाणिना—“कृष्णचतुर्दशीश्राद्धविधायिनां विष्टवादि-वचनानां पार्वण कालप्रकरणगतत्वादिदं श्राद्धं पार्वणविधिनैव कर्त्तव्यम् । तच्च ब्रयाणामपि शस्त्रादिहतत्वे त्रिपुरुषमेकस्य द्वयोर्वा-तथात्वे एकपुरुषं वा । न त्वेकोहिष्टविधिना । तद्वचनानि तु निर्मू-लान्येव पार्वणाशक्तविषयाणि वा” इत्युक्तम् ।

तत्र सर्वनिःन्धृलिखितानां निर्मूलत्वाभिधानं प्रायपाठमात्रेण च विशेषवचनवाधनं महत्साहस्रमित्युपेक्षणीयम् ।

यदप्यपरं तेनैवोक्तं “कृष्णचतुर्दशीमात्रे पित्रादीनामेव श्राद्धम् । पार्वणरूपत्वात् । महालयान्तगतायां तु तस्यां पिंड्यभ्रात्रादीना-मपि । ब्रह्मपुराणे ‘प्रायोनशने’ त्यादिना सामान्यचतुर्दशीश्राद्धमभिधाय “आश्विने तर्पणीयाश्च लुप्तपिण्डोदककियाः” इति पुनरभिधानस्य तत्प्राप्णार्थत्वात् । तस्यैकोहिष्टविधिना—

“अपुत्रा ये मृताः केचिद् लियो वा पुरुषस्तथा ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोहिष्टं न पार्वणम्” ॥

इत्यापस्तंम्बवचनात्” इति ।

तदपि पूर्वलिखितैः “प्रायोनशनम्” इत्यादि, “ये च शश्त्रहता रते” “युवानस्तु गृहे यस्य” इत्यादिभिर्शतुर्दशीमात्रे तादृशानां सर्वेषामेव देवतात्वोपदेशादिदेशानुरोधेन चोपदेशसंकोचस्यासु-कर्त्वादयुक्तम् ।

यत्तु “आश्विने” इत्यादिब्रह्मपुराणवचनं तन्महालयापर-पक्षश्राद्धेऽपुत्रपितृव्यादीनां देवतात्वप्रापकं सत्तदन्तर्गतचतुर्दशी-

आद्वेऽपि तत्प्रापकं न तु तत्रैव विशेषतः । न होतयतुर्दशीश्राद्धं
त्रयोदशीश्राद्धवदपरपक्षश्राद्धाद्भिन्नं किन्तु तस्यैवाभ्यासः । वचना-
च्छस्त्रहतादिमात्रदेवत्यः । “श्रास्त्रेण तु हता ये वा” इति तुशब्दात् ।
तेन कृष्णवतुर्दशीमात्रे शस्त्रादिहतयुवमृतादीनां पित्रादीनां मात्रा-
दीनां मातामहादीनामपुत्राणां पितव्यभ्रादीनां चैकाहिष्टविधिना-
श्राद्धं कर्तव्यमेव ।

इदानीं तु तदनाचरणम् । कृष्णपक्षसामान्यधाद्धस्यैवानाचर-
णात् । महालयचतुर्दश्यां त्वावश्यकमिति तत्रैव प्रचुरः समाचारः । ये
तु चतुर्दशीमात्रे महालयचतुर्दश्यामेव वा शस्त्रादिभिरपि मृतास्तेयां
मृताहनिमित्तं यच्छ्राद्धं तद्यथाकुलाचारं पार्वणमेकोहिष्टं वा भवति
न चैकोहिष्टं तदा पृथग् न भवति । पार्वणापेक्षयेकोहिष्टरूपमेव । कृष्ण-
चतुर्दशीनिमित्तत्वाभावात् । तन्निमित्तं चैकोहिष्टं तदा पृथग् न
भवति । पार्वणापेक्षयेकोहिष्टस्य न्यूनधर्मत्वेऽपि समानेषु धर्मेष्वगृह्य-
माणविशेषतया तन्त्रत्वोपपत्तेः ।

संकान्तिव्यतीपातादिनिमित्कं च चतुर्दश्यामपि पार्वणमेव
भवति । चतुर्दशीनिमित्कं च तदा पृथग् भवति । सपिण्डकापिण्ड-
कत्वप्रयुक्तविरुद्धधर्मकृत्वादिति दिक् ।

शख्यातादिनिमित्कं च चतुर्दश्यां यद्यपि त्रयाणामपि श्राद्धं
कृतं भवति तथाप्यपरपक्षनिमित्कं मात्रादित्यर्थं च दिनान्तरे
श्राद्धं कर्तव्यमेव । अपरपक्षनिमित्तस्य चतुर्दश्यां वर्जनात् । एवं
महालयेऽपि सहृदयस्तेषु चित्रव्यादित्यर्थं च । येषु तु पक्षेषु चतुर्दशी-
वर्जने नास्येवेत्युक्तम् । तेषु च महालयापरपक्षश्राद्धेन सह शख्या-
तादिनिमित्तं धार्द्धं मृताहन्यायेन तन्त्रमेव भवति न तु पृथक् ।
त चैव मृताहश्राद्धेऽप्येकोहिष्टविधिना क्रियमाणे पितुर्मृताहश्राद्धे
तत्सिद्धये पितामहादिप्राप्तिः ।

यन्तु हेमाद्रिणा केनचित्कारणेन महालयचतुर्दश्यां शख्याता-
दिनिमित्तेकोहिष्टश्चासंभवे तत्पक्षे पृथक्तन्निमित्तमपि श्राद्धं
कस्मिन्नाश्रहिने कार्ये तत्त्वे पार्वणविधिनेत्येतावत्पर्यन्तमुक्तम् । तत्र मूलं
मुख्यम् ।

इति निर्णीतः कृष्णपक्षः ।

सूर्यसंक्रमादियोगेषु नित्यश्राद्धम् ।

सूर्यसंक्रमो गोवलीवद्दन्यायेनायनविषुवद्भिन्नः । तेषां पृथगुपा-
दानात् । तथोपादानप्रयोजनं चावश्यकत्वस्य फलातिशयस्य वा
शापनं सप्रकारकं पूर्वमेवोक्तम् । अत एव विष्णुधर्मोत्तरे—

“श्राद्धे संक्रमणं भानौः प्रशस्तं पृथिवीपते ।
विषुवद्द्वितयं तत्र अयने द्वे विशेषतः” ॥ इति ।

व्यतीपातो विष्णमादिषु योगविशेषः ।

“श्रवणाश्विधनिष्ठद्वानागदैवतमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते” ॥

इति वृद्धमनूको वा । नागदैवतमाश्रेष्ठा । मस्तकं प्रथमः पादः ।
प्रत्येकं चेदं सम्बन्धयते । “सूर्यचन्द्रमसोः काञ्चित्साम्यं ज्योतिःशास्त्र-
गम्यं व्यतीपातः” इति कल्पतरः ।

गजच्छाया—

“यदेन्द्रुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
तिथिवैश्रवणीया च गजच्छाया प्रकीर्तिता” ॥

इति स्फन्दपुराणोक्ता । पितृदैवत्ये मध्यायम् । हंसः सूर्यः ।

करे हस्ते । वैश्वरणीया तिथिखलयोदशी । कुञ्जरच्छायपदेनाव्ययमेव
योग उच्यते ।

“योगो मध्यात्रयोदश्याः कुञ्जरच्छायसंशकः ।
भवेन्मध्यायां संस्थे च शशिन्यके करे स्थिते” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

इयं च भाद्रकृष्णत्रयोदश्येव भवति नान्या । यद्यपि प्रौष्ठ-
पद्माधर्वं कृष्णत्रयोदशी । “प्रौष्ठपद्मामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी”
इति विष्णुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तरादिषु भाद्रकृष्णत्रयोदशीमात्रस्य
नित्यश्राद्धकालेषु पाठात्तावन्मात्रमेव तथापि यस्यामेतादृशयोगेन
प्राशस्त्यातिशयः स त्रयोदशीर्विशेष एव शुद्धोऽनेनोपलक्ष्यते । न
त्वेतादृशयोगवत्येव सा श्राद्धकाल इत्येतस्याभिप्रायः ।

“प्राक्कृष्णे कुञ्जरस्य च, इस्तिच्छायासु च तथा कर्णव्यजन-
वीजितम्” इत्याच्युक्ता श्राद्धदेशरूपा गजच्छायांह न गृह्णते ‘श्राद्ध-
कालाः’ इत्युक्तेः । प्राप्तिकालखक्षणायां सेवं दोषः । संक्षाकरणवैयर्थ्यं
च तदर्थानुपादाने । संज्ञायां तु देवदत्तादिशब्दवन्मुख्यतैव । इदं
चान्येषामपि युगादिमन्वादिवीहियवपाकमृताहारीनां नित्यश्राद्ध-
कालानामुपलक्षणम् । एतेषु च नित्यं श्राद्धम् ।

तथा च विष्णुः—“अमावास्या तिस्रोष्टकास्तिस्रोन्वष्टका माधी
प्रौष्ठपद्माधर्वं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च” इति ।

“एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ इति ।

माधी पौर्णमासी ।

“व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
नैतावाचौ महाराज विना श्राद्धं कर्त्तव्यम् ॥

पौर्णमासी तथा माधी आवणी च नरोत्तम ।
प्रौष्ठपद्मामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥
एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः” ।

इति विष्णुघर्मोत्तरात् । व्रीहयः शरत्पक्षं धान्यम्, सत्यपि
“धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः” इति व्रीहिशब्दस्य धान्यपर्यायत्वे च
शालयः ।

“यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राहां तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः” ॥

इति व्रीहिमावे तेषां तत्प्रतिनिधित्वोक्तेः ।

“व्रीहयः शालयो मुहु गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ॥
यवाशौषधयः सप्त विपदो ग्रन्ति धरिताः” ॥

इति पृथगुपादानात् ।

तेज शरदि वसन्ते चेत्युक्तं भवति । अत एव तत्त्वुल्यकालो
मध्यहाय कृत्त्वेषापरिशिष्ठे “शरदस्त्वत्वोः केचिक्षवयहं श्वक्षते”
इत्युक्तः । यत्तु तत्रैव पक्षान्तरमुक्तम्—“धान्यपाकवशावन्ये” इति ।
तदवृष्ट्या तदुक्तव्ये । अत एव धनुःस्थरवाचपि तत्करणप्रसङ्गे
तत्त्विन्वा, मेषमारभ्य चैत्रादिगणनायां वृक्षिकस्य शरदन्तर्मावात्तत्र
तत्करणे प्रशंसा च ज्योतिःशाके ।

“वृक्षिके शुक्लपसे तु नवां शास्यते गुरुः ।
आपरे कियमाणं तु धनुष्येव हतं भवेत् ॥
धनुषिः यत्कर्तुं श्राद्धं सुगतेऽसु राशिषु ।
पितरस्तत्र ग्रन्ति वयानामिषकारुक्षिणः” ॥ इति ।

यज्ञ नवान्त्रे श्राद्धमुक्तम्—

“नयोदके नवासे च गृहप्रच्छादने तथा ।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मध्यासु च ॥
तस्माहृद्यात्सदा युक्तो विद्वासु ब्राह्मणेषु च” इति ।

तदपीदमेव । गृहप्रच्छादने नवगृहसंपादने । मध्यासु भाद्रकृष्ण-
पश्चगतासु केवलास्वपि । ब्राह्मणेषु प्राप्तेभिति शेषः । उपलक्षणं
चैतद्द्रव्यसंपत्तेरपि । अत्र सद्ब्राह्मणाश्चित्यत्वम् । वृद्धिभाजस्य
नमित्तिकत्वाश्चित्यसंस्काराद्यद्रव्याच नित्यत्वम् । कृष्णपक्षश्चादस्य
“शकेनापि नापरपक्षमतिक्रमेत्” इत्यादिवचनेभ्यः, संकान्ति-
प्रहणायनादाचापि भाद्रं नित्यम् । आदित्यसंकमणं विषुवद्वयं
विशेषेणायनद्रव्यं व्यतीपातो जन्मक्षमभ्युदयम् ।

“एतांस्तु भाद्रकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
भ्राद्रमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते” ॥

इति विष्णुस्मरणात् ।

“उपपुवे चन्द्रमसो रवेश्च निष्पृष्ठकास्वव्ययनद्रव्ये च ।
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥
भ्राद्रं कृतं तेन समाप्तहस्तं रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति” ।

इति विष्णुपुराणात् ।

अत्र पानीयमपीति वचनाच्छ्राद्धस्याघश्यकत्वं गम्यते ।
प्रहणे शातातपवचनादपि ।

“सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं भ्राद्रं वै राहुदर्शने ।
अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति” । इति ।

यदि संक्षेपेणापि भ्राद्रसामग्रीसंपादने दरिद्रस्य सर्वस्वव्ययोऽ-
भवति तेनापीत्यर्थः । “सर्वेषां स्वसुपर्जीव्यमुदकं तेजापि” इति
हेमाद्रिः ।

द्रव्यवाहाणसंपत्तौ हारीतवचनादपि ।

“तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।
पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्य श्राद्धं विधीयते” इति ॥

निविद्धगायादिवर्जं प्राशस्त्यावहमपराहादिकाले न प्रतीक्षे-
तेत्यर्थः । अत एव देवीपुराणे —

“अकालेऽप्यथवा काले तोर्थश्राद्धे सदा नरैः ।
प्रातैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं गितृतर्पणम् ॥
पिण्डदानं तु तच्छ्राद्धं पितृणां चातिदुर्लभम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विज्ञनं समाचरेत्” ॥ इति ।

पिण्डदानप्रहणं सकलश्राद्धासंभवे तन्मात्रमपि तावत्कर्त्तव्य-
मित्येवमर्थम् ।

व्यतीपातेऽपि पितामहवचनात् ।

“अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।
विद्वान् थ्राद्रमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः” ॥ इति ।
माघ्यादिषु पुनर्वचनं कलातिशयार्थमावश्यकत्वातिशयार्थं वा ।

नित्यसमभिव्याहाराच्च संक्रमभ्राद्रहस्यादाचपि नित्यं भ्राद्रम् ।
समभिव्याहाराच्च मार्करेडेयपुराणेऽपि —

“विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुप्रहणेऽयने ।
विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥
थ्राद्रहस्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्रदर्शने ।
जन्मक्षमग्रहपीडासु थ्राद्रं कुर्वीत चेच्छया” ॥ इति ।

चकारो भित्रकमः । प्रहणादिकालेषु थ्राद्रं प्रतीच्छया च यदा
कदाचिच्छ्राद्धमवश्यं कुर्वीतेत्यर्थः । न तु फलस्येच्छयेति । पूर्ववाक्यै-
रावश्यकत्वावगमात् ।

युगादिष्वपि नित्यम् ।

“घैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्रपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्तरक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ।
एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुराणास्तथयश्चतस्रः ॥
पानीयमपि”इत्यादिविष्णुपुराणात् । पञ्चदशी पौर्णमास्यमावास्या
च कल्पभेदेन । “पौर्णमासी तु माघस्य” इति भविष्यत्पुराणात्,
“माघे च पौर्णमास्यां तु धोरं कलियुगं तथा” इति ब्रह्मवैरत्त्वचनात्,
“अमावास्या च तपसे” इति, “माघे चन्द्रभयेऽहनि” इति, ‘दर्शे तु
माघमासस्य’ इति च नागरखण्डब्रह्मपुराणादिवचनेभ्यश्च ।

मन्वन्तरादिष्वपि नित्यम् । तथा च मत्स्यपुराणे—

“अश्वयुक्षुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा ।
तृतीया चैव माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दृष्टमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
श्रावणे लोहमी कृष्णा तथापाषे च पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्त्वेता दसस्याक्षयकारकाः” ।

अस्य शेषो हेमाद्रौ—

“आसु तोयमपि न्नात्या तिलदर्भविमिश्रितम् ।
पितृनुहिश्य यो दद्यात्स गति परमां समेत्” । इति ।
अत्र तोयमपीत्युक्त्या नित्यत्वम् ।
एतत्पाणिना तु—अस्य शेषस्यालिखनात्काम्यत्वमेवासामुक्तम् ।
परं यत्रैतादृशं किञ्चिद्वित्यत्वद्योतकं साक्षात्त्रित्यत्वोक्तिरकरणप्रत्य-
वायश्च वर्णं वा लक्षित्यं आद्यमितरत्काम्यं थ्रुतफलं वा तिथिवार-
नक्षत्रादिष्वर्थवादादिकल्पवाद्यादिषु । अति-
विस्तरापत्तेस्तानि न लिख्यन्ते ।

अथ भूततिथिश्राद्धम् ।

पित्रादिभूततिथौ त्वात्यावश्यकं श्राद्धम्—

“प्रतिसम्बवत्सरं कार्यं मातापित्रोमृत्नाहनि ।
पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुज्येष्ठस्य चैव हि” ॥

इति ब्रह्मपुराणे वीप्साश्रवणात् ।

“सर्वेषामेव धाद्वानां श्रेष्ठं साम्बवत्सरं मतम् ।
क्रियते यत्खगधेष्ठ पूजां गृहामि नो हरिः ॥
न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ।
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृताहनि ॥
न ए खगशादूल भोजकेन विशेषतः” ।

इति भविष्यत्पुराणेऽकरणे दोषश्रवणाच्च । “भ्रातुज्येष्ठस्य”
इति विशेषणादपुत्रस्यापि कनिष्ठस्य नावश्यकम् । अत पवोक्तम्—

“न पुत्रस्य पिता कुर्याद्वानुजस्य तथाप्रजाः ।
अपि ज्ञेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरणं विना” । इति ।

अत्र पित्रप्रजाभ्यां सपिण्डीकरणं पुत्रानुजयोर्न कर्त्तव्यमिति
प्रतीयते न तु सर्वस्येति । तेन प्रेताभ्युदयकामनायामन्येन तयोस्तदपि
कारयित्वा साम्बवत्सरिकादि पित्रप्रजाभ्यां स्वयमपि तयोः कर्त्तव्यं
न तु नित्यं ज्ञेहेनेत्युक्त्वात् । मृताहनीति च मरणाधिकरणतिथि-
सजातीयायां तिथावित्यर्थः । वत्सरान्ततिथेर्मृतिसम्बन्धाभावादहः-
पदस्य च तिथिरूपचान्द्राहःपरत्वात् । सजातीयत्वं च तन्मास-
तत्पक्षगतत्वेन प्रतिपक्षत्वादिना च ।

“मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् ऋयितेऽहनि ।

प्रत्यन्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः” ॥ इति व्यासवचनात् ।

अत्राहः पदमहोरात्रपरम् । मरणाधिकरणाहोरात्रस्य तिथिस्पर्शश्च
तत्सम्बन्धरूपो मरणकाले विवक्षितो न तूदयास्तमयत्रिमुहूर्तादि-
सत्त्वेन । “पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता” इतिविशिष्ट-
वचनात् । साम्बत्सरिकशाङ्काधिकरणाहोरात्रस्य च तत्तिथा स्पर्शः
शास्त्रातः शाङ्कयोग्यत्वेन निर्णीतया । वत्सरश्च चान्द्रश्चैत्रादिमासविशे-
षस्यमासपक्षतिथिसम्बन्धलिङ्गात् । चैत्रादीनां चान्द्राणामेव मुख्य-
त्वात् । “आङ्किके पितुकार्ये च मासशान्द्रमसः स्मृतः” इतिविशेष-
वचनात् । मासशब्दस्य चैत्रादिविशेषपरत्वं च सामान्यपरत्वे
आनन्दक्यापत्तेः ।

“चक्रवत्परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।
अतः साम्बत्सरं धार्दं कर्तव्यं मासचिह्नितम् ॥
मासचिन्हं तु कर्तव्यं पौरं माधाद्यमेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तिः” ॥

इति लघुहारीतवचनाशावगम्यते । सर्वं चैत्रन्मासतत्त्वविवेचने
निष्कल्प्यते । वत्सरान्तग्रहणात् । यद्यपि सजातीयत्वनिरुक्तिकाया-
माद्यमरणतिथिव्यक्तावपि “मासपक्षतिथिस्पृष्ठे” इतिवचनादाद्यं
साम्बत्सरिकशाङ्कं प्राप्नोति मासिकवत् । अत एव “आद्यमेकादशोऽ-
हनि” इतिसाम्बत्सरिकपरत्वेनापि कैश्चिद्व्याख्यातं तथापि सा
तिथिः सजातीयत्वनिरुपकतया शाङ्काधिकरणतिथेषु पलक्षणमेव न
तु तदधिकरणमिति दर्शयति । वार्षिकसमाख्या च विध्यनुसारित्वा-
द्वृष्टान्ते भवते व्याख्येया न तु वर्षे भवमिति । मासिके
तु वक्ष्यते । वत्सरान्ते जाते मृताहनीति चार्थः । चान्द्रवत्सरस्य
पूर्वतिथ्यन्तसामासत्वेन द्वितीयवत्सरादिमृतायास्तत्तिथे: पूर्ववत्सरा-
न्त्यत्वाभावात् । अत एव सपिण्डीकरणं विधाय गोभिलेनाप्युक्तम्—
“अत उर्ध्वं सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायाऽमं दद्याद्यस्मिन्हनि प्रेतः
स्वात्” इति ।

तेन साम्बत्सरिकश्च द्वितीयादिसम्बत्सराद्यमृततिथिस-
म्बन्धेनैवोत्पग्रत्वात्प्रथमसम्बत्सरोपकम्भूतायां मरणाधिकरणतिथौ
प्राप्तिरेत्र नासनीति न तस्याद्यपदेनपृथग्णम् । युक्तं चैतत् । अन्यथैः
कमेवाब्दिकशाङ्कं प्रथमसृततिथौ प्राप्तवचनादेकादशाहे क्रियमाणं
प्रेतदेवत्यं द्वितीयादि तत्तिथौपृष्ठित्वप्राप्तदेवत्यमिति विरुद्धं स्यात् ।

एनेनैतदपि निरस्तं वेदितव्यं यच्छुलपाणिनोक्तम् । न च प्रथम-
मासिकव्याख्यिकादिसमाख्याप्रकृतिभूता मासवर्षादिशब्दा अजहत्स्वार्थ-
लक्षण्यैकदिनाधिकमासादिपरा इति वाच्यम् । द्वितीयादिमासवर्षेषु
तदनुपत्तेः । तस्मान्मृततिथेषु तदनुपत्तिथिं यावत् त्रिशत्तिथ्यात्मको मास-
शान्द्रस्तादृश एव पृथग्धिकशतवयतिथ्यात्मकः सम्बत्सरोऽत्र मास-
वर्षशब्दः भ्यां विवक्षितः । एवं त्रिपक्षशब्दोऽपि तादृशपञ्चत्वार्थिं-
तिथ्यात्मकसार्द्धमासवचनः । मृततिथेरिति च दर्शादर्शशान्द्र-
श्चितिवदवधौ पञ्चमी । तथाचान्त्यमृततिथेरेव पूर्वमासशब्दार्थत्वं
न तु पूर्वमृततिथेरिति द्वितीयादिमृततिथिष्वेव प्रथमवर्षान्तर्गतासु
प्रथमादिमासिकानि द्वितीयचैत्रशुक्लादिमृततिथिष्वेव प्रथमादिवार्षिकाणीति । वार्षिकशाङ्कस्य वत्सरान्तमृततिथावेवोत्पन्नत्वेन वर्षे
जाते भवमित्येव समाख्यावयुत्पत्तेरौचित्येन प्रथमवार्षिकादेः प्रथम-
वर्षाद्यधिकरणत्वस्यैवाभावादेतादृशकल्पनानर्थक्यात् । मासिकानि तु
प्रथमादिमासादिभूततिथिष्वेवोत्पन्नत्वे वक्ष्यते ।

सकललोकव्यवहारविरुद्धं चेदमभिघानम् । द्वितीयादिमृत-
तिथिषु जातस्येव मृतस्थाप्यद्य द्वितीयसृतीयो मासो लग्नस्थिरोदश-
मृततिथौ चाद्य द्वितीयं वर्षं लग्नमित्येवमावालं व्यवहारात् ।
मासवर्षाद्यमृततिथेष्वाधिकरणात्वे पूर्वदर्शवदुत्तरमासवर्षान्तर्गतिः-
व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । सर्वधा प्रथमवत्सरान्त्यमृततिथाद्या-
ब्दिकम् । द्वितीयवत्सरान्त्यमृततिथौ द्वितीयमित्यादि ।

मृततिथिश्राद्मामान्नेनापि कार्यम् ।

इदं चाविदिकश्राद्मं प्रहणकाले तत्पूर्वप्रहरचतुष्टयव्यरूपवेघकाले वा प्राप्तं भोक्तुश्राण्णलाभेऽन्नेनैव तदलाभे आमान्नादिनापि तदिन एव कर्त्तव्यम् ।

तथा च गोभिलः—

“दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याविदिकमुपस्थितम् ।
अधेनासंभवे हेमा कुर्यादामेन वा सुतः” ॥ इति ।

दर्शे पित्रोः सुतो रवीति च सर्वमविवक्षितमुपलक्षणम् ।
आमपदेन च वितुषं तरडुलादि गृह्णते न तु सतुषम् ।

“सस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं स्वशमश्चमुदाहृतम्” ॥

इति वशिष्ठवचनात् । प्रत्याविदिकप्रहणं च “अन्नेनैवाविदिकं कुर्यादेमा वा मेन न कचित्” इति वार्षिके सर्वथा साधनत्वेन निरिद्धस्यामादेः प्रतिप्रसवार्थम् । अत एव तन्मासिकस्याप्युपलक्षणम् । अमावास्यादिश्रादं तु तत्रामेन भवत्येव ।

“आद्विज्ञे द्विजातानामामथ्राद्मं प्रकीर्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं माससम्बत्सराद्वृते” ॥ इति हारीतवचनात् ।

आद्विज्ञे पाकश्राद्मस्य विध्नेऽसंभवे । माससम्बत्सरश्राद्माभ्यां मासिकसम्बत्सरिकोणादानम् । यतु “प्रहणात् द्वितीयेऽहि रजो-दोषात् पञ्चमः” इत्यहाः सम्बत्सरिकविषयं वचनं पठन्ति तदनुरूपं चानुतिष्ठन्ति तन्मूर्त्लम् । पाकश्राद्मासंभवरूपश्राद्विज्ञस्यैव प्रपञ्चः कात्यायनेन दर्शितः—

“आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमश्राद्मं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संकमे” ॥ इति ।

बौधायनेनापि—

“संकमेऽन्नद्विजामावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमश्राद्मं सग्रहे च द्विजः शूद्रः सदाचरेत्” ॥ इति ।

सप्रहवचनात्तकालापतितं प्रहणनिभित्तकथाद्वातिरिक्तमपि दर्शादिश्राद्मामान्नादिनैव कर्त्तव्यम् । तत्र प्रहणपुत्रजन्मनोः पक्वान्न-भोक्त्रसंभवकृतः पाकश्राद्मासंभवो द्विजामावे च । पत्न्यभावतद्रजेदोषैकाकिप्रवासतीर्थप्रास्यादिषु पक्त्रभावकृतः । आपदन्नाभावादिषु पाकमावकृतः । हेमश्राद्विधौ चान्नाभाव इत्यम्पन्नस्यापि प्रहणम् । अत एव—

“आत्मनो देशकालानां विष्णवे समुपस्थिते ।
आमभाद्म द्विजैः कार्यं शूद्राणां तु सदैव हि” ॥

इत्युश्नो वचनम्, सुमन्तुवचनं च—

“पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिपः ।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।
सदा चैव तु शूद्राणामामथ्राद्मं विदुर्बुधाः” इति ।

विदेशगमनादिभिः पाकाभाव इत्यन्वयः । अपत्नीनामित्यपि हेतुगर्भविशेषणेनापत्नीकत्वप्रयुक्तः पाकाभाव एव विवक्षितः । तस्मादेवंजातीयकानां पाकश्राद्मासंभवद्वारकमेव द्विजान्प्रत्यामहेमश्राद्मनिमित्तत्वम् । संकमान्यभावयोस्तु तदसंभवात्त्वतन्त्रयोरेव । आन्यभावे च यद्यप्यगम्यधिकरणकमग्नौ करणं न संभवति तथापि “आन्यभावे तु विप्रस्य पाण्यावेषोपपादयेत्” इति पाणिहोमेन पाकश्राद्ममपि

संभवत्येव । अन्यथाप्रिकाराभावेन शाद्वस्यैवाप्राप्नेस्तत्रामादिकृप-
साधनविधिरपि हुःस्थितः स्यत् । अत एव च—

“बाहस्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नापिनिरथापि वा ।
आमधार्द्धं तदा कुर्याद्वस्तेऽम्नो करसे भवेत्” ॥

इति जमदग्निवचने पाणिहोमधवणमनुवाद एव ।
स्मृतिरस्तवल्यां तु—

“आमधार्द्धं यदा कुर्याद्विधिः शाद्वस्तदा ।
इस्तेऽन्नो करणे कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः” ॥

इति वचनादामधार्द्धे साम्रेषणी पाणिहोम इत्युक्तम् । तत्रैव च
पत्न्यभावे तद्रजोदोषे ग्रहणतीर्थसंकमादिषु च पत्न्यग्निसंनिधानेऽपि
पाकासंभवेऽप्यामधाद्वस्तेव मुख्यमित्युक्तम् ।

बोधायनादिवचनेषु चामधाद्वमन्विधाय हेमशाद्वस्यैव विधानम् ।
पुत्रजन्मसमभिव्याहारात् । तत्र तस्यैव मुख्यत्वात् । तथा च
संवर्त्तः—

“पुत्रजन्मनि कुर्वीत आद्धं हेमैव बुद्धिमात् ।
न पकेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्” ॥ इति ।

पुत्रजन्मातिरिक्तेषु तु यथा पकान्नासंभवे आमं तथा तदसंभवे
हेम द्रष्टव्यम् । अशप्रकृतिलेनामस्वान्तरङ्गत्वात् ।

“आमधाद्वस्यमावे तु भग्नं कुर्वीत बुद्धिमात् ।
आन्याद्वतुर्गुणेनैव हिरण्येन मुरोचिष्ठ” ॥

इति भर्तीविवचनात् । धान्यादैकप्राक्षणतस्तिष्यर्यात्माशसिद्धि-
समर्थत् ।

“आमं तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तद्वचतुर्गुणम् ।
अन्नाभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विशेषतः” ॥

इति हेमाद्रिधृतधर्मवचनैकवाक्यत्वात् । हेमाद्रिस्तु—आमादिति
व्याख्यायौ । हेमश्वतुर्गुणत्वं च तावद्वान्यलाभपर्याप्तत्वम् । पूर्वं
व्याख्याने हेम आमद्वगुणं विवक्षितम् । तेन तस्य ब्रैगुण्यादी-
तद्विगुणत्वं हेमो द्रष्टव्यम् । आमत्रैगुण्यादिकं चोक्तं व्याप्तेव—

“आमं ददक्षि कौन्तेय तद्वार्णं द्विगुणं भवेत् ।
द्विगुणं चतुर्गुणं वापि न त्वेकगुणमपयेत्” ॥ इति ।

तस्यैव वचनान्तरम्—

“आमं ददत्तु कौन्तेय द्वचादक्षाचतुर्गुणम् ।
सिद्धान्ने तु विधियः स्वादामधार्द्धेऽप्यसौ विधिः ॥
आवाहनादि सर्वे स्यात्यिरुद्दानं च भारत ।
दद्याद्य द्विजातिभ्यः शृतं वाशृतमेव वा ॥
तेनाग्ने करणे कुर्यात्पिराङ्गांस्तेनैव निर्वपेत्” ॥ इति ।

पकद्विगुणस्वत्त्वं धान्यस्य दानेऽशकेन तत्पर्याप्तमपि देयम् ।

“असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाशं स्वशक्तिः ।
प्रदद्यात् द्विजातिभ्यः स्वल्पाल्पामपि दक्षिणम्” ॥

इति वाराहपुराणात् । अत्र स्वशक्तित इत्यस्य पक्षान्तरविधाय-
कत्वात् । अथोक्तद्वैगुण्यादिपक्षाणां शक्तिकृतव्यबस्थानुवादकल्पमात्रे
वैयर्थ्यपत्तेः । अशयत इत्याशमिति विशेषणात्म ब्राह्मणेस्तद्वान्यं
स्वगृहे पक्षत्वा भोक्तव्यं न तु कार्यान्वितरे विनियोक्तव्यमिति सूच्यते ।
तत्र ब्राह्मणाल्लभमेव । क्षत्रियादित्वां तु सुखेन वयेष्ट विनियोग्यम्
तथा च व्यासः—

“हिरण्यमामं श्राद्धीयं लघ्वं यत्क्षत्रियादितः ।
यथेष्टु विनियोग्यं स्याऽनुज्ञायाद्ब्राह्मणात्स्वयम्” ॥ इति ।

द्वार्ताविशद्वित इस्यादिशब्देन वैश्य एव गृह्णते । शुद्रालघ्वस्य
तु भोजन एव स्वोये परकोयं वा विनियोगो न यथेष्टु न । पि ब्राह्मण-
लघ्वतस्वभोजन एव ।

“आमं शूद्रस्य यक्तिच्छाद्विकं प्रतिगृह्णते ।
तस्वं भोजनायां नित्यनैर्मत्तिके न तु” ॥

इति षट्क्रिशन्मत् । हिरण्यं तु ततो लघ्वमपि नित्यादावपि
विनियोज्यमित्युक्तं तवैष—

“हिरण्यं तत्पुः भाद्रे गृहीते नैव दुष्यते ।
तेन नित्यक्रियाः कार्या हिरण्यं नाशमुच्यते” ॥ इति ।

पिण्डदाने आमात्साधानान्तरमध्युक्तं षट्क्रिशन्मते—

“आमभाद्रं यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भवेत् ।
गृहणाकात्समुद्धृत्य सकुम्भिः पायसेन वा ॥
पिण्डान् दद्याद्यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः” इति ।

“गृहणाकात्समुद्धृत्य पिण्डान् दद्यात्” इति प्रधानभूताङ्गृह-
पक्वादोदानातुद्धृतेन तदेकदेशेनेति साधनान्तरविधिः । हेमभाद्रे-
उप्येवमेव ।

“गृहणाकात्समुद्धृत्य सकुम्भिः पायसेन वा ।
पिण्डप्रदानं कुर्वीत हेमभाद्रे कृते सति” ॥ इति भविष्योत्तरात् ।

शूद्रकर्तुकेऽप्यामादिशाद्वे पिण्डदानमोदनादिना भवति ।
“शूद्रस्तु गृहणकेन तत्पिण्डान्तिर्वपेत्था ।
शकुमूलं कलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम्” ॥

इति हेमाद्रिलिखिताङ्गविष्योत्तरात् । पिण्डनिर्वपणार्थमिति
शेषः । “खीशूद्राश्वं सधर्माणः” इतिवचनात् ।

“अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमभाद्रं सग्रहे च सदा खीशूद्रयोरपि” ॥

इति भविष्योत्तरवचनाच्च खीकर्तुकमपि सर्वं श्राद्धमामादि-
साधनकं पायसादिसाधनकपिण्डकं च भवति । पूर्ववचनेषु पिण्ड-
दानग्रहणाच्च तत्रैवामातिरिक्तमप्योदनादिसाधनं भवति चिकिरादौ
त्वाममेव ।

“आमभ्राद्रप्रदः पिण्डांस्तथाग्नौ करणं च यत् ।

तद्यात्तत्र तेनैव यत्किंच्छाद्विकं भवेत्” ।

इति प्रचेतोवचनात् । आमादिश्राद्रे च प्राणाङ्गुत्यादिकं लुप्यते ।
मन्त्रेषु तु केषुचिदूहो (१) मरीचिनोकः—

“आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊहा विसर्जने ।

अन्यकर्मयनूहाः स्युरामश्राद्रविधिः स्मृतः” ॥ इति ।

(१) ऊहस्वरूपं व्याकरणाध्ययनप्रयोजनप्रसङ्गेन पातञ्जलमहा-
भाष्ये प्रतिपादितम् । तद यथा—

ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिविभक्तिभिवैर्दे मन्त्रा
निगदितास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथासमर्थं विपरिणमयि-
तव्यास्तान्नावैयाकरणः शकोति विपरिणमयितुं तस्माद्वयेण व्या-
करणम्” इति महाभाष्ये । कैस्यउप्रदीपे—“ऊहः खल्वपीति—इह-
यस्मिन्यागे इति कर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेरोपजीव्यते सा प्रकृतिः ।
येन चोपजीव्यते सा विकृतिः । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांस-
कव्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्व-
जानाति । तत्राग्नेर्मन्त्रोऽस्ति—“अग्नये त्वा ज्ञाष्टं निर्वपामि” इति ।
तत्र “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इति सौर्यं चरौ मन्त्र ऊहते
“सूर्याय त्वा ज्ञाष्टं निर्वपामि” इति ।

अयमाशयः—प्रकृतियागोक्तमन्त्राणामतिवेशन्यायेन विकृतिया-
गाङ्गतापादनं मुख्य ऊहः । अत्र श्राद्रे त्वसौ गौण इति ।

आवाहने तत्त्वमन्त्रे “पितॄं हविषे अत्तव” इत्यत्र स्वीकर्त्तव्य हृत्यूहः। विसर्जने तत्त्वमन्त्रे “तृषा, यात” इत्यत्र तप्स्यते ति। “नमो वः पितरः” इति मन्त्रः स्वधाकारः। तत्र “इष” इति पदस्य स्थाने आभायेत्यूह इति हेमाद्विः। तदयुक्तम्—रमशुष्मादिपदविदिष इति पदस्याशास्यान्नप्रतिपादकत्वेन प्रदेयान्नप्रतिपादकत्वाभावात्।

तेन पूर्वेण तु स्वधाकार इतिवत्स्वधा पित्र्यहविर्दानं तत्करणं स्वधाकारस्तदङ्गमन्त्र इदमन्नमित्यादिस्तत्रैकव्राहणभोजन-पर्याप्तान्ननिष्पादनसमर्थधान्यचतुर्गुणमिदं धान्यमित्यादिकपेणोहः कार्य इति स्वधाकार इत्यस्यार्थः। इदं च प्रसङ्गादुक्तम्।

आमश्राद्धाधिकारिनिरूपणम् ।

सप्रकारकमामादिश्राद्धं ग्रहणादन्यत्र मृताहे द्विजानां न भवति । “माससम्बत्सरादृते” इति पूर्वलिखितवचनात् ।

“अनग्निः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।
आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् तत्कुर्यान्मृताहनि” ॥ इति ।
“पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निः ।
अनेनैवाधिकं कुर्यादेष्वा वामेन न कर्त्तवत्” ॥

इति मरीचिलौगाक्षिवचनाभ्यां च। अनेनैवाधिकं कुर्यात्-दहरेष। तेन पत्न्यां रजस्वलायामपि तदहरेवानेनैवात्मादिपक्षेन सर्वेषापि साम्वत्सरिकमासिकश्राद्धानुष्ठानमुचितम्।

यत्—“मृताहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
आद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि” ॥

इति हेमाद्रिमाधवादिलिखितं वचनं तदस्य मृतस्य श्राद्धकर्त्तव्या भार्या रजस्वलेति व्याख्येयम्। न तु यस्य धार्दकर्त्तुर्भर्या रजस्वलेति।

हेमादिस्तु “पाणिग्रहणाद्वि सहत्वं कर्मसु” इति वचनेन गृह-स्थस्य श्राद्धेऽपि भार्यया सहैवाधिकारात्तस्याश्च रजस्वलादशायाम-शुचित्वेनानधिकारे व्यासज्यवृत्तेर्भर्तुगतस्याप्यधिकारस्य विद्यात-तास्यास्तद्वापगम एव श्राद्धमुचितमिनि यस्य श्राद्धकर्त्तुरित्यादि-रेव मृताहनीति वचनार्थः। पुष्पवत्स्वपीति वचनं सहाधिकृत-मार्यान्तरसद्वाविषयमित्याह ।

ननु दग्धत्योः सहाधिकारप्रतिपादकं “पाणिग्रहणाद्वि” इति वचनं हिंशब्दस्वरसादनुवादरूपं न्यायमूलकं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्य-कर्मविषयम्। तेष्वेवोभयसंयोगेनोत्पन्नानामग्नीनामधिकारिविशेषण-भूतानामुभयस्वामिकत्वेनोभयसाध्यकर्मघटितप्रयोगकर्त्तवेन च सहाधिकारस्य न्याय्यत्वात्। पूर्तत्वतदिषु तु पृथगेवाधिकार इति तावन्मिताक्षराकारादिभिरुक्तं युक्तं च। श्राद्धे च निररनीनामधिकारात्पत्तीसाध्यकर्मघटितत्वाश्च निरग्निकर्त्तुर्के श्राद्धे कर्थं पत्न्याः सहाधिकारः ।

न च श्राद्धाङ्गाकस्य मध्यमपिरङ्गप्राशनस्य च पत्नीसाध्य-त्वात्कर्थं श्राद्धकर्मणस्तत्साध्यकर्मघटितत्वं पत्नीशब्दश्च यज्ञस्वामिवचनोऽधिकाराभावे कर्थमिति वाच्यम्। पाके आत्मादेः कर्त्रनंतरस्यापि विधानात्पिरङ्गप्राशनस्य च काम्यत्वेन पाक्षिकत्वात्। पितृप्रितामहादिगतत्पृथुद्वारादिरूपफलार्थं मृतपित्रादिकस्यामावास्याद्यवच्छिन्नजीवनवतोऽकरणप्रत्यवायपरिहारार्थं धा श्राद्धे पितृत्वाद्यनिरूपिकायास्तस्याः फलभागित्वाभावेन तदूपयज्ञस्वामित्वासंभवात्तत्र पत्नीशब्दस्य भार्यामात्रवचनत्वाश्च ।

अत्रोच्यते—पत्न्यां रजस्वलायां पञ्चमेऽहनि श्राद्धानुष्ठाने तथा सह तप्त्राधिकारं हेतुमधिकृतभार्यान्तरसद्वावे च कस्यांचिद्रजस्वलायामपि तदिन पव तदनुष्ठानं वदतो हेमाद्धे साग्निकर्त्तुर्क-

श्राद्धविषयमेवेदं सर्वमभिमतम् । “मृतेऽहनि” इत्यादि वचनमूलकमेवेदं हेमाद्रेभिधानम् ।

“अपुत्रा तु यदा भर्या संप्राप्ते भर्तुरादिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तपञ्चमेऽहनि” ॥

इति श्लोके गौतमघच्छनसमानार्थतयैतस्यापि वचनस्येतरसकल-निबन्धकारवद्याख्यानेऽधिकारिण्याः ख्याया अशुद्धौ तदन्ते धाद्वानुष्ठानस्य जननमरणाशौचवद्यायात् ,

“देये पितृणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि ।
तदाशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं प्रदीयते ॥
शुचोभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।
सा तिथिस्तस्य कर्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥

इति अथशृङ्खलवचनाच्च सिद्धेनद्वचनवैयर्थ्यापत्तेः ।

अत एव निरग्निकविषयमपीति तु हेमाद्रयुक्तार्थसंग्रहग्रन्थमात्र-दर्शिनामलग्जानां भ्रम एव । फलभागित्वरूपो ह्यधिकारः श्राद्धे पत्न्या सह न संभवत्येवेत्यधिकारिविशेषणरूपे प्रवाधिकारे तत्सहत्वम् । तदपि निमित्तरूपे न संभवतीत्यग्निरूप एव तत् ।

नन्वेवमावास्यादिश्राद्मप्यग्निसाध्यं साश्रिकस्य पत्न्यां रज-स्वलायां न स्यात् । सहाधिकारात् ।

मैत्रम् । भवत्येव तत्तदा । आमादिश्राद्धविधानात् । श्राद्धस्यैवा-भावे साधनविधेरसंभवात् । न चाग्निविषयं तत् । तस्य पृथग्ग्रहणात् । “अनग्निः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला” इत्यादि ।

स्मृतिरत्नावल्युदाहृतेन “आमश्राद्धं यदा कुर्यात्” इति वाक्ये-नामश्राद्धे पाणिहांसविधानादग्निसाध्यतापि तस्य नास्तीति संभव-

स्येव पत्न्यनधिकारेऽपि तत् । आविद्यकमेव तु “न तत् कुर्यान्मृता-हनि” इत्यामप्रतिषेधादश्वेनैष कर्तव्यम् । अग्निहोमाद्वाकं पत्न्या अशुद्धौ न संभवति ।

किं च मृताहनीति वचनस्य पत्न्यां रजस्वलायां सहाधि-कारिण्यास्तस्या अशुचित्वाद्यच्छाद्धं न कर्तव्यं तन्मृताहन्येवेति परिसंख्यार्थत्वेन व्याख्यातुं शक्यश्वादमावास्यादिश्राद्धं पत्न्यां रजस्वलायामपि कर्तव्यमेव ।

न च परिसंख्यार्थत्वे: “पञ्चमेऽहनि” इत्यपि विधानाद्वाक्यमेदः प्रसन्न्येत । पञ्चमेऽहनोत्येव तु विद्यौ तदा न कर्तव्यमिति निषेधो “न गिरा गिरेति ब्रूयात्” इतिवदनुवादः संभवतीति वाच्यम् ।

परिसंख्याया एव केवलाया विष्णनात् । पञ्चमेऽहनीत्यस्य “देये पितृणां श्राद्धे लु” इत्यतद्वचनादेव प्राप्तत्वात् । अत एव तस्य रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणतापि । तेन श्राद्धकर्तुभर्यायां रजस्वलाया-मतादृशमधिकृतपत्न्यन्तरसमावे साश्रिककर्तृकमेवाविद्यकश्राद्धं पत्न्याः शुद्धौ भवत्येव हेमाद्रेः संमतम् ।

पत्न्यार्थतस्तिवदमयुक्तम् । तथाहि—अग्निसाध्येऽपि श्राद्धे न पत्न्या अधिकारः संभवति । फलभागित्वं ह्यधिकारः । स्वाम्यपर्यायो-परिभावार्थकांधशब्दयोगात्तस्तिसङ्घर्थं षष्ठ्यादे सर्वकर्मणां फलव-त्वस्थापनाच्च । फललाभप्रयोजकत्वावधिकारिविशेषेऽधिकारशब्द-प्रयोगः । न च नित्यनैमित्तिकश्राद्धेषु पत्न्याः फलभागित्वं संभवति । पूर्वोक्तान्यायात् । पाणिग्रहणाद्वाकीति वचनं तु न्यायप्राप्तसहत्वा-नुवादः । तेन पुत्रकामश्राद्धादौ भवतु, पत्न्या अधिकारो न तु सर्वश्रामिकार्थेऽपि ।

न चैवमाधानगतात्मनेपदादिविरोधः । अग्निस्वामिगतस्यैव फलस्य जननात् । पुरुषस्यापि तत्स्वामित्वात् । अस्त्वामित्वाद् (१)

(१) द्विं पुं इदं नास्ति ।

श्रम्यस्वामिगतं फलं न जनयन्त्यग्निसाध्यानि कर्मणि किञ्चु
तत्स्वामिगतमेवेत्येतावदात्मनेपदादिनावगम्यते, न तु सर्वस्वामि-
गतकलजनकता । यत्र दम्पत्योरन्यतर एव रक्षेऽगपापादिगृहीतस्तत्र
तत्परिहारार्थं श्रान्त्विवेष्टः दौ तदसंभवत् । यज्ञस्वामियजमान-
भार्याकर्तुकत्वं चावगतानां पदार्थानामाज्यावेक्षणादीनां यजमान-
भार्याकर्तुकत्वमात्रं तत्र संभवतस्यागायोगादगृह्णते । सत्रे कर्स्मिभ्र-
द्यजमाने नष्टे प्रतिनिध्युपादानेन सप्तदशकर्तुकत्वमात्रवत् । फलि-
संस्कारास्तत्र लिया भवन्ति न वेत्येवमादिविस्तरमिया न
विचार्यते ।

तेन यथान्यतरफलार्थान्यप्येवंजातीयकान्यविरोधादुभयस्वा-
मिकेष्वव्यग्निषु भवन्ति तथा आद्वमपि भविष्यति । अशुचिभूतया
तु पत्न्या स्वसाध्यपदार्थानां कर्तुमशक्यत्वात्तद्वितप्रयोगाणि तानि
तस्यां रजस्वलायां माभूवन् । आद्वं तु स्वयंपाकादिनां कर्तुं
शक्यमेवेति सहाधिकारवशात्पत्न्यां रजस्वलायां आद्वं न भवतीति
यत्किंचिदेव ।

ततु भवतु हेमाद्रीयं सहाधिकारन्यायोपन्यसनमयुक्तम् ।
वचनादेव तु मृताहनीत्यादिकात्सर्वेषामप्ययमयोऽस्तु, मृतभार्याविष-
यत्वे तस्य न्यायादेव तदर्थग्रासेरानर्थक्यापत्तेः कर्तुभार्याविषयत्वा-
दिति चेत् ।

“अगुमा तु यदा भार्या” इत्यादिवन्धायप्रस्त॑यैवार्थस्योप-
निबन्धनात् । यवंजातीयकानां भूयसां वचनानां स्मृतिवृप्तलब्धेः ।
धाचनिकत्वे चास्यार्थस्यानृतमदिघकृतभार्यान्तरसत्त्वेऽपि कस्यां-
विदिपि कादृश्यां पञ्चमेऽहन्येवानुष्ठानं स्यात् । वचनाविशेषात् ।

इदं च दूषणं सहाधिकारन्धायमूलकत्वेऽपि द्रष्टव्यम् । कस्यांचि-
त्प्यशुचिभूतायां तावदुभ्यासकाधिकारविधतावश्यंभाषात् । अत्य-

चतुर्णभाव एव पत्न्याः परं कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचि-
त्सत्त्वं कार्योपशानाद्यस्यां कस्याद्विदिपि भूतायां स्थादनुष्ठानम् । तदा
च सहाधिकारकिंचनुपग्ना । मृताहनीति वचनेन तदानुष्ठानमुक्तम् ।
पुष्पवत्स्वपीति वचनेन चानुष्ठानम् । तयोरेवं व्यवस्था क्यते न तु
न्यायः कश्चिदुपन्यस्यत इति चेत् । न । भार्यान्तरस्याधिकृतत्वोक्ति-
वैयर्थ्यात् । एकभार्येण तस्यां रजस्वलायां तदा आद्वं न कर्तव्यम् ।
अनेकभार्येण तु तदापि कस्यांचिदरजस्वलायां तिष्ठन्त्यां कर्तव्यम् ।
ज्येष्ठायां वा रजस्वलायां न कर्तव्यम् । तस्यां शुचिभूतायां कनिष्ठायां
तादृश्यामपि कर्तव्यमित्येवंरूपाया एव व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

वस्तुतस्तु पूर्वव्याख्याप्रकारेण तयोर्भिन्नविषयत्वान्वैव व्यवस्था-
पेक्षास्तीति यत्किंचिदेवैतत् । तस्मादेकभार्याः साग्रिकोऽपि तस्यां
रजस्वलायामनेनैव मृताह एवाचिदकमासिकश्राद्धं कुर्यात् । तद्विन्दि-
त्वमावास्यादिश्राद्धमानेनैव । पाकसंभवे पाकेनापि च । श्राद्धकर्त्री
स्त्री रजस्वला चेन्मासिकमाच्चिकं च रजोनिवृत्तौ कुर्यादामावास्यमदि
निमित्तं तु तस्या लुप्यते परेति । आशौचे न तु क्षयाहथात्प्रतिवन्धे
आशौचान्त्यदिनोत्तरदिने तत्कर्तव्यम् ।

“देये पितृणां श्राद्धे तु” इति पूर्वोक्ताद्व्यशृङ्खचनात् । देयवि-
शेषणां मृताहातिरिक्तश्राद्धव्यावृत्यर्थम् । तेषाम्—

“दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
प्रेतपिण्डं क्रियावर्जमाशौचे विनिवर्त्तते” ॥

इतिशङ्कवचनाददेयत्वात् । मृताहात्प्रतिवन्धे देयता ।

“श्रान्त्विवेचने समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा ।
एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषता” ॥

इति लघुहारीतवचनात् । मृताहे इति भाद्रविष्णे समुत्पन्न
इत्यस्यापि विशेषणं मध्यगतस्वेन विशेषाग्रहणात्मकाद्यस्त्वा

अत एव तत्रैव कालान्तरानुष्ठानाचारः । यद्यपि चात्र कालविशेषा-
वच्छिन्नादेयतोक्ता न तु देयतासमान्यम् । तथापि त्वर्थादपि ताव-
स्मिदं तदुपजीव्यदेयतोक्त्यत्र विशेषताभो घटत एव । यथा
“अनेयत्वीभूमुपतिष्ठुते”इत्यत्र स्तोत्रादिद्वारविशेषविनियोगेन सिद्ध-
स्य क्रतुसम्बन्धसमान्यस्य लाघवायोपजीवनाःप्रकृतानेयीविशेष-
ताभः । तत्रत्यकालविशेषस्य तु “न त्वन्या वै कदाचन”इत्यत्र निषेध-
धामृताहप्रत्यासञ्जमुख्याशौचानन्तरदिनापेक्षया गौणत्वम् । निषेधा-
र्थमपुजीव्यस्य तस्य सर्वथ प्रतिषेद्धामशक्यत्वेन प्रतिषेधस्य
संभवविषयत्वात् । देनाशौचानन्तरदिनेऽपि प्रमादादिनाऽकरणे
तदुत्तरायामावास्यायां तत्रापि कथञ्चिदसंभवे कृष्णैकादश्यां तत्रापि
तथात्वे शुक्लायां तस्याम् ।

“मासिकाद्वे तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके ।
वदन्ति शुद्धै तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणाः” ॥

इति पूर्वत्रिशन्मते,

“श्राद्धविध्ने समुत्पन्ने त्वन्तरा मृतसूतके ।
अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः” ॥

इति व्यासवचने चामावास्याया अप्याशौचविध्ने विधानात् ।
“कृष्णैकादशी तत्र विशेषतः” इत्युक्त्या सूचिता चानुकलपभूता
शुक्लैकादशी विध्नसामान्ये विहितापि विशेषविहितकालासंभवे
अत्राप्याकाङ्क्षया ग्राहा । पाकासंभवादिनाऽदिकविध्ने तु तदुत्त-
रामावास्यायां कृष्णैकादश्यां या तत्कर्त्तव्यम् ।

“व्यापन्नोऽप्यादिकं नैव कुर्यादमेन कहिंचित् ।
अन्नेनदममायां तु कृष्णे वा हरिवासरे” ॥

इति कार्णोजिनिवचनात् । “कृष्णपक्षे विशेषतः” इति वचना-
ज्ञुक्लैकादश्यामपि । व्याध्यादिनाऽशक्नेन तु पुत्रादिना तदिन

एवान्मेन कारणीयम् । अनुपादेयकालानुरोधेनोपादेयकर्तुं प्रतिनिधे-
न्यायत्वात् । “व्यापन्नोऽपि” इति वचनं तु न व्याध्याद्यापद्विषयम् ।
तदामेनापि कर्तुंमशक्यत्वादामनिषेधसाहचर्यात्तस्य पाकासंभव-
रूपापद्विषयत्वात् । प्रतिनिधिनाप्यसंभवे सामान्यवचनाद्मावा-
स्यादिषु । यत्तु—

“एकोहिष्टं तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषयेत्” ॥

इति श्राद्धचिन्तामरण्यादिषु लिखितं स्वकालाकरणनिभित्तोप-
वासरूपप्रायश्चित्तविधायकं सदुत्तरकालकर्त्तव्यतासूचकं स्वयमिति
वचनात्प्रतिनिधिनिषेधकं च वचनं तन्मासिकैकोहिष्टविषयम् ।

“एकोहिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
मासेऽन्यर्स्मिस्तथै तस्मिच्छाक्षं कुर्यात्प्रयत्नतः” ॥

इति देवलवचनेन—

“मासिकं चोदकुर्मं च यद्यदन्तरितं भवेत् ।
तत्तदुत्तरसात्म्यादनुष्ठेयं प्रवक्षते” ॥

इति वचनैकवाक्यतया मासिकविषयेणैकवाक्यत्वात् । अत
पतदहरूपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृतार्थ-
त्वादेकोहिष्टं पुनर्न कर्त्तव्यमेकादश्यादिषु”इति श्राद्धचिन्तामरण्युक्तिः—

“यस्यैतानि न दसानि प्रेतधारानि पोडजा ।
पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तेः श्राद्धशतैरपि” ॥

इति वचनोक्तदोषापादनेन लिथितत्वकृता दूषिता । एवं हि
वदन् बोडशश्चाद्यरपैकोहिष्टविषयमिदं वचनमिति मन्यते ।

“तदहश्चेत्प्रदुष्येत केतचित्स्तुतकादिना ।
मृतकावन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेत वा” ॥

इत्युत्तरमासगततस्तिथिरूपकालविधायकमत्रिवचनमपि मासिक-
विशयमेव । पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् । यस्य तु मरणतिथिरेव न ज्ञायते
तन्मासस्तु ज्ञायते तस्य साम्बत्सरिकं तन्मासगतायाममावास्यायां
कर्तव्यम् ।

“न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति ।
मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि” ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । मृताहनि यत्कर्तव्यं तदिति शेषः ।
प्रोषित इति मृततिथ्यज्ञानकाण्डोपलक्षणम् । अत एव सामान्यतो
भविष्यत्पुराणम्—

“मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।
तेन कार्यममावास्यां भ्राद्दं साम्बत्सरं नृप” ॥ इति ।

भ्राद्विज्ञ इति मरीचिवचनात्सम्मासकृष्णशुक्लैकादश्योर्वा ।
यद्यपि चात्र कृष्णपक्षे विशेषत इत्युक्त्या शुक्लैकादश्यनुकलपस्तथापि
शुक्लपक्षे मृत इति ज्ञाने सैव प्राह्णा । पक्षस्याव्यज्ञाने तु सानुकल्प
इति द्रष्टव्यम् । यवा तु मरणतिथिरेव ज्ञायते न तन्मासस्तदा
मार्गमाधभाद्मासानामन्यतमे मासि तत्त्वयोर्कार्यम् ।

“दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।
मार्गशीर्षेऽथवा भाद्रे माघे वाथ समाचरेत्” ॥ इति भविष्यत्पु-
राणात् ।

अत्रापि शुक्लपक्षज्ञाने तद्वत्तात्त्विधिः । नो चेत्कृष्णपक्षगतैव ।
तस्य पित्र्ये प्रशस्तत्वात् । तिथिमासयोरुभयोरपि मरणसम्बन्धिनो-

रजाने प्रस्थानोत्तरमेव यस्य जीवनवार्ता न ज्ञाता तन्मृतादभ्राद्वे-
प्रस्थानदिनमासौ ग्राहौ ।

“दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राहौ पूर्वोक्तया दिशा” ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । पूर्वोक्तया दिशेत्ययमर्थः—प्रस्थानस्यापि
मासज्ञाने दिनज्ञाने तन्मासामावास्यादिषु, मासज्ञाने दिनज्ञाने च
मार्गशीर्षादिषु प्रस्थानतिथाविति, शुक्लपक्षतदज्ञानयोः पूर्ववत् ।

यदा प्रस्थानस्यापि दिनमासयोरज्ञानं यस्य वा प्रस्थानोत्तरं
बहुकालं जीवनवार्ता श्रुतैव पश्चात्त्वरणं ज्ञातं न तु तदिनमासौ
तदा मरणश्रवणसम्बन्धिनौ दिनमासौ ग्राहौ । “मृतवार्ताश्रुतेर्ग्राहौ
तौ पूर्वोक्तकमेण तु” इति भविष्योत्तरात् । पूर्वोक्तकमेण त्वित्ययमर्थः—
मरणवार्ताश्रवणसम्बन्धिमासमात्रस्मरणे तदमावास्यादिषु । तदिन-
मात्रस्मरणे मार्गशीर्षादिसम्बन्धिनि तदिने । शुक्लपक्षतदज्ञानयोः
पूर्ववत् । यस्य तु मरणतच्छ्रवणप्रस्थानानां सर्वेषामपि दिनमासयो-
रज्ञानं तदाद्विदक्षियते प्रभासखण्डम्—

“मृतस्याहर्न जानाति मासं वा पि कथंचन ॥
तेन कार्यममावास्या भ्राद्दं माघेऽय मार्गके” ॥ इति ।

कथंचनेति मरणादिरूपेण केनापि चिह्नेत्यर्थः ।

यस्य त्वज्ञातदेशगतस्य जीवनमरणात्म्यतरानिर्धारणात्पञ्चदश-
वर्षाणि प्रतीक्ष्य पश्चात्प्रतिकृतिवाहाद्यौचर्चदेहिकं क्रियते तस्य दाह-
कालीनतिथावेदाद्विदकं मासिकं च कार्यम् । तथा च जातुकर्त्यः—

“पितरि प्रोषिते वस्य न वार्ता नैव चागतिः ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदानीमिव सर्वाणि प्रेतकर्माणि संचरेत् ॥ इति ।

तदानीमिव तदानीं मृतस्येव । अनेन सर्वत्र दाहदिनस्यावधित्व-
मुक्तम् । भविष्योत्तरे, तु तदादीन्येवेति पाठः । इयं च पञ्चदशवर्ष-
प्रतीक्षा पितृविषया पितरीतिवचनात् ।

यत्—

“यस्य न थूयते वार्ता यावद्दादशवत्सरम् ।
कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणम्” ॥

इति वृहस्पतिवचनम्—

“प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्वादशस्तिकः ।
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकर्त्ताणि कारयेत् ॥
जीवन् यदि स आणच्छेदघृतकुप्ते नियोजयेत् ।
उद्धृत्य ऋषिवित्यास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
द्वाक्षाहं व्रतचर्या त्रिराश्रमथवास्य तु ।
स्नात्वोद्दहेत तां भार्यामन्त्यां वा तदभावसः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्रानेन पशुना गिरि गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टायुमतीं कुर्यादीप्सितांश्चक्तूंस्ततः” ।

इति वृद्धमनुवचनं च तत्त्वतिरिक्तविषयम् । जीवन्नित्यादि तु
पितर्यपि भवत्येव । व्रतचर्या ब्रह्मचर्यारूपा । पञ्चाशद्वर्षन्यूनवयस्कस्य
पञ्चदशवर्षप्रतीक्षा तदधिकवयस्कस्य द्वादशवर्षाणीति केचित् ।
“तस्य स्यादवधारणम्” इतिवचनाच्च भर्तुमरणलपनिमित्तावधारण-
प्रयुक्तं तद्वार्याया एकवित्यारोहणेन पृष्ठक्चित्यारोहणेन वा मरणमपि-
भवत्येव । न च वस्तुते मरणाभावेऽपि तस्याः प्रत्यवायाः । शास्त्रीय-
त्वासदवधारणस्येति दिक् ।

अथ पार्वणश्राद्धकालाः ।

एते चामावास्यादयः क्षयाहातिरिक्ता नियमेन पार्वणश्राद्धकालाः ।
एतेषु यानि श्राद्धानि विहितानि तानि पार्वणविर्विधिना त्रिपुरुषोद्देशो-
नैव कार्याणीत्यर्थः । अतः पवोक्तं करवेन—

“एकमुहिष्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टमुदीरितम् ।

श्रीनुहिष्य तु यत्तद्विपार्वणं समुदोरितम्” ॥ इति ।

यद्यपि पार्वणश्राद्धः पर्वणि भवमिति व्युत्पत्या दर्शनश्राद्ध एव
मुख्यः, तद्वर्मकत्वात्, इतरतः गौणस्तथाप्येकोद्दिष्टेऽपि तद्वर्मातिदेशे
सत्यपि तत्राप्ययोगात्तद्व्यावृत्तः केषुविदेव श्राद्धेषु प्रयोगे निमित्त-
भूतोऽभिधेयदर्शश्राद्धगुणं पकानेन वचनेन प्रदर्शयेत् ।

ते च त्रयः पुरुषः पितृपितामहप्रपितामहा एव । सत्यपि दर्श-
श्राद्धद्वये मातामहश्राद्धस्य ततो भिन्नस्य पितृश्राद्धविकृतिवादितर-
श्राद्धेषु पितृश्राद्धधर्मातिदेशस्यैव युक्तव्यदिति पूर्वमुक्तम् । मातामह-
श्राद्धप्राप्तिश्च यथेषु तदपि पूर्वमेवोक्तम् । पार्वणविकृतित्वं च
सर्वश्राद्धानां श्राद्धशब्दवस्त्रालयचोदनास्त्रामान्याद्वचनाच्च । तथा च
मत्स्यपुराणे—

“पतदग्निमतः प्रोक्तमन्वाहार्यं तु पार्वणम् ।

वथेन्दुसंक्षये तद्वदन्यत्रापि निगच्यते” ॥

यद्यपि दितीयं मत्स्यपुराणवचनम्—

“ततः प्रभृतिसंकान्तावुपरागादिपर्वसु” ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृतप्रहस्ति” ॥ इति ।

तत्रापि पिण्डप्रहणस्योपलक्षणत्वात्पार्वणधर्मकल्पमेवाभिप्रेतम् (१)।
इति सति संकान्तिप्रहणमन्युपपद्यते ।

“अयनद्वितये भास्त्रं विषुवद्वितये तथा ॥

संकान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणाद्वृते” ॥

इति पश्चपुराणे तच्छास्त्रे पिण्डदाननिवेदाद्यथाश्रुतेऽनुपपद्यते: ।
पुनर्वचनं च “एकोहिष्टं मृताहनि” त्येतद्विधानार्थम् । ततः प्रभृति-
सपिण्डीकरणोत्तरम् । एतदभिधानं च तत्पूर्वभाविष्येकोहिष्टश्चाज्ञेषु
पार्वणातिदेशो नास्तीत्येवमर्थम् । तेष्वपि तद्धर्मातिदेशस्यावश्यं
वक्तव्यत्वात् । अन्यथा केयांचित्तद्धर्माणां पर्युदासानुपपद्यते: ।

कथा याज्ञवल्क्यः—

“एकोहिष्टं दैवाहोनमेकार्घ्येकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौ करण्यरहितं हापसव्यवत् ॥

उपतिष्ठतामक्षम्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेऽन्नं युस्तेऽभिरताः स्म ह” ॥ इति ॥

तथाश्वलायनगृहापरिशिष्टम्—

“प्रेतधात्रेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ।

एकोहिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न कुर्वीति पितृहा चोपजायते” ॥ इति ॥

अत्र दैवाग्नौ करण्यावाहनादीनां वाचनिकः पर्युदासः । पितृपदोः
पेतमन्त्रनिवृत्येकार्घ्यपिण्डत्वादीनामर्थग्रासानामनुषादः । उपतिष्ठता-
मित्यादीनां प्राकृतप्रत्यामनानेन विधिः । किन्तु तेषु कृत्सनानां पार्वण-
पर्वणामनुष्टानं नास्तीत्येतावन्मात्रेण ।

(१) अभिप्रेयमिति द्विं पु० पाठः ।

“प्रदानं यश वश्रैषां सपिण्डीकरणात्परम् ।
तत्र पार्वणवज्ज्वेयं आज्ञास्मभ्युदयाद्वृते” ॥

इतिशातातपबचनेऽभ्युदयश्चपर्युदासवत् । तत्रापि प्राचीन-
चीतादिबहुपार्वणधर्माणामनुष्टानाभावात् । अतः पव मिताभ्यरथं
“ब्रुयुस्तेऽभिरताः स्म ह” इति हशब्दः प्रसिद्धिवाची प्रसिद्धपार्वण-
सम्बन्धिशेषधर्मप्रापकत्वेन व्याख्यातः । पवम्—

“सपिण्डीकरणाद्वृत्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वृत्त्वित्वा मृताहनि” ॥

इत्यादिशङ्कादिवचनेऽत्वपि सपिण्डीकरणोर्वकालप्रहणमेव-
मभिग्रायकमेव । मृताहनि यत्कर्तव्यं तद्वर्जयित्वेत्यर्थः । मृताहशब्दश्च
निरूपदो मासपक्षतिथिस्पष्ट इति परिभाषितक्षयाहपरः । माससम्ब-
न्धितिथिपरस्तूपपदात्रतिमासमित्यादि । पवंविधानि च वचनानि च
आज्ञान्तरेषु पार्वणधर्मातिदेशविधायकानि किन्तु वचनान्तरस्तिष्ठ-
तदनुवादेन तत्र क्षयाहपर्युदासार्थानि । तेनैवंविधैवर्वचनैः—

“एकोहिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते यदि ।

अकृदं तद्विजानीयात्स मातृपितृघातकः ॥

प्रतिसंवत्सरं तस्मादेकोहिष्टं समाचरेत् ।

एकोहिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् ॥

सदैव पितृहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः ।

मृताहे पार्वणं कुर्वन्नयोऽधो याति मानवः ॥

संपृक्तेभ्वाकुलीभावः प्रेतेषु तु यतो भवेत्” ।

इत्यादियममत्स्यपुराणादिवचनैश्चैकोहिष्टविधानेनान्विक्ष्य भास्त्र-
मुक्तम् ।

“ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पृथक् क्रिया ।
यस्तु कुर्यात्पृथक् पिण्डं पितृहा सोऽभिजायते ॥
पर्वत्येन विधानेन साम्बत्सरिकमिष्यते ।
प्रतिसम्बत्सरं कार्यं विधिरेषु सनातनः” ॥ इति ।
“सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।
प्रतिसम्बत्सरं विद्वाब्धगलेयोदितो विधिः ॥
इत्यादिभिर्थ कूर्मपुराणशातातपादिवचनर्वहुभिः पार्वणविधानेन
तदुक्तम् । अत्र च—

“राजन् सम्बत्सरपूर्णे सपिण्डीकरणे कृते ।
निराशाः पितरो यान्ति पक्षस्यावाहने कृते ॥
एकोहिष्टं तु कर्त्तव्यं यावत्पित्रोः सपिण्डनम् ।
राजन् सपिण्डनादूर्ध्वमेकोहिष्टं निवर्तते ॥
न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।
प्रेतानामिह सर्वेषां यो मन्त्रैस्तु नियोजितः ॥
प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः आत्मः पितुगणं तु चाः ।
द्वयवते पितृलोकात्सु पृथक् पिण्डनियोजने ॥
परिणीता यथा योषिष्ठ गच्छेत्पैतृकं कुलम् ।
प्रेतोऽप्येवं महाराज संयुक्तः पितृभिः सह ॥
सम्बत्सरं भवेद्यावदेकोहिष्टं कर्त्तव्यन ।
सम्बत्सरे व्यतीते तु त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥
कृतार्थस्त्विह निष्वृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।
ते गताः पितृलोकं तु यथाह ममषाद्विद्वः ।
सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।
प्रतिसम्बत्सरं विद्वानित्येवं मनुष्णवीत्” ॥
इत्यादिभिर्युपुराणादिषु पार्वणविधानस्य भूयः प्रशंसादर्शनात्

“कर्त्तव्यं पार्वणं राजन्नैकोहिष्टं कर्त्तव्यन ।
सुवृहन्त्यत्र वाक्यानि मुनिगीतानि चक्षते ॥
अल्पानि चैव राजेन्द्र एकोहिष्टं प्रचक्षते ।
तस्माद्वचनसामर्थ्यात्पार्वणं स्यान्मृताहनि” ॥

इति सुमनुवचनाच्च, विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्स्व-
धर्मत्वमिति न्यायेन पार्वणप्रकारानुष्टानस्यैवोचितव्याज केवलं
मातापितृविषयाणामेव पितृव्यादिविषयाणामपि क्षयाहैकोहिष्ट-
विधीनामननुष्टानलक्षणमप्रामाण्यमेव केचिन्मन्त्यन्ते । प्रत्यक्षश्रुति-
विरोधाच्च ।

तथा च हेमाद्रयुदाहर्तं श्रुतिद्वयम्—

“देवा वा असुरान् हत्वा पितृत्वं समाविदन्तः
सन्तोऽनवष्टुध्या: सहैवेत्य ब्रुवन् ।
ये नः समानास्ते वः परस्यानु
स्वं भागं प्रतिगृहन्त्येवमेवाभूत्” इति ।

“मालि मास्यृतावृतौ प्रतिहेमन्तग्रीष्मधर्षासु ।
प्रतिसम्बत्सरे च, देवाश्च पितरश्च सहास्ताम्” इति च ।

ये पितरो नोऽस्माकं समानाः सदूशाः सपिण्डीकृता इति यावत् ।
ते वयं देवास्ते पितरश्च यो युष्माकं पाश्वात्परस्य पितृभागस्य
देवभागस्य चानु सहैवेति यावस्त्वं स्वं भागं प्रतिगृहन्ति इति हेतोरेव-
मेव देवयागसाहित्येनैव सदैव पार्वणविधानेनैव पितृयागानुष्टानमभू-
दित्यायभूतेरर्थः । देवाश्च पितरश्च शाङ्कं भोक्तुं सह तिष्ठन्तीनि
द्वितीयायाः ।

“आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य च ।
अदैवं भोजयेच्छाङ्कं पिण्डेन्द्रं न निर्जने—

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायममस्य धर्मतः।
अनयैषावृता कार्यं पिण्डनिर्वपयं सुतैः ॥

इति मनुष्यचनविरोधाच्च। मनोर्हि धर्मप्रवक्तुत्यस्य “यद्यै किंचन
मनुष्यदत्तद्वेषजम्” इतिवेदेनाभ्यनुक्रातत्वादितरापेक्षया बलीयस्त्वम्।
अत प्रवाहुः—“मन्वर्येविषयीता तु या स्मृतिः स्य न शस्यते” इति।

तद्युक्तम्। न तार्थाद्विप्रतिविद्वेतिन्यायस्यायां विषयः। न हि
धर्मप्रवक्तुमुनिवचसां सम्बादात्प्रामाणयं येनैवं स्यात्। विशेषतो
याज्ञवल्क्यादिमहर्षिवचसाम्। याज्ञवल्क्येन वैकोहिष्टमुक्तम्—“प्रति-
सम्बत्सरं चैवम्” इति। न च मुनिवचसां परस्परविरोधेऽन्यतरस्य
भ्रान्तिमूलत्वम्। येन बहुतां भ्रान्त्यसंभवादल्पवचसामेव तत्स्यात्।
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि तद्भावात्। सुमनुष्यचनं त्वनेन केनचित्प्रकार-
विशेषेण पार्वणप्रक्षसापरमेव। यत्र श्रुतिद्वयं पार्वणप्रमुदाहृतं न
तत्स्य विधायकं किन्त्यन्यस्य कस्यचिद्विधे: शेषोद्योतकमव्यम्।

ननु लिङ्गन्दर्शनपार्ययद्योतकमात्ररूपवैदिकवाक्यविरोधेऽपि स्मृते-
रप्रामाण्यमुक्तमाचार्यैः श्रुतिलिङ्गाधिकरणे यथा—“स्मृतिवैदिकलिङ्ग-
विरोधे तत्र कथम्” इत्यादिना।

उच्यते। अनन्यथा सिद्धलिङ्गविषयं तत्। अन्यथा सिद्धं चेदं
श्रुतिद्वयं दर्शश्राद्धे प्रतिमासापरपक्षश्राद्धे वा। तस्यैव श्रुत्यन्तरे
“मासि मासि वोऽशनम्” इति विद्यानात् सर्वश्राद्धप्रकृतित्वाच्च।
अशक्त एकसम्बत्सर एव मासि मासि ऋतावृत्तौ हेमन्तग्रीष्मवर्षाल्लवे
ऋतुत्रय एव वाऽशक्तिरातम्येन, शक्तस्तु शक्तिरातम्येन तैरेव
त्रिभिः पक्षैः प्रतिसम्बत्सरं दर्शनियत्तमपरपक्षनिमित्तं वा सर्वैर्व
श्राद्धं करोतोति छितीकश्रुतेतत्रि तद्विषयल्लया ज्यात्यानसंभवात्।
तथा च पूर्वमुदाहृतं देवतत्वचनम्—

“अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संबत्सरं सकृत्।
द्वितीयतुर्वा यथाश्रद्धं मासे मासे दिने दिने” इति।

सम्बत्सरपर्यन्तमेव मासे मासे द्वादशवारमिति यावत्।
चतुर्वारं द्विवारं सकृद्रा यथाश्रद्धमनेन पूर्वोक्तपार्वणविधिना श्राद्धं
कुर्यात्। यदा सकृत्तदा कन्यायाम्। तस्याः पित्रेऽनिप्रशस्तत्वात्।
दिने दिने अहरहःश्राद्धमपि सम्बत्सरमेवानेवै विधिना कुर्वादिति
हि तस्यार्थः।

अत एवापस्तम्बेनापि नित्यश्राद्धं प्रकम्योक्तम्—“एवं-
सम्बत्सरम्” इति। मनुना च दर्शश्राद्धं प्रकम्य—

“अनेन विधिना श्राद्धं विरद्धस्येह निर्वपेत्।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चश्चत्त्वयमन्वहम्” ॥ इति।

तेन श्रुतेः क्षयाहविषयन्वाभावात्समार्जनामेव तद्विषयाणां
पार्वणैकोद्दिष्टविधीनां विरोधे, स्मृतिद्वये तु विषयः कल्पनीयः पृथक्
पृथगिति विषयव्यवस्थाकल्पनमेवोचितम्।

तत्र शुलपाणिप्रभृतयस्तावदेवं मन्यन्ते—

“मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिसासं तु वत्सरम्।”
प्रतिसम्बत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ॥ इति;
“प्रतिसम्बत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि” इति,
“ततः प्रमृतिसंक्रान्तावृपरामार्दिपर्वसु।
विपिण्डमाचरेच्छाद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि” ॥ इति.
“सपिरडीकरणादृष्टे यत्र यत्र प्रदीयते।
तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वृज्जित्वा मृताहनि” ॥

इत्यादियत्तम्बलप्रयत्नमत्यपुराणाशूद्धिवचनेस्तावस्मृताद-
शब्दोपेतैस्तस्य मासपक्षतिविशेष इतिरिदिवित्तम्बलपरत्वात्,

क्वचिच प्रतिसम्भवत्सरशब्देनव तस्य विशेषणात् क्षयाहश्चाद्द
एवैकोहिष्टं विधीयते ।

“प्रदान यत्र यत्रैवां सपिण्डीकरणात्परम् ।
तत्र पार्वणवच्छाद्दं व्येयमभ्युदयाद्वते ॥
अर्वाकृसम्भवस्तराद् वृद्धौ पूर्णे सम्भवसरेऽपि वा ।
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न नेषां तु पृथक्कृक्या ॥
न पृथक्पिण्डदानं तु तस्माद्बृद्धं विधीयते ।
प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ॥
कृतार्थस्ते तु स्तंवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।
प्रेतत्वाद्येह निस्तीर्णः प्राप्ताः पितृगणं तु ते ।
यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डेन योजयेत् ।
विधिग्रस्तेन भवति पितृहा चोपजायते” ॥ इति,
“सपिण्डीकरणे कृते पृथक्त्वं नोपयद्यते ।
पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्युनः कार्या सपिण्डता” ॥ इति,
“असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोहिष्टेन तर्पयेत् ।
सपिण्डीकरणाद्बृद्धं त्रिभिः सामान्यमिष्यते” ॥

इत्यादिशातातपलघुहारीतजाबालादिवचनैस्तु सपिण्डीकृतानां
सामान्यतः पार्वणं विधीयते । मृताहशब्दाभावात् ।

तेन सामान्यविशेषन्यायेन तेषां मृताहेतरविषयत्वान्मृताहे
सर्वेषामेकोहिष्टस्यैव पूर्ववचनैः प्राप्तौ—

“औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
प्रत्यष्मितरे कुर्युरेकोहिष्टं सुता दश” ॥

इति जाबालवचनादौरसक्षेत्रजाभ्यां स्वपित्रोः क्षयाहश्चाद्दं पार्वण-
विधिनैव कर्त्तव्यम् । ताभ्यामपि सामिकाभ्यामेव ।

“यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।
पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा” ॥

इति मत्स्यपुराणे विशेषणात् । ततश्च निरग्निकयोरौरसक्षेत्र-
जयोरपि । अन्येषां तु पुत्राणां साम्रीनां निरग्नीनां च विशेषविहित-
मेकोहिष्टमेव क्षयाहे भवति ।

न च सदेत्युक्तवात्सामिकयोर्नित्यं निरग्निकयोस्त्वौरसक्षेत्रजयोः
पाक्षिकपार्वणमपि न त्वैकोहिष्टनियम इति वाच्यम् ।

तयोः पार्वणविधौ वैषम्यापत्तेः । एक एव हि स विधिः
सामिकयोस्तयोर्नित्यवत्पार्वणं विद्याति निरग्निकयोस्तु पाक्षिक-
मिति । सामान्यरूपाणां पार्वणविधीनां मृताहविषयैरेकोहिष्टवि-
धिभिः स्वविषयादुत्कालितानां तदितरविषयत्वेन मृताहे पार्वणविधे-
रन्यस्याभावात् । येन तद्वाशाद्वै विकल्पः स्यात् । निरग्निकस्य सामिक-
स्य च पार्वणनियममात्रार्थोऽयं विधिः स्यात् । अत एव “देयमग्नि-
मता सदा” इति न सर्वपुत्राणां विशेषणार्थम् । औरसक्षेत्रजयीनां
पार्वणप्राप्त्यभावेन यद्ददत्तकादिभिः पार्वणं कर्त्तव्यं तदग्निमिष्टरेवेति
विशेषणासंभवात् । संभवति तु यत् क्षेत्रजौरसाभ्यां पित्रोमृताहे
पार्वणं कार्यं तदग्निमिष्टयेति । एवं सति—

“आपाद्य सह पिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छाद्दं मातापित्रोमृताहनि ॥

पुत्राणामौरसः पुत्रः पुत्रमात्रास्तथापरे ।

पितुः पितृगणस्थस्य नित्यं कुर्यात्स पार्वणम्” ॥

इतिजमदग्निवास्ये औरसग्रहणे क्षेत्रजस्यान्युपलक्षणम् ।

ओरसक्षेत्रजयोः साग्रिकयोरेव पार्वणनियमो हेमाद्रेपि संमतः ।
स्पृष्टं चात्रार्थं भविष्यत्पुराणमुद्धृतम्—

“निरप्नेऽरसस्योक्तमेकोहिष्टं मृताहनि ।
प्रत्यब्दं पार्वणं सप्तप्रेरन्येषां न तु पार्वणम्” ॥ इति ॥

ओरसग्रहणं वाक्यान्तरे सहोकस्य क्षेत्रजस्याप्युपलक्षणम् ।
“तत्समः पुत्रिकासुतः” इत्यौरससमत्वानपुत्रिकापुत्रस्यापीत्यधिकमुक्तं
तेन ।

“अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्टानं गृहाश्रमे ।
तद्योगात्कृतसामर्थ्याः सर्वं त्राहन्ति पार्वणम् ॥
वर्षे वर्षे तु कुर्याद्वै पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।
कुर्यादनग्निमान् धीर एकोहिष्टं मृताहनि” ॥

इत्यादोनि च कर्णजिनिभविष्यत्पुराणादिवचनान्यधिकानि
लिखितानि ।

अन्येषामिकोहिष्टनियमः तु शूलपाणकादिवचनेमाद्रिनं मन्यते ।
किञ्चु—

“परं संनयन्तिपत्रोमृताहन्यपि पार्वणम् ।
सपिलडीकसणादूर्ध्वं वर्षे वर्षे मृताहर्म ॥
कर्तव्यं पार्वणं राजनैकोहिष्टं कथाचन” ।

इत्यादिवहुभिर्मृताहशब्दोपैतेर्विशेषवचनैस्तदुपेहलितैश्च सामा-
न्यवचनैरपि पूर्वोदाहतैः पार्वणस्यापि प्राप्तेर्विकल्पमेव—

“येनास्य पितरो याता येन यताः पिकामहाः ।
तेव यायात्सतां मर्गं तेन अचक्षुव तुष्यति” ॥

इति वचनादृशं परपरावाक्यान्यवचनस्यादिस्थितं ग्रन्थते ।

यत्तु तद्ग्रन्थाश्चिरग्नीनामौरसादीनामेव विकल्पः, दत्तकादीनां तु
सामनीनां वित्तनीनां चेकोहिष्टमेवेति प्रतीयते तत्त्विक्षुपरस्तिकम् ।

यदि हि साग्निस्तु पार्वणं प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना, क्षेत्रज्ञौरसौ,
इत्यादीनां सामान्यतः पाक्षिकप्राप्तापार्वणनियमार्थत्ववत् “प्रत्यब्द-
मेतदैकस्य कुर्युः आद्वं सुता दश” इत्यादोनामपि तद्वशेकोहिष्टनिय-
मार्थत्वमभिप्रेत्यैतद्विभानम् । ततः—“अनग्निमानौरसश्च” इत्येवमा-
दीनामप्यविशेषात्तथाग्निग्निनामौरसादीनामपि विकल्पाभिधाव-
मयुक्तमेव ।

अथ सामनीनां पार्वणनियमार्थमेव तद्वचनं न तु निरलीनामे-
कोहिष्टनियमार्थमपि वाक्यमेवप्रसङ्गात्, किन्तु सामान्यतः प्राप्तस्यै-
कोहिष्टस्यानुवाद एवेत्यभिप्रेत्य निरग्नीनां विकल्पाभिधानं तुल्य-
मौरसादीनां पार्वणनियमार्थे वचने, इतरेषामेकोहिष्टाभिधानस्यापि
तदिति तेषामपि विकल्प एव युक्त ईति ।

केचिच्चु—अग्निमत्स्वस्यौरसक्षेत्रजविवेषणत्वानभ्युपगमेन तद्वा-
क्यप्रद्यस्यापि स्वातन्त्र्यमेवाङ्गीकृत्यौरसक्षेत्रजाभ्यां पुत्राभ्यां क्षयादे
पार्वणं कार्यमितरैरेकोहिष्टमिति साग्निकैः पार्वणं कार्यं निरग्निकैरे-
कोहिष्टमिति वा वैकल्पिकर्णं व्यवस्थाम्, साग्निभ्यां निरग्निभ्यां औरस-
क्षेत्रजाभ्यां साग्निकैश्च दत्तकादिभिरपि पार्वणमेव कार्यम्, इतरैरे-
कोहिष्टमेवेति समुच्चित्य वा व्यवस्थां मन्यन्ते ।

मिताक्षराकारकस्तु पार्वणैकोहिष्टयोर्विकल्पमेवाचारस्थितं मन्यते
न तु वाचनिकीं व्यवस्थाम् । तथा हि—वाचनिकव्यवस्थाभ्युपगमे
हेतैरेव पार्वणं कार्यमेतैरेव चेकोहिष्टमिति तत्तद्वचनव्यक्तिर्वक्त्वा ।
तथा च सामान्यवचनां पार्वणैकोहिष्टविधीनां विषयविशेषे उप-
संहारं पद्धापद्धते । स च सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारो भवति यस्योप-
संहाराद्विशेषवचनसामान्यविषयस्यापि ज्ञेयचित्तप्रयोजनेनार्थवचना ।

यथानारम्याधीतस्य सामिधेनीसासदश्यविधे: प्रकृते: प्रकरणा-धीतपाञ्चदश्यवरुद्धत्वाद्विकृतिविषयस्य साक्षात्सामिधेनीलक्षणद्वार-सम्बन्धमात्रबोधकस्य तावतेव चार्थवतस्तमात्रसम्बन्धे आनर्थका-दव्यभिचरितक्रुतिसम्बन्धसामिधेनीद्वारोपस्थितसर्वविकृतिकत्वपूर्व--सम्बन्धकल्पनान्मुखस्य पशुमित्रविन्दादिप्रकरणपाठतेन तत्त्वकत्व-पूर्वसम्बन्धबोधकेन सासदश्यविधिनांपसंहारः । यथा वा शाखान्तर-गतस्य तच्छाखाध्येत् गत्यर्थवतः “पुराणाश्चतुर्द्वार करोति” इत्यस्य सर्वविशेषादेपोन्मुखस्य शाखान्तरगतेन “आनेयं चतुर्द्वार करोति” इत्यनेन ।

न क्ष प्रकृते मृताहमात्रविषयाणां पार्वणैकोहिष्टवाक्यानां कथित्विदर्थवता संभवति । प्रथान्तरगतत्वेऽपि स्मृतिग्रन्थान्तरवद्व्यवस्थितप्रमाणत्वाभावात् । तेन—

“अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः” ॥

इति शद्वचनवदौरसक्षेत्रज्ञातदितरसाग्रिरूपतत्त्विषयविशेषा-लिङ्गितपार्वणैकोहिष्टवचनानां व्यार्थस्थितरूपत्वेऽप्येतेषां पार्वणमेव, एतेषामेकोहिष्टमेवेति वचनवयक्त्या नियमार्थतापर्य स्यात् ।

वस्तुतस्तु तेषामव्यवस्थितरूपत्वात्सापि न ।

“एकोहिष्टं तु कर्तव्यमौरसेन मृताहनि ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणम्” ॥

इति पैठीनसिनौरसास्यायेकोहिष्टविधानात् ।

“बहुग्रयस्तु ये विश्रा ये चैकाग्रय एव च ।
तेषां सपिण्डानादूर्ध्वमेकोहिष्टं न पार्वणम्” ॥

इति च भृगुणा साम्नीनामपि तद्विधानात् । बृहश्चारदीये “विप्रः क्षयाहपूर्वेद्युः” इत्यादिग्रन्थेन क्षयाहे पार्वणमभिधाय, “आन्यभावे तु विप्रस्य प्राणौ होमो विधीयते” इति निरग्निकस्य पाणिहोममात्ररूपविशेषविधानेन तस्यापि तत्र पार्वणाभ्यनुहाप्रतीतेभ्य ।

एतेन तेषामेकोहिष्टं न किन्तु पार्वणमिति किन्तुशब्दाध्याहारेण स्वरसम्भेनापि हेमाद्रेः पूर्ववचनव्याख्यानमभ्युपगम्य तदविरोधसंपादनेन “वर्षे वर्षे तु कुर्याद्वै पार्वणं योऽग्निमान्द्वजाः” इत्यादिभिः साम्रेः पार्वणनियमकरणाभ्युपगमेऽपि “पित्रोरनग्निमान् धीर एकोहिष्टं मृताहनि” इत्यादिना निरग्नेरेकोहिष्टनियमः कर्तुं न शक्यत इति द्रष्टव्यम् । वाक्यमेवप्रसङ्गात् । इदं च निरग्नेरेकोहिष्टनियमाकरणं तस्य पार्वणैकोहिष्टविकल्पाभिधायिते हेमाद्रेपि संमतमेव ।

एतेन चौरसस्य साम्नीनां चैकोहिष्टविधानेन निरग्नीनामपि च पार्वणविधानेन मिताक्षराहेमाद्रीयमदनरत्नादिग्रन्थलिखितेन साम्न्योरौरसक्षेत्रज्ञयोरेव पार्वणम्, अन्येषां त्वेकोहिष्टमेवेति शूलपारायादिमतमप्यपहस्तिं वेदितव्यम् ।

“यः सपिण्डीकृतम्” इत्यादिसामान्यवचनैरेव मृताहेऽपि पार्वणं ग्राव्यमाणं मृताहविषयैरेकोहिष्टवचनैवाध्यते प्रतिप्रसवस्तु साग्रिकयोरौरसक्षेत्रज्ञयोस्तस्येति तदुक्तिस्तु । मृताहविषयैर्वेव पूर्वलिखितेषु भूयःसु वचनेषु सत्सु न हयं स्थाणोरपराधो यदेनमन्वयो न पश्यतीति न्यायेनोपेक्षणीयैव ।

किञ्च सामान्यवचनान्यपि प्रयोजनलिप्सया मृताहविषयारयेव । अन्यविषयत्वे निःप्रयोजनत्वात् । तथा हि किमेतैः शाद्वेषु पार्वणप्रकारो विधीयते तस्य सपिण्डीकरणोत्तरकालिकत्वं वा । नाद्यः । तस्य पार्वणातिदेशादेव सिद्धेः । एकोहिष्टविधानेन क्वचित्परं तस्य

वादः । न हितीयः । ततः पूर्वमेकोहिष्टविधानेन पितृत्वप्राप्त्यभावादेव
तत्पत्यआडेषु कृत्स्नपार्थणप्रकाशासंभवेन च तदुत्तरकालिकेष्वेवा-
र्थात्तदितेशस्य तदनुष्ठानस्य च सिद्धत्वात् । कृत्स्न्याभिप्रायैव च
पार्वणवद्विषयस्य सपिरडीकरणोन्तरकालिकत्वेऽकिन्तं तु तत्पूर्वभाविष्यु
तदभावाभिप्राया किञ्चित्पार्वणर्थमपर्युदासानुपपत्तेरित्युक्तम् । “पृथत्वे
तु हृते पश्चात्पुनः कार्या सपिरडता । यः सपिरडीहृतं प्रेतम्”
इत्यादिका पार्वणविधिशेषभूतैकोहिष्टनिन्दापि तस्य क्षयाहविषयत्वे
धोतथति । अप्रसक्तस्य तस्य निन्दानुपपत्तेमृताह पव च सर्पण्ड-
नोक्तरं तस्य अस्तके । यत्र चापौरुषेयवेदगतापि किञ्चित्पक्षविधिशेष-
भूता किञ्चित्पक्षनिन्दा तप्रसक्त्यपेक्षा भवति । येन तद्वलेन तस्यापि
विधिमुखीय तमपि पक्षं कल्पसूत्रकाराः पाक्षिककर्त्तव्यत्वेन निबन्धन्ति
तत्र किमु वक्तव्यं पौरुषेयस्मृतिगता तत्प्रसक्त्यपेक्षेति ।

तेनेकोहिष्टनिन्दोपोद्वलितः पार्वणविधिरपि परस्परनिन्दोपोद्वलि-
तोदिवानुदित्वोमवज्ञन्दितसमानविषयत्वौचित्यार्थनिन्दतस्य चैको-
हिष्टस्य क्षयाहविषयत्वात्सोऽपि तात्पर्यतः क्षयाहविषय एव ।
क्षयाहकटाक्षेणैव प्रवृत्तेषु तु तेषु यः संकान्त्यादिपरामर्शी यत्र
यत्रेति वीप्तसावादश्च स प्रासङ्गिकः । तेनामावास्याप्रेतपक्षक्षयाहयोरेव
पार्वणनियमः । इतरत्र तु साम्नीनां निरझीनां चौरसक्षेत्रजयोर्दन्त-
कादीनां च सर्वेषां पार्वणैकोहिष्टवंविकल्प एव । स च वंशपरम्परा-
यातसमाचारव्यवस्थित इत्येव मिताक्षरांकं युक्तम् ।

यदि च साम्निकौरसविषयैकोहिष्टविध्योरनाश्वासस्तदा तस्यापि
पार्वणनियमो भवत्वितरेषां तु विकल्पोऽप्रतिहत एवेति । अस्मिन्धा-
पक्षे—

“पितृर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपूरुषम् ।

सर्वात्मानेकगोत्राणामेकस्यैव मृताहनि” ॥

इति पराशारवचनमप्योरसदत्तकादिविषयमेव व्याख्येयम् ।

एवं हि तदा तस्यार्थः । श्रौरसश्वौरसेन देवत्वं गतस्य समिक्षाद्वी-
कृतस्य पितुः सर्वत्र दर्शादौ मृताहनि च श्राद्धं त्रिपूरुषं पार्वण-
विधानेन कर्त्तव्यम् । दृष्टान्तार्थं च सर्वग्रहणम् । मृताह एव तु
कटाक्षितः । अनेकगोत्राणामेकगोत्रोत्पक्षेदर्दीनक्रयादिनान्यगोत्रं प्रविष-
ष्टेदर्दत्तकादिभिरिति यावत् । पितृर्गताहस्येवैकस्यैव कर्त्तव्यं दर्शादौ
तु यथाप्राप्तं पार्वणमिति । अश्राव्योरसस्य पार्वणनियम एव विधेय ।
दत्तकादिष्वेकोहिष्टांशे त्वनुवाद एव ।

मिताक्षराकारमते त्वनेकगोत्राणां कर्त्रा सह भिन्नगोत्राणां
मातुलादीनां मृताहनि श्राद्धमधिकार्यन्तराभावे भागिनेयादिभिरेक-
स्यैव कार्यमित्यर्थः । अयमपि च विधिरेत ।

अत्र पितृग्रहणं मातुरप्युपलक्षणम् । पूर्वलिखितवचनमध्ये
केषुचित्पित्रोर्मातापित्रोरिति स्पष्टं मातुरप्युपादानात् । केषुचित्पौ-
रसादिपुत्रोपादानादेव तप्रतिसम्बन्धितया पितृरित्र मातुरपि श्राद्ध-
देवतात्वेनोपस्थितिसिद्धेः ।

“प्रत्यब्द्योर्यथा कुर्यात्पुत्रः पित्रेण सक्षा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणां वान्यदेव वा” ॥

इति कात्यायनवचनात् । “पितृर्गतस्य देवत्वम्” इति वचनस्य
श्वमतेन व्याख्यानार्थं मिताक्षराग्रन्थे यन्मातामहर्षत्यानेन मातु-
लादिग्रहणं तेनापुत्रमातामहश्राद्धमपि मृताहे पितृशत्पार्वणैकोहिष्ट-
प्रकारविकल्पेन कर्त्तव्यं तत्वेकोहिष्टप्रकारं रैवेति गम्यते ।

“पितृव्यभात्मातुराणामपुत्राणां तथव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्वत्” ॥

इति हेमाद्रिष्टवत्तजातूकर्णवचनात्, “अविशेषेण कर्त्तव्यम्” इति
वचनात् । अत एवापि मातामहापि गृह्णते । दौहित्रत्वाविशेषात् ।

मातृशब्देनात्र मातृसपलीस्वौरसपुत्ररहिता गृह्णते । इतरथा मातुः श्राद्धं कुर्यादित्युक्ते प्रतिसम्बन्धिनः पुत्रस्यैव श्राद्धकर्तु-रूपस्थितेस्तस्या अपुत्रविशेषणव्याघातात् । उपदेशादेव जननीश्राद्धे पार्वणादिसिद्धेरतिदेशानपेक्षणात् ।

यत्तु—

“सपिरडीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।
पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोहिष्टं सदैव हि” ॥

इति कात्यायनवचनं तत्कर्त्रपेक्षया कनीयःपितृव्यादिविषयम् ।

“पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।
एकोहिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथः” ॥

इति दक्षिणात्यनिवन्धधृताचारसंवादिचतुर्विंशतिमतवचनात्,
“ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः” इति वचनात् ।

अत्रापि सर्वत्र मातृपदं मातृसपलीपरमेव । पूर्वत्रैव जनन्याः पार्वणविधानादेकोहिष्टविधानानुपत्तेः ।

यत्तु पितृव्यादेकोहिष्टवचनानां तीर्थमहात्यश्राद्धविषयत्वम्—

“उपाध्यायगुरुश्वासूपितव्याचार्यमातुलाः ।
श्वशुरभ्रातृन्त्युपुत्रत्विक्याज्यपोषकाः ।
भगिनीस्वामिदुहितजामातृभगिनीसुताः ।
पितरौ पितृपलीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ।
सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये ।
एकोहिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः” ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनसंवादातप्रयोगपारिजातादाखुकम्, तत्साम्पत्सरिकप्रकरणपठितस्य कात्यायनवचनस्य सदाशब्दयोगान्म-

आद्धकालविवेचनम् ।

४४५

हालयादिविषयत्वस्थापि संभवेऽपि प्रकरणाबाधाय साम्पत्सरिक-विषयत्वस्थाप्यवश्यं वाच्यत्वादयुक्तम् । पितृपलीनां मातृसपलीनां मातापितरौ ।

“अपुत्राः ये मृताः केचित्खियो वा पुरुषास्तथा ।
तेषामपि च देयं स्यानेकोहिष्टं न पार्वणम् ॥
इति सपिरडीकरणादूर्ध्वं वत्र यत्र प्रदीयते ।
भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।
मित्राय गुरुते श्राद्धमेकाहिष्टं न पार्वणम्” ॥

इति गर्गसुमन्तुवचनसप्तादिकात्यायनवचनाविरोधाय जातू-कर्णयवचने पितृव्यादवचनमावश्यकत्वार्थम् । न तु पार्वणयमर्तिदेशार्थमिति । यद्देमाद्रिषोकं तदपि वाचनिकव्यवस्थयैव पितृव्यादिविषयपार्वणेकोहिष्टयोरविरोधसंपादनान्विरस्तं वेदतत्त्वम् । मातामहपितृव्यभ्रातृमातृसपलीश्राद्धावश्यकत्वस्य “पुत्रादैरेव चोत्तराः” इत्यनेनैव सिद्धेश्च । तथाहि विष्णुपुराणे—

“पूर्वाः किया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः कियाः ।
त्रिप्रकाराः किया छेतास्तासां भेदं शृणुञ्च मे ।
आदाहाद द्वादशाहाश्च मध्ये यः स्युः किया मताः ।
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोहिष्टसंक्षिताः ॥
प्रते पितृत्वमाप्नेते सपिरडीकरणादनु ।
क्रियन्ते याः कियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः” ॥

इति पितृकर्मणस्त्रैविष्यमभिधाय—

“पितृमातृसपिरडैस्तु समानसलिलैस्तथा ।
तत्संघातगतभैव राहा वा धनहारिणा ॥

पूर्वोः कियाश्च कर्तव्याः” इति राजान्तैः पूर्वकिया अवश्यं कर्तव्या इत्यभिधाय “पुत्राद्यैरेव चोत्तराः। ‘दीहित्रैर्वा नरश्चेषु कार्यास्तत्तनयैर्यथा’” इत्यनेन “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः” इति विष्णुपुराण एव पूर्वं निर्दिष्टानां पुत्रादीनां भ्रातृसन्तत्यन्तानां दौहित्राणां च कर्तुणां स्वप्रतिसम्बन्धिनाम्, उत्तराश्रशब्दात्पूर्वं मध्यमाश्रावश्यकर्तव्यत्वेनोक्ताः। अत्र हेवकारः कार्या इत्यनेन सम्यच्यते यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः “आन्येयेव मनोता कार्या” इत्यत्रेव। यथाश्रुनियमे स्वामिमातुलमित्रादिश्राद्वप्रकारोपेषेशानुपर्णत्प्रसङ्गात्। पुत्रादीनामावश्यकत्वोक्तौ तु करणयान्येषामपि सम्बन्धिश्चाद्वप्रसक्तौ तत्प्रकारविधानमुपपद्यते। अत एवोक्तं संग्रहे—

“कालयात्कियते आद्यं यस्य दातान विद्यते।
एकोर्हेष्टं भवत्येषां सर्वदा न तु पार्वतम्”॥ इति।

सर्वदा क्षयाहे तीर्थमहालयादौ चेत्यर्थः। अत एव च राजान्तानां पूर्वकियामाश्रावश्यकत्वोक्तेर्मध्यमास्वनियम इति निबन्धकाराः। प्रेतसम्बन्धप्रभूतघनहारिणो यस्य कस्यापि तदुत्तरकियाणामप्यवश्यकर्तव्यतोक्ता स्फन्दयुषाणे—

“मलमेतन्ममुष्ठाणां द्रविणं यत्प्रकीर्तिम्।
तद्गृह्णन्मलमादसे दुर्विधादानिनामपि ॥
ऋषिभिस्तस्त्र निर्दिष्टा निर्कृतिः पावनो परा।
आदेहपतनात्तस्य कुर्यात्यिहडेवक्रियाम्”॥ इति।

दुर्क्षिया ददिद्धाः। ददिद्धाणामश्चनिनां मूर्खाणामपि लद्गृह्ण-ग्रित्यन्वयः। तेनामाकास्यामहालयस्याहयोर्यतिक्षयाहे च यस्य इत्यापि येन केनपि केवांचिन्मते औरसक्षेत्रजाम्यां साग्निकाभ्यां मातापितृक्षयाहे च पार्वत्येव कार्यम्। इतरत्र क्षयाहे साग्निकौरसाद्यं लिपिक्लैश्च मातापित्रोरपि पार्वत्येवोक्तिः वा विज्ञेन। मातृमहयो-

ज्येष्ठानां चापुत्राणां मातृसप्तनीपितृष्ठमातृणां दमश्योष्ट परस्परं तथैव। ज्येष्ठानामपि पितृव्यादीनां पत्न्याश्च तीर्थमहालयोरेकोद्दिष्टमेव। अर्जवेष्ठानां पितृव्यादीनामाचार्यादीनां चतुषुपाणां क्षयाहे तीर्थादौ चैकोद्दिष्टमेव। मातागहानां मातृसप्तल्याश्च तीर्थादौ पार्वत्येव मर्वत्रय यत्र मातृशास्त्रं पृथक्। मातृशब्दस्य पितृपत्नीवाचित्वेन जननी-सपत्न्यामपि प्रवृत्तेः। तदभावेऽपि वा “पितृपत्न्यः सर्वा मातृः” इत्यस्माद्वचनात्। न हीदं वचनं केवलं सापिलङ्घार्थमेव किञ्चु मातृत्वप्रयुक्तकार्यप्राप्त्यर्थं च मातृशब्देवैव तस्या निर्देशार्थं च। विनिगमनाविरहात्।

एवं सति सूत्रकारेणान्वष्टकास्वेव पृथक्लमातृशाद्वस्योक्तवा-द्वृत्तिकारादिभिः सर्वैस्तत्रोक्तं एतन्यायमूलको जनन्या सहैव तत्सप्तन्या अपि श्राद्धप्रकारो न्यायतुर्यत्वात्तीर्थमहालयादावपि प्रासोऽविरुद्धो भविष्यति। यत्र पत्नी भर्तृचित्यामन्वाश्च मृता तत्र, भर्तुस्तस्याश्च तिथिभेदेन भरणे तत्त्विथौ तस्य तस्याश्च पृथगेव सांवत्सरिकम्।

यदा तत्र तिथैक्यं तदा यद्यप्येकदेशकालकर्तुक्त्वेनागृह्णामाण-विशेषत्वादेवताभेदेन पृथक्क्रियमाणयोरपि प्रधानयोरङ्गानां तन्म प्राप्नोति।

न च भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानां प्रधानानां कर्त्य तन्म तत्त्वप्रयोगविधिपरिगृहीतपदार्थानां प्रयोगविध्यन्तरोपसंगृहीपदार्थव्यवधानेन प्रयोगप्रशुभावभङ्गापत्तेरिति वाच्यम्। एककालानां भिन्नप्रयोगविधिविहितानामपि प्रधानानां भेदेन प्रयोगे मुख्यकाल-बाधापत्तेस्तदनुरोधेन प्रयोगप्रशुभावभङ्गापि तन्मानुष्ठानस्यैवोचितत्वात्। तथापि—

“एकाले गतासूमां बहुनामथवा इयोः।
तन्मेषु अपाणं कुत्वा श्राद्धं कुर्यात्पृथग्नं पृथक्।

पूर्वकस्य मृतस्वादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपातेऽवयं क्रमः ॥

इति भृगुवनने साम्बत्सरिकाणां क्रमस्य ग्रयोगभेदात्यस्य
पृथक्त्वस्यैव चाहत्य (विधानात्पाकमात्रत्वे तन्त्रत्वोक्तेश्च पृथगेव
दम्पत्योः आद्व ग्रामोति दैवादेकतिथौ मृतानामितरेषामिव । तत्र
तद्वधेन ब्राह्मणविशेषो विहितो लौगाराक्षण्णा—

“मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।
नवश्राद्धं च दम्पत्योरन्वारोहणं एव तु” ॥ इति ।

समासेन संक्षेपेण यथा द्विपितृकः पितृद्वयोहेशेनैकं पिण्डं
ददाति “एकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत्” इति वचनात् । तथात्रापि
दम्पत्योः ख्लिया अन्वारोहणे । अत एव च ब्राह्मणोऽप्येकं एव द्वयोः ।
प्रकरणादेव आद्वरूपविशेष्यलाभेन पिण्डनिर्वपणस्योपलक्षणत्वात् ।
अत एव न मृताहविशिष्टाद्वानुवादनिवन्धनवाक्यभेदोऽपि । दम्प-
त्योरिति तु विशेषणं विधेयस्य समासस्यानेकापेक्षस्यैकआद्वे
विश्रातुमशक्यत्वान्मृद्यामह इति न्यायेन विवक्षितमेव ।

अन्वारोहणं तु विधेयसमासविशेषणं हविषो द्विरितिवत् ।
पृथक्त्वश्राद्धं चेत्यन्वयः । चस्त्वर्थे । नवश्राद्धं त्वन्वारोहणे दम्पत्योः
पृथगेव कुर्यात् । पृथक्त्वं च पूर्वोक्तसमासविपर्ययं एव । तेन प्रधान-
मात्रभेदः, अङ्गतन्त्रता भवत्येव । अत एव वचनान्तरं “नवश्राद्धं
युगपत्तु समापयेत्” इति । समाप्तिप्रहणमुपकमस्याप्युपलक्षणं तद्यौग-
पद्येन विना समाप्तियौगपद्यासंभवात् ।

ननु च मृताहभाद्रमात्रे समाप्ते विहिते नवश्राद्धे कथं तत्राप्तिर्येन
तद्विपर्ययरूपं पृथक्त्वं विधीयते ।

न च मृताहप्रहणस्योहेश्यविशेषणवेनाविवक्षितत्वात्पूर्वविधिः
नैव तत्रापि तत्राप्तिरिति वाच्यम् । संनिधिनैव आद्वलाभामृताह-
स्यैवोहेश्यत्वात् । अन्यथा वृद्धयन्वष्टुक्यादावपि समासविध्यापत्ते ।
सत्यमनुवादं एवायं पूर्वविहितसमासविपर्ययस्य । अत एव नवश्राद्ध-
प्रहणमुपलक्षणमवयवपिण्डषोडशशाङ्कानाम् । एकवाक्यताप्येवं सति
लभ्यते । साङ्गप्रथानतन्त्रत्वरूपसमासविपर्ययो वाङ्गमात्रतन्त्रत्वरूपो
वाक्यमेदेन विधीयताम् ।

पक्षान्तरमपि गाम्येणोक्तम्—

“एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक्” ॥ इति ।

ओदनमदनपिण्डम् । पाकतन्त्रत्वस्य न्यायात् “एककाले गतासु-
नाम्” इति वचनात्—

“एकचित्यां समारूढौ द्वियेते दम्पती यदि ।

तन्वेण श्राद्धं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समापयेत्” ।

इति विशेषवचनात्प्राप्तेः । आद्वशब्देन च ब्राह्मणभोजनमुच्यते ।
तेन ब्राह्मणपिण्डदानात्मकं प्रधानमात्रं भेदेन कर्तव्यम्, अङ्गानि तु
न्त्रम् । पितृमातामहापार्वणद्वयवदित्यर्थः ।

न चेदं वचनं नवश्राद्धविपर्ययं तेन साम्बत्सरिके पूर्ववचनोक्तं
एकं एव पक्षं इति वाच्यम् ।

“या समारोहणं कुर्याद्वन्द्वित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ॥

प्रत्यक्षं च नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत्” ।

इति भृगुणा भूतहभाद्दं पव ष्ठक्गिरुडदानस्वोक्तव्यात् ।
पिरुडग्रहणी ऋष्याणमेजनस्वाध्युपलक्षणम् । चकारो मवधाद्दं चेति
बोलनीयः । तुशब्दः समापयेदिति । ष्ठक्गिरुडदाने उके प्रयोग-
मेदशब्दा स्वास्त्रिनवृत्तये इदमुच्यते प्रथ्यदधाद्दं नवधाद्दं च
समापयेत् युगपदिति । ग्रा त्वस्य वचनस्य साम्बृद्धिकौदिष्ट-
पश्चविषयता हेमाद्रिशोका सा निर्विजा ।

न च पिरुड इत्येकवचनादेवमिति वाच्यम् । तस्यानुवाच्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । यतिपराडे नियोजयेत्तप्यूथमित्येव द्यत्र
विधीयते न तु पिरुडोऽपि । तेन प्रधानेऽपि तन्त्रमङ्गेष्वेव वा तन्त्रमिति
पश्चद्वयमन्वारोहणे भूतहैक्ये । तत्त्वं शक्तशक्तिव्यवस्थितम् ।
अत एव प्रयोगपारिज्ञाते वचनम्—

"पक्वित्यां समाश्वा भूतयोरेकवर्हिषि ।
पित्रोः पिरुडान् पृथग्दद्यात्पिरादं वापत्सु तत्सुतः" इति ।

वर्हिष्टहणं सकलाङ्गोपलक्षणम् ।

यत्तु तिथिभेदेभ्यस्यन्वासोहणे भर्तृतिथावेव पत्न्या अपि
आदस्यानुष्टुपानं केषाचिह्नाक्षिणात्यानां तदतिभ्रान्त्येति ।
इत्थं पार्वणभाद्रकाला दर्शिताः ।

अथेकोदिष्टकालाः प्रदर्शन्ते ।

यानि श्राद्धान्येकोदिष्टप्रकारेण कर्तव्यानि तानि प्रदर्शयन्त
इत्यर्थः । तानि च त्रिविधानि नवाभिः नवमिश्राणि पुराणानि च ।
तथा चाश्वलायनः—

- "नवधाद्दं वशाहानि नवमिश्रं तु फडूत् ।
अतः परं पुराणं वै त्रिविधं आद्धमुक्त्यते" ॥ इति
भाद्रमेकोदिष्टम् ।

एकोदिष्टश्राद्दे नवश्राद्रविवेचनम् ।

तत्र नवानि तावत् । ताम्यनेकविधान्युक्तानि ।

तत्र हेमाद्रियुद्वाहृते नागरखण्डे—

"त्रीणि संचयनस्थार्थे तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।
यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तव श्राद्दं तु कारवेत् ॥
एकोदिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।
ततः संचयनस्थाने तृतीयं श्राद्रमिष्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तद्वद्धृमे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नवश्राद्रानि तानि वै" ॥ इति ।

कात्तायनोऽपि—

"चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमैकादशोऽहनि ।
यत्तु वै दीयते जन्मोस्तज्जवश्राद्रमुच्यते" ॥ इति ।

संश्लाकरणं च चान्द्रायणं नवश्राद्दं इति प्रायश्चित्तविशेष-
विधानार्थम् । एवमन्यत्रापि । यद्यप्यनेकविधानि ताम्युक्तानि तथापी-
दानीं शिष्टाचारे—

"प्रथमेऽहि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।
एकादशे पञ्चमे स्युर्मध्यश्राद्रानि पद् तथा" ॥

इति वृद्धवसिष्ठोकानि प्रवरन्ति ।

बौद्धायनेन तु पञ्चैवोक्तानि । नवमदिवसकर्त्तव्यस्य च तथा-
संभवे एकादशविद्वनकर्त्तव्यतोक्ता । मरणाद्विषमेषु दिनेष्वेकैकं नवधाद्दं

कुर्यादानवमात्, यत्र नवमं विच्छियत एकादशोऽहि तन्कुर्यादिति ।
अनयोपक्षयोर्वर्यवस्थान्युक्ता शिवस्वामिना—

“नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशास्त्रिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषामैतरेयिणः” ॥ इति ।

अत्रिणा त्वेकमेवोक्तम्—“नवश्राद्धनिमित्तं तु एकमेकादशोऽहनि”
इति । “आद्य श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशोऽहनि” इति यच्छुद्धोक्त-
माद्यं तदपि नवमिति हेमाद्रिणा कालकाण्डे (खण्डे) व्याख्यातम् ।

कात्यायनगृहे इदं नावमित्युक्तम् । तदपि नवमेव । स्वार्थेऽणु-
करणात् ।

एवं सति यदि गृहेषु नवश्राद्धान्युक्तानि भवन्ति तदा यथा-
गृहां कर्तव्यानि । नो चेत्सर्वाणि पुराणाद्युक्तानि कर्तव्यानि । तेवां
प्रेतत्वनिवर्तकत्वात् । यथाह वृद्धवसिष्ठः—

‘आलङ्घा’च नवश्राद्धं प्रेतत्वान्न विमुच्यते ।
अर्वांकु द्वादशाहस्य लघ्वा तरति दुष्कृतम्” ॥ इति ।

वाचनिकस्तु केषांचिद्विकल्पो यथा शिवस्वामिवचनात् ।

पतेषां च सर्वेषां यद्यपि—

“नवश्राद्धानि कुर्वीत प्रेतोऽहेशोन यत्नतः ।
एकोहिष्टविधानेन नान्यथा तु कदाचन” ॥

इति ग्रहार्डपुराणात्सपिगडनपूर्वभावित्याच्चौकोहिष्टरूपत्वं तथापि
ब्राह्मणा युग्मसंख्या भवन्ति ।

— “पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशोऽहनि ।
युग्मांस्तु भाजयेद् विप्रांस्तश्वश्राद्धं तु तद्विदुः” ॥
इति कूर्मपुराणात् ।

“नव श्राद्धं तु तद्विदुः” इत्युक्तवादेत्प्रचनानुपात्तेच्चपि युग्म-
द्विजा एव । शलणाणौ तु “अयुग्मान् भोजयेद्विप्रांस्तश्वश्राद्धमुच्यते”
इति पाठः । एकादशाहिके त्वेकोऽपि ॥ अत्रिवचनात् ।

कात्यायनोक्तव्यतुर्थाहनवश्राद्धे त्वन्यदपि देयमुक्तं वृहस्पतिना—

“वतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमक्षं हि वान्यवैः ।
गावः सुवर्णं वित्तं च प्रेतमुद्देश्य शक्तिः ॥
यदिष्टं जीवतश्चासीद्यात्तस्य प्रयत्नतः” ॥ इति ।

क्षत्रियादिभिस्तु पञ्चमादिषु । तथा च ब्रह्मपुराणे—

“वतुर्थं ब्राह्मणानां च पञ्चमेऽहनि भूभूतम् ।
नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परः” ॥ इति ।

शत्र्यादिकं त्वेकादशाहिके । तथा च वृहस्पतिः—

“एकोहिष्टविधानेन यदेकस्य प्रदीयते ।
आवाहनांशौ करणरहितं दैववर्जितम् ।
षष्ठालङ्घारशत्र्याद्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।
गन्धमालायैः समध्यच्यं श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥
भोजनं वानेकविधं कारयेद् व्युत्खानानि च ।
यथाशक्तथा प्रदद्याच गोभूहेमादिकं तथा” ॥ इति ।

नवशत्र्यापि तदा देया—

“सूतकान्तद्वितीयेऽहि शत्र्यां दद्यात्सुलक्षणाम् ।
काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फलवत्तरसमन्वितम् ।
समपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।
वृषोत्सर्गं च कुर्वीत देया च कपिला मुग्मा” ॥

इति मर्तस्यपुराणात् ।

यदपि चैकादशोऽहि नवधारमणि विहितं “मृतेऽवनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्” इत्यमिथाय “आदमेकादशोऽहनि” इति याज्ञ-घल्क्येनाभिधानान्मासिकानां च तत्त्वमाससम्बन्धिमृताहाशिकरण-कानां तत्त्वमासाद्यदिनेष्वेव कर्तव्यत्वेन मरणदिने प्राप्तस्याद्यमासिक-स्यैवैकादशोऽहन्युक्तर्पूच्छित्तादाद्यमासिकमणि तत्र प्राप्तं तथापि आद्यभोक्त्रे प्रेतवस्त्रालङ्कारादिदाने यत्र विहितं तदेकादशाह्वादं ताभ्यां भिन्नमेव। कूर्मपुराणे—“एकादशोऽहि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः” इत्यादिना सधर्मस्त्रेकादशाह्वादं विधाय “एवं मृताहि कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्” इत्यगेन तद्वर्मातिदेशेन मासिकानामुत्पादनात्।

मत्स्यपुराणेऽपि—

“तत्स्त्वेकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु।
क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युजो द्विजान्”।

इत्यादिना सधर्मकं तद्विधाय “अनेन विधिना सर्वमनुमासं समचरेत्” इति तथैव तेषामुत्पादनात्। तथा—

“एकादशाहे यच्छाद्वं तस्मामन्यमुद्दाहृतम्।
एकादशभ्यो विप्रेभ्यो कृष्णेकादशोऽहनि”॥ इति भविष्योत्तरे।
“एकादशाहे कर्तव्यं आद्यं प्रेताय वत्ततः।
श्वः करिष्य इति हात्वा आह्वाणमन्त्रणकियम्”॥

इति वराहपुराणे वास्त्वन्ताबुद्दिस्ये मासिकाद्ये विधीयमान-मेकादशाह्वादं ततो भिन्नमेव भवति। तस्मिन्द्वैकस्त्वैव प्रेतस्य स्थाने एकादश आह्वाण इति मुख्यः कल्पो मत्स्यपुराणादिवचनात्। प्रात-कृत्याय प्रेताह्वाणं जेकात्यामन्त्रणपराह्वे नान्द्रभव्यामारसविन्द्रासै-रित्यादि सत्यव्रतवचनात्।

विष्णुना तु यथाशक्ति वहव उक्तः। “अथा (१) शौचव्यपगमे प्रातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्थाचान्तं एवं विधानेव आह्वाणान् पथाशक्त्युद्गमुवान् गन्धमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोजयेत्” इति। वराहपुराणे तु—

“गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः।
मनसा वायुमूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ॥
पूजयिष्यामि भोजेव पर्वं विष्णु निमन्त्रयेत्”। इति।

“स्नापनाभ्यङ्कनं दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकम्” इति आह्वाणं शीघ्रमानयेत्। “आगतं च द्विजं दृष्ट्वा कर्तव्या स्वागतक्रिया” इति।

“आवरणार्थं छत्रं तद्वाह्वाणाय प्रदीयते।
पञ्चादुपानहौ दद्यात्पादस्पशोकरे शुभे ॥
संतप्तशालुकाभूमि महीं कण्ठकितां तथा।
संतारयति उर्गाण्यि प्रेतं वदुपानहौ।
तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्त्र नियतात्मवान्”।

इति चैकस्यैव आह्वाणस्य तत्र तत्र परामर्शादेकोऽप्युक्तः। वहु-पक्षेऽपि प्रेतोपमुक्तवस्त्रादिकं नवशाय्या च तन्मध्ये एकस्मा एव गुणवते देयमितरेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणामात्रम्। तथा च भविष्योत्तरे—“एकादशोऽहनि” इत्यनन्तरम्—

“भोजनं तत्र चैकस्मै आह्वाणाय महात्मने।
वस्त्रालङ्कारशाय्याद्य पितॄयद्वाहनादिकम् ॥
गोगृहाशनदासीस्तु दद्यात्संपूज्य अकितः” इति।

वृहस्पतिवचनेऽपि “श्राद्धभोक्त्रे तदपर्येत्” इत्येकस्मा एव वस्त्रादिदानमुक्तवा “प्रदद्यादक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः” इत्युक्तम्।

(१) आशौचैव इति द्विष्ट पुण्ड्र पाठः।

सत्यवतेनाप्युक्तम्—‘तेषामेकस्मै गुणवते शश्या देया’ इति । इदमेव च “सर्वैकोहिष्टप्रकृतिभूतत्वादाद्यम्” इति मिताक्षरादिग्रन्थेषु व्यवहृतं हेमाद्रिणापि आद्वत्तरडे ।

थद्यपि कात्यायनयाज्ञवलक्ष्मादिभिः सामान्येनैकोहिष्टधर्माउपदिष्टास्तथापि मत्स्यपुराणाशौधायनविष्णुस्मृत्यादिष्वेकादशाह्याद्वद्मेव प्रस्तुत्यातिवेशप्रसेषु पार्वत्यधर्मेषु ‘विशेषकृपानपूर्वाश्वानेकविद्यान् धर्मानुपदिश्य पश्चान्मासिकसाम्वत्सर्विकाद्यकोहिष्टेषु तेऽतिदिष्टः । अत्र च बहुषु वाक्येष्वेकादशाह्यग्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायकमाशौचोत्तरदिनोपलक्षणम् । “अथाशौचव्यपयगमे” इति विष्णुवचनात् । “क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान्” इति मत्स्यपुराणात् ।

तेन क्षत्रियादिभिः स्वस्वाशौचान्ते ऋहैकाहाशौचिभित्त्वा तन्मध्य एव दशाहकृत्यानुष्टाने तदन्त एवैकादशाह्याद्वद्व कर्त्तव्यमिति शूलवाणिप्रभृतयः । एवं सपिण्डीकरणमयि वोडशभाद्वेष्वेकाहे द्वादशाथवेति पक्षाश्रयणे आद्यशाद्वोत्तरदिने सर्वेषामिति ।

विष्णानेश्वरहेमाद्रिग्भृतयस्तु सर्वे—

“एकादशोऽहि यच्छाद्वं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्” ।

इति पैठीनसिवचनात्,

“आद्य आद्यमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशोऽहनि ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” ॥

इति शेषवचनात्पि क्षत्रियादिभिरपि वचनादाशौचै सत्यपि मरणादेकादशाह्य एवाद्यभाद्वं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तथा ऋहैकाहा-

शौचयोरपि तत्रैव सर्वैः । (१) सद्यशौचनाम् स्वारसिकाशौचसंकोचोपलक्षणम् । अत्रैतस्मिन् पक्षे विष्णुवचनविरोधस्तावशास्ति । तस्य ब्राह्मणाभिप्रायेणाप्युपगतेः । संकोचमात्रं हि तदा न तु कस्य विलक्षणा । उपलक्षणत्वे त्वेकादशाह्यव्याप्ते विश्वै सा स्यात् । नापि मात्स्यविरोधः । ब्राह्मण एकादशाह्य आद्यशाद्व एकादश द्विजान् भोजयेदेव क्षत्रियादिस्तु तत्रैव तत्कुर्वन्नपि न पकेनान्नेन ब्राह्मणान् तदा भोजयेत् । किन्तु तदा त्यक्तेन तावद्ब्राह्मणभोजनपार्याप्तेनामेन सूतकान्ते पक्षत्वा भोजयेदित्येवमर्थकेन तेनास्यैव पक्षस्य प्रसाधनात् ।

एवं सत्येकादशाह्यसूतकान्तरूपकालद्वयोपेतं ब्राह्मणक्षत्रियादिविषयं विधिद्वयमर्थवद्वत्ति । अन्यथा विष्णुवचनवत्सूतकान्तरूपकालोपेतेनैकेनैव विधिना सर्ववर्णसाधारणाद्याशाद्वविधिसिद्धौ तदनर्थकं स्यात् । अयुग्मग्रहणं च “श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्तव्रयोदशः” इति वृहस्पत्युक्त्या युग्मसंख्यान्तरस्याप्युपसंग्रहविषयम् ।

अत्रैतावश्चिन्त्यम् । गात्रपूरकाणां पिण्डानामसमाप्तौ क्षत्रियादीनामेकादशाह्ये कथमाद्यं शाद्वमिति ।

यदा हि “यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः” इति विष्णुवचनेन—

“ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादशा स्मृताः ।
वैश्ये पञ्चदशा ग्रांकाः शूद्रे त्रिशत्प्रकीर्तिताः” ॥

इति पारस्करवचनेन चोक्तः पक्षः समाश्रीयते तदा पिण्डासमाप्तिः स्पष्टैव । यदापि “सर्वेभ्यः प्रेतवर्णेभ्यः पिण्डान् दद्यादशैव तु” इति पारस्करेणैवोक्तो द्वितीयः पक्ष आश्रीयते तदापि—

(१)—“सद्यशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशोऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य शाद्वशश्यासनादिषु” इति शङ्खवचनात् ।

इति द्विं पु० पाठोऽधिकः ।

“राहस्तु दशमः पिरडो द्वादशोऽहनि दीयते ।
वैश्यस्य पञ्चदशमे शेयस्तु दशमस्तथा ।
शूद्रस्य दशमः पिरडो मासे पूर्णेऽहिंदीयते” ॥ इत्यादिपुराणात्,
“पिरडः शूद्राय दातव्यो दिनान्यष्टौ नवाधवा ।
सपूर्णे तु ततो मासे पिरडशेषं समापयेत्” ॥

इति प्रचेतोवचनाच्च स्वस्वाशीचान्त्यदिने दशमपिरडदानस्य
सर्वेषां विधानात्सास्त्येवेति । एतावांश्चात्र परिहारो नास्ति वचन-
स्यातिभार इति ।

यदा हि याज्ञवल्क्योक्तः पिरडत्रयदानपक्षः समाधीयते ।
“सर्वेषामेष वर्णानां सूतके मृतकेऽथवा ।
दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातयोऽब्रवीत्” ।

इत्यद्विसोक्तं क्षत्रियादीनामपि दशरात्राशौचं वा, इदानीन्तन-
भूयःशिष्ठक्षत्रियशूद्राचारसम्बादि तदा तावत्सम्यगेव ।

यदापि द्वादशाहाधाशौचपक्षस्य पूर्वोक्तयोश्च पिरडदानपक्षयोः
समाधयणं तदापि वचनवशादेकादशाहशाद्दं कृत्वापि पिरडसमाप्तौ
न काचित् क्षतिः । मिताक्षराकारादिमत एव शूद्रस्य मृताहाधधिक-
द्वादशाहे षोडशधायपूर्वकं सपिरडीकरणं कृत्वेष ।

यत्—

“शिरस्त्वाद्येन पिरडेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समाप्ततः ॥
अन्त्रांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तु सर्वदा ।
चतुर्थेन तु पिरडेन नाभिलङ्घगुदानि च ॥

ऊरु ऊरुं तथा पादौ पञ्चमेन विधीयते ।
षष्ठेन सर्वमर्माणि सप्तमेन च नाडयः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च ।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृतीवं तृद्विपर्ययः” ॥

इति ब्रह्मपुराणादिषु दशपिरडदानस्यावयवनिष्पादकत्वश्चवर्ण-
तदर्थवादमात्रम् । अत एव मिताक्षरायामिदं किमपि नोद्दिक्षितम् ।

किञ्च वद्येतेषां पिरडानां “प्रेतलोके तु वसतिन् णां वर्ष प्रकी-
त्तिंता” इत्येतदर्थवादप्रमाणक्षेत्रशरीरावयवनिष्पादकत्वं स्यात्तत-
उत्तरधाद्वसहकारेण तद्विनाश्यकलकस्याद्यश्राद्धस्य तत्पूर्वकपितृत्व-
प्राप्तिफलकानां सपिरडीकरणान्तानां वा दशमपिरडात्पूर्वकरणं
विरुद्ध्येत । न तु तत्संभवति । प्रेतशरीरस्य “शुक्रज्ञे प्रत्यहं तत्र
भवेतां भृगुनन्दनं” इति वचनाद् दुःखैकमोगहेतुत्वेन तन्निष्पत्तेवैधकर्म-
फलत्वासंभवात् । अवशिष्टकर्मफलाय भोगार्थजरायुजादिशरीरावय-
वारम्भकत्वे तु सत्यपि न कोऽपि विरोधः ।

वस्तुतस्तु तदपि न संभवति । शुक्रशोणिताहारपरिणामविशेषा-
दिभिर्दृष्टैरेतच्छ्रीरपातावशिष्टकर्मभिश्च तदारम्भेषपत्तरेतत्पिरडदा-
नानपेक्षणात् । अन्यथा चण्डालतिर्यगादिशरीरपातानन्तरं शरीरा-
न्तरारम्भे न स्यात् । तत्र पिरडदानाभावात् । तेनार्थवादिकमपि
नावयवनिष्पत्तिः पिरडदानस्य फलं किन्तु तदकरणिभित्तप्रेत-
नरकप्राप्तिपरिहारः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे—

“ग्रामाद्विहितं कर्त्तव्यं जलाशयसमीपतः ।
पिरडदानं दशाहानि प्रेतायारण्यमाग्नितैः ॥
अररये पिरडदानं तु मोहाज क्रियते यदि ।
तदा दैरवमायाति प्रमीतः प्रथमेऽहनि ॥

पुंशामसंबंधं त्वपरे महारावं तृतीयके ।
 तामिसाख्यं चतुर्थं तु प्रवात्यथ सुदारणम् ॥
 पञ्चमे चान्धतामिस्तं पष्ठे घोरं च सुप्रभम् ।
 अमेध्यभूमिसंपूर्णं सप्तमेऽहनि धातकम् ॥
 असिपत्रवनं घोरमष्टमेऽहनि सर्वथा ।
 महारौरवसंबंधं तु नवमे याति मानवः ॥
 अवोचिरिति विख्यातं दशमेऽहनि भीषणम्” इति ।

प्रथमेऽहनि पिरण्डदानं यदि न क्रियते इत्यनुपङ्गः । एवमग्रेऽपि ।
 इयं चाकरणे निन्दा नारएयरुपदेशसम्बन्धस्य किन्तु पिरण्डदानस्यैव ।
 तस्यैव पूर्वनानाविशेषणविशिष्टस्य विहितत्वात् । अत एव तस्यैव
 करणे हेतुत्वेनेदं परामृश्यते ।

“तन्दुलैः सकुमिः शाकैः फलैर्वा श्रुत्या ततः ।
 देशकालानुसारेण कुर्यात्प्रेतस्य तर्पणम्” ॥ इति ।

तेन पिरण्डदानस्याकरणनिमित्तनरकप्राप्तिरुपपरिहारा-
 र्थत्वाच्छाकेऽगुदीपिण्याकपर्यन्तनिःसारद्रव्यविधानेन चावश्यक-
 त्वावगमाद्वाराणसोमरणः। दिनिमित्तकमुक्तभावेन नरकादशनफलक-
 प्रबलकर्मणा वा प्रेतगतानिष्ठासंभवेऽपि कर्तुरेवाकरणे प्रत्यवाय-
 कलपनया तत्परिहारार्थत्वाद्वाद्वाशमपिरण्डदानात् पूर्वमपि प्रेतत्वनिवर्त्त-
 कस्यैकादशाहशाद्वस्य सर्वैः शूद्रेण वा द्वादशाहे सपिरण्डीकरणपर्यन्ता-
 नामपि करणे न कश्चिद्विरोध इति । यद्वा पिरण्डदानस्यापि—

“स्वगोत्रान्य (१) गोत्रा वा लियो वा पुरुषास्तथा ।
 प्रेतास्तु पिरण्डसम्बन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥

(१) “स्वगोत्रा वान्यगोत्रा वा” इति द्विं पु० पाठः ।

वायुभूतास्तु तिष्ठन्तः कालक्षेपेण सर्वदा” ।

इत्यादित्यपुराणाप्रेतत्वावस्थानिवृत्तिरेव कलम् । अत एव
 फलप्रतिपादकत्वेनेदमेव वाक्यमवतारितं हेमाद्रिणा । तथात्वे तदकरणे
 नरकप्राप्तिः करणाच्चानरकप्राप्तिरूपं पूर्ववचनोक्ता संगच्छने । अध-
 मारबधं हि प्रेतशरोरं तुःखैकभोगहेतुस्तन्निवर्तकाभावे तुःखभोगार्थं
 तांस्तांश्चरक्षान् गच्छन्ति । पिरण्डदानेव च तदारमभक्त अर्मनाशद्वारा
 तच्छ्रीरनिवृत्तौ तदग्राप्तिरिति । तथावेऽपि च नोत्तरधार्द्वैः सह
 विकल्पः किन्तु समुच्चय एव । अदृष्टार्थत्वात् क्रमविधानाश्च । भाष्य-
 कारमते आधानपवमानहर्विवत् । एवं च कृतेऽपि पूर्वमेवाद्यथाद्वे
 सपिरण्डनपर्यन्ते च प्रेतत्वनिवृत्तिर्दशमपिरण्डोत्तरमेव भविष्यति ।
 पौर्वापर्यमात्रे वैपरीत्यम् । प्रेतशरीरावयवपूरकत्वाभिधानं त्वर्थवाद-
 मात्रमप्यस्मिन्नेव पक्षे सालग्ननम् । पूर्णत्वं ज्ञानवतो विनाशने
 शुक्रकर्षातिशय इति पूर्णं ज्ञानवश्च कृत्वा विनाशयत इति । तथा च
 “शिरस्त्वाद्येन पिरण्डेन प्रेतस्य क्रियते तदा” इत्युपक्रम्य “दशमेन तु
 पूर्णत्वं तृपत्यं शुद्धिपर्ययः” इत्युक्तम् । “दशाहप्रेतपिरण्डेन ज्ञानं प्रेतेषु
 जायते” इति च । एवं च यथा—

“अर्धाक् संवत्सराद्यस्य सविष्णुकरणं मष्टेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि हेयं संवत्सरं नृप” इत्यर्थिनपुराणात्,
 “कृते सपिरण्डीकरणे नरः सम्वत्सरात्परम् ।

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तराशाशक्त्यः दिना वृद्धघतिरिक्तेन निमित्तेन
 षोडशशाद्वसपिरण्डनापकर्त्तेऽपि वत्सरान्तोऽपि प्रेतदेहनिवृत्ताव-
 पेश्यते तथात्रैकादशाहादावाद्यशाद्वादिकरणेऽप्याशौचान्त्यदिने क्रिय-
 माणवशमपिरण्डदानमपीति तदम्त एव समस्तनिवर्तकसंपत्या प्रेत-
 देहनिवृत्तिरूपपन्नेति ।

मम तु प्रतिभाति । तुःखैकभोगहेतुनोत्सर्गतो यावदेकसम्बन्धस-
 स्थायिना वायवीयेन प्रेतदेहेन भूम्यं यद्दुःखं तद्वागैकनाशयो नियमेन

तदेहस्ममको मनुष्यशरीराश्मकाधर्मशेषः पितृत्वप्राप्तिबन्धकः
सर्वमनुष्याणामस्ति यैषतुर्थाश्रमः—

“शुकलाङ्गारकयुका च अतुर्थी जायते यदा।

भद्रया भद्रकुद्धिष्ठो न प्रेतो जायते मृतः” ॥

इति पिण्डपुरादिविहितं कर्मचा क हृतम् । ततश्च प्रेतशरीरारम्भं विना तदेकसाध्यदुःखमोगासंभवात्तं च विना तदेकनाश्याधर्मनाशासंभवत्तदरम्भोपेक्षित पञ्चाधर्मताशोपकारहेतुत्वादिति वैधस्यापि पिण्डदानस्य दुःखैकभोगहेतोरपि प्रेतदेहस्यावयवद्वाराराम्भः कलं संभवत्येव । अत एव दुःखहेतोरप्युपवासादिरूपस्य तपसः कलनाश्यकर्मकलासमप्रतिबन्धकाधर्मनाशोपकारेण कर्माङ्गृह्यमुक्तं “तपश्च कलसिद्धिचालोकवत्” इत्यत्र । अत एव चैकादशाहादिश्राद्वानामेव पूर्णप्रेतशरीरनिवृत्तिः कलत्वेनावगम्यते ।

“यस्यैतान्न दत्तानि प्रेतश्राद्वानि षोडशा ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दक्षैः भाद्रशतैरुपि” ॥ इति यमवचनात्,

“पकादश्चादिभिः भाद्रैर्मृतस्याव्यायनं भवेत् ।

सम्यक् सम्वत्सरे पूर्णे पितृणां स्थानमृच्छति” ॥

इति देवलब्धवचनाच्च, आप्यायनं तुष्टिः प्रेतत्वपरिहार इति शलपाणिना व्याख्यातम् ।

यत्तु “स्वगोत्रा वान्यगोत्रां वा” इति वचनं तच्चिरकालमृताकृतौर्ध्वंवेदिकज्ञेयलदुस्तिग्रासप्रेतदेहविषयम् । अत एव “कालशेषेण तिष्ठन्तः” इति तत्रोक्तम् । यत्तु त्रिरात्रं दशरात्रं वा प्रेतोद्देशोद्दर्कसीरं च स्नानपानार्थं दीयते तत्कालैवेष्ट स्नाने पाने वा

विनिशुद्धके तस्य प्रत्यक्षतो नाशदर्शनात् । किन्तु तहनजनितापूर्वेण तस्य स्नानपानयोग्यदेहलाभोक्तरं तत्सज्जातीर्य नीरक्षीरान्तरमुपतिष्ठतीति न क्षेत्रपि विरोधः ।

यद्यप्यन्यज्ञातीनां सहभोजनादि प्रेताप्यायकत्वेन दशाहमध्यगतं श्रूयते तस्याव्येषैव गतिः । यथा वा गर्भिण्योपयुक्तं द्योहदान्नपानाद्यपूर्णस्यैव गर्भस्याव्यायकं तथेदमपि श्वीरोदकदानाधृपूर्वद्वारेण प्रेतदेहपुष्टिकरं भविष्यति । तेन गात्रपूरकसमाख्यातैरतैरधिकारिभिर्मरणानन्तरमेव दक्षैः पिण्डैः क्षिप्रमक्लेशेन प्रेतभवयोग्यानं प्रेतशरीरं जायते । तदभावे तु विलम्बेन क्लेशेन च गर्भशरीरवदेव । कीकटादिवेशविशेषसूतिकाद्यवस्थाविशेषमरणेन दुर्मरणाचैधत्रुद्धिपूर्वमरणादिना वा क्षिप्रमप्यतिमूढं जडवक्षादिवित्यिण्डदानदेवतात्वेऽप्यनधिकृतम् । तत्र प्रायश्चित्सविशेषादिना तदधिकरे संपादिते मोहनयनेन तत्तदधयवगतज्ञानविशेषसंपादनेन ज्ञानवद्दुखानुभवयोर्वत्तच्छ्रीरस्माशौचपिण्डदानेन क्रियत इत्याद्यलमतिवूर्णं गत्वा ।

तेन प्रेत शरीरसंपादकत्वे न काप्यनुपपत्तिरिति तदेव प्रयोजनं यावत्संभवमाशौचपिण्डानाम् । अत एव पितृचाणां लक्षदवयवनिष्पत्यर्थत्वोल्लेखैनैव प्रथमादिदशमान्तपिण्डदानप्रयोगरित्वन्नम् । तेन दशमपिण्डदानात्पूर्वं प्रेतदेहस्यैवानिष्पन्नत्वात्तन्निष्पत्यर्थानामेकादशाहादिश्राद्वानां तत्र करणमनुचितमेवेत्येकादशाहप्रहणमाशौचान्त्यदिनोक्तरदिनेपलक्षणमेव युक्तं विष्णुवचनैकवाक्यतया ।

ऐठीनसिवचनं त्वाशौचोक्तरदिनभूते एकादशेऽहि बहुषु वचनेष्टपन्नं यच्छाद्यं तत्समादेव हेतोर्न ब्राह्मणमात्रविषयं मन्तव्यम्, किन्तु सर्ववर्णविषयम्, भाद्रस्वरूपवत्कालोऽपि किं तथा नेत्याह “सूतकं तु पृथक् पृथक्” इति हेतोस्तत्त्वुक्तरदिने कर्त्तव्यमिति व्याख्येयम् । शङ्खवचनं तु शलपाणयदिभिरेवं सिखितम्—

“ततः भ्राद्धमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।
कर्तुस्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” इति ॥
शशुद्धौ प्रथमादिनेष्वेकादशे चैकोद्दिष्टथाद्यं कुर्यात् ।

नन्दशुद्धौ कथं भ्राद्यं कर्तव्यमत आह—‘भ्राद्धकर्तुस्नात्कालिकी शुद्धिः कर्मान्तरे पुनः सोऽशुद्ध एव’ इति च व्याख्यातम् । अशुद्धावित्येवोत्ते ग्राहणास्यैकादशे न प्राप्नोतीति पृथगेकादशग्रहणम् । तस्मात्सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमायसंज्ञकमेकादशाह्यभ्राद्धमन्यदपि चैकादशाह्यकृत्यं स्वस्वाशौचोत्तरदिन एव सर्वैराशौचाम्न्यदिने दशमपिण्डदानानक्तरं कर्तव्यमित्युचितम् । एकादशाह्यग्रहणे च तस्यैवोपलक्षणम् । तदपि सम्पूर्णपर्यायद्वादशाहादिरूपजात्याशौचोत्तरदिनस्यैव । तेषामेवावान्तरसाजात्येन द्राग्भुद्धिस्थित्वात् । अत एवोद्यात्प्राप्तिपदिकेन बहुवचनान्वयार्थं लक्ष्यमाणः अन्वे न सर्वत्विजो नापि सर्वे सामग्राः किं त्वप्सुब्रह्मण्यास्य एव स्तोत्रकारिण्य इत्युक्तं तृतीये (१) । “दशमेऽद्यि पतेद्यस्याहर्दयात्स किशुद्धतिं” इत्यत्र च संपूर्णशौचान्त्यदिनोपलक्षणमेवोक्तमाशौचग्रन्थेषु । तेन इयैकाह्याशौचयोस्तन्मध्ये दशपिण्डदानानुष्ठानेऽप्येकादशाह्यकृत्यमेकादशाह्य एव भवति । तथा च “सद्यशौचेऽपि” इति शङ्खवचनं पूर्वमुदाहृतम् । अत एव च क्वचित्तद्वार्थार्थं “तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थं भ्राद्धमाचरेत्” इत्युक्तम् ।

(१) अप्सुब्रह्मण्याः सुब्रह्मण्यरहिता अवशिष्टाः प्रस्तोतृ-उद्ग्रातृ-प्रतिहर्तृसामग्रास्य एव स्तोत्रकारिण्यश्चमसं भक्षयेयुरिति तन्त्रवातिककृतः कुमारिलाभदृस्य मतमत्रोदाहृतं ग्रन्थकर्त्रा ।

तथाह—ज्योतिष्ठोमे थृथते—‘प्रैतु होतुश्चमसः; प्र ब्रह्मणः, ओद्ग्रातृणाम्’ । अत्रायं संदेहः—किमेक एव एनं सोमचमसमुद्ग्राता भक्षयेत्, उत सर्वे भक्षयेयुः । अथ सुब्रह्मण्यवर्जिताश्छुद्दोग्या भक्षयेयुः, अथ वा सह सुब्रह्मण्येनेति । अत्र व्रयः यक्षाः प्रस्फुरन्ति । उद्ग्रातैक एव “न्मसेन प्रोद्ग्रातृणाम्” इति शुत्या संयुज्यत इति स

द्वादशाह्याशौचकारिणां क्षत्रियाणां मासाशौचकारिणां शूद्राणां चाचारोऽप्येवमेव । यदाशौचान्त्यदिनोत्तरदिने, आद्यश्राद्धादि तदुत्तरदिने च सपिण्डीकरणमिति । प्रायस्त्वदानीं क्षत्रियैः शूद्रैश्च दशाह्याशौचपक्षं एवानुष्ठीयत इति तेषामेकादशाह्यदशाह्योराद्यादिभ्राद्धानुष्ठानमस्मिन्नपि पक्षे न विरुद्ध्यते । शूद्राणां द्वादशाह्य एव सपिण्डीकरणविधायकं विभूवचनं तु न मरणावधिकद्वादशाह्यप्रमित्यनुपदमेव वक्ष्यते ।

एवं नवश्राद्धरूपालयेकोद्दिष्टानि दर्शितानि ।

एकोद्दिष्टश्राद्धे नवमिश्रश्राद्धकालविवेचनम् ।

इदानीं नवमिश्राणि प्रदर्श्यन्ते । यानि षोडशश्राद्धानीत्येवं प्रसिद्धानि । तान्यप्यनेकविधानि स्मर्यन्ते । तत्र ब्रह्मपुराणे तावत्—

“नृणां तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश संख्या ।

चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

तथा द्वादशमिर्मासैः श्राद्धा द्वादश संख्या ।

एव भक्षयेत् सोमचमसमित्येकः पक्षः । एकस्मिन्नुद्ग्रातरि भक्षयति सति बहुवचनमनर्थं स्यादिति हेतोः षोडशत्विंशः सर्वे वा भक्षयेयुरिति द्वितीयः । उत्कर्षेण गायन्तीत्युद्ग्रातातर इति क्रियायोगेन प्रस्तोतृ-उद्ग्राता-प्रतिहर्ता चैते त्रयो भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः । अत्रेदं समाधानम्—“रुद्धिर्योगमपहरति” इति न्यायादेक एवोद्यातात्र गृह्यते । बहुवचनोपपत्तये च प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासन्तिश्च प्रस्तोतृ-प्रतृहर्त्रैरिव सुब्रह्मण्यस्याप्यस्ति । सामवेदाध्यायिन्वेन सुब्रह्मण्याहानरूपे तदीयकर्मण्यप्यैद्यगात्समाल्यायाः सच्चात् । तस्मात् सुब्रह्मण्येन सहिताभ्यत्वाः सामग्राश्चमसं भक्षयेयुरिति शाश्वरभाष्याशयः ।

वार्त्तिकराणामाशयस्तु—चमसभक्षणस्थाने सदसि सुब्रह्मण्यस्वाप्नेशात्तेन विरहिता अवशिष्टाः प्रस्तोतृ-उद्ग्रातृ-प्रतिहर्तृसामग्राश्चमसं भक्षयन्तीति ।

कर्तव्यः शुचिभिस्तेषां तत्र विग्रांस्तु भोजयेत्” ॥ इति ।
भविष्यत्पुराणेऽपि—

“अस्थिसंचयने शास्त्रं निपक्षे मासिकानि च ।
रिक्योश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्चाद्धानि षोडशः” ॥ इति ।

रिक्योः—(१) तिथ्या न्यूने षष्ठे द्वादशे च मासे ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

‘द्वादशं प्रतिमास्यानि आद्यं वारमासिके तथा ।
सप्तिंडीकरणं चैव इत्येतच्छाद्धषोडशम्’ ॥ इति ।

आद्यमैकादशाहिकम् । वारमासिके ऊनषावरमासिके । एकं
पूर्वशट्कान्तरं षष्ठुमासे, अपरमुत्तरशट्कान्तरं गते तत्र । कियत्तिथि-
न्यूनयोस्तयोस्ते इत्यपेक्षायां तत्रैव—

“एकाहेन तु वारमासा यदा स्युरपि वा! त्रिभिः ।
न्यूनाः सम्वत्सरश्चैव स्यातां वारमासिके तदा” ॥ इति ।

अत्रैकाहन्यूनपक्षे पञ्चम्यां मृतस्य तृतीयायां ज्यहन्यूनपक्षे
प्रतिपद्यूनं वारमासिकद्वयमिति केचित् । मासो हात्राद्यमृताहं गृहीत्वो-
त्तरमृताहपूर्वतिथिपर्यन्तविशत्तिथिसमुदायात्मकश्चान्द्रः । तथैव लोक-
प्रसिद्धेः । उपान्त्यतिथो तु तत्काले द्वयहन्यूनता । तेन यदेकतिथ्यमाव-
प्रयुक्ता मासस्यैकाहन्यूनता तस्यां तिथावित्येकाहन्यून इत्यस्यार्थः ।
यत्तिथित्रयाभावप्रयुक्ता ज्यहन्यूनता तन्मध्ये प्रथमतिथाविति त्रिभि-
न्यून इत्यस्य । हेमाद्री परिशिष्टवचनद्वयं जात्कर्त्तर्यवचनत्वेन पठितम् ।
कालादर्शमदनरलादिषु जात्कर्त्तर्यवचनमेवं पठितम् ।

(१) रिक्योस्तिथ्योरेकया तिथ्येति द्विं पुं अधिकः पाठः ।

कियमाणानां प्रथमादिमासिकत्वं च तत्त्वमासाधिकरणकत्वाबाधेन
सिध्यत्वित्येतदर्थं शूलपाण्यादयः पूर्वमृततिथ्यवधिकोत्तरमृततिथि-
पर्यन्तविशत्तिथिसमुदायात्मकं मासमत्र धदन्ति । तत्रु तेषामेवामि-
प्रेतम् । पताङ्गशमेव षष्ठ्यधिकशतत्रयतिथ्यात्मकं सम्वत्सरं दूषयन्त्वा-
रसमाभिरुत्तरमासवर्षादित्वस्यैव सकललोकप्रसिद्धिविषयत्वात्तद्विधि-
रोधेन सम्वत्सरिकप्रकरणं एतद्वृष्टितम् ।

तेनाद्यमृततिथि गृहीत्वैव विशत्तिथ्यात्मको मासः प्रथमादिः ।
तत्र प्रथमादिमासिकानि मासे भवं मासिकमिति व्युत्पत्या
प्रथमादिमासाद्यमृततिथिषु वा भवन्तु मासेऽतीते भवं मासिकमिति
व्युत्पत्या वा द्वितीयादिमासाद्यमृततिथिषु । तेषां मृताहाधिकरण-
कत्वात् ।

उनानि तु तत्त्वमासान्त्यतिथावेदोत्तरमासाद्यमृताहात्पूर्वेद्य-
रेकाहन्यूनतापक्षे । तदानीमेव तथात्वात् । अन्त्यतिथ्यन्त्यक्षणे हि
मासपूर्तिः । निमन्त्रणरूपश्चाद्वारम्भकाले तत्प्रयोगकाले चैकाहन्यून-
तैव । उपान्त्यतिथो तु तत्काले द्वयहन्यूनता । तेन यदेकतिथ्यमाव-
प्रयुक्ता मासस्यैकाहन्यूनता तस्यां तिथावित्येकाहन्यून इत्यस्यार्थः ।
यत्तिथित्रयाभावप्रयुक्ता ज्यहन्यूनता तन्मध्ये प्रथमतिथाविति त्रिभि-
न्यून इत्यस्य । हेमाद्री परिशिष्टवचनद्वयं जात्कर्त्तर्यवचनत्वेन पठितम् ।
कालादर्शमदनरलादिषु जात्कर्त्तर्यवचनमेवं पठितम् ।

“द्वादशं प्रतिमास्यानि आद्यवारमासिके तथा ।

त्रैपक्षकालिके चेति भास्त्रान्येतानि षोडशः” ॥

इत्येतावदेव । अत्राद्यवारमासिकालिकशब्दा ऊनमासिकोन-
वारमासिकोनालिकपराः । द्वादशानामपि मासिकानां पृथग्ग्रहण-
दिति च व्याख्यातम् । तत्र त्रैपक्षकम् ।

“सूक्तान्ते गुहे धाक्षमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।
द्वादशोऽहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परम्” ॥

इति ब्रह्मपुराणात्, “त्रैपक्षिकं भवेद् वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरम्” इति भविष्यत्पुराणाच्चावगम्यते । त्रिपक्षे इत्यधिकरणसप्तम्यनुरोधाद्वृत्ते प्रवृत्ते इति कैश्चिदेतदनुरांथेन तत्रैवातीत इति शेषः कृतः । तद्दोजने प्रायश्चित्तविधानादपि त्रैपक्षिकं श्राद्धं गम्यते ।

तथा च शब्दः—

“चान्द्रायरणं नवश्चाद्वे पराको मासिके स्मृतः ।
पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्थात् षण्मासे कृच्छ्रं एव हि ॥
आविद्के पादकृच्छ्रः स्थादेकाहः पुनरादिकः” इति ।

आविद्के न्यूनाविद्के । ऊनाद्यमासिकं द्वयहत्रिभागोनपक्षौ च त्रिष्वपि मासेषु श्लोकगौतमगालववचनयोः कालादर्शाद्युदाहृतयोरभगम्यते ।

“एकद्वित्रिदिनैरुत्तिर्मागेनोन एव वा ।
आद्यान्यूनाविद्कादीनि कुर्यादित्याह गौतमः” ॥ इति ।
“त्रिभिर्वा दिवसैरुते द्वाभ्यामेकेन वा तथा ।
आद्यादिषु च मासेषु कुर्यादुनाविद्कादिकम्” ॥ इति च ।

ऊने ऊनत्वे । आदिशब्दान्त्यां षष्ठ्यदादशमासयोरुनषाणमासिको-
नाद्यमासिकयोश्च ग्रहणम् । ऊनाद्यमासिकस्य द्वादशाहोऽपि काल
उक्तो गोभिलेन—“मरणाद्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्”
इति । इदमेव चोनमासिकं द्वादशाहपक्षमेवाश्रित्य द्वादशोऽहनि मासे
चेति ब्रह्मपुराणवचने एकादशाहश्चाद्वमभिधाय “द्वितीयेऽहि
पुनर्स्तद्वदेकोद्दिष्टं समाचरेत्” इति मत्स्यपुराणवचने च विहितं
द्रष्टव्यम् । द्वादशमासिकानां च “सूतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासां तु

“वत्सरम्” इति वचनान्मृततिथ्यधिकरणकानां मासेऽतीते भवमिति व्युत्पत्तावेवाद्यमृताहावधिकोत्तरमृततिथिर्पयन्तमासाश्रयणेत वा द्वितीयप्रभृतितत्त्वमासीयमृततिथ्यधिकरणकत्वात्प्रथममाससम्बन्धिसर्वाद्यमृततिथौ मासिकं प्राप्नोत्वेव न यथा “वत्सरान्ते मृताहनि” इत्युत्पन्नं वार्षिकधार्म । किन्त्वाद्यमासिकं द्वितीयमृततिथौ द्वितीयं तृतीयमृततिथावित्यादिकमेण द्वादशमासिकं प्रथमाविद्वक्तिथौ । आद्यश्चाद्वं त्वेकादशोऽहि कियमाणं मासिकाद्विद्वमेवेति प्राच्यग्रन्थेषु स्पष्टमेवोक्तम् । मिताक्षरादिष्वपि विशेषानभिधानान्मासिकेष्वाद्यशब्दस्य चान्यथा व्याख्यानादैवमेव अतीयते ।

परमार्थतस्तु लोकप्रसिद्धयनुग्रहं आद्यमृततिथि गृहीत्वैव विशक्तिथ्यात्मकश्चान्द्रो मासो न तु तस्या अवधित्वमात्रमुत्तरमृततिथिर्मासघटिकेति । मासे भवं मासिकमित्येव च मासिकाद्यमासिकादिशब्दव्युत्पत्तिः । समुदायान्तर्गतयत्किञ्चित्थ्यधिकरणकत्वेऽपि च मासिकत्वं भवत्येव ज्योतिष्ठोमस्येव वसन्तकालत्वं श्राद्धस्येवापरपक्षिकत्वम् । तत्र प्रथमातिकमकारणभावात्, “मृताहनि तु कर्तव्यम्” इत्यादिवचनाद्व तज्ज्ञासाद्यभूलयां मृततिथावेवाद्यादिमासिकानि कर्तव्यानि ।

तेन सर्वाद्यमृततिथावेवाद्यनवश्चाद्यवल्कर्तव्यत्वेन प्राप्तं प्रथममासिकमेकादशे, आशौचोत्तरदिने वोक्तव्यते याङ्गवल्कयवचने—“आद्यमेकादशोऽहनि” इति । युक्तं चैतत् । मासिकानां पूर्वविहितत्वात् । यद्यपि च साम्वत्सरिकमप्येतत्पूर्वं विहितम्—“प्रतिसम्वत्सर चैवम्” इति । सम्वत्सरोऽपि च मासवन्पूर्वमृततिथिमेव गृहीत्वा । तथापि तस्य वचनान्तरेषु सम्वत्सरान्ते एवोत्पन्नस्य सर्वाद्यमृततिथौ प्राप्तिरेव नास्तीति तदुत्कर्षपरत्वेनापि “आद्यमेकादशोऽहनि” इत्यस्य व्याख्यानमयुक्तमित्युक्तं साम्वत्सरिकप्रकरणे । एवं च “प्रथममासिकोनमासिकद्वितीयमासिकत्रैपक्षिकतृतीयमासिकः व्युर्धपञ्चमशाणमासिकोन-

षाणमासिकसप्तमाष्टमनवमदश्मैकादशद्वादशमासिकोनाब्दिकानि षोः
द्वशाद्वानि कमरेण दद्यात्” इति हेमाद्रयुद्धाहृतसूत्रबोधितः श्राद्धकमोः
उप्युपगच्छते । अन्यथोनानां तत्त्वमासिकोत्तरत्वं त्रैपक्षिकस्य च द्वितीयो
योक्तरत्वं न स्यत् ।

यत्तु “तत्त्वे द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशा संख्यया” इतिवचनान्मासान्तभवत्वं मासिकानां प्रतीयते । प्रथमस्याप्येकादशाहकोत्तरप्रतीतेः ।

तदप्याप्याततः । मदनरत्नादिषु तावत् “तथा द्वादशभिर्मासैः” इत्येवं पाठो लिखितः । पूर्वपाठेऽप्येकादशाहानां तदुत्तरत्वाद्गूम्भा तदुपपत्तिः । विश्वादशैऽप्याद्यमृततिथिकालीमत्वमेव “मासिकानामाद्यं चैकादृशे” इति स्पष्टमुक्तम् ।

“मासेषुकं यदेकादशसु मृतदिनेभ्वाद्यमेकादशाहे ।
न्यूनादे यसदद्वे यदपि तदपरं द्वादशाहे क्रिपक्षे” इति ॥

कालदर्शस्मृत्यर्थसारादिष्वप्येवमेव । अत एव च षोडशशाढपक्षेषु बहुषूकेष्वप्ययमेव पक्षो बहुभियुक्ताद्वत्त्वात्संप्रतिशिष्टैराद्वियते । युक्त्यायम् । तथाहि परिशिष्टोः सपिण्डीकरणान्तर्भावेन षोडशशाढपक्षः “श्राद्धानि षोडशापाद्य विद्धीत सपिण्डताम्” इति वचनेन शूलपाण्डादिभिरपि लिखितेऽपि विश्वदः । ब्रह्मपुराणभविष्यत्पुराणोक्तपक्षावपि—

“नवश्राद्धादिश्राद्धानि न कृतानि तु यस्य वै ।
नाधिकारीं भवेत्तत्र मासवाणमासिकाब्दिके” ॥

इति वचनात् षोडशश्राद्धाधिकारसिद्ध्यर्थानां नवश्राद्धानाम्
स्थिसञ्चयनाद्यभाद्रस्य च षोडशश्राद्धान्तर्मावस्यासमाजसत्त्वादस-
मज्जसौ ।

यसु—“अलङ्घा तु वचनाद्यं प्रेतत्वान्न विमुच्यते” इति प्रेतत्व-
निवृत्तकत्वं वृद्धवसिष्ठेन नवश्राद्धानामुकं तदपि साक्षात्प्रेतत्वविवर-
त्संक्षेपोदशश्राद्धाधिकारसम्पादकद्वारकमेव ।

अत एव व्याप्तपात्—

“देयानि वेश्मशुद्धयर्थं नवश्राद्धानि यत्ततः ।
ततः प्रेतविशुद्धयर्थं मृताहनि तु वत्सरम्” ॥ इति ॥

मृताहनीति मत्सिकग्रहणं षोडशानामप्युपलक्षणम् । वेश्म-
शुद्धयर्थात् च नागरखण्डोकनवसंख्यश्राद्धपक्षे लिङ्गसमवायेन । तत्र
मृत्युस्थाने श्राद्धविधानात् । एवं सत्येकादशाहे श्राद्धत्रयं नवश्राद्ध-
माद्यमासिकं महैकोहिष्टं चेति । तत्र महैकोहिष्टं ब्राह्मणात्माभेऽन्नो
कर्त्तव्यम् । तत्करणप्रकारम् तथैकैकलद्रकप्रतेऽपेक्षकान्येकादश,
मिलितैकादशरुद्रूपप्रतेऽपेक्षकमेकं वा, तथैकैकवसुरूपप्रतेऽपेक्षका-
न्यष्टौ मिलितः एव सुरूपप्रतेऽपेक्षकमेकं वकोहिष्टमित्याद्यभुतातन-
प्रत्येषु दृश्यमानमपि प्रामाणिकमूलादर्शनादुपेक्षितम् ।

इत्युक्तानि वचनमिथाणि षोडशश्राद्धानि ।

नवनवमिथश्राद्धयोः प्रासङ्गिकविवेचनम् ।

तन्मध्ये त्रैपक्षिकपर्यन्तान्याहिताग्नेर्दहिनादारम्यैकादशाहादिषु
भवन्ति । अनाहिताग्नेस्त्वेकामनेनिरग्नेवा भरणादिनादारम्य । तदृ-
ध्वानि तूम्योरपि भरणादिनादेव । तथा छन्दोगपरिशिष्टे—

“श्राद्धमनिमतः कार्यं दाहादेकादशोऽहनि ।
भ्रुवाणि तु प्रकुर्वीत भ्रमीताहनि सर्वदा” ॥ इति ।
आग्निमत इति बहुग्निक एव गृह्णते ।
“भरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निमिः ।
दाहादूर्ध्वमशीचं स्यादस्य वैतानिको विधिः” ॥

इति शङ्खचनैकवाक्यत्वात् । अत पर्वैकादशग्रहणं नवभाद्रादी-
नामप्युपलक्षणम् । ध्रुवपदेन च वैष्णविकादूर्धार्णि गृह्णन्ते ।

“ऊर्ध्वं त्रिपक्षादच्छाद्मं मृताहन्येव तद्वेत् ।
अधस्तु कारयेहाहादाद्विताग्नेद्विजन्मनः” ॥

इति जातूकरण्यवचनात् । पतानि च ओडशभाद्रादानि स्वस्वकाले
कर्तव्यानीति मुख्यः कल्पः । अनुकूलपमाह मरीचिः—

“मुख्यभाद्मासि मासि अपर्याप्तावृत्तुं प्रति ।
द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशग्रह्यवा” ॥ इति ॥

अपर्याप्तौ प्रतिमासं भाद्रकरणासामर्थ्ये अनुमुख्यस्य चान्द्रस्य
सौरस्य वा अतोरत्रासंभवात्पूर्वमृततिथिमारभ्योत्तरमृततिथ्यवधिक-
विशत्तिथिसमुदायात्मकमासद्वयं प्रत्येकैकं मृताहमतिकम्य तदुत्तर-
मृताहेऽतिकान्ते प्राप्तकालं च भाद्रद्वयं कर्तव्यम् । कचित्प्रयिपि ।
तत्रैकादशाहे आद्यं निर्वर्त्योनमासिकं च स्वकाले द्वितीयमासिकं
वैष्णविकं च सह तृतीयमासिकेन, चतुर्थं सह पञ्चमेन, पष्ठमूनवा-
रेमासिकं च सप्तमेन, अष्टमं नवमेन, दशममेकादशेन, द्वादशं चोना-
दिकेन सह, तत्त्वकाळ इति क्रमः । पूर्वमप्युक्तम्—“नवमिथं तु
षडृतॄन्” इति । आशौचोत्तरदिनमारभ्यानवच्छेदेन द्वादशभिर्दिनैरप-
युक्तानि वा ओडशकर्तव्यानि । “अपवर्गं तृतीया” इति स्मरणात् ।
तत्राप्येकादशाहे आद्यम्, तदुत्तरदिने उनाद्यं द्वितीयं च, तदुत्तरदिने-
वैष्णविकं तृतीयं च, तदुत्तरदिनेषु चतुर्थपञ्चमषष्ठानि, तदुत्तरदिने
उनषारेमासिकं सप्तमं च, तत्तदुत्तरदिनेष्वप्तमनवमदशमैकादशानि,
तदुत्तरदिने द्वादशमूनाविदिकं चेति द्वादशभिर्दिनैः ओडशभाद्रादानि
निर्वर्त्य तदुत्तरदिने सपिण्डीकरणे कार्यम् । अथवैकास्मिन्द्वेवाहिनी
द्वादशे एकादशे एव वा द्वादशापि । मध्यवर्तीन्यूनमासिकादीन्यपि
द्वादशप्रहणेनैव गृह्णन्ते । द्वादशग्रह्यं चैकादशाइकैकाहामिप्रायेण ।

द्वादशाहरूपे तस्मिन्बाद्यन्यूनान्येकादशैव । तस्यैकादशाहे कुरुत्वात् ।
एवं वृद्धिपूर्वदिनादौ यदा सपिण्डीकरणार्थं क्रियन्ते तदा यावन्ति
स्वकालकृतावशिष्टानि तावन्त्येव द्वष्ट्व्यानि । इदं पश्चद्वयं सपिण्डी-
करणापकर्त्तनिमित्तं तद्याग्रे विवेक्षयते । तदभावे तु प्रतिमासं प्रत्यृतु
वा । तथैकादशाहादारभ्य सम्बत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनमेकस्मै ब्राह्मणाय
भोजनपर्याप्ताशसहित उद्कुम्भो देयः । तथा च पश्चपुराणे—

“उद्कुम्भश्च दातव्यो भक्ष्यभोज्यसमन्वितः ।
यावद्वर्षे नरश्चेषु सतिलोदकपूर्वकम्” ॥ इति ॥

हेमाद्रयुद्धाहतस्मृतिसमुच्चयेऽपि—

“एकादशाहात्प्रभृति घटस्तोयाभ्रसंयुतः ।
दिने दिने प्रदातव्यो यावत्स्याद्वत्सरः सुतैः” ॥ इति ॥

अत्र पिण्डदानमपि पाक्षिकमुक्तं पारस्करेण “अहरहरभ्रमस्मै
ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात्पिण्डमप्येके निष्पृणमिति” ॥ इति । अस्मै
प्रताय प्रेतोद्देशेनेत्यर्थः ।

हारीतेनापि—

“मृते धितरि वै पुत्रः पिण्डं मेध्यं समावयेत् ।
अन्नं कुम्भं च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः” ॥ इति ॥

प्रेतनिर्देशधर्मत इति प्रेतशब्देन प्रेतोद्देशरूपेण धर्मेणेत्यर्थः ।
प्रत्यक्ष वर्षान्तसपिण्डीकरणपश्चे । अत पव वचनम्—

“प्रेतोलोके तु वसतिर्णाणां वर्षं प्रकीर्तिता ।
भ्रुनृष्णो प्रत्यहं तत्र यतो हि भ्रगुनन्दन ॥
सदर्थमिह दातव्यं जलाशमभिवत्सरम्” ॥ इति ॥

यदा तु द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं कृतं तदा “अस्मै”
इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वाद्वैकस्यैवोद्देशेऽपि नात्र प्रेतशब्देनोद्देशः।
अनुमासिकवत्। सपिण्डीकरणापकर्षेऽपि च षोडशश्राद्धापकर्षः।
“आद्वानि षोडशादत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डताम्” इतिवद्वचना-
भावात्। प्रत्युत्तानपकर्षमेवाह याज्ञवल्क्यः—

“अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य सम्बत्सराद्ववेत्।
तस्याप्यज्ञं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजः”॥ इति।

एतद्वशादेव सपिण्डनोत्तरं पूर्वप्रयोजनासंभवेऽपि प्रयोजनानन्तरं
कल्प्यम्। गोभिलोयश्राद्धकल्पभाष्ये त्वपकर्षकं स्कन्दपुराणवचनं
लिखितम्—

“अर्जुं चैव स्वशक्तथा तु संख्यां कृत्वान्विकस्य तु।
दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तु यदा तन्निष्कर्यं च यत् ॥
अपि आद्वशतैर्दत्तेष्वदकुम्भं विना नराः।
दरिद्रां दुःखिनस्तात् भ्रमन्ति च भवार्णवे ॥
ततोऽपकृष्य दातव्यं प्रेतस्याप्युदकुम्भम्”॥ इति।

तद्यद्यपि समूलं तथापि न सपिण्डीकरणनिमित्तापकर्षविधा-
यकम्। याज्ञवल्क्यवचनविरोधात्। किन्तु यदा कदापि सपिण्डीकरणे
प्रत्यहं सोदकुम्भाश्रादानाशक्लैकस्मिन्नेव दिने आग्नेन निष्कर्येणापि
घापकृष्यापि तावत्तत्कर्त्तव्यमिन्येवं व्याख्येयम्। अत्र च कचिदुद-
कुम्भस्याश्रादाहित्यं यद्यपि श्रुतं तथापि गुणप्रधानभावाविवक्षयान्न
चोदकुम्भश्च देय इत्येतावन्मात्रं विवक्षितमिन्येष उदकुम्भं इदमन्त्र-
मिति पृथगेव त्यागः कर्त्तव्यः।

अयं च सोदकुम्भाश्राद्यागः आद्वरूप एव प्रेतोद्देशोनाशस्य
तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य भ्रद्या त्यागः आद्वमिति मिताश्रोकस्य,

ब्राह्मणस्त्रीकारपर्यन्तः पितृनुहिश्य द्रव्यत्यागः आद्वमिति कल्पत-
रूपस्य, संबोधनपदोपनीतान् पित्रादीभृत्यनुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हवि-
स्यागः आद्वमिति शूलपाणयुक्तस्य वा, आद्वलक्षणस्यात्रापि
सत्त्वात्। यदाप्याद्यन्तयोः पिण्डपितृयज्ञपित्र्येषिसोमयागगतपिण्ड-
दानेषु पूर्वयोश्च पित्रायुद्देश्यकभारतादिप्रसिद्धहिरण्यादिदानेषु
वातिव्यापकत्वात्संन्यासायङ्गभूतदैवार्षदिशाद्देषु चाव्यापकत्वान्म-
यान्यत्र प्रपञ्चितं मन्त्रत्ववदभियुक्तश्राद्धप्रसिद्धिविषयत्वं आद्वलक्षण-
मङ्गीक्रियते तदापि हारीतपारस्करादिभिः आद्वप्रकरणपाठेन तत्प्रसि-
द्धयवगमाच्छ्राद्धत्वमस्यापि भवत्येव। सत्यपि च आद्वत्वे पिण्ड-
दानस्य वचनादेव पाक्षिकत्वेऽप्यन्येऽर्थदानादयः आद्वधर्मा अत्र न
भवन्ति। अस्यापि सम्बत्सरं यावदहरहः क्रियमाणत्वेन नित्यत्वात्।
“अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते” इति भविष्यत्पुराणात्,
नित्यश्राद्धे च “नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्थपिण्डविवर्जितम्” इति वृह-
स्पतिवचनात्, “नित्यं तावत्प्रवश्यामि अर्थात्वाहनवर्जितम्” इति
मत्स्यपुराणाच्च आद्वधर्मनिषेधावगतेरिति शूलपाणिः।

तद्युक्तम्। अहन्यहनि यद्योदितं तन्नित्यमित्यभिधाने “कुर्या-
दहरहः आद्वम्” इति तादूशश्रोदत्ताचोदितस्यैवावधिविशेषानुपा-
दानाच्च। जीवतो नियोज्यत्वासंभवेन जीवनावधिष्ठानकलाहव्यापिनः
एव प्रतीतेः। अस्य च तादूशत्वाभावात्। अन्यथा—

“अश्वयुक्तकृष्णपक्षे तु आद्वं कुर्याद्विनोदिने।

कार्त्तिकं सकलं चापि” इत्यादिविहितश्राद्धानामपि नित्यश्राद्ध-
त्वप्रसङ्गात्।

निर्णयामृते तु—

“अदैवं पार्वणश्चाद्यं सोदकुम्भमधर्मकम् ।
कुर्यात्प्रस्याब्दिकाच्छाद्यात्संकलपविधिनान्वहम्” ।

इति गौतमवचनमध्यर्थवाहनादिशाद्वीयधर्मनिवर्तकसुदाहृतम् । सपिरडीकरणात्पूर्वं चैतक्तियमाणमेकोहिष्टविधिना तदूर्ध्वं पार्वणविधिनेति चोक्तम् । पितृब्यैरन्येवमेव । अधर्मकं कर्तृभोक्तृनियमरहितम् । आप्रत्याब्दिकात् । यदा पार्वणं तदाऽदैवमित्यर्थः । संकल्पविधिश्च—

“सांकल्पं तु यदा कुर्यात् कुर्यात्पात्रपूरणम् ।
नावहनाश्चौ करणेन पिण्डान्विकिरणं च” इत्यादिः ।

मया तृच्यते । कृत्स्नविधानत्वात्प्रायश्चित्ताङ्गुष्ठिष्ठुशाद्वधन्त्रधर्मनिविदेशः । या हि क्रिया विधीयते सा क्रिया यैविना न निष्पद्यते तत्साधनसामस्त्यं कृत्स्नविधानत्वम् । अत्र च पात्रस्वीकारपर्यन्तो यागविशेषो ददातिना विधीयते । तत्र च त्याज्यादेवताविशेषः पात्रविशेषशायेक्षितः । तच्च सर्वमत्रोक्तमेव । “नामगोत्रे पितृणां तु प्रापके हव्यकव्ययोः” इत्यादिभिः सामान्यतः पित्र्यकर्माङ्गुत्वेनोक्तानि नामगोत्रविशिष्टोहेशप्राचीनावीतित्वदक्षिणामुखत्वानि । दानकृपत्वाच्च दानसामान्याङ्गभूता गन्धमाल्यादिभिः पात्रपूजेत्यतावत्परं भवति । एक एव च समनन्तरमृत उद्देश्यः सपिण्डीकरणादूर्धर्मपि । “तस्याप्यत्रं सोदकुम्भं दद्याद्वृष्टं द्विजन्मनः” इति तस्यापीत्येकवचनात्, “पिण्डमप्येके निपृणन्ति” इत्येकपिण्डोपदेशाच्च “यः सपिण्डीकृतम्” इत्यस्यापवादात् । वचनं त्वनाशवसनीयम् । अनन्वितार्थत्वात्प्रसिद्धगौतमीये श्लोकरूपत्वेनासंभावितत्वात् । श्लोकगौतमस्यापि कैश्चिल्लिखनेऽप्यत्रान्यसम्बादाभावात् ।

एवं नवानि नवमिभाणि चैकोहिष्ठानि दर्शितानि

एकोहिष्ठप्राद्वे पुराणशाद्वकालविवेचनम् ।

पुराणानि तु पाक्षिकाब्दिकतीर्थमहालयादिशाद्वगतानि । एषु च सर्वेष्वव्येकोहिष्ठेष्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षया “अदैवम्” इत्यादिकिञ्चित्पार्वणधर्मपर्युदासदर्शनाच्च पार्वणधर्मातिवेशे सति तत्र विशेषा विहिताः ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

“एकोहिष्ठं दैवहीनमेकाङ्गेयं कपविश्रकम् ।
आवहनाश्चौ करणरहितं हापसव्यवत् ॥
उपतिष्ठामक्षयस्थाने विप्रविसर्जने ।
अभिरम्यतामिति वदेद्ग्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह” । इति ।

कात्यायनोऽपि—“एकोऽर्घं एकं पविश्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाश्चौ करणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति त्रिप्रशः सुस्ववितप्रित्यनुहावचनमुपतिष्ठतामित्यक्षयस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गे अभिरताः स्म इत्यपरे” इति ।

अत्र चार्घ्यपिण्डैकत्वधर्मणं न्यायप्राप्तानुवाद एव देवतैक्यादेव सिद्धे । यद्यपि त्वेकत्वश्रवणमपि तथेति केचित् । तथा हि “एविआनन्तहितेष्वप आसिच्य” इत्युक्तत्वात्पात्रद्वारा अर्घ्योदकसंस्कारकं पवित्रम् । तच्च “अर्णु कुर्श कुर्शो दर्भः पवित्रम्” इति कुशसामान्यपर्यायत्वे सत्यपि नात्र तन्मात्रम् । किन्तु—

“अनन्तगर्भिणं सार्भं कैशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विलोक्य पवित्रं यत्र कुप्रवित्” ॥

इति स्वरूपविशेषेण पवित्रसंशब्दनवत्कर्माङ्गुत्वेन च परिभाषितं कुशदलविशेषद्वयात्मकम् । वाक्येन होमप्रकारणाठधारात् । तच्च

दलद्रयात्मकमेव न तु दलद्रयोपेनकुशद्रयात्मकमिति साधितं मयाश्व-
लायनसूत्रथिवरणे । तत्र प्रकृतौ पितृपार्वणे पात्रवये पवित्रत्रयसङ्क्षा-
षेऽप्यत्रार्थ्यपात्रैकादेकमेव पवित्रं भवति । द्रयोरर्थलोपेन बाधात् ।

यत्तु शूलपाणिना—“एककरणसाध्ये एकोहिष्टापूर्वे प्राकृतैककर्म-
धर्माणामेवपेक्षणात्पितृयागाङ्गस्यैकस्यैव पवित्रस्यात्रातिदेशः पिता-
महप्रपितामहयागाङ्गयोस्तु पवित्रयोरतिदेशं पव न” इत्युक्तम् ।
तदभ्यसंखपत्वाक्षानान्तिपृष्ठितामहप्रपितामहयागानां शास्त्रीयभेद-
ग्रान्त्या । पवित्रषट्कस्यौत्सर्गिंकातिदेशाभिधानं च तदीयं मातामहा-
दियागानां पितामहयागतुल्यत्वभ्रान्त्या । तेनाभ्यस्तैककरणभूतपितृ-
पार्वणधर्मान्तर्गतानां प्रयाणां पवित्राणां संभावितातिदेशानां मध्ये
द्वयोद्वारालोपादाध इत्येवा वक्तव्यम् । तेनैकं पवित्रभित्यप्यनुवाद
प्रवेति ।

तदयुक्तम् । दलैक्यस्याप्राप्तेस्तद्विधायकत्वात् । पवित्रशब्दो हि
“अथ पवित्रे करोति” इति वाजसनेयिक्राहणे शर्थवदासाद्यपवित्रे कृत्वा
अत एव “बहिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते, पवित्राभ्यामाज्यस्योत्प-
वनम्” इत्यादिषु पारस्करगोभिलाश्वलायनादिसूत्रेषु “पवित्रेस्थौ
वैष्णव्यौ” इति मन्त्रे च द्विवचनान्तः प्रयुज्यमानं पकैकदलवचनं पव
गम्यते । तेन परिशिष्टगतमेकवचनं समुदायाभिप्रायं राजसूयवत् ।
न तु लक्षणादलद्रयसमुदाय एव तस्य वाच्यः । श्रुत्यादिषु बहुषु
लक्षणाप्रसङ्गात् । एतेन परिशिष्टवचनादलद्रयव्यासकमेव पवित्रत्वं
द्विवचनान्तं एव तु विधिगते मन्त्रगते च पवित्रशब्देऽव्यवभूतदल-
लक्षणेति शूलपाणयुक्तिरस्ता ।

न च होमाङ्गुष्ठित्रादेकैकदलस्त्रपाञ्चिष्टमेवेदं सांकेतिकं दलद्रय-
रूपं पवित्रं तस्यैव प्रसङ्गेनान्यत्रापि विनियोगसंभवेत् भेदे प्रमाणा-
भावात् । तत्त्वं यथपि द्वित्वविशिष्टस्यैव दलस्त्रपत्य पवित्रस्योत्पत्त-
त्वात्परिभाषारूपपरिशिष्टवचनात् पार्वणेऽपि पर्वत्रशब्दात्प्रतिपात्रं

दलद्रयरूपं पवित्रं गृह्णते । तथाप्येकोहिष्ट पकस्मिन् पात्रे द्वे दले
प्राप्तुयातां न त्वेकं तद्विधानार्थमेकं पवित्रमिति ।

वस्तुतस्तु सामान्यतः पित्रेऽयुग्मसंख्याविधानात्, “तिक्ष्णस्तः
शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे” इति चतुर्विंशतिमताच्च पार्वणे
प्रतिपात्रमेकैकदलात्मकानि श्रीणि श्रीणि पवित्राणि । मन्त्रस्तु तत्रापि
द्विवचनान्तं पव भवति । प्रकृतवेव “अथापि श्रीणि स्युः” इति
श्राणां पवित्राणां श्रुतौ विधानात् । तत्रापि च “कुशी छिनत्ति
पवित्रेस्यौ” इति “श्रीन्वा” इति कात्यायनेन मन्त्रस्य विनियोगात् ।
गुणभूतवचनानुरोधेन समवेतार्थप्रातिपदिके संकोचादे: पाशमन्त्रव-
दन्वायत्वाच्च । प्रकृतौ चोहाभावात् । तद्वेव पार्वणेऽप्युपपत्तेः ।
तथा च दलत्रयप्राप्तादेकदलविविरेकोहिष्टे ।

तथा च चतुर्विंशतिमतम्—“एकोहिष्टे शलाकैका निधायोदक-
माहरेत्” इति ।

हेमाद्रिणापि “एकं पवित्रमेकशिखं पवित्रम्” इति व्याख्यातम् ।

विष्णुरपि—“अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपाद-
आचान्तस्त्वेवंविधान् ब्राह्मणान्यथाशक्त्युद्गुमुखान् गन्धमाल्यवस्त्रा-
लङ्घारादिभिः पूजितान् भोजयेदेकवन्मन्त्रानूहेतैकोहिष्ट उच्छ्वसनिं-
धावेकमेव तनामगोत्राभ्यां पिरडं निर्वपेत्, भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु
दक्षिणायाभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताक्षयोदकेषु चतुरङ्गुल-
पृथ्वीस्तावदन्तरावदधःखाता वितस्यायतस्तिस्तः: कर्वूः कुर्यात् ।
कर्वूणां समीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्ना-
हुतित्रयं जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमः, अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नमः, यमायाद्विरस्वते स्वधा नमः, स्थानत्रये च प्राग्वत्पिराड-
निर्वपणं च कुर्यात् । ततो दधिघृतमांसैः कर्वूत्रयं पूरयित्वा पतत्त
इति जपेत् । एव मृताहे प्रतिमासे कुर्यात्” इति ।

अत च “एकवन्मत्रानूहेत” इति बहुवचनान्तपितृपदोपेतेषु
मन्त्रेष्वेकवचनो होम उक्तः स न प्रकृतैकादशाहिकैकोहिष्टभिग्रायः ।
नायंवं मृताह इत्युक्तसपिरडीकरणपूर्वभाविमासिकैकोहिष्टभि-
ग्रायः । तदानीमवस्थाविशेषरूपपितृवालाभेन तद्वचिपितृपदोपेतानां
मन्त्राणां तेष्वप्रवृत्तेः । अत एव प्रेतशाङ्केषु पितृशब्दनिषेधद्वारा
तद्युक्तमन्त्रनिषेधो वक्ष्यमाणो व्यायप्राप्तानुवाद एव ।

न च जनकपुरुषवचन एव मन्त्रगतः पिनृशब्दोऽस्तीति वाच्यम् ।
तथा सति बहुवचनव्यार्थं पितामहप्रपितामहलक्षणापत्तेः ।
तस्याश्वैकेनैव पितृत्वेन सर्वेषु मुख्यत्वोपयपत्तावन्याव्यत्वात् । अत
एव मातृशाङ्के पितृशतिपदिकस्यानृह उक्तोऽन्वष्टक्ये वृत्तिकारा-
दिभिः । यत्र तु जनकपुरुषवाचिवचनान्तपितृशब्दोपेते शुन्धनमन्त्रे
अन्यत्र चैवजातीयके ऊहप्रसङ्गस्त्वयापि प्रेतशाङ्केववनेजनादिनिषे-
धातप्रेतशब्देनैवोहेशविधानात्त तेष्वप्रवृत्तिः ।
तथा चाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे—

“प्रेतशाङ्केषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।
स्वस्यस्तु विस्तज्जेवं सकृतप्रणववर्जितम् ॥
एकोहिष्टस्य पिश्छे तु अनुशब्दो न युज्यते ।
पितृशब्दं न युज्नीत पितृह चोपजायते” ॥ इति ।
“अनुदकमधूपं च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।
नवश्वाद्ममन्त्रं च पिण्डोदकविवर्जितम्” ॥ इति ।

अनुदकमनर्थम्, पिण्डोदकमवनेजनप्रत्यवनेजनरूपं तेन विवर्जि-
तमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । हेमाद्रियुदाहृतस्मृत्यन्तरेऽपि—

“आश्विषो द्विगुणा दर्भा जपाशीः स्वस्तिवाचमम् ।
पितृशब्दस्य सम्बन्धः शर्मकृत्यवैत च ॥

पात्रालम्भोऽवगाहश्च उल्मुलकोल्लेखनादिकम् ।

तृसिप्रश्वश्व विकिरः शेषप्रश्वस्तथैव च ॥

प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।

अष्टादश पदार्थस्तु प्रेतशाङ्के विद्यर्जयेत्” ॥ इति ।

यद्यपि पवित्रद्वारा प्राप्तः पवित्रच्छेदनमन्त्रो द्विवचनान्तपवित्र-
शब्दोपेत एकदलविधानादेहिष्टे एकवचनोहविषयः कथञ्चिहृन्मेत
तथापि बहुवचनानुपपत्तिः । तस्मात्प्रसङ्गात्पुराणैकोहिष्टभिग्रायोऽय-
मूहविधिः ।

अत एव सत्यप्येकोहिष्टप्रक्रमे पुनरवैकोहिष्टप्रहणम्—“एकवन्मन्त्रा-
नूहेतैकोहिष्टे” इति । सोऽपि च तेष्वेव मन्त्रेषु येषु समुदितप्रिआद्यभि-
ग्रायेण प्रयोगाद्वाहुवचनं समवेतार्थं “नमो वः पितरः” इत्यादिषु । न तु
येषु प्रत्येकं प्रयोगादसमवेतार्थं तेष्वप्यसमवेतार्थत्वादेव ।

यथार्थपात्रेषु तिलावापमन्त्रे । यथा वा “पतद्वः पितरो वासः”
इति जलपन् पृथक् पृथगिति ब्रह्मपुराणाद्यकपक्षाश्रयरो “पतद्वः” इति
मन्त्रे । यद्यपि चैकोहिष्टसामान्ये “अभिरम्यताम्” इति विसर्जनमन्त्रो
याश्ववल्क्यकात्यानादिभिर्विहितः । गोभिलेन तु “अभिरम्यतामिति
विसर्जनम्” इत्यभिग्राय “एतत्प्रेतशाङ्कम्” इत्यभिधानात्, प्रेतशाङ्के-
ऽपि विशेषतस्तथाप्याश्वलायनानां प्रेतशाङ्केषु स न भवति विशेष-
तस्तत्र तं निषिद्ध्य तत्परिशिष्टे मन्त्रान्तरविधानात् । इत्याद्यस्तु
कालनिर्णये प्रासङ्गिकम् ।

अथ सपिण्डीकरणकाला विविच्यन्ते ।

तत्र साम्रिकेन पिण्डपितृयज्ञाधिकारिणा तावत्संभवे आशां-
चोन्तरदिनमारभ्य द्वादशसु दिनेषु ओडशश्वाङ्कानि पूर्वोक्तविधया
विधाय तदुन्तरत्रयोदशदिने पितृपितामहप्रपितामहान्यतरस्य मात्रा-
दीनां च तत्कार्यम् । तदुन्तरापतितायाममावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः ।

दर्शात्पूर्वं तावत्काला संभवे “एकाहे द्वादशाथवा” इति पक्षेणाशौचोत्तर-
दिने तन्त्रेण बोडशशाङ्गानि विधाय तदुत्तरदिने दर्शादर्वाग्न्यत्र कापि
वा दिने सपिण्डीकरणं कृत्वा दर्शे पिण्डपितृयज्ञः । द्वादशदिन एव
दर्शणाते तत्रैव सपिण्डनं पितृयज्ञश्च । आशौचान्त्यदिनोत्तरदिने एव
दर्शणाते तु तत्रैव बोडशशाङ्गसहितं सपिण्डीकरणं कृत्वा पितृयज्ञः
कार्यः । सपिण्डीकरणमकृत्वा पितृयज्ञस्य कर्तुं मशक्यत्वान्मृतपितृ-
कस्य चतुदकरणे प्रत्यवायात् । तथा च जावालः—

“नासपिण्डाग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते” ॥ इति ॥
“एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाग्दर्शाथाविधि ।
प्रकुर्वीताग्निमान् विशेषं मातापित्रोः सपिण्डनम्” ॥

इति कृन्दोगपरिशिष्टमप्येतदभिप्रायकमेव । “अग्निमानवार्गदर्शात्”
इति चोके । तथा च दर्शात्पूर्वं सपिण्डीकरणस्यावश्यकत्वे—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वे दर्शेऽग्निमान् सुतः ।
परतो दशरात्रस्य पूर्णे त्वम्दे तथेतरे” ॥ इति ।
“या तु पूर्वग्रावस्या मृताहादशमी भवेत् ।
सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्” ॥

इति च जावालहारितोक्तत्कालस्य च दर्शकूपस्य दशरात्रस्य
परतः पूर्वे दर्शन्यन्वयेन मृताहावधिकदशमीत्वोक्तथा त्वाशौचान्त्यदि-
नानन्तरभाविदर्शविषयत्वाद्व्यवधानेऽप्रवृत्तेस्तत्कालापेक्षायां “सपि-
ण्डीकरणं मासिकार्थवद्द्वादशाहं शाद्दं कृत्वा त्रयोदशेऽहि कुर्यात्” इति
विष्णुकस्य बोडशशाङ्गव्यापद्वादशदिनोत्तरदिनस्य “द्वादशाहे प्रिपक्षे
वा” इत्यादिवचनविहितस्य मृतिदिनावधिकद्वादशदिनस्य वा सामा-
न्यविहितस्यैवात्रापि प्रवृत्तेः वाधकाभावात् । “अर्वाग्दर्शात्” इति
सामान्योक्तेरेतत्कालोपसंग्रहेऽप्यविरोधात् । “यथाविधि” इत्युक्त्या

त्रयुत तस्यैव प्रतीतेश्च । अत एवाशौचिदिनान्तरदिन एव दर्शकूपे
तत्रैव तत्कर्त्तव्यतार्थं पृथग्जावासवचनं हारीतवचनं च ।

हेमाद्रिस्तु—“अर्वाग्दर्शात्” इत्यस्य स्वतन्त्रकालविधायित्वं
मत्वा “दशाहोत्तरं दर्शादर्वाग्न्यत्विक्षिदप्यहः साग्रिकस्य कर्तुः सपि-
ण्डीकरणकालः” इत्याह ।

न च वचनान्तरविहितसंभवत्कालोपसंग्रहेणैतद्वचनप्रवृत्तावप्य-
स्यानर्थक्यम् । औत्सर्विकवर्षान्तकालवाधेनापकर्षार्थत्वात् । नासपि-
ण्डविते वचनमपि किन्तु सपिण्डनं कृत्वाऽनन्तरागते काले आचर-
देवेति व्यक्त्यापकर्षार्थमेव । सपिण्डीकरणं विना पितृत्वव्यास्यभावा-
देव श्रौतार्थस्य प्राप्तत्वात् । तत्र निम्दानव्याप्ता ।

पुत्रग्रहणात् मातुरपि सपिण्डनस्यापकर्षः । अत एव स्पष्ट-
मुक्तम्—“मातापित्रोः सपिण्डनम्” इति । मातुरपि च पितृत्वप्राप्तिः
भाद्रार्थमिव पिण्डपितृयज्ञार्थमप्यपेक्षतैव । तत्पिण्डेण्वपि तस्या
अंशभागित्वात् । “एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सुतके” इति
सामान्यवचनात् ।

न चैवं शास्त्रं इत्य पिण्डपितृयज्ञेऽपि सपल्लीकत्वेन पित्रादीनां
निर्देशापत्तिः । त विनाप्यशभागित्वोपत्तेर्मातुर्माताभ्रहेन सपिण्डने
तत्पिण्डं इत्य । “एकमूर्तित्वम्” इत्यादिवचनात् । अन्यथा माता-
महांशभागित्वार्थं तस्यापि सदुहितुकेति निद्रेशापत्तेः । प्रपञ्चयित्वते
चैतदन्त्यत्र । अर्वाग्दर्शादिति सामान्योक्त्वा च मृतपितृकसाग्रिकस्य
दर्शाद्वादशमप्यावश्यकमिति तदर्थमपि पित्रादिसपिण्डनापकर्ष इति
गम्यते । अत एव—

“नासपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।
न पार्वत्यं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम्” ॥

इति हेमाद्रय दाहते प्रजापतिवचने ऽवश्यकर्त्तव्याभ्युदयसाह-
चर्येण पार्वणमप्युपात्तम् । अत एव च पुत्रमातापितृग्रहणस्याप्युप-
लक्षणत्वात् पौत्रादीनापि पितामहादेरपि सपिगडनमभ्युदयार्थमिव
दर्शश्राद्धपिरङ्गपितृग्रहार्थं कर्त्तव्यमपकर्त्तेण । पितामहादिपितृत्वप्राप्त-
रपि तदर्थमपेक्षितत्वात् ।

एतेन “मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशोऽहि” इति विष्णुवचनेन मृतिदि-
दिनावधिकद्वादशाहे शूद्राणां सपिगडनापकर्षविधानस्यापि दर्शश्रा-
द्धार्थत्वात्सच्छूद्रस्यापि द्वादशाहोत्तरं दर्शपाते वर्णश्राद्धावश्यकत्वं
घोतितं वेदितव्यम् । अत एव दर्शश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति
वृद्धैरपि कैश्चिदुक्तम् । तद्वारा च सच्छूद्रस्य पञ्चदशाहवदतिस-
च्छूद्रस्य दशाहरूपाशौचकालसंकोचस्यापि विधानमेतद् द्रष्टव्यम् ।
तेन दशपिगडदानस्य जातत्वात्कथं शूद्रस्य द्वादशोऽहि सपिगडीकरण-
विधानमित्यनौचित्यमपि मृतिदिनावधिकद्वादशाहग्रहणेऽपि परिहृतं
वर्णेदितव्यम् ।

अस्तुतस्तु “द्वादशोऽहि” इत्यनेन न मृताहाद्वादशेहीत्युच्यते किन्तु
सम्बत्सरान्ते सपिगडीकरणं सर्वेषां मुख्यपक्षेण विधाय द्विजातीनां
मासिकानामर्थः प्रयोजनं प्रेतभावनिवृत्तिस्तद्वच्छ्राद्धम् । गणाभि-
प्रायमेकवचनम् । षोडशश्राद्धानीति यावत् । आशौचापगमोत्तरं
द्वादशस्वहस्तु पूर्वोक्तविधया कृत्वामन्तरे प्रयोदशोऽहि कुर्यादित्यप-
कर्षपक्षे विधाय शूद्राणां तु न तस्मिन्ब्रयोदशे किन्तु तत्पूर्वद्वादशदिन
एव तत्र कर्त्तव्यं मासिकं कृत्वेत्युच्यते । मासिकार्थवादित्यादिपूर्व-
वचनक्राक्यत्वात् । अत एवाग्रेऽपि मृतिसम्बत्सरेऽधिकमासापाते
तेऽवेच द्वादशिनेष्वधिकमेकं दिनमधिकमासकर्त्तव्यमासिकाभ्यासार्थं
वर्द्धयित्वा चतुर्दशे दिने सपिगडीकरणानुष्ठानं द्विजानाम्, शूद्राणां तु
प्रयोदश इत्युक्तम् । सम्बत्सराभ्यन्तरे यद्यधिकमासो भवेत्तदा
मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेदिति ।

तेन साम्रिकेन पिरङ्गपितृग्रहार्थं दर्शश्राद्धार्थं वाशौचापगमोत्तर-
द्वादशिनानन्तरत्रयोदशदिने मृताहाद्वादशाहे दर्शकये मृताहावधिकै-
कादशाहे वा द्विजातीना सपिगडनं कार्यम् । यद्यस्य ब्रतिवन्धकं
वशादेषु कालेषु तत्र जातं तदा विपक्षादिषु वश्यमाणोषूत्तरकालेषु
तत्कर्त्तव्यम् । तदाह साम्रिकं प्रकृत्य गोभिरु—

“द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।
सपिगडीकरणं कुर्यात्कालेषु त्तरमाविषु” ॥ इति ।

इदं च वचनं प्रकरणात्सामर्थ्यात् साम्रिककर्त्तव्यमेव ।
तस्यैव दर्शकर्त्तव्यानुरोधेन द्वादशाहादयो मुख्याः काला इत्यनुकलप-
त्वेनोत्तरे विधातुं युज्यन्ते न तु निरग्निकस्य । तस्य हि वर्णान्त एव
मुख्याः, पूर्वे एव त्वशक्तिवृद्धयाद्यनुरोधोपाधिका अनुकल्पा इति ।
निरग्निकेन त्वाहिताङ्गेः प्रेतस्य सपिगडीकरणं मृतित्यवधिक-
तृतीयपक्षे कर्त्तव्यम् । तथा च मुमन्तुः—

“प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तव्यग्निर्यदा भवेत् ।
सपिगडीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके” ॥ इति ।

लघुहारीतोऽपि—

“अनग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।
प्रेतश्चेदग्निमांस्तु स्यात्त्रिपक्षे वै सपिगडनम्” ॥ इति ।

अत्र चाधिकरणसप्तमीवशास्त्रीयः पक्षः सकलः सपिगडीकरण-
कालो न तु तत्पूर्त्यनन्तरामृततिथिसजातीया तिथिः । तस्यास्तद्वाद्य-
त्वात् । एवं त्रिमासषणमासादिष्वपि । प्रेतश्राद्धनिषिद्धतिथिनक्षत्रा-
दिकं तु परिहृत्य तत्र तत्कार्यम् । अमुमाहिताग्निप्रेतविषयं कालं
प्राच्या न लिखन्ति । एतस्य च कालस्य यथा साम्रिककर्त्तव्यनिमित्तेन
कालेनान्तरद्वन्द्वनिमित्तकर्त्वाद्वाध इति कर्त्तुरनवित्कर्त्वं त्यायास-

विशेषणं तथा वक्ष्यमाणेन वृद्धयुपरिथितिनिमित्तकेनापि कालेन वाघो
द्रष्टव्यः । उभयोर्गिरग्निकत्वे सम्बन्धपूर्व्यनन्तरमृततिथिमुख्यः
कालः ।

तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

सपिरेडीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ।
आनाहिताम्भ्रः प्रेतस्य पूर्णेऽन्द्रे भरतर्वभं” ॥ इति ।

अत्र च पूर्णे इति पूर्तिक्षणविशिष्टस्याधिकरणत्वभृतीतेः क्षणस्य
वार्षिकरणत्वसंभवात्कारकविभक्तिवलीयस्त्वेन च “वक्ष्य च भावेन
भावलक्षणम्” इत्यनुशासनलम्ब्यस्य पूर्णे सतीत्यर्थस्यानुचिन्त्वात्प्र-
त्ययार्थप्रधानभूताधिकरणत्वानुरोधेन प्रातिपदिके पूर्तिस्तिथिलक्षणा
यद्यपि न्यायात्प्राप्नोति तथाप्यत्र वचनवशात्पूर्णे सत्यनन्तरदिन
हृत्यवार्थः । तथा चोशनाः—

“पितुः सपिरेडीकरणं वार्षिके मृतिवासरे ।
आधानाद्युपसंप्रस्तवेत्प्राप्नोपि वत्सरात्” ॥ इति ।

नागरखण्डेऽपि—

“पितुः सपिरेडीकरणं वत्सराद्वृद्ध्वतः स्थितम् ।
वृद्धिरागामिनी चेत्प्राप्नोपि कारयेत्” ॥ इति ।

शूलपाणिप्रभृतयोऽपि सम्बन्धस्त्रान्त्यमृताहे सपिरेडीकरणं
मन्त्रन्त एव । किन्तु “सम्बन्धरे तु विवेषम्, ततः सम्बन्धरे पूर्णे,
समाप्ते सम्बन्धरे” इत्यादिव्यधिकरणत्वं एव सप्तमी । पूर्णसमाप्त-
शब्दाभ्यां च न सम्बन्धसमाप्तिर्थिवक्षिता । अन्त्यकलासमयां तस्यां
आद्यासंभवात् । किन्तु—

“सम्भूर्णे तु तस्मै मासे विरेडोर्व समापयेत् ।
मूर्द्यस्य इत्यमः किञ्चो मासे पूर्णेऽन्ति दीयते” ॥

इत्यादिवद्वीषसमाप्तिस्तेन पूर्तिदिनसाम्राद्यिपि
च सम्बन्धस्त्रान्तर्गत एव न तद्वाण्यः । आद्यमृताहस्यावधिमात्रत्वेन
तस्यैव षष्ठ्यधिकशतत्रयदिनात्मकसम्बन्धपूरकत्वात् । अजहत्स्वा-
र्थलक्षणया सम्बन्धपदस्यैव विज्ञाधिकसम्बन्धपरत्वाद्वा । “सम्ब-
न्धस्त्रान्ते प्रेताय” इति विष्णुवचनेऽपि “दशाहान्ते पुनः किया” इति-
वदन्तःशब्दो न समीपवचनः, किन्तु दशान्तः पट इतिवदन्तिमावयव-
वचनेऽन्त्यमृताहपर एवेति मन्यन्ते । तत् वार्षिकप्रकरणे आद्य-
मृताहं गृहीत्वैव सम्बन्धप्रवृत्यवस्थापनाद् “वत्सराद्वृद्ध्वतः” इति
वचनविरोधाद्यायुक्तम् ।

स्मृत्यर्थसारे तु—“द्वितीयसम्बन्धस्त्राद्यमृताहपूर्वभाविनि प्रथम-
वचनस्त्रान्त्यदिने सपिरेडीकरणं प्रतीयते । एवं हि तत्र आद्यकम्
उक्तः । पकादशाहमारभ्य द्वादशमासाद्यमृताहं यावद्द्वादशमासि-
कान्तानि आद्यानि कृत्वा द्वादशमासोपान्त्यदिने ऊवालिङ्कं तदन्त्य-
दिने सपिरेडीकरणं तदुत्तरमृताहे प्रथमाधिकम्” इति ।

तदपि—

“बासमासिकाधिके आद्ये स्यातां पूर्वेयुरेव ते ।
पितुः सपिरेडीकरणं वार्षिके मृतिवासरे” ॥

इत्यादिवचनविरुद्धम् ।

तेन सम्बन्धस्त्रादिः सति सप्तम्येव । मृताह एव सपिरेडी-
करणम् । प्रथमसम्बन्धस्त्रिकस्य तु तदा का गतिः—किंकर्त्तव्य-
मृत नेति ।

पृथ्वीचन्द्रोदयादिषु तावश कर्त्तव्यमित्युक्तम् । मुख्यकालस्य
सपिरेडीकरणावरुद्धत्वाच्छाद्यरोपभोजनलपमुत्सराङ्गं विना सपिरेडी-
करणप्रबोगस्यासमाप्तेगौचकालेऽपि तदसंभवात् । ‘भलमाणेऽपि

कर्तव्यमादिकं प्रथमं द्विजैः” इत्यादि तु तदनुष्ठानघोतकं द्वादशा-
हादिसपिण्डीकरणपक्ष इति । यद्यपि च—

“एकोहिष्टस्य शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सज्जेत् ।
ततः स्वयं तु भुज्ञीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ।

इति वृहस्पतिवचनेन प्रेतौकोहिष्टशेषभोजनं निषिद्धं तथापि
पार्वणांशेषभोजनमावश्यकम् । अत एव सपिण्डीकरणो पार्वणौको-
हिष्टांशयोः पाकभेदाचारः शिष्टानाम् । वृद्धिदिनसपिण्डने त्वगत्या
शेषभोजनं विकापि तत्समाप्तिः । श्रीदत्तचाचसपत्यादयो मधिला
अप्येवम् ।

तदिदमयुक्तम् । विसर्जनेन समाप्ते श्राद्धप्रयोगे पश्चाद्वागतोऽ-
नियमेन ग्रासस्य भोजनस्य नियमः श्राद्धशेषप्रतिपत्यर्थो वा कार्या-
पेशतत्साधनको वा तद्द्विनरात्रिगतब्रह्मचर्यादिनियमवत्प्रयोगवर्हिभूत
एव धार्माङ्गम् । व्यवधानकारणाभावात्त्वव्यवधानमात्रं श्राद्धप्रधानेन
सह तस्य तत्र प्रतिसम्बत्सरकर्त्तव्यतया विहितेन सपिण्डनवर्त्यां
द्वितीयसम्बत्सराध्मृतिथावप्यवश्यं प्राप्तेन वार्षिकश्राद्धेनोऽकृष्टं
शेषभोजनं यदि तदुत्तरं श्राद्धद्वयाङ्गतथा तन्त्रेण क्रियते न कापि
क्षतिः । “पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः” इति वचना-
देकस्मिन् दिने क्रमेण क्रियमाणेषु वार्षिकश्राद्धेभित्र नित्यत्वाच्च
गौणकालेष्वनुष्ठानमदोषः ।

वस्तुतस्तु पार्वणविधिना साम्बत्सरिकानुष्ठानेन गौणकाल-
प्राप्तिरपि । तस्यापराह्नकालत्वात्सपिण्डीकरणस्य च मध्याह्नकाल-
त्वात् तत्र हेकोहिष्टांशेन मध्याह्ने पार्वणांशेन वापराह्ने प्राप्ते
मुख्यत्वादेकोहिष्टस्व तद्वर्मस्य मध्याह्नस्यैवानुग्रहो युक्तः । मुख्यत्वं
च प्रेतवचनिवृत्तिपूर्वकपितृप्राप्तिरूपफलभागिप्रेतदेवत्यत्वात्, पार्वणां-
शस्य तु तदभावे संयोजनस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्तदुपकारितयानुष्ठा-
नात् । प्रथमानुष्ठेयत्वाच्च । प्रथमानुष्ठानं च “अथ सपिण्डीकरणम्,

समाप्ते वत्सरे चत्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेताय त्रीणि
पितृभ्य एवं पिण्डान्” इति चैजवापगृह्णात् ।

“प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भायं जलं क्षिपेत् ।

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक्” ॥ इति व्यापुराणात्,

“संवत्सरात्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
आह्वान दैवपूर्वान् भोजयेत्” इति विष्णुवचनात्, अन्येभ्यश्च बहुभ्यो
वचनेभ्यः स्पष्टमेव गम्यते । “त्रीणि पितृण्मेकं प्रेतस्य” इति
गोभिलसूत्रं तु बहुविरोधान्न क्रमकलरकम् । भवद्वा छन्दोगविषयम् ।
तथापुण्ड्रीव्यत्वादेकोहिष्टकाल एवानुग्राहः ।

न चैकाधिकरण्यस्यैकीयमतत्वेनोपन्यासेन स्वसंमतत्वान्मुख्य-
स्वधर्मत्वस्याधिकारभेदेन समसंख्यविषयत्वादत्र च पार्वणे यागत्रय-
सत्वाजाग्न्यस्यापि तस्यैव कालानुग्रहो युक्त इति वाच्यम् । तत्रापि
कर्मण् एकत्वादेव । समुचितदेवतानुरोधेन सोमयागवदभ्यासमात्र-
भेदात्, तेषां च कालादिधर्मानन्वयात् ।

न च कालो देवता, येन यथा पूज्ण एकमात्रेतरसाहित्ये नेमणि-
ष्ट्वमभिप्रेत्य बहितरसाहित्ये “विप्रतिष्ठधर्मसमवाये भूयसां
स्यात्स्वधर्मत्वम्” इति न्यायेन पेषणस्तुपूर्वधर्मवाधेन भूयोऽन्यदेवता-
नुरोधेन तरण्डुला एव ग्राहा इति पेषणस्य देवतास्वरूपधर्मत्वं (१)
तृतीयाधिकरण्यपूर्वप्रश्नमभिप्रेत्य छन्दोगपरिशिष्टे उक्तम्—

(२) “यद्यपदन्तकः पूजा पैष्टमत्ति सदा चर्वम् ।

अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात्तण्डुलोऽत्र विधीयते” ॥ इति ।

तथाचापि स्यात् । तेन सपिण्डीकरणस्यैकोहिष्टकाले कुतुप-

(१) ३ अध्याये ३ पादे ३० अधिकरणं जैमिनीयन्यायमालायाः ।

(२) “तस्मात्पूषा प्रविष्टभागोऽदन्तको हि” इति दर्शपूर्णमास-
प्रकरणे वचनम् ।

प्रभृतिमध्याहौकदेश एवानुष्ठानातपार्वणविधिनानुष्ठीयमानस्य सांब-
त्सरिकस्य सपिण्डीकरणं समाप्यापराह्नमध्य एवोपक्रमितुं शक्य-
त्वान्न गौणकालतापीति पारमार्थिकमुक्तम् ।

गौणकालेऽपि तु तदनुष्ठाने न कश्चिद्देषो नित्यत्वादेकोहिष्ट-
विधिनानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्युक्तम् ।

तेन सपिण्डनदिने सांबत्सरिकशास्त्रानुष्ठाने यन्नयायोपन्यसनं
वाचस्पत्यादीनां तत्त्वावदयुक्तम् । यदपि केनचिद् गौडेनोक्तम्-
“गोभिलेन पूर्णे संबत्सरे सपिण्डीकरणमभिधाय “अतऊर्ध्वं संबत्सरे
संबत्सरे प्रेतायान्नं दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्”इति सूत्रेणाद्या-
द्वादूर्धं सांबत्सरिकविधानात्प्रथमाद्वे वार्षिकशास्त्रं न भवत्येव”
इति ।

तदत्यन्तायुक्तम् । न ह्यत ऊर्ध्वमिति संबत्सरः परामृश्यते ।
पूर्णे संबत्सरे वरमासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यत इत्यनेकेषां
कालानां पूर्वमुक्तवात् । किन्तु सपिण्डीकरणं तदूर्ध्वता च प्रथम-
संबत्सरेऽपि संभवत्येवेति वीप्साबलात्तत्रापि प्राप्यमाणं किमिति
न क्रियते । किंचैव सति मलमासप्रकरणे प्रथमसांबत्सरिकविषयो
निर्णयस्तद्वेजने ग्रावम्भित्तिविधानं च सर्वमभित्तिचित्रमेव स्यात् ।

“पूर्णे संबत्सरे थाद्वं षोडशं परिकीर्तितम् ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमित्यते” ॥

इति वचनमुपन्यस्य संबत्सरान्तकियमाणसपिण्डीकरणेनोभय-
निर्वाहाभिधानं च तदीयं तत्राब्दिकप्राप्तौ न घटते ।

न चैतद्वचनबलादेव, तर्हि तहिने आब्दिकानुष्ठानं भवत्विति
व्याख्यम् । पतस्यानाकरत्वादनन्वितार्थत्वाच्च । तथाहि तन्मतेन
त्रयोदश्यां मृततिथावनुष्ठीयमानं षोडशशास्त्रान्तर्गतं यद्वादशमासिकं
तेन तावत्सपिण्डीकरणाब्दिककार्यनिर्वाहो न संभवत्येव । अथ कुन्दोग-

परिशिष्टे षोडशसंख्यापूरकत्वेनोक्तं सपिण्डीकरणमेवेह षोडशपदेन
गृहाते तेन च स्वकार्यमाब्दिककार्यं च क्रियत इति वचनार्थः । सोऽप्य-
नुपपन्नः । पितृत्वापन्ननृसिंहपस्याब्दिककार्यस्य तेनासंभवात् । गौड-
निवन्धलिखितैरेव वचनैः सत्प्रतिपक्षं चेदम् ॥

तथाहि धघलसंग्रहे जाधालिः—

“पूर्णे संबत्सरे कुर्यात्सपिण्डीकरणं सुतः ।
एकोहिष्टं च तत्रैव मृताहनि समापयेत्” ॥

तत्रैव गालवोऽपि—

“पूर्णे संबत्सरे वृत्ते मृताहे पुनराब्दिकम् ।
सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पुत्रस्तु नेतरः” ॥

संबत्सरे पूर्णे वृत्ते सपिण्डीकरणं कृत्वा पुनराब्दिकं कुर्या-
दित्यन्वयः । पुञ्चग्रहणमुत्तरकिया येषामाश्यकास्तदधिकार्युपलक्ष-
णम् । इतप्रग्रहणे तद्विश्वपरम् । स्वल्पमात्स्ये—

“पुञ्चः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यात्मानं स्वेतकम् ।
एकोहिष्टं ततः कुर्यात्कुतं न विचारयेत्” ॥

इत्येकोहिष्टग्रहणं पाक्षिकेण तेन प्रकारेण सांबत्सरिकमुपलक्ष-
यति । तेनैतद्वचनाविरोधाय साकरमपि तत्त्वमतेनैवं व्याख्येयम्-
संबत्सरे मृताहे द्वादशमासिकरूपं षाढशं भा उं कर्त्तव्यम् । ततस्तेनैव
दिनेनापवृक्तं सपिण्डीकरणमाब्दिकं च कर्त्तव्यमिति ।

दाक्षिणात्यनिवन्धेषु त्विदं नोपलभ्यत एव । एकेन हेमाद्रिणापि
“पूर्णे संबत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तिः” इति पाठेन मुनिविशेषा-
नुलेखेनैव पठितमनन्वितार्थं च तन्मते ।

तेन सपिण्डीकरणस्य षोडशशास्त्रान्तर्भावस्यानभ्युपगमात्तद्वि-
श्वानामेव तेषां सूत्रोपन्यासेन परिगणनात्, अत पव मतान्तर्योपन्यासा-

वसरे लिखितमिति सपिण्डीकरणं कृत्वा तद्दिन पवान्विकानुष्ठान-
मुचितमेवेति मम मतिः ।

शिष्टाचारस्त्वदानीं पूर्णसंवत्सरसपिण्डीकरणानुष्ठानपक्षस्या-
दर्शनात् तदान्विकरणकरणान्यतरगोचरो न दृश्यत एवेति ।
केनचिन्निमित्तेन संवत्सरान्तसपिण्डीकरणशक्तावेकादशो मासः;
तत्राप्यशक्तौ नवमो मासः; तत्राप्यशक्तौ षष्ठः; तत्राप्यशक्तौ तृतीयः;
तत्राप्यशक्तौ तृतीयः पक्षः; तत्राप्यशक्तावाशौचान्त्यदिनोत्तरदिनमारभ्य
द्वादशस्वहस्तु षोडश श्राद्धानि कृत्वा त्रयोदशोऽहि, तत्राप्यशक्तावेकाद-
शोहे द्वादशाह एव वा तानि कृत्वा मृतादनाद्व द्वादशाह इति ।
तथा च भविष्यत्पुराणे—

“द्वादशोऽहनि पष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

एकादशोऽपि वा मासि मङ्गल्यस्याप्युपस्थितौ” ॥ इति ।

पष्ठे चेत्यत्र मासीति सम्बन्धनीयम् । त्रिपक्षे त्रिमासीत्यादौ
पूरणप्रत्ययार्थविवक्षया तृतीये पक्षे तृतीये मास इत्यादिर्थः । वाक्या-
न्तरेषु स्पष्टं तथोपादानात् । तेषां च तृतीयमासादीनामधिकरणत्वा-
त्समस्तानामेवाङ्गुलं न तु तदुत्तरमृततिथेः । पूर्ण इत्यश्रवणात् । केन्द्रि-
तसंवत्सरान्वयित्वेन श्रुतस्य चानुषङ्गे प्रमाणाभावात्, “मासं वर्षपूर्ण-
मासाभ्यां यजेत्” इत्यादिषु “उपसद्विक्षिरित्वा” इत्यस्येष (१) । तेज
यत्क्वचिन्मासि षष्ठे गत इत्युक्तं तत्र मूलं न विद्धः ।
न च तत्र तयोरयमेव कालो नान्य इतीदूशो नियमो नान्यादूश इति
चाच्यम् । “वसन्ते ब्राह्मणोऽभिन्नमादधीत” इत्यादिषु यथैकवाको-
पादानाद्व ब्राह्मणादयो वसन्तादिष्वेव वसन्तादिषु ब्राह्मणादय एवेति
द्वयोरपि कर्तृकालयोर्मिथो नियमस्तथात्रापि नियमद्वयस्यापि संभ-
वात् ।

(१) जैमिनीयम्यायमाला—२ अध्या० ३ पा० ११ अधिकरणम् ।

पैठीनसिरपि—“संवत्सरान्ते विसर्जनं नवममास्यमित्येके”
इति । विष्णुरपि—“भासिकार्थवद् द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशोऽहि
या कुर्यान्यन्वर्जं शृङ्गाणां द्वादशोऽहि” इति । ननु—

“सामिनिकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः” ।

इति गोभिलेनाहिताग्नेरेव कर्तुद्रादशाहविधानात् “प्रेतश्चेदाहि-
ताग्निः स्यात्” इत्यादिवचनेन चाहिताग्निप्रेतविधय एव तृतीयपक्ष-
विधानात्कथमनयोः कालयोः कर्तरि प्रेते च निरग्निके ग्रास्तः ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि कर्तृकालविशेषविविशाधानविधिषु
विधेययोः कर्तृकालविशेषयोरैककर्मदिरुणकहायनीवद्युक्ते मिथो
नियमः । इह तु सपिण्डीकरणस्य वचनान्तरविहनत्वेनाविधेयत्वात्
क्रियानुवादे च गुणद्रव्यविधेरसंभवात्स्पष्टं चयदाचेत्यादिशब्दैः । कर्तृ-
प्रेतसामिनिकत्वस्य निमित्तत्वेनोपादानात्कालनियम एव वाक्यार्थः ।
तेन तयोः स एव कालो नान्यः कालः पुनरन्येषामणि युक्त एव । अत
एव साधारण्येनैव द्वादशाहविधायकं व्याघ्रवचनम्—

“आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुसां चैवायुषः भयात् ।
अस्थितेश शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्तये” ॥ इति ।

कुलधर्माणां सपिण्डीकरणाभावेऽनुष्ठानमशक्यानां तृतीय-
पञ्चमवर्षाद्यनुष्ठेयचूडाकरणादीनामन्येषां च प्रतिकुलव्यवस्थितानां
मङ्गल्यानाम् । अनेन सपिण्डीकरणाधिकारिणा यावत्तदनुष्ठानं द्विद्वि-
श्चाद्वान्द्रकमपि कुलाचारादिप्राप्तमङ्गुल्यं कर्म न कर्तव्यमिति
सूच्यते । शरीरस्यास्थितिः सपिण्डीकरणसामग्रीसंपत्तिमहेशावस्था-
नाभावः परचक्रकमणिमित्तपलायनादिना । रोगादिना कर्मकरण-
सामर्थ्यलप्पस्थैर्यापरपर्यायस्थित्यभावो वा । प्रशस्तत्वं च द्वाद-
शाहस्य प्रकृतसपिण्डीकरणविषयम् । ईदृशनियतकालमासिकोत्तर-

कर्तव्यतयोल्सर्गतः संधत्सरान्त यवानुषेयस्य सपिण्डीकरणस्य
यदर्वाक् षरमासत्रिमासादिष्वनुष्टानम्, तदेतत्प्रयान्यतमसंभावनया
तथा चेदनन्तरद्वादशमह पव तद्धवतिवति। द्वादशं च तदहश्च द्वादशाहः।
स च मृतिदिनावधिक पव। द्वादशानामहां संघातो द्वादशाहः पोडश-
भास्त्रापर्कर्षकाल इति शूलपाणिः। कचिन्मृतिदिनावधिकमेकादश-
मपि दिन द्वयोर्निरशिकयोः सपिण्डीकरणकालत्वेनोक्तम्।
तथा च चतुर्विंशतिमते—

“सपिण्डीकरणं चाद्ये सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।
द्वादशाहे तु केवांचिन्मतं चैकादशे तथा” ॥ इति ।

शक्यते तु वक्तुम्—“या तु पूर्वमावास्या” इत्यादिवचनैकवाक्य-
तयायमेकादशाहोऽदर्शात्मकः पिण्डपितृयज्ञाधिकारिसाग्रिककर्त्तविषय
इति। “यजमानोऽग्निमान्” इत्यादिवचनैकवाक्यतया द्वादशाहोऽपि
तद्विषयः किं न स्यादिति चेष्ट ।

आनन्द्यादिति वचनात्तस्य सर्वविषयत्वात्। इदं हि वचन-
मायुःक्षयादिसंभावनानिमित्तं सपिण्डनापकर्त्तविद्धविरश्चिकविषय-
मेव। साग्रिककर्त्तृकसपिण्डनापकर्त्तव्य पितृयज्ञादिनिमित्तत्वात्।
अत्रैकादशाहद्वादशाहशब्दाशौचान्त्यदिनोत्तरदिनतदुत्तरदिनोपलक्षका-
विति प्राङ् निर्णीतम्। यथा चायां संभावितमुख्यकालाशक्तिनिमित्तः
सपिण्डीकरणापकर्षो द्वादशाहादिषु तथाऽवश्यकवृद्धिनिमित्तोऽव्यप-
कर्षः सर्वेषां गोभिलादिभिरुक्तः—“यदहर्वा वृद्धिरापद्येत्” इति ।

यद्यपि चात्र वृद्धिदिने सपिण्डीकरणे प्रतीयते तथापि वृद्धिरापद्येत
संनिधीयेतेति व्याख्यानाद् वृद्धिसन्निहिते दिने द्रष्टव्यम्। वृद्धिश्चाद्यस्य
प्रातःकालिकत्वात्। सपिण्डीकरणस्य च कुतप्रभृतिकालत्वात्। अत
एव नागरस्तद्देहे—

“पितुः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितम् ।
वृद्धिर्यगामिनी चेत्स्यात्तदार्वाग्निपि कारयेत्” ॥ इति ।

उशनसापि—

“पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिवासरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तवेत्प्रागपि वत्सरात्” ॥ इत्येवोक्तम् ।

अयं च वृद्धिनिमित्तकः सपिण्डनापकर्षो वृद्धिश्चाद्यार्थः।
सपिण्डीकरणं विना पितृत्वप्राप्त्यभावेन आद्यस्यैव कर्तुमशक्यत्वात् ।
अत एव शास्त्रायनि—

“प्रेतश्चाद्यनि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं ततः” ॥ इति ।

नान्दीमुखशब्देन हि तादृशपितृदेवत्यं धाद्यमेवोच्यते । अपकृष्य-
त्यनुवृत्तावृशना अपि—

“वृद्धिश्चाद्यविहीनस्तु प्रेतश्चाद्यनि यज्ञरेत् ।

श्राद्धी स नरके घोरे पितृभिः सह मञ्जति” ॥ इति ।

वृद्धिश्चाद्योपस्थितिविहीनो यः प्रेतश्चाद्यन्यपकृष्य चरेदि-
त्यर्थः। अतएव च न पित्रादिसपिण्डनस्य वापकर्षस्तदर्थं किन्तु मातृ-
मातामहादीनामपि । तथा च—

“इनिरग्निकः सपिण्डत्वं पितुर्मातुर्भ धर्मतः ।

पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्चाँ यदहर्मवेत्” ॥

इति पुलस्त्यवचने मातुरप्युपादानम्। उपलक्षणं चैतत्। अत्र
च पित्रादिशब्दानां समवनिधशब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धाकाङ्क्षायां वृद्धि-
स्यः सपिण्डीकरणकर्त्तव्यं प्रतीयते । यथा “सप्तमं पदमध्वर्युरज्ञलिना
गृह्णाति (१)। उत्तरार्द्धात्स्विष्ठकृते (२) समवद्यति” इत्यादिषु पदिन
पकदेशिनश्चाकाङ्क्षायामेकहायनी पदित्वेन पुरोडाशादिश्चैकदेशि-
त्वेन । तथापि न्यायतुल्यत्वात्संस्कार्यपित्रादीनामपि ग्रहणम्। भातृ-

(१) जैमिनीयन्यायमाला—४ अध्या० १ पा० १० अधिं०।

(२)—तत्रैव—४ अध्या० १ पा० १३ अधिं०।

पुत्रादीनां पितृव्यादिभिः क्रियमाणे संस्कारे तदङ्गश्च तेषामपि
देवतात्मात् । तथा च कात्यायनः—

“स्वपितृभ्यः पिता दधात्सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिरण्डानोद्धाहमात्तेषां तस्याभावे तु सत्कमात्” ॥ इति ।

अथ च जातकर्मादिव्याद्योद्धाहात्मेषु सुतस्य सुताया वा संस्कार-
कर्मसु पिता पिरण्डान् दधात् । स च स्वपितृभ्य इत्यर्थं तावदर्थः प्राप्त-
एव । तथा हि—

संस्कारकर्मसुपिरण्डानोपलक्षितं नान्दीमुखश्चाद्यं तावत्
“आमावास्याष्टकावृद्धिः” “मानिष्ठु तु पितृञ्जाद्ये कर्म वैदिकमाचरेत्”
इत्यादिभिः सामान्यवचनैर्वृद्धिशाद्यप्रकरणलिखितैश्च विशेषवचनैः
प्राप्तमेव । तत्र च पिता कर्त्तव्यपि ।

“पितैवोपनयेत्युत्रं तदभावे पितुः पिता ।

पितापितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा” ॥

इत्यादिभिः क्रमिकाधिकारिविधायकैः प्राप्तमेव ।

न च ग्रन्थान्तरत्वादभापि तस्य पुनर्विधिर्भवतु “कुलदेवता-
सम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्” इत्यादिवदिति वाच्यम् । “तस्याभावे तु
सत्कमात्” इत्येतदर्थमेतस्य वचनस्य तद्वचनोपजीवित्वात् । स च
स्वपितृभ्य इत्यपि प्राप्तमेव । तथा हि “सरिंगेषुनी प्राशयेन्नाम दधा-
दङ्गं प्राशयेत्केशवेषान् कारयेदुपनयेत्संवत्सरमादिशेत्कन्यां दधात्”
इत्यादिश्योजकव्यापाररूपसंस्कारविधिषु तावत् पितुरेव प्रयोजकस्य
नियोज्यता न तु प्रयोज्यस्य संस्कार्यस्य । यथा प्रधानेषु संस्कारकर्मसु
नियोज्यः स एव तदङ्गे आद्येऽपीति तद्विधिगतेषु पित्रादिषु प्रति-
सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां तस्यैवान्वयो युक्तः ।

ननु च संस्कारकर्मसु संस्कार्य एवाधिकारी ।

“गार्भैर्हीमौर्जातकर्मचूडामौखीमिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते” ॥

इत्येतद्वाक्यप्रमितस्य तदकरणप्रयुक्तदौर्बल्याद्यनर्थपरिहारस्य
च फलस्य तद्गामित्वात् । विशेषतश्चोपनबने तस्यानुष्टुनार्थार्थज्ञानो-
पकारेण माणवकार्थाध्ययनार्थत्वात् । संस्कर्ता तु पित्रादिस्त्रविविक्-
स्थानीयः । अत एव यजमानवत्संस्कार्यस्य संस्कर्तप्रयोजकत्वमप्यु-
पनयने श्रूयते हेमाद्रिस्मृतिमहार्णवाद्युदाहृतायां बुधस्मृतौ—“गर्भाष्टमे
षर्षे ब्राह्मण आत्मानमुपनाययीत, एकादशे क्षत्रियो ग्रीष्मे, द्वादशे
वैश्यो षष्ठीसु” इति ।

छान्दोग्योपनिषदि च सत्यकामस्य जाबालस्यात्मानमुपनाय-
यितुं गौतमं प्रति गमनम् । कन्यानामपि च स्वगतानर्थपरिहारार्थं
स्वविवाहं प्रति कारणितत्वमिति हसेषु दातुरभावे तं प्रति स्वयंकर्तृत्वं
च “गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम्” इत्यादिषु स्मर्यते ।
यश्चाधिकारी स एव नियोज्य इति संस्कार्यस्यैव संभवतः पितृमातृ-
मातामहादयो नान्दीश्चाद्ये देवतात्वेन प्राप्तुर्युर्न तु संस्कर्तुः पितुरिति
स्वपितृभ्य इति विधातव्यमेव ।

अत्रोच्यते । सत्यमस्ति संस्कारेषु संस्कार्यस्य फलभागित्व-
रूपोऽधिकारः । न तु स कर्तृत्वपूर्वकः । कर्मभावविरोधात् । अत एव
न मुख्यः । यो हि कर्ता सन् फलभाक् स एव मुख्योऽधिकारी । न च
साक्षात्कर्तृत्वे कर्मभावेन विरोधः प्रयोजकरूपत्वे तु कर्मभूतस्यापि
पावनादाविव संभवत्येवेति वाच्यम् । अखिलव्यापारघटिते हि
ज्यंशाबावनात्मके प्रयाणे कामिनः कर्तृत्वेन नियोगे सति केषु-
विदर्थादेव परिक्याम्नानवलाङ्गान्यप्रवेशो सति कामिनस्तदद्वारकं
केषुचित्प्रयोजकरूपत्वमाध्रितम् । न त्विह तथाध्ययनविधिनोपनयन-
विशिष्टेऽध्ययनेऽध्येतुनियोगो येनोपनयने तस्य साक्षात्कर्तृत्वासंभवा-
त्प्रयुक्त्या तदाश्रीयेत । आधानाधिकरणे उपनयनस्याप्याधानवत्स्व-
विधिप्रयुक्तत्वव्यवस्थापनात् । पर्यवसिरे तृप्तयनविधौ तस्य क्त्वाधु-

त्या प्रकरणाद्वाध्ययनाङ्गत्वमपीत्येतावानाधानाद्विशेषः । नियम-विधित्वमप्युगन्यनविधेरध्ययनाधानविधित्वकलत एव न तु वाक्यार्थतः । अध्ययनविनियुक्तक्रांत्याणाद्वेशेन यागविनियुक्तद्वीष्माद्युद्देशेन-धावधातदेवविधानात् । उपनयनविधिपूर्वकत्वादध्ययने ब्राह्मणादि-विनियोगस्य ।

यत्तु क्वचिद्गुप्तेन्यस्य प्रयोजकव्यापारश्वरणं तदपि न तत्परमेव । अर्थप्राप्त्वात् । पित्रादियां हि पुत्रादिसंस्काराकरणस्योपयातकत्वात्-व्ययुक्तानथं परिहराय पुत्रादिसंस्कारेषु स्वत एव प्रवर्त्तने । तदलाभे-उत्त्वात् इत्यस्य कस्यचित्प्रवर्त्तने संस्कार्येण प्रवृद्धेन । तद्वितकारिणा वा स्व-तोऽयांग्येन केनचिदर्थप्राप्तमेव । किन्तु प्रयोज्यव्यापारक्षोपनयनपर-मेव याजयेदितिवत् ।

अत एव यास्यमपि—“गर्भाशुभ्रद्वे ब्राह्मणमुपनाययेन”इत्याद्युपने-यातिरिक्तम्यापि प्रवर्त्तकत्वस्मरणं तथैव । इदमेवाभिप्रेत्य मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यवचनगतमुपनायनपदं स्वार्थाणन्ततया व्याख्यातं न तु णिजन्ततया । यदपि क्वचिद्गुप्तेनेतोपनेत्रे दक्षिणादानथवणं तदपि दृष्टे संभवत्यद्वृक्लपनानवकाशात्तदनत्यर्थं भवति धार्मिभ्यो दक्षिणादानवत् । न तु परिक्यथदुपनयनने कर्तृत्वनिर्वाहिकं माणवकस्य । तस्यैवाश्रवणादित्युक्तम् । तस्मादध्ययनाङ्गत्वात्संभवदपि नियोज्यत्व-मुपनयनेऽपि तावन्संस्कार्यस्य नास्ति । संस्कारान्तरेषु त्वसं-भावितमेवंति संस्कर्त्वं सर्वत्र नियोज्यः कर्तृत्वेन । सोऽपि च नात्यन्तमनधिकारी । “स्वाध्यायाग्निसुतत्यागः, अप्रयच्छन् समाप्तो-ति भ्रूणहत्यामृतावृतौ” इत्यादिषु पुत्रदुहित्रादिसंस्काराकरणे दोष-स्मरणात् ।

तेन तद्भूनान्दीशाद्विधावपि स एव कर्ता । कर्तुश्च प्रा-धान्यं वाक्यार्थं कर्मकारकादपि । शाब्दिकानां प्रत्ययार्थत्वात् । नैयायिकानामाक्षेप्यस्यापि विशेष्यत्वात् । मीमांसकैरपि भावनायाः

कारकाणि प्रति (१) क्रियावाद्विशेष्यत्वरूपे साध्यस्य च कर्मकारक-स्योहेश्यत्वरूपे प्राधान्यं सत्यप्यौत्सर्गिकाख्यातोपात्तसंबन्धसिद्ध्यर्थ-माख्यातोकप्रधानव्यापारसमवायित्वेन प्राथान्यस्यावश्यवाच्यत्वात् । अनश्च यथाऽवाच्योऽपि कर्तृव्यापाररूपया प्रधानभूतया भावनयाऽ-व्यभिचाराद्विशेषरूपेण कारकान्तरद्वैलक्षण्येनोपस्थापितः कर्तैव संख्यया सम्बन्धते न कारकान्तराणि तथा पित्रादिशब्दार्थप्रतिसं-म्बन्धित्वेनापि तस्यैव सम्बन्धो युक्तो नान्दीशाद्विधौ न तु संस्कार्यस्येति प्राप्ता एव पितुः पित्रादयस्तत्कर्तृके धार्म्मजे ।

यदा तस्यासंनिधानं तदाप्यवश्यकर्त्तव्यं तदपत्यसंस्कारं तत्प्रति-निधितया यः करोति सोऽपि प्रतिनिधित्वादेव तदीयेभ्य एव पित्रादिभ्यो ददाति । यदा पितुः स्वरूपेणोवासत्त्वं तदा यः पिता-महभ्रात्रादिः कमलव्याधिकारस्तदपत्यसंस्कारकर्ता तस्य तदङ्गभ्राद्वे पूर्वन्यायेन स्वपित्रादीनां देवतात्वप्रसक्तौ तेषां “तस्याभावे तु तत्क्रमात्” इति संस्कार्यपित्रादयस्तत्र तथा विधीयन्ते । तत्क्रमा-दिति तच्छुद्देन संस्कार्यपिता परामृश्यने तस्येतिवत् । संस्कार्य-पितृकममात्रमारभ्य तेषां पित्रादीनां दद्यादित्यर्थः । उपलक्षणं चैत-न्मातृमातामहगणस्यापि ।

न च “तस्याभावे तु” इत्यत्रापि स्वपितृभ्य इत्यस्यैवानुषङ्गः । तेषा-मित्यनेन नैराकाङ्क्ष्यात् तु शब्दानाऽस्याच । अपिना हि तदा

(१) अथमत्राभिसन्धिः—“सर्वाणि कारकाणि क्रियायामान्वयन्ति” इति मीमांसकानां समयः । तथा च भावनायाः क्रियात्वात्कारकाणि प्रति विशेष्यत्वरूपं प्राधान्यं कर्मकारकस्य चोहेश्यत्वरूपं प्राधान्यमिति कर्तुः प्राधान्यं यद्यपि नास्ति । तथाप्यख्यातेनावाच्ये-उपि कर्तृरि आख्यातार्थमर्ख्याया यथान्वयन्तर्थैव नान्दीशाद्विधावपि संस्कर्तृपदानुपस्थितोऽपि स एव कर्ता भवितुं युक्तः ।

भाव्यम्। तेषामित्यनेन च केवलाः पितरः परामृश्यन्ते न तु स्वपदार्थविशिष्टाः। तत्क्रमादित्येतद्विरोधात्। न च तत्क्रमादित्यस्य संस्कार्यपितृप्रत्यासन्त्तिक्रमादित्यर्थः। तत्पदे लक्षणापत्तेवैयर्थ्य-प्रसङ्गात्। अधिकारिकमस्य वचनान्तरैरेव सिद्धत्वात्। किंच यदा सर्वोऽपि संस्कर्ता स्वपितृभ्य पव दद्यात्तदा पिता स्वपितृभ्य इत्यविशेषकमेव प्रसन्न्येतेति। तेन संस्कार्यपित्रादीनामपि सपिण्डी-करण्यं तत्संस्कारोपस्थितौ तदङ्गशास्त्रार्थमपकृष्य कर्तव्यं तत्संस्काराधिकारिणा। अत पव—

“भ्रातावा भ्रातृपुत्रोऽवा सपिण्डः शिष्य पव वा।

सहपिण्डकियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः”॥

इति लघुहारीतवचनमपि मृतस्य भ्रात्रादयस्तपिण्डनं कृत्वैव तदपत्यसंस्काररूपमावश्यकमभ्युदयं कुर्यादिति व्याख्येयम्। व्याख्यातं च तथा शूलपारणादिभिः। न तु स्वापत्यसंस्कारादरूपम-भ्युदयमिति। “महागुरुं प्रेतभूते वृद्धिकर्म कथं भवेत्” इत्याकाङ्क्षायामनेनापकर्षविधानात्।

न च भ्रात्रादीनां भ्रात्रादिर्घंहागुरुः। भवति तु स्वापत्यस्य। दृष्टार्थता चैवं वचनस्य भवति। भ्रात्रादयश्च तादृशा पव ये संनिहिताधिकार्यं न्तराभावान्मृतस्य सपिण्डनाधिकारिणस्तदपत्यसंस्काराधिकारिणश्च कस्थाग्रत्ययात्। पुत्रस्तु भ्रातृभगिनीसंस्कारं स्वापत्यसंस्कारं वा पित्रादीनां सपिण्डं कृत्वैव कुर्यादिति वचनान्तरसिद्ध-भेदेत्यत्र तदग्रहणम्।

न च “पितरौ तु मृतौ यस्य देहस्तस्याशुचिभवेत्।

न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्पूर्णो न वत्सरः”॥

इति देवीपुराणवचनान्मातापितृमृतिसंधत्सरे तदपत्यानां तत्पुत्र-स्य वा स्वापत्यानां कथं संस्कारा भवन्त्वति वाच्यम्। अशुचित्वामिधानस्यानावश्यककर्मविषयत्वात्। अपकर्षस्य चावश्यक-

वृद्धिविषयत्वात्। अत एव “आधानाद्युपसंप्राप्तौ” इत्युक्तम्। अत एव च लघुहारीतवचनशेषोऽपि। “तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाङ्गते तदुत्तरं सपिण्डनं कृत्वैव कुर्वति न तु प्रथमवर्णं सपिण्डीकरणम-पकृष्य। अपकृष्वनिमित्तत्वं काम्यस्य नास्तीन्यर्थः। छते त्वा-वश्यकवृद्धिर्थमपकर्षं पश्चात्तदपि भवतु इति शूलपाणिः।

अन्ये तु काम्यमनावश्यकं कर्मापि सपिण्डीकरणं कृत्वैव कुर्वति, ब्रह्ममघसरे तु कृतेऽपि केनचिन्निमित्तेनार्वाक् सपिण्डने न कुर्वति किन्तु तदुत्तरमेवेति व्याचक्षते। तेषामव्यभ्युदये काम्ये च आद्वाङ्ग-कर्त्वरूपविशेषणदानाच्छ्राद्धनिमित्त एवायमपकर्षः। तथा च प्रमीतभ्रात्रादिदेवत्य आद्वं यत्राङ्गं तादृशा पवाभ्युदयः काम्यं चेति संमतमेव। यस्य कस्यापि सपिण्डस्य सपिण्डनाभावे येन केनापि तत्सपिण्डेन तदसम्बद्धशास्त्राङ्गकर्मपि स्वपुत्रोत्सवादि न क्रियते तदुपस्थितौ यानधिकारिणापि तदाङ्गज्य क्रियत इति यत्केणांचिदाचरणं दृश्यते तत्र मूलं न विद्यते। अधिकारिणा तु प्रमीतदेवत्यभ्रात्राङ्गक-वश्यकाभ्युदयोपस्थितौ तत्पूर्वादिदिनेष्ववशिष्ठोऽश्वाद्वपूर्वकं स-पिण्डीकरणमपकृष्य कर्तव्यमेवेति ज्येष्ठासंनिधौ कनिष्ठेनापि कर्तव्यम्। सपिण्डीकरणान्तेषु हि भ्राद्वेषु कर्तृता यदपि ज्येष्ठस्यैव। फलस्वामित्वरूपस्तवधिकारः सर्वेषामेवास्ति।

“सवरनुर्मिति कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कर्तम्।

द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”॥

इति वचनात् कर्तृत्वांशे च गुणभूते प्रतिनिधेन्याव्यत्वात्।

एवं सति यद्वाचस्पत्यादिभिरुक्तम्—“ज्येष्ठेऽसनिहिते कनिष्ठेन स्वपुत्रादिसंस्कारोपस्थितौ पितरि मृतेऽपि पितामहादिदेवत्य श्राद्धं कर्तव्यम्।

“ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युक्तमात्रं मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ” ॥

इत्यस्य सपिरणनोन्तरक्रियानर्हपितृपरत्वात् । “स्वपितृभ्यः पिता
दद्यात्” इत्यस्यापि तद्योग्यतत्परत्वादिति ।

तद्येम । इदं च सपिरडीकरणं यदा येन केनापि निमित्तेन
वत्सरान्तादर्वाक् क्रियते तदा सर्वाणि पोडशशाद्वानि तन्मध्यगतानि
स्वकालकृतावशिष्टानि वा ततः पूर्वमपकृष्य कर्तव्यम् । तदन्ता-
पर्कर्षन्यायात् । यद्यपि च पोडशशाद्वानां सपिरडीकरणस्य च नैकफ-
लत्वम् । पूर्वेषां प्रेतत्वनिवर्त्तकत्वात् । सपिरणस्य च पितृ-
त्वप्राप्त्यर्थत्वात् । तथा च देवलः—

“एकादशादिभिः शाद्वैर्मृतस्याप्यायनं भवेत् ।

सम्यक् संवत्सरे पूर्णे पितृणां स्थानमृच्छति” ॥ इति ।

आप्यायनं तुष्ठिः प्रेतत्वपरिहारः । संवत्सरे पूर्णे क्रियमाणेन
सपिरडीकरणेनेति शेषः । यमोऽपि—

“यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्चाद्वानि पोडशा ।

पिशाचन्वं ध्रुवं तस्य दक्षैः धार्ढशतैरपि” ॥ इति ।

सपिरडीकरणानन्तरं हारीतः—

“ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

विदन्ते पितृलोकं च ततः शाद्वं प्रवर्तते” ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—“प्रेते पितृन्वमाप्नन्ते सपिरडीकरणादनु” इति ।

अतएव म प्रयोगविधिरन्येको येन क्रमः कल्प्येत, तथापि “दर्शपूर्णमासा-
भ्यामिष्टा सोमेन यज्ञेत” इतिवद्वाचनिक एव पोडशानां सपिरणस्य
च क्रमः । तथा च गोभिलः—“शाद्वानि पोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिरण-
म्” इति । वृद्धवशिष्टोऽपि—

“शाद्वानि पोडशादत्त्वां नैव कुर्यात्सपिरणम् ।

तद्यात्मा तु कृते प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते” ॥ इति ।

तद्यात्मौ पोडशशाद्वानि परिच्छ्रुते कृतेऽपि सपिरडीकरणे इति शेषः ।
शातातपोऽपि—“सपिरडीकरणान्ता तु शेया प्रेतक्रिया कुर्यैः” इति ।
एवं कल्पमे क्रमे तदन्तन्यायादपकर्षः ।

वस्तुतस्त्वेतानि वचनान्येवापकर्षार्थानि । औत्सर्गिकवर्षान्त-
सपिरडीकरणानुष्ठाने तस्य पोडशशाद्वोन्तरत्वस्य कालक्रमादेव
सिद्धत्वात् । तेषां चापकृष्यानुष्ठानं संभवे आशौचोन्तरं द्वादशस्वहस्तु ।
प्रागुदाहृतविष्णुवचनात् । आशौचान्त्यदिनोन्तरदिने वा “एकाहे
द्वादशार्थवा” इति वचनात् । द्वादशानामपि मासिकानां होकाहे-
ऽनुष्ठानमेकादशाहस्रं एव तस्मिन् संभवति । उत्तरवाच्यस्यैकादशे
कृतन्वात्सन्यूनानामेवानुष्ठानं स्यात् । तदुत्तरदिवे वा “मासिकानि
स्वकीये तु दिवसे द्वादशोऽपि वा” इति वचनात् । यदा तु तदुत्तरे
वृद्ध्यादिवशादपकर्षप्रसक्तिस्तदा यदि मृताहो लभ्यते तंदा तत्रैवाव-
शिष्टान्यनुष्ठातव्यानि । एकस्यापि तावत्स्वकालानुग्रहलाभादितरेषामपि
मृताहसामान्यकालत्वस्यानुग्रहात् । संभवत इति न्यायात् ।
मृताहालाभे तु सपिरणदिने एव । तन्मित्तस्यापकर्षस्य तद्विन
एव कर्तुमुचितत्वात् । अशक्त्यादिनिमित्तसपिरणापकर्षार्थमप-
कृष्टेष्वेषु कृते सपिरडीकरणे यावन्यपकृष्य कृतानि तानि स्वकाले
आगते आगते पुनः कर्तव्यानि ।

“दीर्घकालापदं मत्वा पक्षहोमे हुतेऽसति ।

तत्रान्तराले यद्यापत्कदाचिदपगच्छति ॥

काले काले पुर्वहोमान् जुहुयात्प्राग्मृतानपि”

इति वचनाःपक्षहोमादाचिव । तथा चाङ्गिराः—

“यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिरडीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम्” ॥ इति ।

अथ मासिकग्रहणमूलवयवैपक्षिकयोरुत्तरक्षणम् ।
“अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।
षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः” ॥

इति गालववचनात् । अथ षोडशग्रहयोऽपि प्राप्ताकालानामेव पुनरावृत्तिर्न स्वकालकृतानाम् ।
“अर्वांगब्दाद्यत्र यज्ञ सपिण्डीकरणं कृतम् ।
तदृध्यं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्टितिः” ॥
इति कार्णजिनिवचनात् ।

यद्यपीदं वचनमद्विरोधवचनं च केवलं सपिण्डीकरणं द्वादशाहादौ कृत्वा मासिकानि स्वकाल एव कर्तव्यानि न त्वपकृष्टेयेतदर्थक- तया भासते । अत एव लघुहारीतोऽपि—

“प्रेतसंस्कारकर्मणि प्रेतश्चाद्वानि षोडशा ।
यथाकालं तु कार्याणि नाम्यथा मुच्यते ततः” ॥ इति ।

तथापि कालविधानसार्थादैवैतस्यार्थस्य सिद्धत्वादपकर्षनिरा- सार्थमेवेदं वचनम् । मिताक्षराकारोऽप्यमुमेव पक्षं मुख्यं मन्यते, तदपकर्षपक्षं तु प्राप्तवचनोकमनुकलं न तु द्विरावृत्तिम् ।

“सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्वञ्चाद्वानि षोडश ।
एकोहष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥
सपिण्डीकरणादृध्यं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यव्यं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स ताम्यपि” ॥

इति वचने यदातदाशब्दध्वणादपि तथावगम्यते । स्वकालकरणपक्षे च प्रेतत्वनिवृत्तिपूर्वकपितृत्वप्राप्तिः सर्वान्त एव न तु सपिण्डनानन्तर- मेव । शूद्रेण कृतेऽपि द्वादशाहे सपिण्डने श्रिंशत्तर्मादिनकर्त्तव्यदशम- पिण्डद्वानानन्तरमिव । स्पष्टश्चायमर्थं उक्त आप्नेषुपुराणे—

“अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणे भवेत् ।
प्रेतन्वमिह तस्यपि क्षेयं संत्रस्तरं नृपः” । इति ।

तथोपि येन संभाव्यमानेनाशक्त्यादिना निमित्तेन सपिण्डन- स्यापकर्षस्तेनैव निमित्तेन षोडशश्राद्धानामव्यपकर्षस्तावत्पुरुषस्य प्रसक्तः । प्रसक्तेऽपि तस्मिन्द्वाख्यायकालं विना कृतस्य शाखायकर्मणः फलाजनकत्वात्सपिण्डनस्य तु यत्किञ्चिच्छाख्यायकाललाभादनुष्टानेऽपि तेषां कालाभावादनुष्टाने प्राप्ते—

“श्राद्धानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।
श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डताम्” ॥

इति वचनेनापकर्षविधिद्वारा कालेऽपि विहिते किमिति तेषामनुष्टा नम् । एवं सत्यपकर्षविधानस्य पाक्षिकता किमेत यद्याहत्यानपकर्ष- विधानं स्यात् । प्रयुत निषेव एव तस्य । कार्णजिनिवचनमद्विरो- वचनं च गालववचनैकवाक्यतया पुनरनुष्टानविधायकतयोपपन्नं तद्वदेवैतस्योपाद्वलकमेव । लघुहारीतवचनं त्वशक्त्यारोपेणानावश्यक- वृद्ध्यर्थं वापकर्षो न कार्य इत्येवपरं सद्वत्सरान्तातिरिक्तानां सपिण्डीकरणकालानामनुकलत्वं द्योतयति । श्राप्नेयवचनमव्येव- विधापकर्षविषयमेव । अगक्तिनिमित्तापकर्षविषयमिदं वृद्धिनिमित्ते त्वपकर्षेऽनन्तरमेव प्रेतत्वपरिहारस्तदर्थं तत्करणादिति तु शूलपाणिः । अत एवापकृप्य कृतानां स्वकाले पुनरनुष्टीयमानानामप्यपकर्षो वृद्ध्य- पस्थितै समर्यते शास्त्रायनिना—

“सपिण्डीकरणादर्वांगपकृप्य कृतान्यपि ।
पुनरप्यग्रहणन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्,, ॥ इति ।
निषेधश्च कात्यायनेन स्मर्यते—

“निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।
श्रयात्ययामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ” इति ॥

वृद्धिश्रादोत्तरं यदि मासिकानि न कुर्यात्सदास्य मृतस्य
मरणं पुनरयातयामं नूतनं न भवेत् । अन्यथा स्यादिति निन्दा ।
यदातदाशब्दावपि कालवचनोऽन यदितर्हीर्थकौ । येन सपिरडनात्पूर्वं
परस्ताद्वा सकृदेवानुष्ठानद्योतकौ स्याताम् ।

यदपि “सपिरडीकरणादूर्ध्वं” न द्यातप्रतिमासिकम्” इति परमत-
मुपन्यस्य “एकोहिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” इति छन्दोगप-
रिशिष्टं तदपि पुनरनुष्ठानविवायकमेव । एकोहिष्टपदं च वार्षि-
कलक्षणार्थमिनि व्याख्येयम् । परमतेनोक्तथं पुनरनुष्ठाननिषेधो येषा-
मधिकारिणामुत्तरकिया नावश्यकर्तव्यास्तद्विषयः । तस्माद्वृद्धिभि-
मनिमित्तके सपिरडनापकर्ये वोडशत्राद्वानि तदर्थमपकृथ्य कृतान्यपि
पुनः स्वस्वकाले कर्तव्यान्येव । सोदकुम्भाशदानं तु सपिरड-
नोत्तरमपि स्वकाल एव कर्तव्यम् । अपकर्ववशनामावात् ।

“अर्वाक् सपिरडीकरणं यस्य संवत्सराद्वेत् ।
तस्याप्यन्मं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजः” ॥

इति याद्वाद्वयवचनात् । प्रेतशब्दस्तु न भवति तदर्थभावात् ।
वृद्धिमित्ते तु सपिरडनापकर्ये तदर्थमपकृथ्य कृतानि स्वस्वकाले
पुनर्न कर्तव्यानि । निषेधात् । यदा पितामहे प्रपितामहे वाऽकृत-
सपिरडीकरणे पिता भ्रियते तदा तयोः सपिरडने पितृभावे
तन्पुत्रादिना संपादिते तदभावे स्वयं वा तं संपाद्य पितुः सपिरडी-
करणां कर्तव्यम् । यदि तथा क्रियमाणे वर्षान्तपर्यन्तकालानिकमो
न भवति । संभाव्यमानेऽपि कालानिकमेऽप्राप्तवित्तमावस्य पिता-
महादेः पार्वणदेवतात्वायोग्यन्वेन प्रधानस्यैव कन्तु मशकवत्वान् ।
अतिक्रान्तेऽपि काले “प्रोवितानविसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि”
इतिवत्तथैव कर्तव्यमिति यद्यपि न्यायेन प्राप्नोति तथापि वचनादकृत-
सपिरडनाभ्यामपि ताभ्यां पितुः सपिरडनमन्तिमकाले कार्यम् ।
तथा च कात्यायनः—

“असंस्कार्यौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रैः ।
पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।
पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥” इति ॥

असंस्कृतावकृतसपिरडनो । पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ ।
पापिष्ठमकृतसपिरडीकरणं पितरं शुद्धेन कृतसपिरडीकरणे पापकृता
अकृतसपिरडनेन वा पितामहेन सह शुद्धं सम्यक् कुर्यादिति
शास्त्रीयो निश्चय इत्यर्थः ।

एवंकृते दर्शथाद्वमपि तादृशाभ्यामपि ताभ्यां सह कर्तव्यं न तु
तदर्थमपि तयोः सपिरडनं प्रतीक्षणोयमित्यपि तेनैवोक्तम् “—पितुः
सपिरडतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम्” इति । एवं च सपिरडी-
कृताभ्यां पितामहप्रपितामहाभ्यां पितुः सपिरडने सुतरां तदुत्तरं
पार्वणकर्तव्यता सिद्धा निरग्निकस्यापि । साग्रिकस्य तु सपिरडी-
करणमपि तदर्थं दर्शाद्वर्त्तमवतीत्युक्तम् । तत्सद्वावे चान्यान्यप्या-
परपक्षिकादीनि भवन्नयेव । वायकाभावात् ।

“दर्शथाद्वं गयाश्रादं श्रादं चापरपक्षिकम्
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिरडने” ॥
“दर्शयश्रादं गयाश्रादं श्रादं चापरपक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्वक्तिमान् सुतः” ॥

इति वचनद्वयं च केचित्पठन्ति । यद्य सहगमनेनान्यथा वा
स्त्रियाः एन्या सह सपिरडीकरणं तत्र भर्त्यकृतसपिरडनेऽपि प्रती-
भूतेनैव तेन सह तस्याः सपिरडनं “पापिष्ठमपि शुद्धेन” इत्यनेन
तुल्यन्यायत्वात्सिद्धमिति शूलपाणिः ।

अत एव केचिद्वाक्षणात्यशिष्टाः सहगमने पत्युः सपिरडनदिने
तेन सहैकप्रयोगं तत्पत्न्या श्रिपि सपिरडीकरणमखण्डं पक्षीपिरडं

प्रेतीभूतस्यैव भर्तुः पिण्डे संयोज्य तादृशं भर्तृपिण्डे व्रेधा कृत्वा
तत्पित्रादिपिण्डये नम्य संयोजनमिति प्रकारेण कुर्वन्ति, एकोहिष्ट-
द्वयवैश्वदेवपार्वणार्थपात्राहासोपादानेन ।

परमार्थतस्तु पत्युः सपिण्डनं तावन्मात्रोपयोगियात्रोपादानेन
कृत्वा तद्विन एव कालान्तरे वा भिन्नप्रयोगं लियाः सपिण्डनं कर्त्तव्य-
मित्युचितम् । आहत्यैकप्रयोगत्वस्य प्रेतीभूतभर्तृपिण्डसंयोजनस्य च
विध्यदर्शनात् । तत्रापि पत्तीपिण्डसंयोजनं परमेकेनैव भर्तृपिण्डेन
भवतु “पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रिया:” इति वचनात् ।
सर्वत्र च पिण्डसंयोजनं पिण्डदानप्रयोगं पिण्डोत्थापनपर्यन्तं कृत्वा
कर्त्तव्यम् । “निरूप्य चतुरः पिण्डान्, दत्त्वा पिण्डान्” इति पिण्ड-
दानभावनोत्तरत्वेन विद्यनात् ।

विष्णुमा तु विसर्जनोत्तरमुक्तम्—“उच्छिष्ठसंनिधौ पिण्ड-
त्रयं कुर्यात् । देवपूर्वान् ब्राह्मणानाचान्तान् दत्तदक्षिणांश्चानुवर्जय
विसर्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डमर्थपात्रोदक्षवन्पिण्डये निरूप्यात्”
इति ।

इत्याद्यस्तु ग्रामक्रिकम् ।

अथ प्रेतक्रियानिपिद्धकालाः ।

अथ त्रिक्षाद्विक्रियमाणसपिण्डनोपयोगित्वात्प्रेतक्रियासु निषि-
खकाला उच्यन्ते । तत्र गार्यः—

“प्रत्यक्षशब्दसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेत् ।
आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।
शोधनीय दिनं तत्र यथासंभवमेव तु ।
आशौचसिनिवृत्तौ च पुनः संस्कृयते मृतः ॥

संशोध्यैव दिनं प्राहामूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ।
प्रेतकार्याणि कुर्वीत थेषु तत्रोत्तरायणम् ॥
कृष्णप्रक्षेप तत्रापि वर्जयेत् दिनक्षयम्” इति ।
प्रेतशास्त्रं प्रकृत्य गार्गिः—
“नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रघनश्यात् ॥” इति ।
त्रिपुष्करयोगो रत्नमालायाम्—
“विषमचरणं ध्रियते भद्रातिथिर्यदि जायते
सुरगुरुशनिक्षमापुत्राणां कथंचन वासरे ।
मुनिमिरुदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंहित—
लिङ्गुणफलदो वृद्धौ नष्टे हन्ते च मृतेऽथवा” ॥ इति ।
प्रेतक्रियामेव प्रकृत्य भारतेऽपि—
“नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेद्धरः ।
न पौष्ट्रपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥
दाम्भोषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ।
ज्योतिषे यानि चोकानि तानि यत्नेन वर्जयेत् ॥” इति ।

उक्तानि वर्जयन्तेनति शेषः । प्रौष्टुयदे पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदे ।
आश्रयं कृत्तिका दाम्भानि “दाम्भां चौरां रौद्रमैन्द्रं नैऋतमेव च”
इत्युक्तान्याश्लेषाद्वाज्ञेष्ट्रामूलानि । प्रत्यरिर्यजमानगञ्जमतारा ।
ज्योतिः पराणाः—

“साधारणे धूवांगे मैत्रे नो शस्यते मनुष्याणाम् ।
प्रेतक्रिया कथं त्रिपुष्करे यमलधिष्यये च” इति ।

साधारणे कृत्तिकाविशाखे । ‘धूवाणि’ उत्तरात्रयं रोहिणी च ।
उप्राणि पूर्वात्रयं भरणी मध्या च । मैत्राणि मृगचित्रानुराधारेवत्यः ।
यमलधिष्ययं धनिष्ठा ।

कश्यपः—

“भरण्याद्र्वा तथाश्वेष मूलं त्रिवरणानि च ।
प्रेतकुल्येतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पञ्चकम्” इति ।
वराहपुराणे—

“ चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।
प्रेतकुल्यं व्यतीपाते वैधृतौ पर्तिष्ठे तथा ॥
करणे विष्टिसंहो च शनैश्वरदिनेऽपि च ।
व्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा” ॥ इति ॥

जन्मतारात्रयमाद्यं दशममेकोनविंशं च । तथा—
“नन्दाद्यां भागवदिने व्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।
अत्र श्राद्धं न कुर्वीत पुत्रदारवनक्षयात्”

इत्यादयश्च सावकाशधार्मप्रात्रविषया निषेधाः प्रेतशाङ्केष्वपि
तादृशेषु प्रबर्तन्ते । त्रिजन्मनीति जन्मनिधिनक्षयताराम् ।
“त्रयोदशीं जन्मदिनं च नन्दां जन्मक्षेत्रारां सितवासरं च ।
त्यक्त्वा हरिउन्दुकरान्त्यमैवधुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥
इति दीपिकाबचनैकघाक्यन्वात् । स्वकालेऽनुष्ठीयमानेषु निरवका-
शेषु तु निषेधानामप्रवृत्तिस्तिर्गोभिलेत स्पष्टीकृता ।

“ नन्दाद्यां शुकवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।
एकादशाहप्रभृति नैकोद्दिष्टं निषिद्धयते,, इति ॥
युगाद्यादिषु प्रेतकर्मणि सर्वनिषेधापवादः स्मृत्यन्तरे—
“युगमन्वादिसंकान्तिदर्शं प्रेतकिया यदि ।
दैवादापतिता नत्र न नक्षत्रादिशोधनम्” ॥ इति ।
इति प्रदर्शिताः श्राद्धकालाः ।

अथ श्राद्धवेत्तानिर्णयः ।

एवं प्रदर्शितेषु श्राद्धकालेषु तिथिप्रयुक्तश्राद्धेषु खण्डा तत्त्विधिनिर्णये-

तव्या । तत्त्विर्णयश्च वेलापरपर्यापराह्नायहर्मगव्याप्त्यादिभिः
कर्तव्यः । तदर्थं विधिनिषेधमुखेन श्राद्धवेला निरूप्यते । तत्र
निषेधमुखेन तावन्मनुः—

“रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते” ॥ इति,
“नातिसन्ध्यासमीपतः” इति च । अत्र सन्ध्याशब्देन—
“उदयात् प्राकनी सन्ध्या घटिकात्रयमिष्टते ।
सायंसन्ध्या विघटिका हस्तादुपरि भास्वतः” ॥

इति परिभाषिता सन्ध्या न गृहते । किन्तु मुख्यैव खण्डरवि-
मरणलोपलम्भयोग्यकालरूपा । परिभाषिताया रात्र्यतर्गम्भतया तत्त्वि-
षेधेनैव निषेधसिद्धेः । स्कन्दपुराणे—

“उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।
स काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥” इति ।
मत्स्यपुराणे—

“ सायाहस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छाद्यं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥” इति ।

बौधायनः—

“चतुर्थे प्रहरे प्राते श्राद्धं यः कुरुते नरः ।
आसुरं तद्वेच्छाद्यं दाता च नरकं वजेत् ॥” इति ।

हारीतः—

“ दिवस्मस्याप्तमे भागे मन्त्रीमूलं दिवाकरे ।
आसुरं तद्वेच्छाद्यं पितृणां नोपतिष्ठते ”इति ॥
पते च न निषेधाः । तथात्वे शास्त्रीयप्राप्त्यपेक्षत्वेन तस्याश्चा-
त्यन्तवाधासंभवेन विकल्पापत्तेः । नार्तयं वृणीते, नानुशाजेषु”
इत्यादीनामिष्व ।

न च यथा 'दीक्षितो न ददाति न ज्ञुहोति न पचति' इति-
निषेषोऽग्निहोत्रहोमादिशास्त्रीयपदार्थगोचरोऽपि न तद्विधिभिर्वि-
कल्पते किन्तु विशेषविषयत्वेन बलवत्त्वात्सात्मान्यविषयांस्तात्
दीक्षितातिरिक्तपरान् करोति तथैतेऽपि मिषेधा एव सन्तः "अमावा-
स्यायां आद्वं कुर्वीत" इत्यदिविधीन रात्र्यादतिरिक्तपरान् कुर्व-
न्ति वाच्यम् ।

वैषम्यात् । दानहोमादिनिषेषो हि पुरुषार्थतद्वोचरत्वात्कर्त्तव्यिक-
रणेन्यायेन पुरुषार्थतया प्राप्तोऽपि प्रकरणात् क्रत्वव्यभिचारिदीक्षितस-
म्बन्धात् स्त्रयुपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः । " प्रतिषेधः
क्रतोरद्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात्" इति स्त्यायेन क्रत्वर्थः । पुरुषार्थ-
दर्नादिविधिभिर्मिष्टविषयत्वाद्विकल्पानर्हस्तत्प्रसक्षयमावात्तद्विध्यसं-
निधानात् तच्छेषपर्युदासत्वानहो युक्तं यज्ञिषेध एव सन्
मामान्यविषयान्विधीन्वादिविषयात् करोति ।

इह तु वाक्यात्प्रकरणात् द्वयेऽपि श्राद्धार्था विकल्पार्हा एवेति ।
"रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इत्यादीनां निषेषत्वे सामान्यविषयैरपि
निषेधविध्यात्मलाभार्थमवश्यंभावितद्विषयत्वैर्विधभिः समं प्रसन्न्यत
एव विकल्पः । अत्यन्तवाये हि तेषां परमार्थतो निषेधविषयमिष्ट-
विषया एव तेऽग्निप्रयत्नव्यायाः । तथा च प्राप्त्यभावान्निषेधानां विधित्वं
न स्याच्च वानन्यशेषप्रभूतानां संभवद्विधित्वानां "च नान्तरिक्षे न दिवि"
इतिवदनुवादत्वं गुक्तमिति पर्युदासा एते "नानुयाजेषु" इत्यादिवत् ।

यत्तु पर्युदासविचारावसरे " नानुयाजेषु " इत्यत्र सामान्य-
विधेयक्राक्षत्वार्थं पर्युदासलक्षणा न विकल्पभिर्योति सामान्यविशे-
षशास्त्रयोर्विकल्पो न दृश्यत इत्यनिदेशो पर्युदासासंभव इति च शुल-
पाण्यादिभिरुच्यते ।

तत्सर्वमाकराङ्गानप्रयुक्तम् । विकल्पभयादेव हि "नानुयाजेषु"
इत्यत्र, अतिदिष्टविषये च 'नार्येण वृणीते' इत्यादौ पर्युदासलक्षणा

ध्युरुपादिना तन्त्रे । सामान्यविषयेण च पशुचोदकेनाज्यभागप्राप्तेण
"न तौ पशो करोति" इत्यस्य पर्युदासासंभवादावश्यकनिषेषत्वस्य
विकल्पोऽग्न्याद्वीकृतः । "दीक्षितो न ददाति" इत्यादेश ज्येतिषोम-
प्रकरणाशीक्षस्य प्रेशान्तरप्रतितैर्नांदिविधिभिरनेकवाक्यभूतस्यापि
गुणविधिविधया नदुपकारिणः पर्युदासत्वं भाष्यकारेण, "उपात्र
संपत्ति" इत्यनेत च वह ग्रन्थासावान्तरप्रकरणप्रतितेनेकवाक्यभू-
तस्य "न वैश्वरेव उत्तरंदिसुपकिरन्ति न शुनासीरीये" इत्यस्य
सर्वैस्तैरपि चाभ्युपगमनम् ।

पतेषां च पर्युदासत्वं बघ्निं द्युगच्छुन्नामावास्यादिविधि-
शेषतया रात्रिसन्धीतरामावास्यायामितीति शून्याणिप्रभृतयः ।

तदयुक्तम् । पर्युदासो हि न उत्तरंदितरसमस्तसमुदायिविधि-
तसमुदायविषयस्य सामान्यविषेषगदितरसमुदायिप्रात्रसंकोचनेन
शेषो भवति । न च रात्रिसन्धाद्यस्तिथिरूपसमुदायघटकाः । (१)
क्षणानामेवैकवन्द्रकलाप्रवेशनिर्गमरूपैकफलोग्नवच्छुन्नानामतन्त्री-
कृतात्रान्तरसमुदायभावानां तद्वद्वक्तव्यात् । भवन्ति तु तेऽहोरात्र-
रूपसावनदिवसात्मकसमुदायघटकाः । तथैव व्यवहारात् । यथा हि
यावता क्षणसमुदायेन रवेरेकमुदायवलमारभ्यापरोद्याच्चलसंयोगो
भवति तावान् समुदायः सावनदिवसंत्वन् व्यवहायिते, तथैव रवेरह-
याच्चलसंयोगमारभ्यास्ताच्चलसंयोगो यावता क्षणसमुदायेन भवति
स समुदायः समुदायभूग्हस्त्वेन, अस्ताच्चलसंयोगो मारभ्योद्याच्चल-
संयोगा यावता समुदायेन एतदवान्तरसमुदायस्तादृशरात्रित्वेन
व्यवहायिते । एवं सन्ध्याग्रातःसङ्ग्रावादयाऽप्यहोरात्रसमुदायित्वेनैव
व्यवहायित्वेन । न तु तिथिसमुदायित्वेन । मध्याह्नपराह्नदिशबद्धानां

(१) क्षणानामिति पदमादाय घटका इति पदं यावत्यादो
द्विष्टुपुः नास्ते ।

तु योगवशात्सपष्टुमेव सावनदिनभागवचनेत्वम् । अत्रत्यगहःशब्दस्य
तद्वचनत्वात्मुहूर्तघटितवाच्च । मुहूर्ता हि सावनदिनस्यैव भागाः ।
“अहो मुहूर्ता विहयता इश पञ्च च सर्वदा” इत्यादिनियमस्यान्य-
आनुपपत्ते । तेज रात्रिसंध्यादिभिन्नेऽमावास्यादिभाग इनिपर्युदासा-
संभवाद्रात्रिसंध्यादिभिन्ने दिनभाग इति सावनदिनसंकोचेन नैषां
पर्युदासत्वम् ।

ननु सावनदिनस्य विधरेदर्शनात्संकोचेन कस्य विधेः शेषा
हेते पर्युदासाः । अमावास्यादिकालविधय एव तद्विधय इत्यादेः ।
यथा हि केवलस्यापि वसन्तादेनिमित्तत्वश्रवणमजीवनोऽनुष्ठाना-
संभवाद्वसन्ताद्यवच्छिन्नजीवनपरं भवति तथा केवलस्यामावास्यादे-
रद्बृत्वश्रवणमप्यहोरात्रं विहाय कर्मकरणाशक्तेस्तद्वदहोरात्रपरमेव
भवति । “अमावास्यावत्यहोरात्रे आद्यं कुर्यात्” इत्यादि । अत एव
सर्वकर्मसु अद्येत्येवं सावनदिनस्याधिकरणात्वेन संकलणवाक्ये
उल्लेखः शिष्टानाम् । अद्योसोमार्कग्रहणसंकान्त्यादौ सुनीर्थक इति
दानसंकलणवाक्यम् । अद्य कृष्णाष्टमी प्राप्येति च उन्माष्टमीव्रत-
संकलणवाक्यं पुराणेष्वपि । स्पष्टश्च

“विधिः अद्ययोपेतः सम्यक्ग्रात्रनियोजकः ।
रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोन्यनुत्तमम्” ॥

इति व्याघ्रपादवचने तिथिविशेषानुपादानात्सावनदिनशेषतयैव
रात्रिग्रन्थुदासः । इह च पर्युदासत्वमभ्युपगम्योकम् । वस्तुतस्तु
“रात्रौ आद्यं न कुर्वात्” इत्यादयो निषेधा एव मुख्यवृत्त्या न तु
लक्षण्या पर्युदासाः । निषेधत्वेऽपि विकल्पप्रसक्त्यभावात् ।
वार्तिककृच्छते “दीक्षितो न दक्षति,, इत्यादिवत् ।

ननुकं भिन्नविषयत्वात्तत्र न प्रसङ्गत विकल्पः इह तु समान-
विषयत्वात्प्रसङ्गेतत्वेति । अत्र वदामि । तत्रापि विकल्पप्रसक्ता-
विद्मेव बीजं यद्यावज्जीवोपवद्वदानादिविधिग्रन्थुकामेव दीक्षिताव-

स्थायामपि दानादिग्रसक्तिमपेक्ष्य संभवदाम्लाभोः निषेधो न
तद्वस्यायां विशेषतस्तत्प्राप्तमपेक्षते येन तदथै तत्रापि सामान्यविधेः
प्रवृत्तिमनुमन्यमानस्तदितरावस्थाविषयत्वकरणलक्षणवाचासंभवात्तेन
सह विकल्पतोत्त दानादिकं पुरुषार्थं निषेधश्च क्रत्वर्थं इति निषेधयनि-
वेचेभिन्नविषयत्वोक्तश्चैतदर्थमेवतः ।

यदि हि दानादयोऽपि क्रत्वर्थं एव निषेध्याः स्युः “नात्रुयाजेषु;
नार्षेयं वृणीते” इत्यादिनामिवानुयाजःदयः । ततस्तेषां तत्क्रत्वर्थता-
परमार्थतस्ताद्विषयविधिं विना न संभवतीति तादृशो विधिस्ता-
द्वाशस्य निषेधस्यापेक्षित पवेति । उत्सर्गश्चायां यत् क्रत्वर्थो निषेधः
क्रत्वव्याभिचारिणं संभवत्कर्तृयोगं वा पदार्थमवलम्बत इति ।
विकल्पप्रसङ्गादेव संभवत्क्रत्वर्थदानादिविषयत्वस्य । तु दानादिनिषे-
धस्य स्त्रयुपगमनमांसभक्षादिनिषेध्येवाविरुद्धं क्रत्वर्थम् । एवं च
सति यद्यावज्जीवं दानहोमादीनि कुर्यात्तद्रात्रिक्षितो नेत्रवद्यदमा-
वास्यादिमत्यहोरात्रं आद्यं कुर्यात्तद्रात्रियादौ नेत्रमावास्यादिमवहो-
रात्रगोचरसामान्यविधिनैवापयन्नो रात्र्यादिनिषेधो न विशेषतस्तत्र
तत्प्राप्तिकरं विधिमपेक्षत इति निषेधत्वेऽपि नात्र विकल्पसङ्गः । एतेन

“रात्रौ स्नानं न कुर्वति तथा दानं च रात्रिषु ।
पञ्चवाहिनानं तु न कुर्यात्मृत्युजन्मनोः” ॥

इत्यादयोऽपि निषेधा व्याख्याताः । ननु भवन्त्येते पर्युदासा
निषेधा वोभयथापि प्राप्त्यपेक्षाः । ग्रासिश सत्यपि सामान्यविधौ श्राद्धे
रात्र्यादिवेलानां नास्ति ।

“कुर्वाण्डे दैविकं श्राद्धमपराह्ने तु पार्वणम् ।
एकोद्दिष्टं तु मध्याहे प्रातर्वृद्धिनिमित्तम् ॥
आमधार्दं तु पूर्वाहे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः ।
पार्वणं चापराह्ने तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

शुक्रपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराह्ने तु गैहिणं तु न लक्ष्येत् ॥
ऊधवे मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्तपञ्चकं होतस्वधाभवनग्निष्ठयते ॥

अपराह्नः पितॄणां तु "इत्यादिव्रह्यपुराणशातातपमार्कण्डेयमन्त्यहारी" तादिवचवैस्तत्तच्छ्राद्धभेदेषु तत्तद्वेलाया नियमितवात् ।

अत्रोच्यते । प्रातःसन्ध्यातत्समीपनिषेधस्तावत् "प्रातर्वृद्धि-निमित्तकम्" इत्येतद्वचनप्राप्तजन्मातिरिक्तविवाहादिनिमित्तकवृद्धि-भ्राद्विषयः । प्रातःसन्ध्यासमीपे च प्रथमो मुहूर्तः । आचरोदितपदेनापि स एवोच्यते । "सूर्योदयमुहूर्ते च" इति शातातपवचनात् । सायंसन्ध्यातत्समीपसायाहादिनिषेधश्च पार्वणविषयः । तस्यपराह्नकालवात् । अपराह्नस्य च द्वेषाविभागे व्रेष्यविभागे च रात्रिपर्यन्तत्वात् ।

"यथा चैवापरः पक्षः पूर्वगक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्नादपराह्नो विशिष्यते" ॥

"धासरस्य तृतीयेशे" इति मनुवचनाभ्यामपराह्नत्वाविशेषाङ्कताद्वास्यापि तस्य पार्वणाङ्गत्वप्रतीतेः । चतुर्थप्रहरसायाहादिवसाष्टमभागान्त्यमुहूर्तानां च तारतम्येन वर्जयत्वं । द्रष्टव्यम् । यद्वा चतुर्थप्रहरनिषेधोऽल्पान्तरत्वात्सायाहविषयपूर्व । रात्रिनिषेधस्य तु ग्रहणपुत्रजन्मादिनिमित्तश्राद्धविषयत्वम् । तथा च तस्य पक्षेऽनमुष्टानमपीति केचित् । तस्यैव—

"राहुदर्शनसंकान्तिविवाहात्यवृद्धिषु ।
आनदानादिकं कुर्यान्तिशि काम्यवते षु च" ॥

इत्यादिवेवलादिवचने रात्रौ प्राप्तत्वात्प्राप्तिसापेक्षस्य निषेधस्यापि परिशेषाचार्द्विषयत्वेन समार्बविषयत्वात् । विवाहे च दान-

स्यैवाः उयो न चादिवहो ए सर्व श्राद्धस्य । तदिमित्तस्य श्राद्धय प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिनिप्रातःकरणात्तत्र रात्रिविवाहानुपर्यन्ते । रात्रौ विवाहे यदा प्रातर्वृद्धिश्राद्धं न कृतं तदा रात्रावपि कार्यमिति तु शूलपाणिः ।

दर्शश्राद्धप्रकरणगतस्य मानवनिषेधस्यापरपक्षश्राद्धप्रकरणगतस्य च "न च नक्तं श्राद्धं कुर्वन्ते" इत्यापस्तव्योर्यस्य तदेकवाक्यतया-नारभ्याधीतन्यायेन च तद्विषयाणामेवान्येवामपि ग्रहणादिनिमित्त-श्राद्धविषयत्वासंभवात् । इदं केषादित्तमन्मयुक्तम् । प्रकरणवाधेऽपि स्वारसिकसमानविषयत्वाभावाद्विकल्पस्यान्यायत्वाद्वा । तीर्थश्राद्ध-विषयोऽयं रात्रिनिषेध इत्यपरे ।

ननु तत्रापि प्रकरणवाधप्रसङ्गस्तल्यः । ना लिङ्गेनैव प्रकरणवाधात् । तथा हि यद्यां निषेधः प्रकरणात्पार्वणमात्राविषयस्तदा ग्रहणादिश्राद्ध-विषयतिदेशास्तस्य प्राप्तिर्वक्तव्या । सा चौपदेशिकनिमित्तस्वभावावगत-किमित्तानन्यविवरोग्राज्ञातेष्टविव कालशौचयोर्ब्रं संभवति । न च यथा तत्र शेषिविवरोधेनानन्तर्ये वाधिते तदुपसंग्रहमन्धात्र किञ्चित्स्वय वाधकमास्त येनानिदेशिकस्यापि निषेधस्योपसंग्रहः स्यात् । तत्र रात्रिप्रतिप्रसवविधिस्तेष्वनर्थकः स्यात् । तेन यथा "न वैश्वदेवा उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनस्तीर्णीये" इति निषेधे द्रश्यारेव पार्वणयोरुक्तीर्तनसामर्थ्यात् "उपात्र वपन्ति" इत्यज्ञवरुणप्रधासावान्तरप्रकरणवाधस्तथात्रापि । काचित्कप्रतिप्रसवसामर्थ्यात्, नियतापराह्नकालाबां प्रकृतौ रात्रेरसमाप्तेष्व । तेन दर्शप्रकरणादुक्तृष्टस्यास्य रात्रिनिषेधस्य निमित्तस्वरसावगतनिमित्तानन्तर्यवशादनियतकलात्मनि नैमित्तिकधार्द्वान्येव विषयः । तत्रापि ग्रहणपूर्दिषु प्रतिप्रसवेनापोदितस्य तीर्थश्राद्धमेव स्थिरो विषयः ।

ननु तत्रापि प्रतिप्रसववाक्यानि यितृव्यैस्तितानि । महामास्ते-

“मुको वाप्यथवाऽभुको ग्राववहन स्वेचर ।
न कालानयमो द्वस्ति गद्यां प्राप्य सरिद्वरम्” ॥ इतः ॥

द्वेषपुराणे—

“काले वाप्यथवाऽकाले तीर्थे शार्दूं सदा नरैः ।
प्राहौरेव च कर्तव्यं पितृणां चैव तर्पणम् ॥
पिण्डदर्नं च तच्छस्ति पितृणां चातचलुभम् ।
विलङ्घ्या न च कर्तव्यं च च विघ्नं समाचरेत्” ॥ इतः ॥

काशीखण्डे—

“अ हालेऽप्यथवाऽकाले तीर्थे शार्दूं च तर्पणम् ।
अविलङ्घेन कर्तव्यं वैष विघ्नं समाचरेत्” ॥ इति ॥

सर्वेषामेतेषां वाशब्दाधिषङ्ख्यवणात् ‘गुरुं वा वालवृद्धौ वा’ इत्यदिवत्स्वार्थतात्पर्यरहितानां वचनान्तरनिष्ठद्वाक्त्रेन्यत्रेति वाक्यं प्राप्तग्रातः सायाहादिगौणकालप्रतिप्रसकार्थत्वाददाषः । तेन प्राप्तकाले तीर्थं प्राहौरेन कुतपापराह्नस्तप्तप्रसम्प्रधानकालप्रतीक्षा कर्तव्या । अविलम्बेनैव शार्दूं कर्तव्यम् । सायाहाप्रसैश्च न मुख्यकालापगत इति तीर्थशार्दूं न कर्तव्यं किन्तु येन केनाणि ब्रकारेण रात्रे: प्राक् कार्यमेव । अत एव केऽपि शिष्टा रात्रिभोजनोत्तरकालादौ तीर्थं प्राप्ता अविलम्बादूं न कुर्वन्ति । एवं मुख्यकालं यावद्स्थायिद्वयप्रसंपत्तावपि द्रष्टव्यम् । तत्रापि “तीर्थद्वयोपपत्तौ च न कालमवधारयेत्” इति मुख्य—कालप्रतीक्षानिषेधमुखेन प्राप्तः कालस्याहादेव प्रतिप्रसवात् । इदमपि प्रकृतिप्रकरणपठितस्य प्रकृतावेव कर्थंचिकार्यसंभवेऽयुक्तमेव । तेन प्रारब्धे शार्दूं दैवमानुषप्रतिबन्धादसमाप्ते यदि रविरस्तमियासदा प्रारब्धस्वादात्रावपि तत्समाप्ते प्रसक्ते न च “नकं शार्दूं न कुर्वते” इति निषेधः । तथा च सामिकृतमेव स्थापयित्वा परेद्युः कृतान्तास्यामाप्नोयम् । यजमानेनापि तदुत्सर्मेव भोक्तव्यं न तु पूर्वदिन

इत्युत्तरसूत्रं “प्रारब्धे चाभोजनमपरिसमाप्तादिति” इति हरदत्तः । प्रारम्भश्च पूर्वेद्युर्निवेदनम् ।

यत्तु माधवेन “प्रारब्धे च भोजनसमाप्तनम्, इत्यध्येत्प्राप्याननुगतमाप्तस्तम्बीवपाठं लिखित्वा भोजनप्रहणस्य पिण्डद्वानोपलक्षणस्वं समापनप्रहणस्य चारम्भापलक्षणत्वमङ्गीकृत्य रात्राचप्यारम्भसमाप्तिसांवत्सरिकस्याभ्यनुज्ञाते । तदाच्चिकाकरसुप्रत्यवायस्य” शार्दूकिद्वानुत्कालेष्वनुष्ठानेन परिहारसंभवान्निरुपशिकं स्वाच्छन्द्यमात्रम् ।

अत्र पारमाधिकः परिहारोऽमिधीयते । अपराह्नविधिर्नितश्चियमार्थं एकमकादिषु मध्याह्नादिविधिवत् किन्तु फलानिशयहेतुवलक्षणग्राशस्थार्थः । तथा च मनुः “यथा चैव” इत्यादि । शातातपः—

“दर्शशार्दूं तु यत्रोक्तं पार्वतं तत्प्रकोर्त्तितम् ।

अपराह्ने पितृणां तु तत्र दाने प्रशस्यते, इति ॥

आपस्तम्बाऽपि— “मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्नः श्वेयान्” इति । आपाद्यशार्दूकविषयदृष्टान्तप्रसिद्धधर्यर्थः पूर्ववादश्च प्राशस्त्वार्थं एव “शेष्टुं तत्रोत्तरायणम्, कृष्णपक्षश्च तत्रारि” इति । एवं सति—“अपराह्नः पितृणाम्, अपराह्ने तु पैतृकम्, अपराह्ने पितृक्रिया” इत्यादिभूतिस्वतिषु यदपराह्नस्य प्राशस्यानालिङ्गितं भवेण नियमार्थमिव प्रतिमाति तदपि पूर्ववचनैकवाक्यतया प्राशस्यपरमेव ।

ननु—

“उद्दिते दैवतं भानौ पितृं चास्तमिते रवौ ।

दिमुहर्त्तं विरहश्च” इति ।

“दिनान्ते पञ्चनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पितृये दैवे चैव च कर्मणि” ।

इति च सायाहस्यापि पितृकालत्वोक्तिस्था सति किमनर्था । न च प्रतिविद्दस्य प्रतिप्रसवार्था प्रा निषेदो द्वास्य तदा न

स्वरूपविषयः किन्तु द्वेषात्रेषाविभागपक्षयोरपराह्नन्तरं तस्य तस्य
मनुवाक्यात्पूर्वभगवदेव प्रशस्त्यप्राप्नो चतुर्थापञ्चधाविभागया
रन्त्यस्य तस्य तज्जिवेषेन तदपराह्नात्मकतपूर्वं एव एव तत्संभावायः ।
सायाहुः शास्त्रेऽपराह्नवत्प्रशस्तो न । किन्तु राक्षसी वेला रात्रिस्तत्त्व-
ल्यः । अपराह्न एव तु तपूर्वमागः प्रशस्त इति ।

सत्यम् । पूर्वाह्नस्यापि प्रातिभिस्य तदा शास्त्रकालत्वात्तदपेक्षया
प्राशस्त्यार्था तस्य पुनः पितृकालत्वात्किः । अन एव शिष्टा अपराह्ने
शास्त्रसंभवे सायाहु एव तत्कुर्वन्ति न तु सङ्क्लव इति ।

यद्वा प्रातरादिवच्छाद्वाङ्गत्वेनैव निर्बद्धस्य सायाह्नस्य गौण-
कालतया प्रतिप्रसवार्था सा भविष्यतीति न कोऽपि दोष इति ।
एवं सत्येकोहिष्टादिगोचरा मध्याह्नादिविधयोऽपि पार्वणविषया-
पराह्नसम्भिव्याहारात्प्राशस्त्यविषया एव । तथा कुतपस्यापि
शास्त्रप्रारम्भकालत्वं न नियतम् । येन तन्मुखेनापि वेलानियमस्तत्र
स्थात् । किन्तु तदपि प्राशस्त्यार्थमेव । तथा च मन्त्यपुराणम्—

“ अहो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।
तत्राष्ट्रमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।
तस्मादनन्तफलवस्त्रारम्भो विशिष्यते ” ॥ इति ।

स्कन्दवायुपुराणयोः—

“ कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कात्म्येन तपति क्षणे ।
स कालः कुतपो हेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

“ मुहूर्तारसप्राप्तमादूर्ध्वं मुहूर्तान्वयमादधः ।
स कालः कुतपो हेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।
शुक्लपक्षादिसाहित्येन प्रशंसनादपि तद्वदेव प्राशस्त्यमात्रहेतुता

गम्यते प्रभासखण्डे—

“ मध्याह्नः खड्गात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।
रूपं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुतितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः ।
श्रष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः” ॥ इति ।

तथा च कुतपापराह्नादीनां शास्त्रोपकमप्योगायोः प्रशस्तकाल-
माश्रत्वेन नित्यवच्छ्राद्धार्थतया केनचिद्विधिनाऽनियमितत्वात्तत्र
सर्ववेलानां प्रसकौ युक्ता रात्रिसम्मादोनामनेभित्तिक्षर्वशास्त्रेषु
“प्रातःकाले तु न शार्दूलं प्रकुर्वति द्विजोत्तमः ।
नैमित्तिरेषु शास्त्रेषु न कालनियमः स्मृतः” ॥

इति माधवाचार्योद्दाहनाच्छ्रवराघवसंवादवोक्याच्च प्रातःकालवि-
हितवृद्धिशास्त्रातिरिक्तेषु तेषु प्रातःकालस्य निवेदः ।

तेन रात्रिसन्ध्याद्वयतदन्तिकप्रातःसायाह्नयतिरिक्तदन्तराल-
वर्तिमुहूर्तनवकमपि शास्त्रानामनेभित्तिकानां कालः । तन्मध्ये
कुतपादिमुहूर्तकपञ्चकं पार्वणेऽतिप्रशस्तम् । “ऊर्ध्वं मुहूर्तात्” इत्यादि-
वचनात् । द्रेवा विभक्तदिनापराह्नाप्राशस्त्यप्रतिपादकस्यापि मनुवच-
नस्य लायाहनिषेधवरेन तत्रैव पर्यवसानाच्च । अत एव कण्ठागतं मधु
को नाम नास्त्रादयतीति न्यायेन शिष्टानां प्रायस्तथैव श्राद्धानुष्ठानम् ।
एकोहिष्टे च मध्याह्नः । स चात्र गान्धर्वं हित्वा कुतपरौहिणात्मकं
मुहूर्तद्वयमेव ।

“प्रारम्भ कुतपे श्राद्धं कुर्यादौहिणं बुधः ।
विधिको विधिमास्थाय रौहिणं तु न लक्ष्येत्” ॥

इति श्लोकगौतमवचनात् । इदं हि वचनं न पार्वणविषयम् ।
पूर्ववचनविरोधात् । नापि—

“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने शार्दूलं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराह्ने तु रौहिणं तु न लक्ष्येत्” ॥

इति वायुपुराणवत्तदुपकमविषयम् । “प्रारभ्य शास्त्रं कुर्यात्” इति प्रारम्भान्वयक् शास्त्रद्वाकरणस्योपादानात् । परिशेषादेकाद्विषयमेव । सायाहस्य च निविद्धस्यापि पुनर्विद्धानाद्वौणकालत्वमित्युक्तम् । तत्र द्वितीयतृतीयमुहूर्तानां गौणगौणतरगोणतमता । दिनष्टमभागान्त्यमुहूर्तान्योः पुनर्निवेद्यात् । न तु सर्वथाऽकालता रात्रिप्रातवर्तत् । “स्वकालातिकमे कुर्याद्वात्रेः पूर्वतयाऽवधिः” इतिव्यासवचनात्, “रात्रेन्यत्र” इतिवचनात् । प्रातःकालस्तु पार्वणैकोद्दिष्टयानिविद्ध एव । सायाहस्यत्पुनर्विद्धानाभावात् ।

न चायमुहूर्तस्य पुनर्निवेद्यात्तच्छेषभागस्य गौणतयाभ्यनुशा गम्यत इति वाच्यम् । तस्य सामर्थ्याद्वृद्धिशास्त्रविषयत्वस्योक्तवात् । सङ्घवस्तु न निविदो नापि प्रशस्त इति भवतु चैकोद्दिष्टवृद्धिदिष्टु मध्याह्नप्रातरादिश्रवणं नियमार्थमेव । पार्वणे तु प्रकृतिभूते कुतपा-पराहयोरुपकमप्रयोगकालत्वश्वरवणं स्पष्टैर्वचनैः प्राशस्त्यार्थमेवेति युक्तस्तप्तकरणेऽनारभ्य वा श्रुतो रात्र्यादिप्रतिषेधः । कुतपस्य च नाडोद्यात्मकस्य यच्छास्त्रोपकमे प्राशस्त्यम् । तस्य विकृतिभूते पार्वणे व्यवस्था स्मर्यते मार्करंडेयेन “शुक्लपक्षस्य” इत्यादि । शूलपाण्यादिभिर्वायुपुराणत्वेनेदं लिखितम् । इदं हि वचनं शुक्लपक्षसम्बन्धिनां युगमन्वादिमांवन्सरिकादीनां सर्वेषां शुक्लपक्षपुरस्कारेणैव श्रुतानां वा माघपौर्णमास्यदिवीहियवयपाकादिशास्त्रानां सर्वस्य प्रयोगस्य पूर्वाह्नकालत्वं कृष्णपक्षसम्बन्धिनां चापराह्नकालत्वं विद्धाति । एकत्रापराह्नद्वेर्धाध्यप्रसङ्गादपरत्र च प्रापत्वात् ।

न च शुक्लपक्षांशेऽनुवाद एव । शुक्लपक्षांश एव तु सामान्यप्राप्तपराह्नदिवाधेनैव पूर्वाह्नविविधिरिति वाच्यम् ।

अबाधेनोपत्तौ तस्याव्यन्याव्यत्वात् । द्वेषाविभक्तपूर्वाह्नान्तर्गतस्य कुतपपूर्वभागस्य तादृशापराह्नान्तर्गतस्य च तदुत्तरभागस्य

पक्षमेदेनोपकमकालत्ववस्थापने तु न कस्यचिद्वायोपेक्षितविधानं च लम्बते । “रौहिणं तु न लङ्घयेत्” इत्यप्युपकमकालविधानं एव संगच्छने । उपकमे रौहिणं न लङ्घयेत् तत्र वा कृष्णपक्षसम्बन्धिशास्त्रमुपकमणीयमिति ।

विष्णुपकममेव पूर्वापराह्नयोः पक्षमेदेन । दर्शयति—“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने कृष्णपक्षस्यापराह्ने विप्राञ्जातानाचान्तानुपवेशयेत्” इति ।

यत्तु हेमाद्रिणांस्य वचनस्य पूर्वोक्तमेव अर्थमङ्गोक्त्यैकोद्दिष्टविषयत्वमप्युक्तम् । एकोद्दिष्टमपि पक्षमेदेन कुतपपूर्वोक्तरभागयोरुपकमणीयमिति तद्रिचार्यम् । तस्य तत्प्रथमभाग एवोपकमणीयत्वात्त्राव्यवस्थाया अप्राप्ते । तथा च व्यासः—

“कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपकमेत्” ।

आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ इति ॥

तत्रैवेति कुतपप्रथमभाग एव परामृश्यने न तु कुतपः । विशेषणत्वात् । तत्रैव प्रथमकलायामेवार्तनसमीपे त्रेति विकल्पः । कुतपपरामृश्नं तदुत्तरभागविधावपि वांशवद्वत्स्यानुकल्पत्वम् । तथात्वे कुतपोपकमविधानादेवैतस्यार्थस्य सिद्धावस्यानर्थक्षयात् । कदाचिन्नौणत्वेन गन्ध्यवेऽपि तस्योपकमः । तथा च शिवराघवसंवादे—

“अहादिव्यतिरिक्तस्य प्रकमे कुतपः स्मृतः ।

कुतपादथवाप्यर्बागासनं कुतपे भवेत्” इति ॥

इदं वचनमेकोद्दिष्टविषयमेव । मध्याह्नङ्के तत्रैवावैगुण्यात्तदन्तर्गतगान्धर्वविधानस्योचितत्वात् । एतेन वचनद्वयस्यापि पार्वणैकोद्दिष्टोभयविषयत्वं माधवोक्तप्रयासस्तम् ।

यदपि माधवस्यैव दैविकपित्रयशास्त्रविषयतया “पूर्वाह्ने दैविकं आदमपराह्ने तु पैतृकम्” इत्येतत्समानार्थतया ‘शुक्लपक्षस्य’ इत्यादिवचनव्याख्यानं तदुत्प्रेक्षामात्रकल्पितम् ।

यदपि शुल्पालिना “शुक्रगक्षसम्बन्ध्युगाद्यादिशाद्यं पूर्वाह्ने कृष्णपक्ष-सम्बन्ध्यपराह्ने कर्त्तव्यम् । पूर्वाह्नम्योत्तरावधीरपराह्नस्य च पूर्वावधिरहो “रौहिणं तु” इति । तेन शुक्रगक्षे नवमसुहृत्तीपरिश्राद्यं न कर्त्तव्यं किं त्वर्वागेवं कृष्णपक्षे च तस्मात्प्राङ् न कर्त्तव्यम् । तेन कृष्णपक्षपुरस्कारविहितशास्त्रेषु रौहिणाख्यो नवमसुहृत्तीं सुहृत्तीत्र्यात्मकोऽपराह्नश्चेति सुहृत्तचतुष्टयश्चाद्यकालः । तत्राप्यपराह्नः प्रशस्तः । शुक्रगक्षपुरस्कारविहितशास्त्रेषु तु सङ्ग्रहो मध्याह्नश्चेति सुहृत्तपद्मम्, तत्रापि द्वेषाविभक्तपूर्वाह्नान्तर्गतो भागः प्रशस्तः ।

“अपराह्ने तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणोदये ।

यदत्र दीयते किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम्” ।

इति मत्स्यपुराणोक्तमभिजिदाख्याष्टमसुहृत्तरौहिणोपक्रमापराह्नात्मकं सुहृत्तपञ्चकं तु सुहृत्तचतुष्टयापेक्षयापकृष्टम् । अत एव
“ऊर्ध्वं सुहृत्तात्कुतपाद्यन्मुहृत्तवतुष्टयम् ।
सुहृत्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते”

इति मत्स्यपुराणीयमेव वचनान्तरम् । प्रातःसायाहावधिपरिच्छिन्नं सुहृत्तनवकं त्वपकृष्टतरम्” इत्युक्तम् ।

तदपि पक्षक्षयसाधारणेनैव प्रारम्भप्रयोगकालत्वेन प्राप्तयोः कुनपापराह्नयोरवाधेनैव पूर्वोक्तविधया शुक्रकृष्णवाक्यव्याख्यानसंभवे संपूर्णप्रयोगकालविधायकत्वेन विष्णुवचनविरुद्धस्य व्याख्यानस्यायुक्तवादयुक्तम् । रौहिणस्य पूर्वाह्नवधित्वं चात्यन्तायुक्तम् । पूर्वाह्नान्तर्गतस्यैव हि कस्यचित्किञ्चित्तद्वागव्यवच्छेदेन तं प्रत्यवधित्वं स्याद्यथा तस्यैव स्वपूर्वभावकुतपोत्तराधर्घव्यवच्छेदेनापराह्नं प्रति । न त्वपराह्नान्तर्गतस्य पूर्वाह्नं प्रति । तस्माच्चुक्रकृष्णवाक्यस्य पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं साधीयः शिष्टाचारानुगतं च । न हि केऽपि शिष्टः शुक्रगक्षगतं पौर्यमासोत्रोहियवत्ताकादिशास्त्रं पूर्वाह्ने

समाचरन्ति । एतेनैव तद्वचनसिद्धमेवार्थं युगादिषु प्रतिपादयत्—

“द्वे शुक्रे द्वे तथा कृष्णे युगादीन् कवयो विदुः ।

शुक्रे पूर्वाह्निके ग्राहो कृष्णे चैवापराह्निके” ॥

इत्येतदपि स्मृत्यन्तरवचनं व्याख्यातम् । तदेवं निषेधमुखेन श्राद्धवेता प्रदर्शिता, निषिद्धरात्रिसंध्यादिवृत्तिरिक्ताऽहर्भागः सेति । तत्प्रसङ्गेनैव विधिमुखेनापि सा दर्शिता— “पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धम्” इत्यादिवचनैः । तेषां च प्रयोजनमुक्तम्— “प्राशस्यार्थानि नियमार्थान्येव च” इति । तत्र दैविकं श्राद्धम्— “देवानुहिश्य क्रियते तत्रु दैविकं मुच्यते” इति विश्वामित्रोक्तम् । तस्यापि च श्राद्धत्वमभियुक्तश्राद्धप्रसिद्धिविषयत्वरूपशास्त्रलक्षणे वान्यत्र प्रपञ्चिष्यते ।

शुल्पाल्यादिभिस्तु मातृकमिति पाठतम्—

“पित्रादित्रयपत्नीस्तु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः ।

स्त्रीणामेव तु तत्र स्यान्मातृशास्त्रमिहोच्यते” ॥ ॥

इत्यनन्वितार्थशास्त्रानामलिखितवचनोक्तवेनोत्प्रेक्षितमन्वष्टकम् च मातृकत्वेन व्याख्यातम् । तन्मेयातिथिकल्पतरुक्तप्रभृतिप्रामणिक-निवन्धूलिखितवाटेन शिष्टाचारेण च विरुद्धमित्युपेक्षणीयम् । पूर्वाह्नशब्देन चात्र मध्याह्नपूर्वभावी सङ्ग्रहो ग्राहाः । प्रातवर्धपदेशादत्रापि प्रातःकालनिषेधप्रवृत्तौ वाधकाभवात् । “आमश्रद्धं तु पूर्वाह्ने” इत्यत्रापि स एव ।

“कालात्प्रातस्तनादूर्ध्वं त्रिमुहृत्ता तु या तिथिः ।

आमश्राद्धं तत्र कुर्यादिदिमुहृत्तापि वा भवेत्, ॥

इति व्याख्यापादवचनात् ।

अयं चामश्राद्धे पूर्वाह्नविधिर्द्विजातिकर्तृकामधाद्वे एव न तु शृद्रकर्तृकामधाद्वेऽपीति हेमाद्रिः ।

तथा हि अस्योभयविषयत्वे नित्यानित्यत्वेन वैषम्यं स्यात् । द्विजांशे आतिरेशिकापराह्नस्य नित्यं बाधेन नित्यत्वाच्छुद्रांशे औपदेशिकस्य तस्य पाक्षिकबाधेनानित्यत्वात् ।

कथं पुनर्दिजकर्तृके आमशाद्वे अपराह्नस्यानिरेशिकत्वं शूद्रकर्तृके चौपदेशिकत्वम् । इथं द्विजानां नावद्वन्नशुद्रमेव नित्यवच्छुतं नित्यमामधाद्वं तु पाकासंभवाद्युपाधौ श्रुतमनित्यम् । शूद्राणां तु “शूद्रः कुर्यात्सदैव हि,,इति नित्यवच्छुतं तदपि नित्यम् । तथा च प्रकृतावपराह्नविधिर्दिजकर्तृकामशाद्वे शूद्रकर्तृकामशाद्वे चौपदेशत् एव भवति साधारणः प्रोक्षणावधातादिविधिरिव व्रीहियविषयागयोः । द्विजकर्तृकामशाद्वे त्वनित्ये उपदेशतस्तथा भवितुमशकुवश्रितदेशत् एव भवति । क्याभिवादिविधिरिव फलचमस्यागे । ततश्चायं पूर्वाह्नविधिनित्यानित्यत्ववैषम्यप्रसङ्गादुभयविषयो भवितुं शकुवन्विकल्पापत्तेरेव शूद्रामशाद्वं परिहृत्य द्विजामशाद्वविषयो भवति । एवं सति—

“मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।
आममात्रेण तत्रैव पितॄणां दस्तमक्षयम्” ॥

इति शातानपश्चमस्यापि मध्याह्नोत्तरकालविधायकस्य सचिष्मकता भवति । पूर्वाह्नस्यामशाद्वमात्रविषयत्वे त्विदं निविषयं स्यादिति ।

तदिदमापातरमणीयम् । तथाहि अग्निष्ठेमतदितरसंस्थज्योतिष्ठोमदृष्टान्तोपवर्णनात्सोमफलचमससाध्ययागदृष्टान्तसंकोर्त्तनाम्भिकरणद्वयव्युक्तादितस्यापि न्यायस्यायं विषयस्तस्याभिमतः । तत्र न तावत्संस्थाधिकरणन्याकोऽत्र संभवति । तथाहि । किमग्निष्ठेमसंस्थस्योक्त्वादिसंस्थस्य च ज्योतिष्ठोमस्य समानं दीक्षणीयादिधर्मविधानम्, उत्तराग्निष्ठेमसंस्थस्यैव तत्, इतरसंस्थस्य त्वतिदेशादिति ग्राम्यकाल्येष्यस्तविवारस्यायं तात्पर्यार्थो वाचिके दृश्यितः । किं-

यथा पौरोडाशिककरणाधीता अग्न्यन्वाधानादयो धर्माः गरणामप्याग्नेयादिभावनानां प्रकरणाख्योपदेशादेवाङ्गम् । तथा दीक्षणीयादयो ज्योष्ट्रोमभावनायास्तद्वात्रितोऽक्षयादिकरणभैक्षण्यावनश्चात्तज्योतिष्ठेमभावनाया एव ते । तथोक्षयादिभावनानां त्वनिर्देशादिति । तत्रोभयार्थत्वे यदा यदा ज्योतिष्ठामेव स्त्रैपूर्वे कुर्यात्तदेत्थम्, यदा च तत्रैव कदाचिदुक्त्यादिभिः स्वफलापूर्वे कुर्यात्तदेत्थमिति नित्यानित्यशेष्यन्वयाधीनशेषनित्यत्वानित्यत्वगाच्चरतात्पर्यवैरूप्यापत्तेरङ्गानामाध्र्यान्वयस्य पूर्वमवश्यं वाच्यत्वेनान्वययौगण्यासंभवादाध्र्येणासम्बद्ध्यतदाध्र्यितरुणान्वयासंभवाद्गुणेनासम्बद्ध्यद्व्याध्र्यान्वयसंभवाद्वा, आध्र्यमूत्स्य ज्योतिष्ठोमस्यैवोपदेशतो धर्मा उक्ष्यादिसंस्थानां त्वतिदेशत् इति च तत्र निर्णयः ।

न चायं न्यायः प्रकृते संभवति । तदा ह्यं न्यायः प्रकृते स्याद्यद्वन्नशाद्वाद्विश्वामधाद्वं नाम कर्म स्यात्तदपि च द्विजशूद्रकर्तृभेदेन । तदा ह्येवं बकुँ शक्यते—द्विजान् शूद्रं च प्रति नित्यत्वेन समानयोरश्वाद्वशूद्रकर्तृकामशाद्वयोरेवापराह्नादयो धर्माः उपदेशतःसमानाः द्विजान्प्रत्येवानित्यस्य तत्कर्तृकामशाद्वस्य तु वैषम्याद्वत् तथा किन्त्वातिदेशिका इति । न च भाद्रभेदोऽत्रास्ति । एकमेव दर्शश्राद्वम् । तत्रान्न नित्यवच्छुतं साधनं सोमवत् । आमं तु शूद्रकर्तृकर्तृत्वेन निमित्तेन श्रुतमपि फलचमसवदनित्यमेव । पाकासंभवादिनिमित्तेनापि श्रुतमनित्यमेव । तत्रोत्तरं परिशेषाद्वा द्विजातिविषयमेव भवति । न चापराह्नादयो धर्मा द्रव्यान्वयिनः किन्तु कर्मान्वयिनः । तत्त्वं कर्मेकमेवेति ।

पतेन फलचमसन्यायोऽपीह प्रत्युक्तः । द्रव्यधर्मगोचरो हि स न्यायः । अभिषवादयो द्रव्यधर्मानित्यवच्छुतानित्यवदेव ज्योतिष्ठोमापूर्वान्विता यावत्तदपूर्वमाविना नित्येन सोमद्रव्येणैव द्वारेणान्वेतु-

महन्ति नानित्येन फलं च म सेन। प्रोक्षणावधातादीनां त्वाम्नानतः
प्रयोगतश्च ग्रीहियवयोः समानत्वेन विशेषाग्रहणाद्युक्तस्तदुभयद्वारा
कर्मान्वय इति। न चापराहादयोद्रव्यद्वारा कर्मान्वयिनो येन तन्म्याय-
गोचराः स्युः। ये तु द्रव्यधर्मा अभिमर्शनादयस्तत्रेष्व्यत पवाय न्यायः।
उपदेशदण्डे आमे तु द्विजसम्बन्धिनि शूद्रसम्बन्धिनि वातिदेशादिति।

यज्ञ शातातपवचनं तत्प्रत्युत द्विजातिविषयमेव प्रतीयते। मात्र-
शब्दादामस्यानुकलपत्वप्रतीयते। द्विजान्प्रत्येव च तस्य तथात्वत्।
किं च यदि पूर्वाह्नविधिर्न्यायादेव द्विजकर्तुं कामशास्त्रविषयस्तदा
शूद्रामधादस्य द्विजान्प्राद्वसामानविधादेव कुतपोत्तरार्थाद्य-
पराह्नकालत्वसिद्धया तद्विषयत्वे वैयर्थ्यपत्तेः सार्थक्याय द्विजाम-
आदमेव विषयाकुर्यादित्तम्। अगत्या च पूर्वाह्नविधिना विकल्पतेति
द्विजातिविषयत्वेऽपि पूर्वाह्नविधेविकल्पप्रसङ्गस्तुल्यः। यदा च
मात्रशब्दस्वरसाच्छातातपवाक्यं द्विजातिविषयमेवापद्यते तदा पूर्वाह्नविधेः
प्रस्तुततद्विषयत्वं पूर्व विकल्पः प्रसन्नयते न तु शूद्रविषयत्वे।

तदाथ्रमण्डे उपदेशादपि सामान्यविषयात्सावकाशाच्च प्राप्तस्या-
पराह्नस्य निरवकाशविशेषशास्त्रविहितेन पूर्वाह्नेन। नित्यवाधसंभवो-
दामशास्त्रद्वयुक्तैरन्यथमैरितरधर्माणामिव। तेन हेमाद्रिमात्रोपज्ञमिदं
यदि साकरं तहिं सर्वत्रामशास्त्रे पूर्वाह्ने विकल्पितं कुतपोत्तरार्थादि-
कालं विधत्ताम्। द्विजामशास्त्रं पूर्व वा पूर्वाह्नविधिस्तु शूद्रामशास्त्र-
विषय एवास्तित्वत्यलमनेन।

प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति पुत्रजन्मातिरिक्तवृद्धिपरम्। पुत्रजन्म-
रूपवृद्धिनिमित्तकं तु तदनन्तरमेव कर्तव्यम्। निमित्तस्त्रभावनिव-
न्धनतदानन्तर्योपदेशकेन नैमित्तिकविधिनैव विशेषरूपेण सामान्य-
शास्त्रबाधात्। न्यायप्राप्तार्थप्रयञ्चकान्येव—

“पूर्वाह्ने वै भवेद्वृद्धिविना जन्मनिमित्तकम्।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत भाद्रं तात्कालिकं बुधः”॥
इत्यादीनि प्रजापत्यादिवचनानि। वृद्धिवृद्धिशास्त्रम्। अत पूर्व रात्या-
दिनिवेशोऽपि सामान्यरूपोऽत्र न प्रवर्तते। उपोद्धलकं च राहुदर्शने-
त्याद देवलवचनं पूर्वं दर्शितम्। न्यायप्राप्तानुवादत्वाच्चैवंजातीय-
कानां वचनानाम्।

“सन्ध्यारात्रयोर्न कर्तव्यं भाद्रं स्वलु विचक्षणैः।
तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्वाहुदर्शनम्”॥
स्वानं दानं तपः भास्त्रमनन्तं राहुदर्शने।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्”॥

इत्यादिवचनेषु कस्यचिदेकस्य निमित्तस्योपादानमुपलक्षणमेव
सर्वेषाम्। अत एवाशौचसंनिपातेऽपि न पूर्वप्रवृत्तनिमित्तकमुच्चर-
प्रवृत्तेनोत्तरप्रवृत्तनिमित्तकं वा पूर्वप्रवृत्तेन श्राद्धजातकमौर्ध्वदेहिका-
घधिकारिणः प्रति बध्यते। वचनमपि—

“सूतके तु समुत्तरे पुत्रजन्म यदा भवेत्।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धयति”॥ इति।

सूतकादिग्रहणं चोपलक्षणं पूर्वोक्तादेव हेतोः। तेन पूर्वप्रवृत्ताशौच-
मध्ये भर्तृमरणे आशौचवतीनामपि पन्नीनामनुपरणमपि भवति।
तस्यापि भर्तर्सरि प्रेने ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति “यस्य च भावेन
भावलक्षणम्” इत्यनुशिष्टसतिसप्तम्या नैमित्तिकत्वावगमाद्यत्तु संस्कार-
प्रयुक्तत्वित्युपजीवित्वेन निरवकाशत्वाच्च। फलश्रवणे तु न
नैमित्तिकत्वविरोधिः। निमित्तेन भाव्यांशापूरणान्वैमित्तिकस्यापि
फलाकाङ्क्षत्वात्। अत पूर्व आतेष्टावार्थवादिकफलकलपनया संवलि-
ताधिकारत्वम्। तत्र यदि विधावर्धवादे वा फलं न धूयेत तदा पाप-
क्षयः फलं कल्प्येत।

सति तु तर्स्मिस्तदेवाम्बोयते । इकरणप्रत्यवायाभावस्तु पाक्षिकत्वेन श्रवणात्सत्यपि नैमित्तिकत्वे, तदेव च प्रयोजकमङ्गलं संकोचे तज्जेहाप्यस्त्येव । सति हि निमित्तसम्बन्धे तदानन्तर्योपदेशकेन तद्विधिनैव विशेषक्षेण सामान्यशास्त्रविहितानामुपादेयानामनुपादेयानां वा तदुक्तिरोधिनामङ्गलानां भवति वाधः ।

रजस्वलायास्तु न भवति । अशुचित्वादेव मर्वनित्यकाम्यकर्मनिषेदे सिद्धे ‘न च किञ्चिदाचरेत्’ इति पुनर्निषेधस्य किञ्चिच्छब्दसमभिव्याहृतस्य नैमित्तिकानामपि निषेधफलत्वात् । सूतिकायाश्च “उदकमा सूतिका वापि” इत्याविव्यवहारादुदक्यासमानधर्मत्वावगमत् । किञ्च सूतिकोदक्यामरणे नैमित्तिकप्रायश्चित्तादिविधानादनापायमपि तद्वस्थामरणमनर्थहेतुतयावगम्यते किमुतापायमिति सावकाशोऽनुमरणविधिस्तद्विविषय एवोचितः ।

नन्वाशौचे न्यायतः प्राप्तानामपि नैमित्तिकानां “नित्यानि निवर्त्तेन्” इति वचनादेव निवृत्तिर्भवतु । तेषामपि निमित्तसम्बन्धादावश्यकत्वपर्यायनित्यत्वावगतेः । नित्यानामपि च नैमित्तिकत्वात् । अन्यथा नित्यत्वस्यैवासिद्धेः । न चाकरणे प्रत्यवायश्चवणात्संतिसिद्धिः । नित्यानां सतामकरणे प्रत्यवायस्य स्मृत्याऽबोधनात् । यत्तु केषांचित्तैमित्तिकानां तत्रानुष्ठानं तत्प्रतिप्रसवरूपवचननिवृत्यनमेव यावद्वचनमस्तु ।

उच्यते—“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म वैदिकम्” इति-परिभाषितानां नियतनिमित्तोपाधी श्रुतानां पञ्चमहायज्ञादीनामेव नित्यपदेन ग्रहणम् । “कार्यकालं संक्षेपरिभाषयोरुपस्थानम्” इति न्यायात् । अत एव नित्यानीति संक्षेपप्रपञ्चवचनेषु—

“पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ।

सूतके कर्मणां त्यागः सम्ध्यादीनां विधीयते” ॥

इत्यादिषु तादृशानामेवोगदानं दृश्यते । यानि तु नैमित्तिकानां केषांचित्प्रतिप्रसववचनानि तात्त्विकानां न्यायप्राप्तर्थस्पष्टीकरणार्थायेव । अत एव “सूतके तु समुत्पन्ने” इति वचनमुग्न्यस्य तुलयन्यायत्वात् “उदकपिराङ्गदानाद्यपि” इत्यादि विज्ञानेश्वरप्रभृतिभिरुच्यते इति ।

पुत्रजन्मनिमित्तं च आद्वदानादि नालच्छेदात्पूर्वमेव कर्त्तव्यं न तदुत्तरम् । तथा च मनुः—‘प्राङ्गनाभिवर्द्धनात्पुं सो जातकर्म विधीयते’ इति । हारितोऽपि—‘प्राङ्गनाड्याश्छेदात्संस्कारपुण्यार्थान्कुर्वन्ति, नाड्यां तु द्विजायामाशौचम्’ इति । संस्कारे जातकर्मणि पुण्यार्थेषु च हिरण्यवत्त्वादिदानेष्वप्रिकार इत्यर्थः । आशौचस्यातिशयविशेषरूपस्येतरकर्मनिधिकारस्य च नालच्छेदात्पूर्वमपि सत्त्वात् ।

विष्णुधर्मोन्तरेऽपि—“अच्छिद्वायां तु नालायां श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि” इति । यदि तत्र क्याचिदसंपत्त्या न जातं तदा सूतकोन्नरं जातेष्वित्वकर्त्तव्यम् । तथा च दैजयापः—

“जन्मनोऽनन्तरं काये जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत्” ॥ १८८ ॥ इति ।

“आशौचोपरमे कार्यमयथा नियतात्मभिः” इति विष्णुधर्मोन्तरमप्येतद्विषयमेव । अत च प्रातःकालस्तावत्पञ्चधाविभागेनैव दिनाद्यमुहूर्तं त्रयात्मकः । पञ्चमन्तरेषु प्रातविभागाभावात् । यस्तु त्रेयाचतुर्धाविभक्तदिनाद्यभागयोरपि क्वचित्प्रातःशब्दप्रयोगः स गौण इत्युक्तं पर्वनिर्णये । पूर्वाङ्गश्च द्वेषात्रेषाचतुर्धाविभागेष्वहः प्रथमो भागो यौगिकः । अपराङ्गोऽपि द्वेषात्रेषाविभागयोरावर्त्तनमध्याहापेक्षया तथा । मध्याहश्च त्रेषाविभागे पूर्वपराङ्गापेक्षया तथैषैः । चतु-

धर्मशास्त्राविभागसम्बन्धिनोस्तु मध्याहापराह्योः परिभाषिकत्वाद्-
द्यशोऽपि स्वीकार्यः । मध्यत्वापरत्वयोरापेक्षिकत्वेन योगस्यान्यत्रापि
संभवात् । तत्र संक्षापरिभाषयोः कार्यविनियागार्थत्वात्परिभाष-
यैव च तद्रितये रुदेतात्मलाभात्परिभाषिकस्तैव मध्याहाद्देः सर्व-
विनियोगेतु ग्रहणं स्थानं तु यौगिकस्येति तस्यापि तत्र ग्रहणसिद्ध्यर्थ
द्वेधात्रेधाविभागयोर्योगसिद्धोऽप्यपराह्यादिः पुनः परिभाषितोऽपि
“आवत्तनात् पूर्वाह्नो हापराह्यस्तः परः” इति, “पूर्वाह्नो वै
देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणांमपराह्नः पितॄणाम्” इति च । यद्य-
पीयं श्रुतिः पूर्वाह्नादीनां दैवादिषु विनियोगफलां, तथाप्यहस्त्रेधा-
विभागं तेषां च भागानां पूर्वाह्नादिसंशक्त्वमपि द्योन्यति । शास्त्रे च
सर्वपक्षसःविनियनोऽपराह्यस्य ग्रहणद्योतकानि दृश्यन्ते । “यथा चैवा-
परः पक्षः” इति द्वेधाविभागसम्बन्धिनः, “वासरस्य तृतीयेऽशे” इति-
त्रेधाविभागसम्बन्धिनः, “चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते” इतिचतुर्थाविभाग-
सम्बन्धिनश्चतुर्थप्रहरात्मकस्य सायाह्यस्य शास्त्रे निषेधस्ताद्वाशस्यैवा-
पराह्यस्य तदङ्गत्वयोतकः । पञ्चाविभागस्तु शास्त्रप्रकरणं पवाह-
स्योक्तो मत्स्यपुराणे—

“ग्रातःकलो मुहूर्ताखोन्सङ्घवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्यस्ततः परम् ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्” इत्यादि । यद्यपि चैतानि द्योत-
कानि स्मार्तानि, श्रुतौ तु “पूर्वाह्नो देवानाम्” इत्याद्यमिधाय “तस्मा-
दपराह्ने ददाति” इति साक्षात्वेधाविभागसम्बन्धिनो विनियोगस्तथा-
पि तस्य विण्डपितृयज्ञविवरत्वात्तदुत्तरभाविन्याहिताग्निपार्वणं एव
तादृशापराह्ननियमो न सर्वत्रेति ।

अथ तिथियुक्तशास्त्रे खण्डातिथिविवेचनम् ।

एवं तत्तद्वाद्यगोचरतत्तद्वेलानिरूपणे कृते तिथिप्रयुक्तशास्त्रेषु
खण्डा तत्त्विनिर्णयते । तिथिप्रयुक्तानि च शास्त्रानि प्रकारभेदेन
द्विविधानि । कालिचिदेकोहिष्टानि काविचित्पार्वणानि । तत्र यद्य-
पि योगात् “दर्शशार्दूलं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तिनम्” इति परि-
भाषया च मुख्यं पार्वणं दर्शशास्त्रमेव तदन्यस्यां तिथौ नैव प्राप्नोति;
तथापि त्रिपुष्टदेवत्यत्वे तत्सदृशप्रचुरप्रयोगविषयत्वात्तेनैव सादृ-
श्येन निमित्तेन “त्रीनुहिष्ट्य तु यत्तद्विपार्वणं मुनयो चिदुः” इत्यादि-
वचनैः परिभाषितं च यद्यौरोपार्वणं तत्र तावदेकोहिष्टसाहित्येन सर्वाः
तिथिनिर्णयते । मुख्यपार्वणमात्रे त्वमावास्या पश्चात् निर्णेष्यते ।

तत्र सर्वतिथिषु सपिरादीकरणपूर्वभाविमासिकमेकोहिष्टरूपं तदु-
सरभावितदाविदिकं चैकोहिष्टरूपं पार्वणरूपं च काम्यं च ‘प्रतिपद्धन-
लाभाय’ इत्यादिषाक्यैविहितं पार्वणरूपं प्राप्नोति । तत्रैकोहिष्टरूपे-
कुतपदैहिणरूपमध्याह्ने कर्तेशव्यापिनी पार्वणरूपे च कुतपादिमुहूर्त-
पञ्चकव्यापिनी शुक्रपक्षपुरस्कारविहिते तदुसरार्थादिसार्थमुहूर्त-
चतुष्टयव्यापिनी च तदातिरिक्ते तिथिप्राप्ता । “श्चारभ्य कुतपे
शास्त्रं कुर्यादारौहिणाद्वुधः” इत्येकोहिष्टस्य तत्कालत्वात् ।

“ऊर्ध्वं मुहूर्तकुतपाद्यमुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं छेतत्त्वधाभवनमिष्यते” ॥

इति च पार्वणस्य तदकालत्वात् । “कर्मणो यस्य यः कालः”
इत्यादि वचनात् ।

“मध्याह्नव्यापिनी शा स्थात्सैकोहिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्नव्यापिनी या पार्वणे शा तिथिर्भवेत्”

इति विशेषवचनात् ।

यद्यपि चैते परद्वयस्तत्र तत्र प्रशास्त्राः काला न तु नियता
ह्युक्तत्थापि विशेषवचनात्तिथिनिर्णयस्तद्व्याप्त्यैव कर्तव्यः । अनु-
ष्टानार्थत्वाच्च निर्णयस्य, अनुष्टानस्य च कण्ठागतमध्वादन्यायेन
तत्रैवोचितत्वात् । अपराह्नप्रदणेन च यद्यपि मुहूर्तपञ्चकं साधमुहूर्तच-
तुष्यां च संपूर्णावृणश्चोगकालः । यदि च तावस्कालव्यापिनी लभ्यते
तदोदारः कदम्बस्तथापि यदा तादृशां न लभ्यते तदा प्रथानप्रयोगः
कालवेमुहूर्तात्मकापराह्नमत्रव्यपिन्ययिप्राहा, निर्णयश्च तद्व्याप्त्यैव
कर्तव्यस्तत्रैव कालव्यापिष्ठपञ्चकसंभवात् । इति वातितम् । तत्र-
यैकस्मिन्नेत्र दिने कात्स्नैकदेशेन वोक्तयोरेकोहिष्टपार्वणकाल-
योर्वर्त्तते सैव तयोर्प्राहा । दिनद्वयेऽपि वैषम्येण तदेकदेशव्याप्तौ
तदाधिक्यवती । अपराह्नांशे वचनमपि मरीचेः—

“द्वयपराह्नव्यापिनी चेदाभिकस्य यदा तिथिः ॥

महती यत्र तद्विदां प्रशसन्ति महर्षयः” । इति ।

दिनद्वयेऽपि साम्येन तदेकदेशव्यापिस्तस्या एव तिथेः क्षयेण
साम्येन वृद्ध्या च अवति । तत्र—

“खर्वो दर्पस्तथा हिस्त त्रिविधं तिथिलक्षणम् ॥

खर्वदर्पो परौ पूज्यो हिसा स्यात्पूर्वकालिकी” ॥ इति वचनान्तिर्णयः ।

खर्वः साम्यवांस्तिथिः ॥ दर्पो वृद्धिमान् । हिसाक्षयस्तद्वानित्य-
गुणवचनस्यापि साम्प्रतिकलक्षण्या प्रयोगः । अत एव लिङ्गात्मागो-
गकाशब्दत् । तिथिलक्षणं तिथिस्वरूपम् । भावप्रत्यवेन खर्वाद्वि-
शब्दानां व्याख्यानं परौ पूर्वकालिकीत्यनेनान्वयादुपेक्षितम् ।
अत च खर्वादीनां परपूर्वविभागेन प्राह्नत्वामिधानात्स्वष्टमेव
खर्वत्वादीनां प्राह्नतिथिगतत्वम् । यदा वृद्धिगदिनद्वयेऽप्येकोहिष्ट-
फाले पर्वत्यकालं च प्राप्नोति तदा क्षयाहश्राद्धे तावदाह वौधारनः—

“अपराह्नद्वयव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः ।
क्षये पूर्वा तु कर्तव्या वृद्धौ कार्यात्थोत्तरा” ॥ इति ।

अपराह्नद्वयापिनीत्येव विवक्षितम् । अत एव सामान्यत एव
परिशेषात्साम्यविषयमिदं सुमनुवचनम्—

“द्वयहे तु व्यापिनी चेत्स्यामृताहस्य तु या तिथिः ।
पूर्वस्यां निर्वपेतिपण्डमित्याङ्गिरसभावितम्” ॥ इति ॥

अत्र क्षयवृद्धिसाम्यानि द्विनद्वये सम्पूर्णकालव्याप्तेवृद्ध्येकनिय-
तत्वात्म तिथावसंभवेन प्राह्नतिथ्युत्तरतिथिगतानि प्राह्नायि ।

“दर्श च पीर्णमासं च पितुः सांवत्सरं विनम् ।
पूर्वविद्मकुर्वाण्णो नरकं प्रतिपद्धते” ॥

इति नारदीयपुराणं च । उक्तं ह्येतत्तत्र तत्र यत्र कालव्याप्त्य-
निर्णयपञ्चेषु पूर्वोचरविद्माग्राह्नत्ववचनानि प्रवर्त्तन्त इति ।

“ऐत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रैः कालकोविषैः ।
यस्यामरतं रविर्याति पितरस्तामुपासते ॥
सायाह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता” ।

इत्यादीनि वचनान्यत्रोपोद्वलकानि ।

यत्सूतरतिथेः साम्ये पूर्वतिथौ बहुगुणसत्त्वेऽपि देवस्वामिवचना-
तुपकममारभ्य कृत्सनकालव्यापिन्युत्तरैव प्राह्नेत्युक्तं माधवेन
तद्व्याप्त्यवचनैरेव पूर्वाग्राह्नत्वनिर्णयेनापास्तं वेदितव्यम् ।

यदपि मदनरत्ने “उत्तरतिथिगतवृद्धिक्षयाभ्यां निर्णयकं यद्वौधायन-
वचनं तत्साम्येन कर्मकालैकदेशव्यापिविषयम् । तत्रैव चोरारतिथि-

साम्ये पूर्वाखर्वादिवचनं तु क्षयाहथाद्वयतिरिक्तविषयम् । दिनद्वये सम्पूर्णकर्मकालव्याप्तौ तु सुबन्तुवचनात् सर्वदा पूर्वेवै इत्युक्तम् ।

तदप्ययुक्तम् । वचनद्वयेऽपि हि सम्पूर्णकर्मकालव्याप्तावेष हृष्टं प्रतीयमानायां केन विशेषेण बौद्धायनवचनमेकदशव्यासिविषयं क्रियते । एकदेशव्यासिविषयन्वे चैतस्य तदगतयोः क्षयवृद्धयोरुत्तरतिथिगतत्वं निःप्रमाणकं तदा तत्त्विथिगतयोरेव तयोः संभवात् ।

न च खर्वादिवाक्यवदत्रापि तत्त्विथिगतावेष तौ न तूचरतिथिगताविति वाच्यम् । तथा हि “एकोहिष्टादिवृद्धयादौ हासवृद्धयादि-चोदवा” इति वचनास्सर्वपित्र्यविषयेषु तेनैव वाक्येन सिद्धौ क्षयादे पुनर्वचनमनर्थकम् । उपासयोः क्षयवृद्धयोस्तत्समानार्थवात्, साम्यस्य त्वनुपादानादेव । वृद्धिगोचरपरपुनर्वचनस्य साम्यगोचरपरनिवृत्यर्थत्वे तु परिसंख्यापत्तेः । स्तस्माम्भुक्तमेव साधीयः । मासिकेष्वप्याछिकवदेव निर्णयः । तेषामपि मृताहकालक्तव्यात् । मृताहयतिरिक्तेषु तु काम्यादिषु दिनद्वये कालव्याप्तौ सर्वदा पूर्वेव । मूलादिवचनेभ्यः । प्रथमातिकमकारणाभावाच्च । कुतपस्य चोपक्तमे प्रशस्तकालमात्रत्वेन मुख्यगौणसकलप्राधानकालव्याप्तेः पूर्वदिन एव लाभात् । कुतपकालिकत्तिथिग्राहात्ववचनानां च निरग्निकर्वश-धारद्विषयत्वात् । क्षयाहथाद्वयत्वं च, दर्शश्वाद्विकारस्येऽपि तत्त्विथिनिर्णयस्योपदेशादेव संभवेनातिदेशानाथीनत्वात् ।

कालादर्शे तु क्षयाहथाद्वयतिरिक्तविकृतिधादेषु दर्शश्वाद्वदेव तिथिनिर्णय इत्युक्तम् ।

दर्शनमवस्थादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।

“महात्मपस्य पक्षस्य इष्टकानामपि स्मृतः” इति ।

तत्र तु दर्शकमाहस्यतिरिक्तसामान्यधारद्विषयनिर्णयस्य सकलविवर्धकारैः उत्तस्य विषयविष्ट्यः । दिनद्वये कर्मकालास्पर्शनी उक्तश्वायवचनैः सर्वत्र पूर्वैः ।

“न द्रव्यहयापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः । पूर्वविद्वै च कर्तव्या त्रिमुहूर्तापि या भवेत्” ।

इति मनुवचनात् यद्यपि द्व्याध्यभाव एकदेशसर्वेऽपि संभवति तथापि “त्रिमुहूर्तापि या भवेत्” इति वाक्यगोवान्तस्पर्शमात्र एवात्र सः । माधवेन तु सुमन्त्रवचनमपि “न द्रव्यहयापिनी चेत्” इत्येव पठितं तद्वेमाद्वयादिसकलप्रथविनिरूपम् । आद्वै त्वेकमत्कादिवृत्त्वकाल एव तत्र तिथ्यभावेऽपि कर्त्तव्यम् ‘तिथ्यादौ च भवेद्वयावान्’ इति वचनात्तत्त्विथिश्वयस्य पूर्वतिथौ प्रक्षेपेण “यां तिथिं समनुपाप्य अस्तं याति” इति साकल्यवचनेन च शास्त्रतस्तत्र तिथेः सत्त्वात् । कृष्णपक्षतिथिपौणमासीविशेषश्रीहियवपाद्याद्वितिथियुगादिमन्त्रताद्यष्टकानक्षत्रयोगादीनामप्ययमेव पित्र्ये निर्णयः ।

यत् “शुक्लग्रन्थस्य पूर्वाह्ने” इत्यादिपक्षभेदेन कुतपूर्वापरभागोपकमविधायकवचनं तदनुष्ठानार्थं न तु निर्णयकम् । कुतपोपकमविधायकवाक्ययत् । निर्णयस्तु पक्षद्वयेऽप्यपराह्नव्याप्त्यैव ।

यदपि “द्वे शुक्ले” इत्यादिनिर्णयकमिव प्रतिभाति तदप्यतस्मान्यवचनसिद्धस्यैवार्थस्य विशेषं योजनमात्रार्थमिति “धार्दोपकमे ग्राहा” इत्येवमनुष्ठानार्थतयैव द्व्याध्ययम् ।

अथवा शुक्लग्रन्थगतयुगादिधारद्विषयं द्वा पूर्वदिने कुतपोत्तराद्वैवारभ्य प्रवृत्तोत्तरदिने त्रिमुहूर्तं किञ्चिद्दूनं वा वर्द्धते तदा पूर्वोक्तनिर्णयेन प्रथमदिनगता ग्राहत्वेन प्राप्नोति तदपवादत्वेन कुतपपूर्वाद्वैरुपूर्वाह्नव्यापिन्युतारा ग्राहेति विघ्नात् ।

न च तदाह्नपराह्नशास्त्रस्याप्यत्यन्तं वाधः । अपराह्नेऽपि किञ्चित्स्या विद्यमानत्वात्पिण्डनिर्वापरहितस्य च साकल्ययुगादि-

आद्यस्य कुतपूर्वाद्वीपकान्तस्य तावति काले सुखेनानुष्ठातुं
शक्यत्वात् । कृष्णे चैवापाराह्लिक इति त्वनुवादः । युगादि-
मात्रविषयश्चायं शुक्लपक्षे ईदूशे विषये पौर्वाह्लिकप्राप्तात्वविधिः ।
वाचनिकत्वात् ।

हेमाद्रेस्तु मध्यन्तरादिष्वपि शुक्लपक्षगतास्वयं निर्णयः
संमतः ।

शुलपारण्यादिमतं तु पूर्वमुक्तमेवेति । सङ्ग्रहकालिकयोराम-
द्वैविकथाञ्चयोरप्ययमेव तद्व्याप्त्यादौ तिथिनिर्णयः । सामान्यतिथि-
निर्णयप्रस्तावव्याख्यानवृह्यादिवशाहैवशाह्वेऽपि खर्वादिवाक्य-
प्रवृत्तेर्दीर्घतत्वात् । दिनद्वये तु कृत्स्नकर्मकालव्याप्तौ तदस्पर्शे च
दैविके उच्चता । “देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।
उदिते दैवतं भानौ” इत्यादिवचनात् । न तु पूर्वोक्तनिर्णयेन
पूर्वा । पितृयत्वाभावेन तिथिमूलास्तमयादिवचनानामप्रवृत्तेभिति ।

अथामावास्या निर्णीयते ।

तत्र येषां तावत्साधिनकानाम्—

“पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साधितः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्तदोऽन्वाहार्यं बुधः” ॥

इत्यादिवचनवलादन्वाधानपिण्डपितृयज्ञशाद्वान्येकदिनकर्त्तव्य-
त्वेन नियतानि तैखेदाविभक्तदिनतृतोयभागरुपापराह्नयपित्या-
ममावास्यायां आद्यं कर्त्तव्यम् ।

“पिण्डान्वाहार्यं आद्यं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयेऽशे नातिसन्ध्यासमीपतः” ॥

इति छन्दोग्यारशिष्टात् ।

पिण्डान्वाहार्यकमिति च पिण्डपितृयज्ञादनुक्रियमाणत्वा-
त्तत्प्रस्त्रन्यायेन नामयेयम् । तत्रासिक्ष—

“पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आद्यं कुर्यात्मासानुमासिकम्” ॥

इति मनुवचनात् ।

चन्द्रक्षयेऽग्निमावास्यायाम् । परिशिष्टे तु राजधन्दस्य क्षयोऽ-
ष्टमेऽशा इति तदुक्त एव गृह्णते । शस्यत इति समभिव्याहारात् ।
मासानुमासशब्दश्च वीप्सापर्यायस्तेन मासे मासे भवमित्यर्थः ।

पितृयज्ञशब्देन च यद्यपि “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति वचना-
त्पितृतर्पणमप्युच्यते ।

“पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणात्वं द्वित्रोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्रद्धमिन्दुक्षये सदा” ॥

इति मन्त्यपुराणे च तदुत्तरकालत्वं दर्शशाद्वस्योक्तं तथापि
मनुवचने तत्प्रस्त्रन्यायनामयेयपिण्डान्वाहार्यकशब्दवलात् । “पिण्ड-
यज्ञं ततः कुर्यात्” इत्याद्येकवाक्यतया च पिण्डपितृयज्ञार
अनेकार्थो हि सः । तत्र तर्पणबलिदाननित्यश्रद्धरूपयैकलिपकप्रकार-
प्रयुक्ते पञ्चमहायास्तर्गते प्रयोगः । तादृशस्य चेकस्मिन् प्रयोगे:
एकार्थपरत्वावस्थंभावेऽन्तर्भौति निर्णयसंभवात् । पिण्डान्वाहार्यक-
नामनिर्वचनेन प्रशंसार्थं मानवं वचनान्तरमपीदमेव शोतयति:
“पिण्डानां मासिकं आद्यमन्वाहार्यं विदुर्बुधः” इति । पिण्डानां पितृ-
यज्ञपिण्डानामन्वाहार्यं तत्सरबद्धं तद्वद्वश्यकर्त्तव्यमिति प्रशंसार्थमुच्यते ।
अवश्यकर्त्तव्यत्वस्यापि मासानुमासिकमित्यनेनैवुसिद्धत्वात् । नाप्य-
इत्वार्थम् । कृतार्थंत्वात् । पितृणामिति पाठे तु स्पष्टैत्र प्रशंसा—

“यथा न वा हार्यमोदनं दर्शपूर्णमासयोक्तुं त्रिवजां तप्त्यर्थं तथेदं श्राद्धं पितृयामे रुपासतप्त्यर्थम्” इति । तेन पितृयज्ञितृष्णात्तरानुषुयत्वनिमित्तकमे वा पिण्डात्त्वहार्यकसमाख्यानम् ।

मत्स्यपुराणे तु तर्पणालयपितृयज्ञोत्तरकालत्वमेव दर्शश्राद्धस्योच्यते । तर्पणं च यद्यपि “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति मनुवचने मेघातिथिना “एकमध्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पात्र्यविषये” इति मनुवाको यो ब्राह्मणमोजनात्मकः पितृयज्ञस्तद् पत्वेन व्याख्यातम् । तथापि दर्शे श्राद्धरूपस्य पञ्चमहायज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य दर्शश्राद्धादेव प्रसङ्गसिद्धत्वेन पृथगभावादशंश्राद्धस्य तत्पश्चाद्भावविधानानुपपत्तेः श्राद्धबलिदानरूपपितृयज्ञपकारद्वयासमर्थस्य योऽनुकरणभूतो जलतप्त्यरूपः पितृयज्ञप्रकारः—

“यदेव तर्पयत्यद्विः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
तेनैव सर्वमाप्नाति पितृयज्ञक्रियाकलम्” ॥

इति मनुवचने परिशिष्टादो चोक्तः स एवात्र गृह्णते तर्पणपत्रेन । तत्पश्चाद्भावश्च यद्यपि स्नातस्य श्राद्धविधानादेव प्राप्तः । स्नातस्य तर्पणान्तत्वात् । सर्वान्ते कात्यायनेनैव “स्नानविधिः” इत्युपसंहारात् । तथाप्यशिष्यतः श्राद्धदिने तर्पणरूपपत्र पितृयज्ञो भवति यज्ञो भवति न तु पितृयज्ञलित्यथाद्भूतोऽपीत्येवमर्थं तर्पणपुनर्वचनम् । क्षन्दोगपरिशिष्टे हि त्रिपकारः पितृयज्ञ उक्तः—“पितृयज्ञस्तु तर्पणम्, श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्या बलिरथपि वा, इति । वाशवदौ चत्वर्थैः । अत एव—

— “निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं समन्वयत् ।
बैश्वदेवं प्रकूर्वीत नत्यकं बलिमेव च” ॥

इति मत्स्यपुराणे, “बैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि, इति-

वचनान्तरे च नित्यश्राद्धं नोक्तम् । बलिरपि न पित्र्यः किन्तु गृहवर्त्तः । अत एव किल मनुवापि साग्निककर्तृकथाद्वोत्तरमुक्तम् ।

“उच्छेषणं तु तत्त्विष्टेयावद्विप्रान् विसर्जयेत् ।
ततो गृहवर्त्ते कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति ।

तेन साग्निकस्य श्राद्धदिनातिरिक्तदिने निग्रेस्तु श्राद्धदिनेऽपि त्रिपकारोऽपि पितृयज्ञो भवति । श्राद्धदिने तु साग्निकस्य तर्पणरूप पवेति स्वरूपद्वयवद्विरिणः परिशिष्टप्रकाशकुच्छलपाणिप्रभृतयो मन्यन्ते । तत्र यज्ञावदुक्तं तर्पणपश्चाद्भावादेव श्राद्धस्य प्राप्तैति ।

तदयुक्तम् । कानीयानुसारिणां हि कथद्वित्तर्पणं स्नानप्रयोगान्तर्गतं स्यान्तं तु सर्वेषाम् । आश्वलायनेन तावत् “अप आपूर्त्य” इति स्नानोत्तरं ब्रह्मशङ्कं विधय तत्संदेशेन तर्पणं विहितम् । स्मृतिष्वपि “स्नात्वा देशान् पितृं श्रैव तर्पयेद्वर्तयेत्याः” इति स्नानप्रयोगाद्विरेव तद्विहितम् । वस्तुतस्तु कानीयसूत्रेऽपि मुख्यत्वादुपसहारे स्नानसंकीर्तनं प्रदर्शनार्थं स्नानं तु वासः परिधानान्तमेव, उपस्थान-ब्रह्मयज्ञतर्पणादिकं पृथगेव प्रधानम् । स्मृत्येकत्राक्यत्वादेकस्मिन्दिने नान्यतीर्थादिक्षानप्राप्तौ सकलानुषुप्तानस्य तावत्कृत्वः प्रसङ्गाद्य ।

तेन स्नानपश्चाद्भावोक्त्या तर्पणपश्चाद्भावस्य नियमेनाप्राप्ते-स्तज्जियमविधानसंभवे परिसंख्यात्तद्वांकरणमनुचितम् । किञ्च-तदद्वांकरणेऽपि तर्पणरूप पत्र पितृयज्ञः श्राद्धात्पूर्वं कर्तव्यो न तु श्राद्धबलिदानरूप इत्येवं पूर्वकालमात्रे सा स्याम तु तद्विन पत्र नेति । त्रिरूपोऽपि पितृयज्ञः समुच्चयेन कर्तव्य इत्येतद्वय-मुक्तम् ।

तथाहि । त्रिरूपः पितृयज्ञ इत्यस्य कोऽर्थः । किं तर्पणबलिदा-नश्राद्धरूपाणि भिन्नानि त्रणि कर्मण्यदृष्टार्थत्वसमुच्चयार्हणि,

तान्येव पितृप्रश्नसंज्ञकानि न तु पितृयज्ञो नाम ततो विनं किञ्चित्कर्मेति । अथवा पितृयज्ञो एवैकं कर्म । तस्य प्रकाराकाङ्क्षायां समुचितमिदं प्रकारत्रयम् । तत्समुच्यां सद्ये च सोऽभ्यस्यत इति ।

द्वेषाप्ययुक्तः समुच्यः । तत्राद्याक्षे तावत्संज्ञासंज्ञिसमवृष्टिमात्रकराणि । “पितृयज्ञस्तु तर्पणम् श्वर्द्धं च” इत्यग्निवाक्यानि । वयाणामेकसंज्ञाकरणस्य च न चातुर्मास्यादिवत्सौकर्येण युगपतसंकलणादिसिद्धिः प्रयोजनम् । एकप्रयोगविधापरिग्रहैकफलत्वयोरभावात् । नापि वैश्वदेवादिवद्भूषोपबन्धसिद्धिस्तदभावात् । तत्रावश्यं सवनीयसमाख्ययेव सवनीयशूनामाग्नेयन्द्राजादीनां पितृयज्ञसमाख्ययैक्या त्रयाणामेककार्यत्वं वक्तव्यम् । प्रयाजादिसमाख्यया तु नैकप्रयोजनता । गुणावन्धादिप्रयोजनान्तरसंभवात्तस्याः । ततश्चैवांश्रयाणां समाख्येकत्वेनैककार्यत्वादस्यपि वचने विकल्पः स्यात् । किन्तु वाशवद्युक्ते आहृत्यविकल्पवचने । तदशादपि चैककार्यता । तदभावे विकल्पासंभवात् । सवनीयानां तु वचनात्सद्यान्ते समुच्यः । तदाह जैमिनिः “वचनान्तु समुच्यः” इति ।

द्वितीये तु पक्षे पितृयज्ञभावनाया यत्किञ्चिदेकप्रकारापेक्षायां वचनेन पितृप्रवालदानश्वाद्भूषौ मुख्योः द्वो प्रकारौ तर्पणलुपश्वानुकलयप्रकारो विकल्पितो विधीयन्त इति स्पष्ट एव समुच्यः । एकेन प्रकारेण नैराकाङ्क्षात्प्रधानावृत्तेरन्यायत्वं छन्ननाश्च । वाशवद्यार्थ इति तु निःप्रमाणकमभिधानं महम्न्यायकौशलमाविष्करोति ।

मनुना तु श्वाद्भूषपि पितृयज्ञप्रकारोऽभिहितः । “दद्यादहरहः श्वाद्भूषः” इति नामधेयेन चोदनासामान्येन वा प्रापदशश्वाद्भूषप्रकारविशिष्टं कर्मत्वाद्य । तदन्तर्गतब्राह्मणसंख्यावैश्वदेविकपूजानिवृत्यर्थं-

“एकमप्याशयेद्विप्रं पितृर्थं पाञ्चयज्ञिये ।
न चैवात्राशयेकञ्चद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम्” ।

इत्युत्तरवचने पाञ्चयज्ञिय इत्यभिधानात् ।

“पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इत्यनेन चैतस्यैव ब्राह्मणतर्पणस्य पितृयज्ञसंज्ञाकरणात् । “यदेव नर्पयत्यद्विः” इति त्वनुकल्प इत्युक्तमेव । विकल्पमभिप्रेत्यैव चाश्वलायनसूत्रवृत्तिरूपात् सूत्रे पितृयज्ञलिदानस्यैवाम्नात्तस्यैव च देवभूतयज्ञवायगाढात् । “यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञः” इति सूत्राच्च पितृयज्ञरूपत्वात् । “दद्यादहरहः श्वाद्भूषः” इति मनको ब्राह्मणमो ततपर्यवसङ्गः श्वाद्भूषः पितृयज्ञस्तस्त्रानुसारिमिन्नकर्य इत्युक्तम् ।

यत्र तु सूत्रेषु स्मृतिषु वा द्वयमप्याम्नातं तत्रापि पितृयज्ञरूपतान्यतरस्यैव । यथागमकं च चन्द्रलात्तवन्यदपि क्रियते । दर्शादिभाद्विदिनेऽपि पश्चात्पृथग्नित्यधाद्विकर्त्तव्यत्वाभिधानं तु प्रसङ्गन्यायाज्ञानमूलकम् । अत एव मत्स्यपुराणादौ श्वाद्भूत्तरकर्त्तव्यमध्ये तदनभिधानम् । पितृयज्ञलिदानं तु प्रथकर्त्तव्यमेव तत्र । “स्वधा पितृभ्यः” इति बहुवचनान्तपितृशब्दवलेन तस्य “देवा मनुष्याः पितरः” इति प्रायपठितसाधारणपितृदेवत्यत्वात् श्वादेन प्रसङ्गादसिद्धेः । तस्य पितृशब्दस्य जनकपरत्वे बहुवचनान्यव्यार्थं पितृमहादिलक्षणापत्तेः । तत्र च प्रमाणाभावात् । तत्त्वं श्वाद्भूत्तर प्रागुदाहृतमार्करेडेयात् । यज्ञत्रयात्मकं ह्याश्वलायनादीनां वैश्वदेवम् । येषामपि देवयज्ञ एव वैश्वदेवं तेषामपि तदुत्तरभावित्वात्तच्छाद्भूत्तरं एव । अत एव मनुवचनगतं गृहबलग्रहणं सकलोपलक्षणत्वेव मेधातिथिना व्याख्यातम् । एतच्च वैश्वदेवस्य श्वाद्भूत्तरं नुष्ठानं केवलौपासनिकस्य । आहिताम्भूष्टु श्वाद्भूत्पूर्वमेव । येषां यावद्वैश्वदेवं तावत् “पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य” इति वचनात् ।

तेन यत्पिराङ्गान्वाहार्यकसमाख्यातदर्शभाद्वानुष्ठातुराहिताम्भेरपि मनुवचनस्य तदिष्यत्वमप्यङ्गोकृत्य श्वाद्भूत्ते वैश्वदेवाभिधानं

परिशिष्टप्रकाशादौ तदयुक्तमेव । तेन स्नानश्चाद्वाविधानाद्ग्रासः प्रधानभूतपश्चाद्वाव एव मत्स्यपुराणवाक्ये विधीयतां नाम । मनुवच्चनेत् तु पिण्डपितृश्चाद्वाव एव विधीयत इति तज्जिमित्तकमेवेदं दर्श- आद्वस्य पिण्डन्वाहार्यकसमाख्यानम् । तदृशं च तत् पिण्डपितृ- श्चाद्वाविकारिणः साग्रहस्येव संभवतीति तद्विषयमेवैवमुपक्रमं सर्वदर्शनिर्णयार्थं छन्दोगपरिशिष्टं मनुवच्चनं च । न तु सर्व- विषयम् । इतरान्त्रित तत्समाल्याऽसंभवात् । यदव्यव्यथान्वर्थ- ऋब्मस्याः समाख्याया-मत्स्यपुराण उक्तम्—

“यस्माद्वाहृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।
अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तद्वसंक्षये” ॥ इति ।

तदपि न सर्वविषयं संभवति । प्रायः सर्वगृहास्मृतिषु ब्राह्मण- ओजनोक्तमेव पिण्डदानविधिवदर्शनात् । ब्राह्मणानां पिण्डैकदेश- भक्षणविधिनादर्शनात् । किन्तु—

“पिण्डेभ्यस्त्वलिपकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
तानेव विप्रामासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत्” ॥

इति मनूकशास्त्रे ग्राहारानुष्ट्रातृविषयमेव ।

यदपि “ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंहां तु लेभिरे” इति भारतस्यात् पितृणामपि पिण्डशब्दवाच्यत्वात्, “पिण्डानां मासिकं धार्मद्वाहार्यं विदुर्बुधाः” इति मनुवच्चनोपदर्शितपूर्वव्याख्यातयोग- निमित्ता सा सर्वान्त्रित संभवतीति कैथिदुक्तम् । तदपि काचित्कपृह- इत्यन्तरादिगोचरपृष्ठशब्दप्रयोगनिमित्तप्रदर्शनार्थस्पर्शनप्रभवत्तार्थवा- दवत्, “ततः प्रभृति” इत्यस्यापि काचित्कपितृगोचरपिण्ड- शब्दप्रयोगनिमित्तप्रतिपादकार्थवादमात्रत्वात्पिण्डेषु संक्षमुद्देशं लेभिर इत्यर्थकत्वाद्वा न युक्तम् । कचिच्च पिण्डशब्दस्य लक्षण्या पितृषु प्रयोगेऽपि समाख्यान्तर्गस्य संभवन्मुख्यत्वस्य तथान्ते ग्रामाण्यामाकात् । तेन परिशिष्टोको वासरतृतीयांश्चेष्टा-

विभागग्रहापराह्नकालः । तं प्रत्येव पिण्डपितृश्चाद्वायोमयानुष्ट्रात्मार्थं दीर्घापराहापेक्षणात् ।

अत प्रवातितन्ध्यासमीकूर्मो दिनान्ध्यमुहूर्तं एव तं प्रति निविधयते न तु “सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याज्ञाद्वं तत्र न कारयेत्” इति सकलसायाह्ननिषेदस्तं प्रति । तथात्वे पञ्चमुहूर्तात्मकदिन- तृतोपभागरापराह्नमध्येऽवशिष्यतेरेकादशाद्वाराद्वारानुष्ट्रानासंभवात् । पिण्डपितृयोऽपि हि “पूर्वाह्नो वै देवानाम्” इत्यदित्यकरणरातित्रयुत्या तत्रैव विहितः । तेन वासरतृतीयांशोऽपि पञ्चमाविभागापराह्नपर्यवसन्न एव “नातिसन्ध्यासमीपतः” इति सकलसायाह्ननिषेदादिति माध्यवोक्तिनिरस्ता वेदितव्या । अतोत्वस्य वैयर्थ्याच्च । एतेनैव “अमावास्यामपराह्ने पिण्डपितृयोऽपि इति पिण्डपितृयोऽपि, “अराह्ने च पार्वणम्” इति च भाद्रे संक्षाविधर्थवत्त्वात् पञ्चमाविमकदिनचतुर्थमाग्रहप्रस्तैवापराह्नस्योमयत्रापि अद्वयम् ।

एवं सति यदेकादशादिमुहूर्तपञ्चकस्य परिशिष्टवच्चने धार्मे विधानं तदेव पिण्डान्वाहार्यकसमाख्यायाः पिण्डपितृश्चानन्तरभावा- भावेऽप्यन्यथाध्यन्वर्थन्वसंभवेऽपि दशममुहूर्ते पञ्चमाविभागपश्च- पराह्नान्तर्गते पिण्डपितृश्चानुष्ट्रानं सूत्रयति । “नातिसन्ध्यासमीपतः” इत्यन्तिममुहूर्तनिषेदश्च समस्तसायाह्ननिषेदेऽपि तदन्तर्गतयोज्योदश- चतुर्दशमुहूर्तयोरापद्यनुज्ञार्थं इति यत्परिशिष्टप्रकाश उक्तं तदपह- स्तितं वेदितकम् । न च विषयविशेषे पारिभाषिकापराह्नाग्रहणेऽपि तस्यान्तर्गतम् । विषयान्तरे तस्यैव ग्रहणात् । उचिता च भ्रूत्यविषये विशेषाविषये च सामन्यतः परिभाषितस्य पौराणिकस्यापराह्नस्य ग्रहृतिः ।

यत्वात्वश्वलायनसूत्रवृत्तिकृता चतुर्थमाग्रहेन पञ्चमाविभागेन- वाऽपराह्नो व्याख्यातः । चतुर्थाविभागे चतुर्थमागस्यापराह्नशब्दाद्वाच्यत्वात् । तदपि त्रेधाविभागपश्चापराह्ने पञ्चमाविभागपश्चापराह्नस्य

मुहूर्मुहूर्येनान्तर्गतत्वादविरोधि । यथा च तत्रैव मुहूर्मुहूर्ये “अपराह्ने पितृणां तु तत्र दानं प्रशस्यते” इति वचनाद्धाराद्धस्याष्ट्युपकमो भवति । तथा पिण्डपितृयज्ञः कर्तव्यस्तीव्रेण प्रयत्नेन, शिथिलप्रयत्न-प्रकृतेस्तत्रैवोपकम्य तत्समापनाशकौ तत्पूर्वभाविनि दशममुहूर्तेऽपि तदुपकमः कर्तव्य इत्येवमर्थमिति ।

तस्माद्यैष्ट्यकान्वाधानोत्तरानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञोत्तरं दर्शभादानु-
ष्टात्यां ब्रेधाविभागपक्षापराह्ने एव श्राद्धकालस्तेषामेव च सः । पिण्डा-
न्वाहार्यक्षमालयापि तत्कर्तृकदर्शभाद्विषयैवेति छन्दोगपरिशिष्ठो-
को दर्शनिर्णयस्तु तदिष्य एव । तत्रापि यैः पश्चात्तद्दर्शनवति प्रति-
पद्धिने दर्शेणिवेद आद्रियते तेषामेवा । “सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत्”
“पक्षान्ता उपवस्तव्यः” इत्येवमुपकमकाणाम्—“यदद्वस्त्वेव चन्द्रमा-
न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत, दृश्यमानेवेददा (१). गतावा-
(१) द्वितीयपुस्तके त्वत्रायं पाठोऽधिको वर्तते—

“दृश्यामानेवेकदा गता” कलावशिष्ट इत्यग्रे परमसूक्ष्मताया
भविधानात् । अमावास्यासप्तमांशे च कृत्वनक्षयः । तेन परमसूक्ष्मता
कृत्वनक्षयध्य द्वयं क्षयशब्दवाच्यम् । यद्यपि च पुनःशब्दवशाद्याद्वशी
परमा दूर्मता चतुर्दश्यष्टमागे तादृशेषामावास्याष्टमागेऽपि ।
न च तदूरता सा चन्द्रक्षयशब्दवाच्या । तथा सत्यमावास्यावा-
भन्द्रक्षयवाच्यभिक्षारात्तेन विशेषणं व्यर्थं स्यात् । अत एत चतुर्दश्यष्टम-
भागानुष्ठानप्रसङ्गस्तत्र च प्रायश्चित्तपत्तिरिति द्वितीयो हेतुरुक्तः ।
न च तदुपरामाति । इति ।

अत्रायं पाठस्तावदसम्बद्धः किन्तु ५४८ पृष्ठे १६ पञ्चको संगच्छते ।-
मुद्रणाधारपुस्तकेऽपि च तत्रैवोपातः । द्वितीयपुस्तके तु स्थलद्व-
देऽन्युपातः ।

भवति” इति सूताणां मध्ये आद्यस्य दर्शान्त्यभूतोपवासविषयत्वात् ।
उत्तरयोः भाद्रविषययोरुपवासाधिकारिकत्वं कथादविषयत्वस्य
हप्ते प्रतीतेः । परिशिष्ठस्य च तत्सापर्यद्याख्यानेन तदनुसार-
तिवात् ।

किञ्च । गताध्वसूत्रे—

“संभिधा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
सर्विकां तां विदुः केचिद् गताध्वामिति चापरे” ॥

इति च परितिष्ठे सत्यानुष्ठान्वर्त्यमावास्यायुक्ताया आपराह्निका-
ष्टमांशावच्छिक्षायाश्चतुर्दश्या एव “अष्टमेऽशे चतुर्दश्याः शीणो भवति
चन्द्रमाः” इत्युक्तचन्द्रक्षययोगेनामावास्यात्वसंपत्त्युक्त्या तादृश-
चतुर्दशीभिर्भूर्वामावास्याया एतेषासधार्हार्हवं यदुक्तम् ।
तदमावास्यालपत्वेनाक्षिप्त्य समावधता तद्वाप्तकारेण पूर्वस्यां
सोमक्षययुक्तापराह्नसम्पत्तिम्, उत्तरस्यां च “अमावास्याष्टमांशे च
पुनः किं भवेद्युः” इति वचनात्तदसम्पत्तिमेकं हेतुमुक्त्वोत्तरस्यां
तदुष्टाने तदुत्तरद्वितीयाभिधप्रतिपद्धिने पश्चाचन्द्रदर्शनवति
यागानुष्ठानप्रसङ्गस्तत्र च प्रायश्चित्तपत्तिरिति द्वितीयो हेतुरुक्तः ।

यदि च चतुर्दशीभिर्भामावास्यापेभ्यामावास्यायाः प्रतिपद्ध-
विवृद्ध्या प्रतिपन्मिभामावास्यायामव्यपराह्ने किञ्चिचन्द्रक्षयैकदेश-
स्ततुत्तरयागदिने च पश्चाचन्द्रादर्शनं लभ्यते तदा तयोरेव यथाक्रम-
मुपवासयागयोरनुष्ठानमिति च—

“चर्धमानाममावास्यां लभेत्वेवपरेऽहनि ।
यामांखोनधिकान्वापि पितृश्चस्ततो भवेत्” ॥

इति परिशिष्ठवचनोपन्यासेन तत्रैव दर्शितम् ।

तदेवं दर्शतद्भूतोपवासकालविवेचनार्थं योग्यतद्वाद्ययोः
श्वाषुपिण्डपितृयज्ञविश्वपरिशिष्टोपजीवनातस्मिंश्च परिशिष्टे तादृश-
तदुपजीवनात्प्रयाणमप्युपवासादीनामेकदिनेऽनुष्ठानम् । येषां च नुष्ठा-
त्तुणां तत्तद्विषयमेव दर्शश्राद्धकालविवेचनार्थं परिशिष्टमिति स्पष्टं
तदुप्रन्थालोक्या प्रतीतौ यत्पिण्डान्वाहार्यकसमाख्याया यथाकथंश्चि-
त्साग्निरन्निसाधारणान्वर्थतासम्पादनेन परिशिष्टोक्तव्यवस्थाया
अपि तत्साधारण्याभिधानं गौडानां तत्साधारणमूलक-
मनाद्वृत्यम् ।

तेन तादृशानुष्ठानकतृन्साग्निकान्प्रति यागकालानुरोधेन परिशिष्टानुसारेणामावास्या निर्णयिते ।

तत्र तृतीयभागरूपोऽपराह्नस्तावत्तान्प्रति श्राद्धकाल इत्युक्तम् ।
तत्रापि चन्द्रक्षयकालः प्रशरतः । ‘क्षीणो राजनि शस्यते’ इति
श्वनात् । स च कालः परिशिष्ट एवोक्तः ।

‘अष्टमेऽशो चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशो च पुनः किल भवेदणुः’ ॥ इति ।

क्षीणधतुर्थभागोनकलावशिष्टः । चतुर्थभागोनकलावशिष्ट
इत्यप्रे परमसूक्ष्मताया अभिधानात् । अमावास्यासप्तमांशो च कृत्स्न-
क्षयः । तेन परमसूक्ष्मता कृत्स्नक्षयश्च द्वयं क्षयशब्दवाच्यम् ।

यद्यपि च पुनःशब्दवशाद्यादृशी परमसूक्ष्मता चतुर्दश्यष्टमभागे
तादृशेवामावास्याष्टमभागेऽपि । न च तदगता सा चन्द्रक्षय-
शब्दवाच्या । तथा सत्यमावास्यायाश्वन्द्रक्षयाव्यभिचारास्तेन विशेषण-
व्यर्थं स्यात् । अत एव चतुर्दश्यष्टमभागकृत्स्नामावास्यात्प्रकप्र-
हरनवकरूपत्वं चन्द्रक्षयकालस्य कैश्चित्परिशिष्टभाव्यकारैरुक्तमयु-
क्तम् । तथापि कृत्स्नक्षयोपयोगिनी परमसूक्ष्मता विवक्षिता । न च

तदुत्तरभावित्यमावास्याष्टमभागगता सा तादृशी भवति । मार्गशीर्ष-
ज्यैष्टामावास्ययोस्त्वितरविलक्षणा अष्टमव्यापिता क्षयस्येत्युक्तं
तत्रैव ।

“आग्रहायरयमावास्या तथा ज्यैष्टस्य या भवेत् ।
विषेशमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥

“अत्रेन्दुराद्ये ग्रहरेऽक्षतिष्ठते चतुर्थमागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न एवं उत्तेतिश्वकविदो वदन्ति” ॥

आभ्यां अनयोः । तदन्त एवामावास्यान्त एव । मलमासयुताद्वे
त्वनयोरपीतगतुलय एव क्षय इत्युक्तम् । यस्मिन्नद्वे द्वादशैकश्च
यव्यस्तस्मिंस्तृतीयापरिदृश्यो नोपजायेत् । यव्यो मासः । तृतीयया
चतुर्थभागमात्रोनत्वात्त्रिभागमावशिष्टया कलया परिदृश्येऽनयो-
रप्यमावास्ययोराद्यायामे न जायते नावतिष्ठते । किन्तु इतरमा-
सवदत्रानयोरप्यमावास्ययोश्चतुर्दश्यन्त्ययाम एव चतुर्थभागो-
नकलावशिष्टकाशन्द्रस्य तदधिकभागोनत्वात्त्रिभागमध्येऽपि किञ्चित-
म्यूतकलावशिष्टतावतिष्ठत इत्यर्थः ।

अत्र च पौर्णमास्यन्तौ ज्यैष्टमार्गशीर्षाविति परिशिष्टप्रकाशकारः ।

हेमाद्रिरपि “वृषस्ये चन्द्रे ज्यैष्टस्यामावास्या वृश्चिकस्ये च
मार्गशीर्षस्य” इति वदन्तस्तथैव मन्यते । अत्र च मूलं ज्योतिःशालमेव ।
ज्योतिश्वकविदो वदन्तीत्यभिधानात् । “ते च चन्द्रस्य परमोचनीच-
स्थाने” इत्यादि ज्योतिःशालमध्यनिवासताया एव हेमाद्रिणप्र-
भिधानात् ।

यत्सु तिथितत्त्वकृतः “पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा”
इति वचनेत्वैव व्यापुराणेऽमावास्याभाद्रस्यापि विश्वनादब्रह्मपुरा-

स्मीयतिथिकृत्यत्वमत्र पौर्णमास्यभासग्रहणे बीजमुक्तम् । तदेत-
त्प्रकरणाद्वामावास्याश्राद्धस्य कृष्णपक्षभास्त्राह्नै दद्यवस्थापनाद-
युक्तम् । एवं चन्द्रक्षयकालमुक्त्वा तस्य प्रयोजनं “क्षीणे राजनि” इति
पूर्वोपक्षितमेवोपसंहरत् तत्रैव । एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा त्वं गे-
तस्मिन्पराह्नै च इष्टादिति ।

एवं सति तृतीयभागरूपापराह्नव्यासौ कालव्यासिविषयपक्ष-
पद्धतमप्ये त्रिमुहूर्ताधिकवृद्धिक्षयाभावेन दिनद्वये समस्ततद्व्याप्तित-
दद्यपर्यपक्षयोरर्संभवादत्वार एवं पक्षः संभवन्ति । पूर्वेयुरेव परेयुरेव
वा कारक्षयैकरेणेन वा तद्व्याप्तिः । दिनद्वयेऽपि साम्येन वैषम्येण
वा तदेकरेशस्यैव इष्टासिरिति ।

तत्रैकस्मिन्नेव दिने कृत्स्नकालव्यासिरितरदिने तदस्पर्शेनैकदे-
शाद्यास्या वा भवति । तत्र तदस्पर्शश्चतुर्दश्यपेक्षयामावास्यायाः
साम्येनाधिक्षयेन क्षयेण वा । यथा दशमुहूर्ता चतुर्दशी दश-
मुहूर्तामावास्या, नवाष्टसमुहूर्ता चतुर्दशी दशमुहूर्ता परा, दश-
मुहूर्ता चतुर्दशी नवाष्टादिमुहूर्ता परेति । पञ्चदशमुहूर्ता पूर्वा
तावत्येव परा, तावत्येव पूर्वा षोडशादिमुहूर्ता परा, तादृशी पूर्वा
पञ्चदशमुहूर्ता परेति वा । एकस्मिन्नेवादित्यस्यात्मित्येनैव । यथा पूर्वत्रैका-
द्वादशमुहूर्तमारभ्य प्रवृत्तोत्तरत्रैकाद्वादशादिमुहूर्तपर्यन्तामावास्या,
उत्तरत्र पद्धतिदशमुहूर्तपर्यन्ता पूर्वत्र त्रयोदशादिमुहूर्तमारभ्य प्रवृत्ता
ज्ञेति । एकस्मिन्नेव दिने कालेकरेशव्यासिः क्षयेणैव । यथा पूर्वत्र
द्वादशादिमुहूर्तमारभ्य प्रवृत्तोत्तरत्र नवमदशममुहूर्तपर्यन्ता, उत्तरत्र
द्वादशत्रयोदशादिमुहूर्तपर्यन्ता पूर्वत्र षोडशादिमुहूर्तमारभ्य प्रवृत्ता
ज्ञेति । दिनद्वयेऽपि साम्येनैकरेशव्यासिरिपि वृद्धया साम्येन क्षयेण
वा । यथा द्वादशत्रयोदशमुहूर्तमारभ्य प्रवृत्ता द्वादशैकादशपर्यन्तेति ।
एवं वैषम्येनैकरेशव्यासिरिपि । यथा द्वादशमुहूर्तमारभ्य प्रवृत्ता
द्वादशपर्यन्ता, द्वादशत्रयोदशमुहूर्तमारभ्य प्रवृत्तैकादशद्वादशपर्यन्ता,

प्रयोदशमारभ्य प्रवृत्तैकादशपर्यन्ता च । चतुर्दशपर्यन्ता चतुर्दशमारभ्य
प्रवृत्ता, चतुर्दशत्रयोदशपर्यन्ता पञ्चदशं चतुर्दशी वारभ्य प्रवृत्ता,
त्रयोदशपर्यन्ता पञ्चदशमारभ्य प्रवृत्ता ज्ञेति । तत्र या पूर्वेयुरेव कृष्ण-
कालव्यापिनी, उत्तरत्र तदेकरेशमपि न स्पृशति सा तावत्पूर्वेण
भवति । तत्र कदाचित्यतुर्दश्यपेक्षयामावास्याया दशमुहूर्तमध्ये वृद्धा-
व्यपि वर्धमानावाकविग्रहमूलायास्तस्या अभावात् । यापि तदृशी,
उत्तरत्र च तदेकरेशव्यापिनी सापि पूर्वेव । यदि यजनीयदिने चन्द्र-
दर्शनादेकरेशव्यासिरिपि देने एव यागः । कृत्त्वकर्मकालव्यासिलाभास्त्र
चन्द्रक्षयलाभादुत्तरत्र तदलाभाद्यगेनावरोधात् ।

न च वर्धमानावाकविरोधः । तत्रापि यागदिनगतवन्द्रादर्शन-
प्रयोजितायाः प्रतिवृद्धिसहिताया अभावास्यावृद्धेविवक्षितत्वात् ।
अत एव यदि वृद्धया चन्द्रादर्शनात्प्रतिपद्येव यागस्तदा तदनास्तरपूर्वदि-
नकर्षव्याप्त्वाधानानुरोधेन त्रयाण्मैककाल्यनियमाच्छाद्यमध्येकरेश-
व्यासिरिति एव भवति । कृत्स्नकालव्यापिनीं तदृतचन्द्रक्षयवतीमपि
पूर्वां परिस्थित्य । अत एव गोभिलगृह्याभाष्ये क्षीयमाणावाकपात्पूर्वस्या
वर्धमानावाक्याच्छोत्तरस्या यद्ग्राहात्वं तद्यागदिनगतपक्षाचन्द्रदर्शना-
दर्शनप्रयुक्तप्रयोग निश्चालृप्रतीयते । तेनैतत्प्रयुक्तमिर्णश्चिरुद्धर्वन्द्रक्षयः--
पराद्वादशपक्षयातोऽपि त्याज्यः । अत एवोभयाप्नापि शस्यत इत्युक्तम् ।

या त्वेकरेशमपि पूर्वेयुरेव व्याप्तोति सा सुतरां पूर्वां
तथा च परिशिष्टम् ।

“द्वादश चतुर्दशी यामै तुरीयमनुपृथ्येत् ।

अभावास्या क्षीयमाणा तदेव भास्त्रमित्यते” ॥ इति ।

चतुर्दश्या भूयध्यतुर्दशीयुक्तस्य दिनस्य “आधिक्येन हि व्यपदेशा!”
भवन्ति । यामभित्यर्थ । तदुपराणे च समतस्तद्व्यापनेनापि भवति ।

तदेकदेशप्रवेशेन च । अत एव “त्रिमुहूर्तापि कर्णध्या” इति वचनानन्तरम् । तृतीयभग्नैकदेशव्यासिमात्रं तु विवक्षितम् । क्षीयमाणा चतुर्दश्यपेत्या । यमदिनगतचन्द्रदर्शनप्रयोजकक्षयती । न तु चतुरल्प्तीयांशे क्षीयमाणा तदस्पर्शीनीति व्याख्या युक्ता । तत्र कर्मकालव्याप्तिवशादेव पूर्वाग्रहणसम्भवेतस्य वैथर्योपर्सः ।

उग्रोद्युलकमात्रत्वेन तत्रैतस्योपन्यासात् । पूर्वादिने किञ्चिद्बूनचतुर्मुहूर्तात्मकसमस्तचतुर्थेयामपूरणस्य विवक्षितत्वेऽप्युत्तरदिने दण्डगत्राविक्षयेण तृतीयभागान्तर्गतकिञ्चिद्विधिकाद्यमुहूर्तकदेशध्याप्तः संभवात् । तत्रापि चैतद्वचनप्रवृत्तोरुपपत्तेष्ठ । चूद्धेश्च चतुर्दश्यपेत्यत्वात् । क्षयस्यापि तादृशस्यैव ग्रहणौचित्यात् । अत एव दिनद्वयेऽपि क्षयेणैकदेशसमव्याप्तरवेतद्वचनवशादेव पूर्वा भविष्यति । तत्रैव चैतह्य वचनपरभागः । अन्यत्र कालव्यासिलाभाधिक्यादिनापि निर्णयसंभवात् ।

नन्वेव पूर्वस्यां शादानुष्ठाने उपवासपितृयज्ञाभ्यामपि तत्रव अभिविभयम् । तत्र च “यदहरेष न पुरस्तान्न पथ्याहृशो” इति, “यदहस्वेवं चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति च ध्रुतिसूत्राभ्यामुपवासकालविधायकाभ्यां विरोधः । पूर्वस्यां सिनीवाल्यां पुरस्तान्नचन्द्रदर्शनस्वावश्यंभवात् । इत्यतः परिशिष्टान्तरं—

“यदुकं यदहस्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया होयं क्षीणे राजनि चेत्यपि” ॥ इति ।

अर्थानुभावणं चैतच्छ्रुतेः सूत्रस्य च । क्षीणे राजनीति तु द्ववाक्यस्यैव ।

नन्यदर्शनविषयायाः श्रुतेः क्षयपरत्वेन पौरुषेये व्याख्याने किं मूलम् । सूत्रस्य तु तथा व्याख्याने “अथ यदहस्त्राभ्यामा न दृश्यते

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by
GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiranavri Bhaskara a Commentary on Udayana's Kiranavali, Dravya Section, by Padmanabha Misra.	
Ed. With Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M. A,	Rs. 1-12
No 2—The Advaita Chintamani, by Rangoji Bhatta.	
Ed. with Introduction etc. by Narayan Sastri Khiste Sahityacharya,	Rs. 1-12
No 3—The Vedanta Kalpalatika, Madhusudana Sarasvati.	
Edited with Introduction etc. by Ramajna Pandeya Vyakaranacharya.	Rs. 1-12
No 4—The Kusumanjali Bodhani, a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyaya Kusumonjali, by Varadaraja. Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A.	Rs. 2-0
No 5—The Rasasara, a Commentray on Udayana's Kiranavali, Gunas Section, by Bhatt Vadindra.	
Ed. with a Introduction etc. by Gopinath Kaviraj M. A.	Rs. 1-2
No 6—(Part I)—Thd Bhavana Viveka by Madana Misra, with a Commentary by Bhatta Umbeka.	
Ed. With Introduction etc. by M. M. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt,	Rs. 0-12
No. 6—(Part II)—Ditto	Ditto
No. 7—(Part I)—The Yoginihrdaya dipika, by Amrtananda Natha, being a Commentary on Yoginihrdaya, a part of Vamakesvara Tantra.	
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A.	Rs. 1-8
No. 7—(Part II) Ditto	Ditto
	Rs. 1-4

- No. 8—Rhe Kavyadakini, by Gangananda Kavindra.
Ed. with Introduction etc. by Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-10
- No. 9—(Part I)—The Bhakti Chondrika, a Commentary on
S'andilya's Bhaktisutras, by Narayana
Tirtha.
Ed. with a Prefactory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 0-15
- No. 10—(Part I)—The Siddhantaratna, by Baladeva Vidy-
bhusana.
Ed. with a Prefactory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 1-2
- No. 10.—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-12
- No. 11—The Sri Vidya Ratna Sutras, by Gaudapada, with
a Commentary by Sankararanya.
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya. Rs. 0-9
- No. 12—The Rasapradipa, by Prabhakara Bhatta.
Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya. Rs. 0-9
- No. 13—The Siddhasidhanta Sangraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.
Rs. 0-14
- No. 14—The Trivenika, by Asadhara Bhatta.
Ed. with Introduction by Batukanatha Sarma
Sahityopadhyaya, M. A. and Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-14
- No. 15—(Part I) The Tripurarahasya. (Jnana Khanda)
Ed. with a Prefactory Note by Gopinath
Kaviraj M. A. Rs. 0-14
- No. 15—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-4
- No. 15—(Part III)—Do. Do. Rs. 1-2
- No. 15—(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by Gopi-
nath Kaviraj, M. A.
- No. 16—The Kavya Vilasa, by Chiranjiva Bhattacharya.
Ed. with Introbuction etc. by Batukanatha Sarma
Sahityopadhyaya. Rs. 1-2

- No. 17—The Nyava Kalika, by Bhatta Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Ganganatha Jha,
M. A., D. Litt. Rs. 0-14
- No. 18—(Part I)—The Goraksa Sidhanta Sangraha.
Ed. with a Prefactory Note by Gopinath
Kaviraj, M. A. Rs. 0-14
- No. 19—(Part I)—The Prakrita Prakasa by Vararuchi with
the Prakrita Sanjivani by Vasantaraja and
the Subodhini by Sadanada.
Ed. with Prefactory Note etc. by Batuk
Nath Sarma, M. A. and Baladeva Upadhy-
aya, M. A. Rs. 2-4
- No. 19—(Part II) Dito Dito Rs. 2-12
- No. 19—(Part III) Introduction etc. (In preparation)
- No. 20—The Mansa Tattva Viveka by Visvanatha Nyaya-
panchanana Bhattacharya.
Edited with Introduction etc. by Jagannatha
Sastri Hoshing Sahityopadhyaya,with a Foreword
by Pandit Gopi Nath Kaviraja, M. A. Principal,
Government Sanskrit College, Benares. Rs. 0-12
- No. 21—(Part I)—The Nyaya Sidhanta Mala by Jayarama
Nyaya Panchanana Bhattacharya.
Edited with Introduction etc. by Mangal
Deva Sastri M. A., D. Phil. (Oxon)
Librarian, Govt. Sanskrit Library, Sar-
aswati Bhavana Benares. Rs. 1-0
- No. 21—(Part II) Ditto Ditto Rs. 2-0
- No. 22—The Dharmanubandhi Slokachaturdasi by Sri Sesa
Krsna with a Commentary by Rama Pandit.
Edited with Introduction etc. by Narayana Sastri
Khiste. Sahityacharya, Assistant Librarian,
Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana,
Benares. Rs. 1-0
- No. 23—Navaratrapradipa by Nanda Pandit Dharm-
adhikari.
Ed. with Introduction etc. by Vaijnatha Sastri

- Varakale, Dharmasastra-Sastri, Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares with a Foreword by P. Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College Benares. Rs. 2-0
- No. 24—The Sri Ramatapiniyopanisad with the commentary Called Rama Kasika in Purvatapini and Arandanidhi in Uttaratapini by Anand Vana. and Ed. with Introduction etc. by Anantarama Sastri Vetal Sahityopadhyaya, Post-acharya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. with a Foreword by Pandit Gopi Nath Kaviraja, M. A. Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3-12.
- No. 25—The Sapindyalakpalatika by Sadasivadeva alias Apadeva with a Commentary by Narayana Deva. Edited with Introduction etc. by Jagannatha Sastri Hoshinga, Sahityopadhyaya Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4
- No. 26—The Mrigankalekha Natika by Visvanatha Deva Kavi. Edited with Introduction etc by Narayana Sastri Kiiste Sahityacharya. Asst. Librarian Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No. 27—The Vidvacharita, Panchakam by Narayana Sastri Khiste Sahityacharya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College Library, Sarasvati Bhavana, Benares. With an Introduction by Gopinath Kaviraja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0
- No. 28—The Vrata Kosa by Jagannatha Sastri Hosinga Sahityopadhyaya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraja M. A., Principal, Govt. Sanskrit College Benares. Rs. 4-0
- No. 29—The Vritti dipika by Mauni Sri Krsna Bhatta. Edited with Introduction etc. by Pt. Gangadhara Sastri Bharadvaja. Professor, Govt. Sanskrit College Benares. Rs. 1-2

- No. 30—The Padartha Mandanam By Sri Venidatta. Edited with Introduction etc. by Pndit Gopal Sastri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14
- No. 31—(Part I)—The Tantraratna by Partha Sarath Misra. Edited by M. M. Dr. Ganganatha Jha, M. A. D. Litt. Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad. Rs. 1-14.
- No. 32—The Tattvasara by Rakhaladasa Nyayaratna. Edited with Introduction etc. by Harihara Sastri, Benares Hindu Universiiy, Benares. Rs. 1-0
- No. 33—(Part I) The Nyaya Kaustubha by Mahadeva Puntamkar. Edited with Introdction etc. by Umesa Misra, M., A., Allahabad University, Allahabad. Rs. 3-4
- No. 34—(Part I) The Advaita Vidyatilakam by Sri Samarpungava Diksita. With a Commentary by Sri Dharmayya Diksita. Edited with Introduction, etc. by Ganapati Lal Jha, M. A.. Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares.
- No. 35—The Dharma Vijaya Mataika by Bhudeva Sukla. Edited with Introduction etc. by Pandit Narayana Sastri Khiste, Asstt. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4
- No. 36—The Ananda Kanda Champus, by Mitra Misra. Edited with a Foreword by Gopinath Kaviraj, M. A. by Nanda Kishore Sahtyaeharya, Research Scholar. Sanskrit College, Benares. Rs. 3-8
- No. 37—The Upanidana Sutra Edited with Introduction by Dr. Mangal Deva Sastri M. A. D. Phil, Librarian Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No 38—The Kiranavali prakasa didhiti, (Guna. section) by Raghu natha Siromani. Edited with Introduction by Pandit Badri nath

- Sastri, M. A., Lecturer in Sanskret, Lucknow University, Lucknow. Rs. 1-12
- No. 39—The Rama Vijaya Maha Kavya, by Rupa Natha. Edited with Introduction by Pandit Ganapatilal Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 2-0
- No. 40—(Part I)—The Kalatattva Vivechan, by Raghu-natha Bhatta. With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraj Edited with Introduction by Pandit Nanda Khanhore Sarma Sahityacharya, Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 4-0
- No. 40—(Part II) Ditto Ditto
- No. 40—(Part III) Ditto Ditto (In preparation)
- No. 41—(Part I) The Siddhanta Sarva Bhauma by Sri Munisvara. Edited with Introduction etc. by Jyautisacharya Pandit Sri Murlidhar Thakker. Late Sadholal Research Scholar Sanskrit College, Benares. Rs. 3-0
- No. 42—Bheda Siddhi, by Visvanatha Panchanan Bhattacharya. Edited with notes etc. by Nyaya Vyakaranacharya Pandit Sri Surya Narayan Shukla, Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

- (a) Studies in Hindu Law (1): its Evolution, by Ganga-natha Jha.
- (b) The View of Nyaay Vaisesika Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Nirmana Kaya, by Gopinath Kaviraj. Ps. 1-12

Vol. II—

- (a) Parasurama Misra alias Vani Rasala Raya, by Gopinath Kaviraj.
- (b) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (c) Studies in Hindu Law (12):—its sources, by Ganga-natha Jha.
- (d) A New Bhakti Sutra, by Gopinath Kaviraj.
- (e) The System of Chakras according to Goraksa-natha, by Gopinath Kaviraj.
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Hindu Poetics, by Batuka natha Sarma.
- (h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmakara Dvivedi.
- (i) Some aspects of vira Saiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (j) Nyaya Kusumanjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
- (k) The Definition of Poetry, by Narayana Sastri Khiste.
- (l) Sondala Upadhyaya, by Gopinath Kaviraj, Rs. 5

Vol. III—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3) :—Judical Procedure : by Ganganatha Jha.

(c) Theism in Ancient India, By Gopinath Kaviraj.

(d) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj.

(e) Naissadha and Sri Harsa by Nilakamala Bhattacharya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Patankar. Rs. 5

Vol. IV.—

(a) Studies in Hindu Law (4) :—Judicial Procedure by Ganganatha Jha.

(b) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(c) Analysis of the Contents of the Rigveda-Pratisakhya, by Mangala Deva Sastri.

(d) Narayana's Ganita Kaumudi, by Padmakara Dvivedi.

(e) Food and drink in the Ramayanic Age, by Manmathanath Roy.

(f) Satkaryavada :—Causality in Sankhya, by Gopinath Kaviraj.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Singha.

(h) History of the origin and expansion of the Aryans, by A C. Ganguly.

(i) Punishments in ancient Indian Schools, by G. L. Singha. Rs. 5-0

Vol. V—

(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by shyamlal Mehr.

(c) An Estimate of the civilisation of the Vanaras as depicted in the Ramayana, by Manmathanatha Roy.

(d) A Comparison of the Contents of the Rigveda, Vajasaney, Taittiriya and AtharvaVeda (Chaturdhyayika) Pratisakhya, by Mangala Deva Shastri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought by G. L. Sinha.

(f) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj.

(g) A Descriptive Index to the names in Ramayana, by Manmatha Nath Roy.

(h) Notes and Quaries, [1] Virgin Worship, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5-0

Vol. VI—

(a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nathas, by Gopinath Kaviraj.

(c) An Index etc. to the Ramayana, by Manmatha nath Roy.

(d) Studies in Hindu Law, by M. M. Ganganatha Jha.

(e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares), by Gopinatha Kaviraj.

(f) Notes and Queries, by Gopinatha Kaviraj. Rs 5-0

Vol. VII—

(a) Bhamaha and his Kavyalankara, by Batuknath Sarma and Baladeva Upadhyaya.

(b) Some variants in the readings of the Vaisesika Sutras, by Gopinatha Kaviraj.

(c) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of Some obscure Vedic words, by Sitaram Joshi.

(e) A comparison of the contents of the RigVeda, Vajasaney, Taittiriya, and AtharvaVeda (Chaturdhyayika) Pratisakhya, by Mangal Deva Shastri.

(f) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.

(g) An Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. J. A. Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopinath Kaviraj.

(i) The date of Madhusudana Sarasvati, by Gopinatha Kaviraj.

- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinatha Kaviraj.
- (k) A Note on the meaning of the word Parardha, by Umesa Misra. Rs. 5-0

Vol. VIII—

- (a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal.
- (b) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (c) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. J. A. Jacob.
- (d) Hari Svami, the Commentator of Sataptha Brahmana and the date of Skanda Svami, the Commentator of the Rigveda, by Mangala Deva Sastri.
- (e) Mysticism in Veda, by Gopinath Kaviraj.
- (f) The Devadasi: a brief history of the Institution, by Manmathanath Roy.

Vol. IX.—(In progress)

- (a) The Life of a Yojin, by Gopinath Kaviraj.
- (b) On the Antiquity of the Indian Art canons, by Haridas Mitra.
- (c) Prachya Vargi Karna Padhati, by Satish Chandra Guha.
- (d) An Index to the Ramayana, by Manmath Nath Roy.

**THE PRINCESS OF WALES SARASVATI
BHAVAN STUDIES
(SANSKRIT)
SARASVATALOKA**

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M.A.

Kirana I—(In progress):

- (a) Mangalam etc., by Narayana Sastri Khiste.
- (b) Mimamsaka mata samgraha, by Haranchandra Bhattacharya.
- (c) S'rimad Acharya Mandana Mis'ra, by Chinna Swami Sastri
- (d) Bhagavata Buddhasya Charitam Upadesascha: by Gopinath Kaviraj.

Kirana I—(Supplement)

Sanskrit Kavi Parichaya (Bharavi) by Nanda Kishore Sharma.

Kirana II (In progress):

- (a) Sarada Prasadanan by Narayan Sastri Khiste.
- (b) Chudamani Darsanam by Sasadhara Tarkachudamani.

To be had of
The Superintendent
**GOVERNMENT PRESS, U. P.
ALLAHABAD.**